

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ
ΑΓΑΘΩΝ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Γ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΘΕΜΑ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ:

*«Η ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΝΑΩΝ ΚΑΙ ΙΕΡΩΝ ΣΕ
ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ
ΠΕΡΙΟΔΟ»*

ΕΠΟΠΤΕΥΟΥΣΑ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΚΙΟΛΕΣ

ΔΡ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2010

Στη Βασιλική, ἄλοχον κεδνήν

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Πρόλογος</i>	5
<i>Εισαγωγή</i>	11
<u>Μέρος Α': Ιστορικό πλαίσιο</u>	22
<i>Κεφάλαιο 1: Ιστορικό πλαίσιο της μετατροπής των εθνικών ναών σε εκκλησίες</i>	23
<i>Κεφάλαιο 2: Ο ελλαδικός χώρος κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο</i>	51
<u>Μέρος Β': Μορφές μετατροπών και τοπογραφία</u>	62
<i>Κεφάλαιο 1: Απευθείας μετατροπές: Μεταπλάσεις αρχαίων ναών σε εκκλησίες</i>	64
<i>Κεφάλαιο 2: Έμμεσες μετατροπές. Αρχιτεκτονικές και Τοπογραφικές παρατηρήσεις</i>	72
<i>α) Εκκλησίες στο σηκό αρχαίων ναών</i>	72
<i>β) Εκκλησίες στον ιερό χώρο εντός του ιερού περιβόλου του τεμένους</i>	74
<i>γ) Εκκλησίες εκτός του ιερού περιβόλου σε άμεση γειτνίαση προς το αρχαίο ιερό</i>	76
<i>δ) Εκκλησίες των οποίων η ίδρυση εικάζεται επί αρχαίων ναών</i>	77
<i>Κεφάλαιο 3: Η θέση των βασιλικών στις πόλεις και στην υπαίθρο χώρα</i>	79
<i>α) Μετατροπές ειδωλολατρικών ναών σε εκκλησίες <i>intra muros</i></i>	79
<i>β) Εκκλησίες στη θέση ιερών της αρχαίας και ρωμαϊκής Αγοράς</i>	82
<i>γ) Ο εκχριστιανισμός των ιερών της υπαίθρου</i>	83
<i>Κεφάλαιο 4: Παλαιοχριστιανικοί οικισμοί εντός των αρχαίων ιερών</i>	85
<i>Κεφάλαιο 5: Αρχιτεκτονικοί τύποι των νέων χριστιανικών εκκλησιών</i>	89

<u>Μέρος Γ': Ερμηνευτική προσέγγιση του φαινομένου και χρονολογικά Ζητήματα</u>	93
<i>Κεφάλαιο 1:</i> Ερμηνείες ανοικοδόμησης εκκλησιών εντός ή πλησίον ειδωλολατρικών ναών	94
<i>Κεφάλαιο 2:</i> Καταστροφές ειδωλολατρικών ναών	110
α) <i>Καταστροφές από βαρβαρικές επιδρομές</i>	110
β) <i>Καταστροφές από τους χριστιανούς</i>	113
<i>Κεφάλαιο 3:</i> Ζητήματα χρονολόγησης	119
<i>Κεφάλαιο 4:</i> Η διαδοχή στη χρήση του αρχαίου λατρευτικού χώρου: Από τους αρχαίους θεούς στους χριστιανούς αγίους	135
<u>Μέρος Δ': Ειδικά Θέματα</u>	144
<i>Κεφάλαιο 1:</i> Η στάση των χριστιανών έναντι των αγαλμάτων	145
<i>Κεφάλαιο 2:</i> Η λατρεία του Ασκληπιού και η τύχη των θεραπευτικών ιερών του κατά την ύστερη αρχαιότητα	156
<i>Κεφάλαιο 3:</i> Η αντιμετώπιση των μαντικών ιερών από τους χριστιανούς	161
<i>Κεφάλαιο 4:</i> Τα διεθνή ιερά και ο εκχριστιανισμός τους κατά την ύστερη αρχαιότητα	164
<u>Συμπεράσματα</u>	194
<u>Παράρτημα Α': Αναλυτικός Κατάλογος Μνημείων</u>	
<u>Παράρτημα Β': Θεματικοί Κατάλογοι</u>	250
<u>Συντομογραφίες-Πηγές</u>	275
<u>Βιβλιογραφία</u>	282

Πρόλογος

Η μελέτη της μετατροπής των αρχαίων ελληνικών ναών και ιερών σε χριστιανικές εκκλησίες κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο στον ελλαδικό χώρο εντάσσεται στα πλαίσια της ευρύτερης προβληματικής σχετικά με τον εκχριστιανισμό των αρχαίων λατρευτικών χώρων. Κατά τη διάρκεια της έρευνας προέκυψε ένα πλήθος μεθοδολογικών θεμάτων, η λύση των οποίων θα οδηγούσε στην αρτιότερη προσέγγιση του θέματος.

Ένας πρώτος όρος που άμεσα έπρεπε να διευκρινιστεί ήταν η έννοια της «μετατροπής». Η μετατροπή ενός αρχαίου μνημείου σε χριστιανικό ναό προσλαμβάνει διάφορες μορφές και συνεπώς μετατροπή μπορεί να ονομαστεί κάθε επέμβαση των χριστιανών στο προϋπάρχον αρχαίο κτίσμα. Άλλοτε πρόκειται για πλήρη υιοθέτηση εκ μέρους των χριστιανών ενός προϋπάρχοντος ειδωλολατρικού ναού, ο οποίος μετατρέπεται σε εκκλησία, χωρίς η αρχιτεκτονική του αρχαίου μνημείου να θίγεται σημαντικά, με εξαίρεση λίγες αρχιτεκτονικές επεμβάσεις που υπαγορεύονται από τις νέες λειτουργικές ανάγκες. Άλλοτε το οικοδομικό υλικό ενός αρχαίου ερειπωμένου ναού χρησιμοποιείται στην οικοδόμηση ενός χριστιανικού στη ίδια θέση. Μάλιστα σ' αυτή την περίπτωση συχνά ακολουθούνται τα όρια του παλαιότερου κτηρίου. Σε άλλες περιπτώσεις η χριστιανική εκκλησία ιδρύεται μέσα στα όρια ή στις παρυφές ενός αρχαίου ιερού με χρήση επίσης του έτοιμου δομικού υλικού του εγκαταλελειμμένου ιερού.

Σε κάθε περίπτωση, ο αρχαίος λατρευτικός χώρος υιοθετείται από τους οπαδούς της νέας θρησκείας και ουσιαστικά επαναχρησιμοποιούνται τα αρχαία λατρευτικά ιερά. Ο όρος «επαναχρησιμοποίηση» είναι ευρύς και υποδηλώνει κάθε είδους χριστιανική επέμβαση σε ειδωλολατρικούς λατρευτικούς χώρους. Αντίθετα, ο όρος «μετατροπή» είναι πιο περιορισμένος, καθότι αναφέρεται στις αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις των αρχαίων ναών οι οποίοι διατηρούνται σε μεγάλο βαθμό.

Η μελέτη μας επικεντρώθηκε αποκλειστικά και μόνο σε κτήρια που είχαν κάποια λατρευτική χρήση κατά την Αρχαιότητα και υιοθετήθηκαν από τους χριστιανούς. Αυτό σημαίνει ότι περιοριστήκαμε στην εξέταση των ειδωλολατρικών ναών, ιερών και ηρώων που φιλοξενούσαν την λατρεία θεών και ηρώων της εθνικής θρησκείας και στη θέση των οποίων

ή σε κοντινή προς αυτά απόσταση ιδρύθηκαν χριστιανικές βασιλικές. Δεν επεκταθήκαμε εδώ στην μελέτη και άλλων δημόσιων ή ιδιωτικών οικοδομημάτων που υπέστησαν ανάλογες μετατροπές, των οποίων ο αριθμός είναι μεγάλος, καθότι δεν σχετίζεται με το θέμα της έρευνάς μας. Για το λόγο αυτό κτήρια διοίκησης, λουτρά, ιδιωτικές οικίες και άλλα οικοδομήματα κοσμικού χαρακτήρα δεν συμπεριλήφθηκαν στην παρούσα μελέτη, αν και είναι συχνές οι αναφορές τους στο κείμενο, σε σχέση με τα λατρευτικά κτήρια των πόλεων και της υπαίθρου που επαναχρησιμοποιήθηκαν από τους χριστιανούς.

Μια δεύτερη παράμετρος που πρέπει να σημειωθεί ιδιαίτερα είναι ο γεωγραφικός παράγοντας. Η έρευνα του θέματος επικεντρώνεται γεωγραφικά στα σημερινά όρια της επικράτειας του ελληνικού κράτους. Η γεωγραφική αυτή ενότητα παρουσιάζει μία ομοιογένεια κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, καθότι ο ελλαδικός χώρος ήταν μάλλον απομονωμένος κοινωνικό-πολιτικά από τα μεγάλα κέντρα της αυτοκρατορίας. Η Ελλάδα την περίοδο που εξετάζουμε βρίσκεται στο περιθώριο των εξελίξεων και είναι μία δευτερεύουσας σημασίας επαρχία του βυζαντινού κράτους, με εξαίρεση βέβαια την πόλη της Θεσσαλονίκης. Επίσης η Εκκλησία εδώ δεν παρουσίαζε την ίδια ανάπτυξη με τα μεγάλα κέντρα του χριστιανικού κόσμου στις επαρχίες της Μέσης Ανατολής. Επιπλέον, το πλήθος των επισημανθέντων ναών που μετατράπηκαν σε εκκλησίες είναι ιδιαίτερα μεγάλο, ώστε να μπορούν να αντληθούν πληροφορίες και να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα. Αναμφισβήτητα, απαραίτητη είναι η σύγκριση του υπό εξέταση φαινομένου στον ελλαδικό χώρο με τις άλλες επαρχίες της αυτοκρατορίας, την Συρία, Παλαιστίνη, Αίγυπτο, Μ. Ασία και Ιταλία.

Η μελέτη της μετατροπής των ειδωλολατρικών ναών σε εκκλησίες στον ελλαδικό χώρο, αντιμετωπίζει ευθύς εξαρχής μια δυσκολία στις πηγές: απουσιάζουν αγιολογικά κείμενα που περιγράφουν καταστροφές ειδωλολατρικών ναών ή μετατροπές τους σε εκκλησίες από αγίους και επισκόπους, συχνά μετά την καταστροφή τους από αυτούς, σε αντίθεση με τις ανατολικές επαρχίες. Συνεπώς η έρευνά μας περιορίζεται κυρίως στα πορίσματα των αρχαιολογικών ανασκαφών.

Η επαναχρησιμοποίηση των αρχαίων λατρευτικών χώρων δεν περιορίζεται στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Το φαινόμενο είναι διαχρονικό και απαντάται σε όλες τις εποχές από την αρχαιότητα έως και τους νεότερους χρόνους. Έχει τις ρίζες του στις βαθύτατες θρησκευτικές αντιλήψεις του ανθρώπου. Έτσι, χριστιανικοί ναοί χτίζονται στη θέση ειδωλολατρικών ναών όχι μόνο κατά τους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους, αλλά και κατά τις επόμενες περιόδους (μεσοβυζαντινή, υστεροβυζαντινή, τουρκοκρατία).

Πέρα όμως από τα παραπάνω, στη προσέγγιση του θέματος ελήφθησαν υπόψη και τα μεθοδολογικά ζητήματα που έθεσε ο B. Ward-

Perkins στο άρθρο του “Reconfiguring Sacred Space: from Pagan Shrines to Christian Churches”, που δημοσιεύτηκε το 1999. Στο άρθρο του αυτό ο συγγραφέας κάνει λόγο για την ανάγκη συγκριτικής-ποσοτικής αξιολόγησης των ειδωλολατρικών ναών που υιοθετήθηκαν από τους χριστιανούς σε σχέση με το πλήθος αυτών που δεν επαναχρησιμοποιήθηκαν ποτέ και των εκκλησιών που χτίστηκαν *ex novo* σε αναφορά προς αυτές που ιδρύθηκαν στη θέση αρχαίων ιερών. Προτρέπει τους μελετητές στην διερεύνηση της τύχης των ναών στους οποίους δεν εγκαταστάθηκαν εκκλησίες και θέτει την προβληματική κατά πόσο οι αστικοί ναοί που μετατράπηκαν σε εκκλησίες παρέμεναν εμβληματικά στοιχεία του αστικού τοπίου ή εγκαταλελειμμένοι πρόσφεραν απλώς έτοιμο υλικό για τις χριστιανικές εκκλησίες των πόλεων.

Στην μελέτη μας προηγείται ένας συνοπτικός κατάλογος των σχετικών μνημείων με βάση αποκλειστικά τις εκθέσεις αρχαιολογικών ανασκαφών, τις δημοσιευμένες επιγραφές και τις λιγοστές γραπτές αναφορές. Στη συνέχεια, ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στους αρχαίους ναούς που δεν υιοθετήθηκαν από τους χριστιανούς. Λόγω του πλήθους των αρχαίων ναών που μας είναι γνωστοί από τις αρχαίες γραπτές πηγές και από την αρχαιολογική έρευνα στην Ελλάδα, περιορίσαμε την έρευνά μας μόνον στην Πελοπόννησο. Στο αντιπροσωπευτικό αυτό δείγμα επιδιώξαμε να εξαγάγουμε συμπεράσματα για την αναλογία των ναών που μετατράπηκαν σε εκκλησίες σε σχέση με τους ναούς, όπου δεν εγκαταστάθηκε η χριστιανική λατρεία. Η έρευνα αυτή μπορεί να δώσει απαντήσεις στην ερώτηση πόσο γενικευμένο ήταν το φαινόμενο. Πολύτιμο εργαλείο στην έρευνά μας αυτή αποτέλεσαν οι πληροφορίες σχετικά με την εγκατάλειψη εθνικών ναών στην περιοχή αυτή κατά τον 2^ο αι. μ. Χ. που καταγράφει ο Πausanias.

Ένα άλλο συναφές ζήτημα που εξετάστηκε ήταν η αναλογία των παλαιοχριστιανικών εκκλησιών που ιδρύθηκαν στη θέση εθνικών ιερών σε αντιπαράθεση με τις χριστιανικές βασιλικές της ίδιας περιόδου που χτίστηκαν *ex novo*. Το ερώτημα που θέσαμε ήταν κατά πόσο η ίδρυση εκκλησιών σε εθνικά ιερά αποτελούσε προτεραιότητα για τους χριστιανούς ή επιλογή ανάγκης περιορισμένης συχνότητας.

Επίσης έμφαση δόθηκε στην εξέταση της θέσης που κατείχαν οι επαναχρησιμοποιούμενοι αρχαίοι χώροι τόσο μέσα στον αστικό ιστό, όσο και στην ύπαιθρο. Ένα άλλο θέμα που έθεσε η έρευνά μας ήταν οι θέσεις στις οποίες χτίστηκαν χριστιανικές βασιλικές μέσα στις πόλεις υπό το πρίσμα της εξέλιξης των πόλεων κατά την ύστερη αρχαιότητα. Προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε αν τα ειδωλολατρικά τεμένη που υιοθετούνται από τους Χριστιανούς μέσα στις πόλεις εντάσσονταν στον ιστό πόλεων που διατηρούσαν την κλασική τους μορφή ή αν οι νέες

εκκλησίες υψώνονταν στη θέση ναών που περιβάλλονταν από ερείπια εγκαταλελειμμένων αρχαίων κτηρίων.

Αναφορικά με τον τρόπο υιοθέτησης των εθνικών ιερών από τους Χριστιανούς, αναρωτηθήκαμε αν η δεδομένη θέση της βιβλιογραφίας, ότι δηλαδή στην Ελλάδα δεν έγιναν βίαιες καταστροφές των ειδωλολατρικών ναών, θέση που στηρίζεται κυρίως στην έλλειψη γραπτών πηγών, πρέπει να επανεξεταστεί υπό το πρίσμα των πληροφοριών νεώτερων ανασκαφών σχετικά με την καταστροφική δραστηριότητα του οικονομίου Ευγενίου στο ιερό του Δηλίου Απόλλωνα στην Κάλυμνο. Η δημοσίευση παλαιότερα της επιγραφής στο επιστύλιο της βασιλικής της Παλαιοπόλεως στην Κέρκυρα, όπου αναφέρεται ο τοπικός επίσκοπος Ιοβιανός ως καταστροφέας των ειδωλικών ναών του νησιού επανεξετάζεται σ' αυτό το πλαίσιο. Παράλληλα πληθαίνουν και τα στοιχεία που αναφέρονται σε μετατροπές εθνικών ναών σε εκκλησίες. Εσχάτως η δημοσίευση μιας επιγραφής από την Ικαρία, όπου αναγράφεται ένας χρησμός σχετικά με την αντικατάσταση της εθνικής λατρείας από την χριστιανική σε κάποιο ναό του νησιού, σύμφωνα με τον γνωστό χρησμό που αναφέρεται στην μετατροπή του ναού της Ρέας στην Κύζικο σε ναό της Παρθένου Μαρίας, φωτίζει την πρακτική των χριστιανών του 5^{ου} αι. μ.Χ. Επίσης, η επαναχρονολόγηση της μετατροπής του Παρθενώνα των Αθηνών σύμφωνα με το κείμενο της «Θεοσοφίας» (Πανεπιστήμιο του Tübingen) διευρύνει τις γνώσεις μας σχετικά με την χρονολογία υιοθέτησης του μνημείου από τους χριστιανούς.

Δυσκολία στην έρευνά μας δημιούργησε η μορφή των αρχαιολογικών εκθέσεων και η αβεβαιότητα που σημειώνουν ως προς τις συνθήκες που οδήγησαν στο τέλος των αρχαίων ιερών: κατέπεσαν γιατί η λατρεία είχε ατονήσει με τη διάδοση του χριστιανισμού και εγκαταλείφθηκαν, ή καταστράφηκαν από βαρβαρικές επιδρομές και φυσικά φαινόμενα (σεισμοί) ή η καταστροφή τους προκλήθηκε από φανατικά πλήθη χριστιανών και επισκόπους. Τα αρχαιολογικά δημοσιεύματα, με ελάχιστες εξαιρέσεις, μόνον υποθέσεις προτείνουν. Απουσιάζουν επίσης αναλυτικές μελέτες της κακοποίησης των αρχαίων ναών και του γλυπτού διακόσμου τους που θα μπορούσαν σε πολλές περιπτώσεις να οδηγήσουν σε ενδείξεις καταστροφών από χριστιανούς.

Από τα αγιολογικά κείμενα αλλά και τα πορίσματα των ανασκαφών αντλούμε πληροφορίες σχετικά με καταστροφές ειδωλολατρικών ναών σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας. Για να αναφερθούμε στο πρώτο από τις πηγές γνωστό παράδειγμα ο Ευσέβιος Καισαρείας σημειώνει την ολοκληρωτική, εκ θεμελίων καταστροφή του ναού της Αφροδίτης στο λόφο του Γολγοθά στην Ιερουσαλήμ στα χρόνια της βασιλείας του Μ. Κωνσταντίνου με εντολή του ίδιου αυτοκράτορα. Το περιστατικό αυτό μάλλον αποτελεί εξαίρεση. Συνήθως η καταστροφή των ναών προκαλείται από φωτιά ή αποκοπή των στοιχείων του φέροντος

οργανισμού του κτηρίου (κίωνων κ.λ.π.) με σκοπό το γκρέμισμα της ανωδομής του, όπως συνέβη στην περίπτωση του Μαρνείου της Γάζας και της Αφροδίτης του Άργους, όπου ως αιτία της καταστροφής αναγνωρίζεται μια ισχυρή πυρκαγιά, ή στους ναούς του Διός στην Απάμεια και στην Κυρήνη, όπου η τεχνητή πτώση εσωτερικών κίωνων προκάλεσε την κατάρρευση του κτηρίου.

Αυτοκρατορικά διατάγματα κυρίως του Θεοδοσίου Α' όρισαν το κλείσιμο των θυρών των ναών και την απομάκρυνση ή καταστροφή των λατρευτικών αγαλμάτων και των διακοσμητικών του στοιχείων. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι ναοί κατέρρεαν αργότερα εξαιτίας της εγκατάλειψής τους και της έλλειψης συντήρησης.

Σε κάθε περίπτωση, είναι δύσκολο αρχαιολογικά να αναγνωριστεί η πραγματική αιτία για την καταστροφή ενός ναού, καθώς αρκετοί ναοί υπέστησαν σοβαρές και εκτεταμένες ζημιές εξαιτίας σεισμικών δονήσεων ή βαρβαρικών επιδρομών. Η εικόνα της ανασκαφής αν και συχνά δηλώνει μια καταστροφή, ίσως κάποιες φορές και βίαιη, δεν παρέχει δυνατότητα για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων αναφορικά με τα αίτια που την προκάλεσαν. Η ύπαρξη ακρωτηριασμένων αγαλμάτων ή ασφαλείς ιστορικές μαρτυρίες είναι δυνατό να βοηθήσουν τους αρχαιολόγους στην αναγνώριση της καταστροφής ναών από τους χριστιανούς.

Εξίσου σημαντικές δυσκολίες συναντά ο μελετητής του φαινομένου αναφορικά με το χρονολογικό προσδιορισμό της εγκατάλειψης ή καταστροφής ενός αρχαίου ναού, αλλά και της ίδρυσης της χριστιανικής εκκλησίας που τον διαδέχτηκε. Αινιγματικό επίσης παραμένει το διάστημα που παρεμβάλλεται μεταξύ των δύο αυτών φάσεων του μνημείου. Δυστυχώς είναι μικρός ο αριθμός των σχετικών μνημείων που είναι δυνατόν να χρονολογηθούν με κάποια ακρίβεια από τα ανασκαφικά δεδομένα. Οι νομισματικές πληροφορίες, η κεραμική, οι επιγραφές, η τεχνοτροπία και το θεματολόγιο των ψηφιδωτών και γλυπτών διακοσμήσεων των μνημείων, η μελέτη της στρωματογραφίας αποτελούν τεκμήρια για την χρονολόγησή τους που, ωστόσο, όταν συνδυάζονται μεταξύ τους και πολύ περισσότερο με τις διαθέσιμες γραπτές πηγές συχνά οδηγούν σε αντικρουόμενα συμπεράσματα. Απαιτείται πολύ προσεκτική αξιολόγηση των αρχαιολογικών στοιχείων και συνάμα κριτική θεώρηση των συναφών γραπτών πηγών. Άλλωστε στα περισσότερα μνημεία η πάροδος των αιώνων, η απομάκρυνση του οικοδομικού υλικού και η επαναχρησιμοποίησή του ακόμη και σε άλλες περιοχές, η αμέλεια των κλασικών αρχαιολόγων του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αι. για τα χριστιανικά κατάλοιπα, συνέβαλαν στην οριστική απώλεια σημαντικών χρονολογικών δεδομένων. Μόνο στις περιπτώσεις όπου η στρωματογραφική ανάλυση έγινε προσεκτικά σε συνδυασμό με τα νομισματικά και κεραμικά στοιχεία, όπως για παράδειγμα στο Εμπορείο της Χίου, εξάγονται ασφαλή χρονολογικά

δεδομένα τόσο για την εγκατάλειψη ή καταστροφή του ειδωλολατρικού ναού, όσο και για την ίδρυση της χριστιανικής βασιλικής.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής κα Ελένη Σαράντη, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, κα Νικόλαο Γκιολέ, Καθηγητή Πανεπιστημίου Αθηνών και κα Αναστασία Κουμούση, Διευθύντρια της 6^{ης} Ε.Β.Α. Πατρών, για την ενθάρρυνση και καθοδήγησή τους στην έρευνα και συγγραφή της παρούσας διατριβής.

Εισαγωγή

Το θέμα της μετάπλασης των αρχαίων ναών σε εκκλησίες εξετάστηκε για πρώτη φορά το 1939 από τον Friedrich Deichmann στο γνωστό άρθρο του “Frühchristliche Kirchen in antiken Heiligtümern”, *JdI* 54 (1939). Ο Deichmann εξετάζει παραδείγματα από όλη τη βυζαντινή επικράτεια με έμφαση στην ανατολική Μεσόγειο και συνδυάζει τις σχετικές αναφορές των γραπτών πηγών με τα αρχαιολογικά δεδομένα. Αν και δεν επιμένει σε ζητήματα ερμηνείας του φαινομένου, η εργασία του αυτή έθεσε τις βάσεις για την περαιτέρω μελέτη του θέματος τις δεκαετίες που θα ακολουθήσουν.

Μια πιο συνοπτική αναφορά στο ίδιο θέμα με την απαρίθμηση κάποιων αντιπροσωπευτικών παραδειγμάτων βρίσκει κανείς στο λήμμα, γραμμένο από τον ίδιο συγγραφέα, που αφορά στον εκχριστιανισμό: *Christianisierung, Reallexikon für Antike und Christentum (RAC)*, II (1954), σ. 1229-1241.

Ο Deichmann στο κείμενο που αποτελεί τη συνεισφορά του στην επετειακή έκδοση προς τιμήν του Th. Klauser (*Vom Tempel zur Kirche, JAC*, 1, Münster 1964, σ. 52-59) εξετάζει την μετατροπή αρχαίων ναών σε χριστιανικές εκκλησίες εξελικτικά. Επίσης, αναζητεί τις διαφορετικές αφετηρίες που οδήγησαν στον συγκεκριμένο τρόπο κατασκευής κάθε κατηγορίας λατρευτικών οικοδομημάτων, καθώς και την επίδραση της μορφής των αρχαίων ναών στη διαμόρφωση της αρχιτεκτονικής των χριστιανικών εκκλησιών.

Λίγο αργότερα, το 1976, ο R. P. C. Hanson στο άρθρο του “The transformation of pagan temples into churches in the early Christian centuries” στο *Journal of Semitic Studies (JSS)* επανεξετάζοντας τις γνωστές ιστορικές αναφορές για μετατροπές ειδωλολατρικών ναών σε εκκλησίες με βάση τα δεδομένα των αρχαιολογικών ανασκαφών, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν παρατηρούνται απευθείας μετατροπές αρχαίων ναών σε εκκλησίες πριν από τα μέσα του 5ου αι. μ.Χ. Συνδέει μάλιστα την πρωτοβουλία για απευθείας μετατροπές με το διάταγμα του Θεοδοσίου Β' του έτους 435 μ.Χ.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 δημοσιεύτηκε ένα ακόμη εκτενές άρθρο του J. Vaes, “Christliche Wiederverwendung antiker Bauten: Ein

Forschungsbericht", *AncSoc* 15-17 (1984-1985), σ. 305-367, όπου με τρόπο διεξοδικό ασχολείται με το ζήτημα της επαναχρησιμοποίησης των αρχαίων κτηρίων από τους χριστιανούς. Μέσα από μία πληθώρα σχετικών παραδειγμάτων από όλες τις περιοχές της ύστερης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, εξετάζει τα είδη των κτηρίων που χρησιμοποιήθηκαν από τη χριστιανική λατρεία όπως ναοί, λουτρά, διάφορα δημόσια κτήρια της διοίκησης, κλπ. και την λατρεία που στέγαζαν αν επρόκειτο για ιερά. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο αριθμός των εθνικών ναών που υιοθετήθηκαν από τους Χριστιανούς είναι αρκετά μικρότερος σε σχέση με τα άλλα δημόσια και ιδιωτικά κτήρια που μετατράπηκαν σε εκκλησίες. Ασχολείται με το ζήτημα της προέλευσης του αρχιτεκτονικού τύπου των χριστιανικών βασιλικών και, αφού παραθέσει συνοπτικά τις αντικρουόμενες θεωρίες σχετικά με το ζήτημα αυτό, υποστηρίζει ότι δεν προήλθαν από κάποιο προγενέστερο τύπο, αλλά προσαρμόστηκαν στις λειτουργικές ανάγκες των χριστιανών. Υποθέτει την ύπαρξη χριστιανικών ναών – ευκτήριων οίκων στο εσωτερικό των πόλεων πριν το 313 μ.Χ. και ακολουθεί την κατηγοριοποίηση του F. D. Deichmann αναφορικά με τη χρήση των σπολίων χρονολογικά στις νέες εκκλησίες. Η μελέτη του ελαφρώς συντομευμένη επανεκδόθηκε στα αγγλικά και ιταλικά με τίτλο "Christian reutilization of the buildings of classical antiquity: an atlas" στο *Lotus International* 65 (1990), σ. 16-39.

Με το ίδιο θέμα ασχολείται αρκετά αργότερα, το 1994, στο άρθρο του "The destruction and conversion of ancient temples to Christian churches during fourth, fifth and sixth centuries", *Theologia* 65 (1994), σ. 152-170 και ο Γ. Παγουλάτος εστιάζοντας με συνοπτικές αναφορές στο τέλος της εργασίας του στις περιπτώσεις του ναού της Αφροδισιάδας και του Ηφαιστείου των Αθηνών.

Ο C. Mango, στο άρθρο του "Antique statuary and the Byzantine beholder", *DOP* 17 (1963), σ. 55-75, υποστηρίζει ότι το Βυζάντιο αποκόπτεται εντελώς από τον αρχαίο κόσμο και αντιμετωπίζει εχθρικά τα έργα αρχαίας τέχνης, αδιαφορεί ή τα παρερμηνεύει.

Μια διαφορετική προσέγγιση στο θέμα προτείνει η H. Saradi-Mendelovici, "Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and their Legacy in Later Byzantine Centuries", *DOP* 44 (1990), σ. 47-54. Τονίζει ότι πέρα από τις αναμφισβήτητες καταστροφές που επέφεραν οι χριστιανοί στους ειδωλολατρικούς ναούς, οι πηγές σημειώνουν πολλές περιπτώσεις θαυμασμού για τα αρχαία μνημεία ως καλλιτεχνικά αριστουργήματα του παρελθόντος και σημειώνει τον απόηχό τους στους επόμενους αιώνες της βυζαντινής εποχής.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 δυο ακόμη άρθρα πραγματεύονται θέματα σχετικά με την επαναχρησιμοποίηση και τον εκχριστιανισμό των αρχαίων μνημείων. Κατ' αρχάς το άρθρο του B. Ward-Perkins με τίτλο "Re-using the architectural legacy of the past, entre idéologie

et pragmatisme” στον τόμο που επιμελήθηκε με τον G. P. Brogiolo: *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Leiden 1999, σ. 225-244) εξετάζει από ευρύτερη οπτική γωνία τα αίτια των μετατροπών ειδωλολατρικών ναών σε εκκλησίες. Θέτει το ερώτημα αν οι μετατροπές των εθνικών ναών σε εκκλησίες οφείλονται στην αμυδρή πλέον ανάμνηση της προηγούμενης λειτουργίας τους, δηλαδή κατά πόσον πρόκειται για συνέχιση της χρήσης ενός τόπου λατρείας ή αν οφείλεται σε πρακτικούς λόγους, καθώς αποτελούσαν κεντρικά σημεία αναφοράς στο πολιτισμικό παρελθόν και στο μνημειακό αστικό μεγαλείο. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όχι μόνο πρακτικά αλλά και ιδεολογικά αίτια οδήγησαν στην επαναχρησιμοποίηση των αστικών ιερών ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες της φυσιογνωμίας της κάθε πόλης.

Παρόμοια ζητήματα απασχολούν και τον M. Salzman στο άρθρο του: “The christianization of sacred time and sacred place” που συμπεριλήφθηκε στον τόμο που επιμελήθηκε ο V. W. Harris, *The Transformations of Urbs Rome in Late Antiquity* (Portsmouth 1999).

Με την τύχη των ειδωλολατρικών ναών της υπαίθρου και τον εκχριστιανισμό τους, ασχολήθηκε η B. Caseau στο άρθρο της: “The Fate of Rural Temples in Late Antiquity and the Christianisation of the Countryside”, στο W. Bowden, L. Lavan, C. Machado (επιμ.), *Recent Research on the Late Antique Countryside* (Leiden/Boston, 2004), σ. 105-144. Τα πολυάριθμα ιερά της υπαίθρου, σύμφωνα με τη συγγραφέα, αποτελούσαν κατά τη ρωμαϊκή περίοδο βασικό σημείο αναφοράς για τους κατοίκους των αγροτικών περιοχών και για τους μεγαλογαιοκτήμονες και συχνά γίνονταν στόχος των επιθέσεων χριστιανικών ομάδων και μοναχών. Διατηρήθηκαν όμως μέχρι το τέλος της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, σε αρκετές περιοχές ακόμα και όταν έκειντο έρημοι και μισοερειπωμένοι. Οι συστηματικές επιθέσεις των χριστιανών υποχρέωσαν τους ειδωλολάτρες να ασκούν τη λατρεία τους σε ιδιωτικές οικίες και σε απομακρυσμένες φυσικές τοποθεσίες.

Η διδακτορική διατριβή του Richard Bayliss *Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion*, που δημοσιεύθηκε το 2004 στο *BAR International Series* είναι μία ολοκληρωμένη μελέτη του θέματος. Ο συγγραφέας εξετάζει συστηματικά και με τη χρήση ποικίλων πηγών και πλούσιας βιβλιογραφίας το φαινόμενο της μετατροπής των αρχαίων ναών σε εκκλησίες. Εστιάζει στις αρχαιολογικές μαρτυρίες στον γεωγραφικό χώρο της Κιλικίας. Ασχολείται σε βάθος με θέματα ορολογίας του φαινομένου και εξετάζει την τύχη των αρχαίων ναών κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, αναζητώντας τους φυσικούς αλλά και τεχνητούς, τους εκούσιους ή ακούσιους παράγοντες που οδήγησαν στην παρακμή τους. Επισημαίνει τις μορφές των μετατροπών και τις κατατάσσει σε τρεις κατηγορίες: α) εγκατάσταση της χριστιανικής εκκλησίας μέσα στο σηκό του αρχαίου ναού (cella-church), β) διαμόρφωση

της εκκλησίας με εντοιχισμό του πτερού που περιτρέχει ένα περίπτερο ναό (internalized-church) και γ) διαμόρφωση του εξωτερικού πτερού ενός περίπτερου ναού ως εσωτερικής κιονοστοιχίας της χριστιανικής βασιλικής, αφού προηγουμένως έχουν αφαιρεθεί οι πλάγιοι εξωτερικοί τοίχοι του σηκού του αρχαίου ναού (inverted-church). Αποτελεί πολύτιμο εργαλείο προσέγγισης του φαινομένου από αρχιτεκτονική άποψη για τους μελλοντικούς ερευνητές. Η εμπειριστατωμένη ανάλυση της χρονολόγησης του φαινομένου τον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν παρατηρούνται απευθείας μετατροπές αρχαίων ναών σε εκκλησίες προ του έτους 435 μ.Χ., επιβεβαιώνοντας ουσιαστικά την σχετική παλαιότερη άποψη του R. P. C. Hanson¹. Στο τέλος του πρώτου μέρους της διατριβής του εξετάζει την τύχη των ειδωλολατρικών ναών κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ της εγκατάλειψης ή καταστροφής των αρχαίων ναών έως την τελική μετάπλασή τους σε εκκλησίες, όπου επισημαίνει αρκετές μεταβατικές χρήσεις κυρίως κοσμικού χαρακτήρα, τόσο από τους χριστιανούς όσο και από τους ειδωλολάτρες.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου εξετάζει το φαινόμενο στην περιοχή της Κιλικίας και παραθέτει όλα τα σχετικά παραδείγματα. Στο τέλος ο κατάλογος των ειδωλολατρικών ναών που επαναχρησιμοποιήθηκαν από τους χριστιανούς ανεβάζει τον αριθμό σε 250 σε όλη την αυτοκρατορία. Στο έργο του ο Bayliss επιμένει μόνο στις περιπτώσεις απευθείας μετατροπών αρχαίων ναών σε εκκλησίες, και εστιάζει κυρίως στα αρχαιολογικά τεκμήρια, ενώ η χρήση των ιστορικών πηγών είναι περιορισμένη. Το βιβλίο του Bayliss αποτελεί σημαντική συνεισφορά στο θέμα και πολύτιμο οδηγό για την έρευνα του φαινομένου.

Η πρώτη ειδική μελέτη για την μετατροπή των εθνικών ιερών σε εκκλησίες στον ελλαδικό χώρο αναλήφθηκε το 1974 από τον καθηγητή του πανεπιστημίου του Στρασβούργου J.-M. Spieser, "La Christianisation des sanctuaires païens en Grèce", στο U. Jantzen (επιμ.), *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern, Symposium in Olympia 10.-12. Oktober 1974*. (Tübingen 1976), σ. 309-320. Ο J.-M. Spieser στηρίχτηκε στις αρχαιολογικές δημοσιεύσεις και παρέμεινε στην παλαιά αντίληψη ότι στην Ελλάδα δεν έγιναν καταστροφές ειδωλολατρικών ναών. Μέσα από ένα πλήθος σχετικών αναφορών από όλον τον ελλαδικό χώρο επικεντρώνεται ιδιαίτερα στα μεγάλα ειδωλολατρικά ιερά της περιοχής, διερευνώντας την εξέλιξή τους κατά την ύστερη αρχαιότητα και επισημαίνοντας την ανοικοδόμηση χριστιανικών βασιλικών σε αυτά. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στην Ελλάδα η μετάβαση στην χριστιανική θρησκεία έγινε κατά τρόπο ομαλό χωρίς τις εντάσεις και τις συμπλοκές που μαρτυρούνται στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Επισημαίνει

¹ Hanson, *The Transformation*, σ. 263.

ως εξαίρεση την περίπτωση της βασιλικής της Παλαιοπόλεως στην Κέρκυρα της οποίας η ανοικοδόμηση στο χώρο ειδωλολατρικού ιερού μαρτυρείται από επιγραφή. Ιδιαίτερα τονίζει ότι η υιοθέτηση των εθνικών ναών από τους χριστιανούς έλαβε χώρα ικανό χρονικό διάστημα μετά την εγκατάλειψή τους. Η σύντομη αυτή μελέτη υπήρξε η πρώτη ουσιαστική προσέγγιση του θέματος στον ελλαδικό χώρο.

Στο άρθρο της L. Foschia, "La réutilisation des sanctuaires païens par le Chrétiens en Grèce continentale", REG 113 (2000), σ. 413-434, εμπλουτισμένο με σύγχρονη βιβλιογραφία, εντάσσει το θέμα της μετατροπής των αρχαίων ναών σε εκκλησίες στο ευρύτερο ζήτημα της λειτουργίας των ιερών και κοσμικών οικοδομημάτων στην εποχή της μετάβασης από την αρχαία στη πρώιμη βυζαντινή πόλη. Εξετάζει το ιδεολογικό υπόβαθρο της «μυθολογίας» της μετατροπής που προβάλλουν οι γραπτές πηγές και τις επιγραφές. Κατηγοριοποιεί τους τρόπους υιοθέτησης των ειδωλολατρικών ναών από τους χριστιανούς και διαπιστώνει ότι στον ελλαδικό χώρο το φαινόμενο δε φαίνεται να ήταν αποτέλεσμα συστηματικών ενεργειών της κεντρικής διοίκησης ή τοπικών διοικητών και εκκλησιαστικών παραγόντων. Υπερτονίζει τους πραγματιστικούς λόγους που οδήγησαν στην υιοθέτηση των εθνικών ιερών από τους χριστιανούς έναντι των ιδεολογικών, επισημαίνοντας ότι στην Ελλάδα δεν σημειώνεται η έντονη αντιπαγανιστική δραστηριότητα που παρατηρείται την ίδια εποχή στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Συνδέει το φαινόμενο με τις ιδιαιτερότητες του εκχριστιανισμού της Ελλάδας. Υπολογίζει τον αριθμό των εθνικών ναών που μετατράπηκαν σε εκκλησίες στον ελλαδικό χώρο σε περίπου 60. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι δύο θρησκευτικές κοινότητες συνυπήρχαν ειρηνικά χωρίς βιαιότητες.

Η πρόσφατη διδακτορική διατριβή του W. R. Caraher με θέμα: "Church, society, and the sacred in early Christian Greece", Ohio State University 2003, εστιάζει στην κεντρική και νότια Ελλάδα επιχειρώντας μέσα από την εξέταση της λατρευτικής, αρχιτεκτονικής και κοινωνικής ιστορίας του ελλαδικού χώρου να καταδείξει τον σημαντικό ρόλο της παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς της Ύστερης Αρχαιότητας. Η μελέτη του ολοκληρώνεται με δύο πολύ χρήσιμους καταλόγους που αναφέρονται στα επιγραφικά δεδομένα και τις αρχαιολογικές θέσεις που πραγματεύεται.

Στη μελέτη του με τίτλο "Hellenic Temples and Christian Churches" που εκδόθηκε το 2009 ο καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Erfurt B. Μακροίδης ασχολείται με την αλληλεπίδραση Ελληνισμού και Ορθόδοξου Χριστιανισμού στην μακράιωνη ιστορική διαδρομή της Ελλάδας από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας, επισημαίνοντας την ιστορική συνέχεια και κοινή διαδρομή τους που συντέλεσε στην ανάπτυξη γενικότερα του ελληνικού πολιτισμού. Με αναφορές και σε άλλες θρησκευτικές

παραδόσεις, όπως ο Ιουδαϊσμός και το Ισλάμ προβάλλει την ποικιλομορφία και τον πλουραλισμό του ελληνικού θρησκευτικού γίνεσθαι.

Από την δεκαετία του 1970 έως σήμερα έχουν δει το φως της δημοσιότητας πολλές μελέτες για επιμέρους περιοχές του ελληνικού χώρου με ενδιαφέρον για την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας και την προσαρμογή των εθνικών ναών σε εκκλησίες. Για την Αθήνα η εργασία της A. Frantz "From paganism to Christianity in late antique Athens", *DOP* 19 (1965), σ. 187-205 και η μελέτη της για την αθηναϊκή Αγορά της ίδιας περιόδου, *The Athenian Agora XXIV: Late Antiquity AD 267-700* (Princeton 1988), όπου πραγματεύεται τα ζητήματα της μετατροπής των ναών και του εκχριστιανισμού της πόλης, παραμένουν ακόμα σημαντικές. Στις μελέτες της αυτές η Frantz συμφωνεί με τις απόψεις του J. M. Spieser υποστηρίζει ότι μέχρι τον 5^ο αι μ.Χ. οι δύο κοινότητες εθνική και χριστιανική ζούσαν αποκομμένες μεταξύ τους. Οι χριστιανοί κατοικούσαν στις παρυφές της πόλης, η οποία διατηρούσε ακόμα τον εθνικό της χαρακτήρα. Επίσης, προτείνει την χρονολόγηση της μετατροπής των ναών της Ακροπόλεως – πλην του Παρθενώνα – και του Ηφαιστείου στα τέλη του 6^{ου} αι. ως αποτέλεσμα της σλαβικής επιδρομής στην Αθήνα στα 580 μ.Χ., αναθεωρώντας την παλαιότερη χρονολόγησή τους στον 5^ο αι. μ.Χ.

Στο δίτομο έργο του με τίτλο *Hellenic Religion and Christianisation c. 370-529* (Brill, Leiden 1993 – 1994), ο F. R. Trombley εξετάζει την παρακμή της ελληνικής θρησκείας και τον εκχριστιανισμό των πόλεων και της υπαίθρου στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στο χρονικό διάστημα μεταξύ του θανάτου του Ιουλιανού του Παραβάτη και της έκδοσης των σκληρών μέτρων του Ιουστινιανού Α' εναντίον της ειδωλολατρίας. Θέματα όπως η επίδραση των νόμων εναντίον των θυσιών και της μαγείας, οι μετατροπές των ναών, η υποβάθμιση των εθνικών θεών σε *δαίμονες*, η ιεροτελεστία του εκχριστιανισμού μνημείων και αγαλμάτων και το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό υπόβαθρο της μεταστροφής στον Χριστιανισμό εξετάζονται μέσα από την κριτική των επιγραφικών, αρχαιολογικών και δημογραφικών στοιχείων, των νομικών και αγιολογικών κειμένων. Ο συγγραφέας εστιάζει την προσοχή του σε αντιπροσωπευτικές περιοχές της αυτοκρατορίας, μεταξύ των οποίων η Αττική και ειδικότερα η Αθήνα εξειδικεύοντας τα συμπεράσματά του. Σε δύο ιδιαίτερα κεφάλαια στο τέλος της μελέτης του αναφέρεται στην πιθανή παραμονή του Ιωάννη του Χρυσοστόμου στην Αθήνα και στο κλείσιμο του Παρθενώνα και του Ασκληπιείου των Αθηνών.

Σχετικά με τον Παρθενώνα, ο C. Mango, "The conversion of the Parthenon into a church: The Tübingen Theosophy", *ΔΧΑΕ* 18 (1995), σ. 201-3, προτείνει τη μετατροπή του σε εκκλησία στις τελευταίες δεκαετίες του

5^ο αι. μ.Χ., με βάση το κείμενο της «Θεοσοφίας» του Πανεπιστημίου του Tübingen.

Πρόσφατες επίσης μελέτες, για την ίδια περιοχή εκπόνησαν ο G. Fowden στο άρθρο του "The Athenian agora and the progress of Christianity" στο *Journal of Roman Studies (JRS)* 1990 σ. 494-501 και ο P. Castrén στη μελέτη του με θέμα "Paganism and Christianity in Athens and vicinity" στον τόμο *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Middle Ages* το 1999 (Leiden), (επιμ.) G. P. Brogiolo και B. Ward-Perkins. Και στα δυο αυτά άρθρα εξετάζεται η επιβίωση της ειδωλολατρίας στην Αθήνα έως τουλάχιστον τον 5^ο αι. μ.Χ. και ο σταδιακός εκχριστιανισμός της πόλης που φαίνεται να ολοκληρώθηκε μέσα σε διάστημα περίπου ενός αιώνα, δηλαδή ως τα τέλη του 6^ο αι. μ.Χ.

Πρόσφατα, ο Χ. Μπούρας στο συνέδριο στην Αθήνα στη μνήμη της Α. Λαΐου («Μετακινήσεις πληθυσμών, φύλο και οικονομία στο Βυζάντιο») με τίτλο: «Ο Αλάριχος στην Αθήνα» αναφέρθηκε στο θέμα της καταστροφής των γλυπτών στις μετόπες του Παρθενώνα. Με την ανακοίνωσή του αυτή επανέρχεται στην παλαιά άποψη ότι η καταστροφή προκλήθηκε από τους χριστιανούς.

Για την Ολυμπία τα πορίσματα της μακροχρόνιας σπουδής του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου για την ύστερη αρχαιότητα παρουσιάζονται συνοπτικά από τον καθηγητή U. Sinn στο 25ο Διεθνές Συνέδριο Κλασικής Αρχαιολογίας του Άμστερνταμ το 1998 στη συνοπτική του ανακοίνωση: «Olympia: pilgrims, athletes and Christians. The development of the site in late antiquity», *Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology, Amsterdam, July 12-17, 1998*, (επιμ.) R. F. Dater & E.M. Moormann (Amsterdam 1999), σ. 377-380. Η έρευνα του Γερμανικού Ινστιτούτου έδειξε την συνέχιση των ολυμπιακών αγώνων τουλάχιστον έως και τα τέλη του 4^ο αι. μ.Χ. χάρη σε μια επιγραφή που βρέθηκε σε κτήριο αθλητικής ένωσης εντός του πανελλήνιου ιερού, όπου αναφέρονται νικητές των αγώνων - μέλη της, μεταξύ των οποίων ο Ζώπυρος από την Αθήνα (385 μ.Χ.). Η αποκατάσταση ενός λουτρού στις αρχές του ίδιου αιώνα φανερώνει επίσης τη συνέχιση της δραστηριότητας εντός του ιερού. Όμως στις αρχές του 5^ο αι. εγκαταστάθηκε μια χριστιανική κοινότητα με λατρευτικό κέντρο τη βασιλική του λεγόμενου «Εργαστηρίου του Φειδία». Ο ναός του Διός εγκατελείφθη και κατέρρευσε από σεισμό τον 6^ο αι. μ.Χ.

Με την τύχη των αρχαίων ναών και τον εκχριστιανισμό της Κορίνθου ασχολείται ο R. M. Rothaus στο βιβλίο του: *Corinth, The First City of Greece: An Urban History of Late Antique Cult and Religion* (Leiden - Boston 2000). Επανεξετάζοντας παλαιότερα δημοσιευμένο και αδημοσίευτο ανασκαφικό υλικό υπό το πρίσμα των λιγοστών γραπτών αναφορών καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο χριστιανισμός δεν διαδέχτηκε την ειδωλολατρία με τρόπο ομαλό, αλλά ότι η νέα θρησκεία και το

χριστιανικό κράτος, αντίθετα, αντικατέστησαν με δυναμικό τρόπο την εθνική θρησκεία επιχειρώντας την απαλοιφή του πολυθεϊσμού. Ιδιαίτερα για την τύχη των ναών της Κορίνθου ο Rothaus δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην περίπτωση του Ασκληπιείου που θεωρεί ότι αποτελεί θεμελιώδη παράγοντα της δημόσιας εθνικής θρησκείας και σημείο αναφοράς των ειδωλολατρικών λατρευτικών τελετών της πόλης.

Την επιβίωση της ειδωλολατρίας κατά την ύστερη αρχαιότητα και το γενικότερο κλίμα της εποχής κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους στην Ελλάδα εξετάζουν άρθρα διαφόρων ερευνητών στο πλαίσιο ενός ευρύτερου προβληματισμού. Ο T. E. Gregory, στη μελέτη του με τίτλο: “The survival of paganism in Christian Greece: a critical essay”, *American Journal of Philology (AJP)* 107 (1986), σ. 229-242 επιχειρεί να ερμηνεύσει το φαινόμενο ως ένα μοχλό πίεσης των χριστιανών προς τους ειδωλολάτρες. Ο F. R. Trombley, “Paganism in the Greek world at the end of Antiquity: the case of rural Anatolia and Greece”, *Harvard Theological Review (HThR)* 78 (1985), σ. 327-352 ασχολείται με τους μηχανισμούς των μετατροπών στην ύπαιθρο τον 6^ο αι. μ.Χ. επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στη δυτική Μ. Ασία, στη Γαλατία και στην Ελλάδα. Επισημαίνει τον θεμελιώδη ρόλο των μικρών μοναστικών κέντρων, που ιδρύονται ήδη από την περίοδο αυτή, στον εκχριστιανισμό των κατοίκων της υπαίθρου. Αντιμετωπίζοντας με κριτικό πνεύμα τις αναφορές των αγιογραφικών κειμένων, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ειδωλολατρική λατρεία εξακολούθησε στον ελλαδικό χώρο, έως τουλάχιστον τον 9^ο αι. μ.Χ. τόσο στην περιοχή της Μάνης στην Πελοπόννησο όσο και στις περιοχές γύρω από τον Άθωνα όπου σημειώνει την ύπαρξη ειδωλολατρικών λατρευτικών κέντρων. Η H. Saradi, στο άρθρο της (με τη συμβολή του γράφοντος) “Late paganism and christianization in Greece” στον υπό έκδοση τόμο του περιοδικού *Late Antique Archaeology (LAA)* συγκεντρώνει επιλεκτικά δημοσιευμένο υλικό και σκιαγραφεί μορφές επιβίωσης της ειδωλολατρίας κατά την ύστερη αρχαιότητα, όπως αποτυπώνεται στα διατηρηθέντα μνημεία των Αθηνών, λόγω της ισχυρής κλασικής παράδοσης της πόλης και της λειτουργίας των νεοπλατωνικών σχολών σε αυτή, στο διεθνές ιερό της Ελευσίνας, σε λατρευτικές πρακτικές σε προάστια της Αθήνας και σε σπηλιές στα ορεινά της Αττικής, σε κρήνες και ιδιωτικές οικίες κ.λ.π. των μεγάλων αστικών κέντρων. Επίσης σημειώνεται η μετατροπή των αρχαίων ναών σε εκκλησίες, η καταστροφή των λατρευτικών αγαλμάτων και άλλοτε η διατήρηση των ειδωλολατρικών αρχιτεκτονικών διακοσμήσεων ενσωματωμένων στις νέες εκκλησίες για αισθητικούς λόγους. Τέλος από τον G. Deligiannakis, “Late paganism on the Aegean islands and christianisation: the late history and afterlife of the pagan sanctuaries” στον ίδιο συλλογικό τόμο, εξετάζονται οι ποικίλες εκδηλώσεις της ειδωλολατρίας κατά την Ύστερη Αρχαιότητα σε σημαντικά λατρευτικά κέντρα των νήσων, όπως η Λίνδος και το Ηράιο της Σάμου.

Επίσης, σημειώνεται η μετατροπή των εθνικών ναών σε χριστιανικούς ναούς ως αποτέλεσμα μιας στρατηγικής εκχριστιανισμού των κατοίκων των νήσων ακόμη και κατά τον 6ο αι. μ.Χ., καθώς η παρακμή της εθνικής θρησκείας στις περιοχές αυτές συντελέστηκε με αργό ρυθμό. Επίσης, σύγκριση με άλλες γεωγραφικές περιοχές, όπως η Μ. Ασία και η ηπειρωτική Ελλάδα, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το φαινόμενο παρουσιάζει πλήθος ιδιαιτεροτήτων κατά περιοχές, που δύσκολα επιτρέπει γενικευμένα πορίσματα.

Ειδικές μελέτες αναφορικά με τις μετατροπές των ειδωλολατρικών ναών σε εκκλησίες έχουν εκπονηθεί για όλες σχεδόν τις περιοχές της αυτοκρατορίας.

Με την εκδήλωση του φαινομένου της επαναχρησιμοποίησης των αρχαίων οικοδομημάτων στην ιταλική χερσόνησο ασχολήθηκε ο J. Vaes σε ανακοίνωσή του "*Nova construere sed amplius vetusta servare: La réutilisation chrétienne d'édifices antiques (en Italie)*", στο *XI Congrès int. d'archéologie chrétienne* (Lyon 1986), τόμ. I, σ. 299-321. Αναφέρεται σε πλήθος αρχαίων μνημείων, δημόσιου και ιδιωτικού χαρακτήρα με θρησκευτική, πολιτική ή κοινωνική λειτουργία στην Ιταλία που μετατράπηκαν σε χριστιανικές εκκλησίες.

Ανάλογες μελέτες με ειδικό γεωγραφικό ενδιαφέρον έχουν δημοσιευτεί για την Β. Αφρική: N. Duval, "Eglise et temple en Afrique du Nord", *Bulletin Archéologique Comité des travaux historiques et scientifiques* 7 (1973), σ. 268-92, την Αφρική και την Αίγυπτο: F. Teichner, "Signa Venerandae Christianae Religionis: on the conversion of pagan sanctuaries in the dioceses of Africa and Aegyptus", *Libyan Studies* 27 (1996), σ. 53-66, την περιοχή της Παλαιστίνης: R. Van Dam, "From paganism to Christianity in late antique Gaza", *Viator* 16 (1985), σ. 1-20 και για τη Β. Συρία: O. Callot, "La Christianisation des sanctuaires romains de la Syrie du nord", *Topoi* 7 (1997), σ. 735-50.

Επιμέρους ζητήματα, όπως η στάση των επισκόπων προς τα αρχαία μνημεία και η χρήση των σπολίων στην ανοικοδόμηση των χριστιανικών βασιλικών έχουν γίνει αντικείμενα έρευνας.

Στο ρόλο των επισκόπων στην καταστροφή ειδωλολατρικών ναών στην ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία έως λίγο πριν τα μέσα του 5ου αι. αναφέρεται το άρθρο του G. Fowden, "Bishops and temples in the eastern Roman Empire AD 320-435", *Journal of Theological Studies (TThS)* 24 (1978), σ. 53-78. Την ανάδειξη και το ρόλο του χριστιανού αγίου στην τοπική κοινωνία και ιδίως στην ύπαιθρο και στις μικρές κοινότητες μελετά ο P. Brown, «The rise and function of the holy man in late antiquity», *Journal of Roman Studies (JRS)* 61 (1971), σ. 80-101 και ο G. Fowden "The pagan holy man in late antique society", *Journal of Historical Studies (JHS)* 102 (1992), σ. 33-59.

Για τη χρήση σπολίων στις χριστιανικές βασιλικές πολύτιμη είναι η μελέτη του F. W. Deichmann, "Die Spolien in der spätantiken Architektur", *Bayer Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. K 6.* (München 1975) και τα άρθρα των B. Brenk, "Spolia from Constantine to Charlemagne: aesthetics versus ideology", *DOP* 41 (1987), σ. 103-109, J. Alchermes, "Spolia in Roman cities of the late empire: legislative rationales and architectural reuse", *DOP* 48 (1994), σ. 168-178, D. Kinney, "Rape or restitution of the past? Interpreting Spolia", στο S. C. Scott (επιμ.), *The Art of Interpreting* (Philadelphia 1995), σ. 53-67, R. Stenbro "Kunstwollen and Spolia. On the Methodological and Theoretical Foundation of Spolia Research and the Positions Adopted Towards it" στα *Analecta Romana Instituti Danici XXXI* (Rome 2005), σ. 59-76.

Αναφορικά με τις γραπτές πηγές – αν και οι σχετικές με τον ελλαδικό χώρο σπανίζουν – για το θέμα πολύτιμες πληροφορίες αντλούμε στις μελέτες των J. Geffcken, *The Last Days of Greco-Roman Paganism* (Amsterdam 1978) και B. Brenk, *Die Christianisierung der spätromischen Welt* (Wiesbaden 2003), καθώς και σε άρθρα στα πρακτικά συνεδρίου για τον εκχριστιανισμό της πόλης της Ύστερης Αρχαιότητας: G. Brands, H.-G. Severin (επιμ.), *Die spätantike Stadt und ihre Christianisierung, Symposium vom 14. bis 16. Februar 2000 in Halle/Saale* (Wiesbaden 2003). Πρόσφατα στα πρακτικά συνεδρίου του Πανεπιστημίου του Münster: J. Hahn, St. Emmel και Ulr. Gotter (επιμ.), *From Temple to Church. Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity* (Leiden – Boston 2008) περιλαμβάνονται άρθρα μεταξύ των οποίων η μελέτη της Ελ. Σαράντη με τίτλο: "The Christianisation of Pagan Temples in the Greek Hagiographical Texts", σ. 113-134.

Για τον εξαγνισμό και εκχριστιανισμό εθνικών γλυπτών σημαντικές είναι οι μελέτες του "A. Delivoria Interpretatio christiana: About the boundaries of the pagan and Christian worlds", στον τόμο *Ευφρόσυνον αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη* (Αθήνα 1991), σ. 107-22, του H. Maguire "Byzantine Art History in the Second Half of the Twentieth Century", στο A. E. Laiou και H. Maguire (επιμ.), *Byzantium: A World Civilization* (Washington 1992), σ. 119-155. και του J. Hahn "The Conversion of Cult Statues: The destruction of the Serapeum 392 A.D. and the Transformation of Alexandria into the "Christ – Loving" City" στον προαναφερθέντα τόμο των J. Hahn, St. Emmel και Ulr. Gotter.

Οι μελέτες σχετικά με την ειδωλολατρία της ύστερης αρχαιότητας είναι δυνατόν να κατηγοριοποιηθούν σε δύο διαφορετικές γενικές θεωρήσεις του φαινομένου. Αφενός μεν, μελέτες όπως των J. Geffcken, *The Last Days of Greco-Roman Paganism* (Amsterdam 1978) και P. Brown, *Genèse de l'antiquité tardive* (Paris 1983), R. L. Fox, *Paiens et chrétiens: la religion et la vie religieuse dans l'Empire romain de la mont de Commode au Concile de Nicée* (Toulouse 1997), υποστηρίζουν μια ήπια μετάβαση από την ειδωλολατρική

θρησκεία στην χριστιανική, ενώ άλλες όπως του A. Momigliano (επιμ.) *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century* (Oxford 1963), προκρίνουν την υπόθεση μιας βίαιης σύγκρουσης μεταξύ των δύο θρησκειών. Μια τρίτη μέση οδός προτείνεται από τον R. MacMullen, *Christianisme et paganisme du IVe au VIIIe s.* (Paris 1998). Είναι σαφές ότι η άποψη σχετικά με τον εκχριστιανισμό των αρχαίων ιερών συναρτάται με τη θεωρία της ήπιας μετάβασης από την παλαιά στη νέα θρησκεία.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι οι μελέτες σχετικές με το ζήτημα των μετατροπών των αρχαίων εθνικών ναών σε εκκλησίες αρχικά αντιμετώπισαν το ζήτημα δίνοντας έμφαση είτε στα αρχαιολογικά πορίσματα είτε στις γραπτές αναφορές των αγιολογικών κειμένων. Σταδιακά επιχειρήθηκε ένας συγκερασμός των αρχαιολογικών και ιστορικών δεδομένων μέσα από μια κριτική θεώρηση των αρχαίων κειμένων υπό το πρίσμα της αλματώδους ανάπτυξης της αρχαιολογικής έρευνας σε αρκετές περιοχές της ύστερης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Τις τελευταίες δεκαετίες βλέπουν το φως της δημοσιότητας πιο συνθετικές μελέτες που επικεντρώνονται σε συγκεκριμένες επαρχίες και αξιοποιούν με όλο και πιο παραγωγικό τρόπο τα πορίσματα όλων των συναφών επιστημών φωτίζοντας πληρέστερα το υπό εξέταση ζήτημα.

ΜΕΡΟΣ Α
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Κεφάλαιο 1

Το ιστορικό πλαίσιο των μετατροπών των εθνικών ναών σε εκκλησίες

Οι πρώτες μετατροπές ειδωλολατρικών ναών σε χριστιανικές εκκλησίες μαρτυρούνται ήδη στη βασιλεία του Μ. Κωνσταντίνου (324-337)². Το πρωιμότερο γνωστό παράδειγμα είναι η βασιλική της Αναστάσεως στο λόφο του Γολγοθά στην Ιερουσαλήμ που υψώθηκε στη θέση προγενέστερου ναού της Αφροδίτης στο σημείο αυτό³. Ο ειδωλολατρικός ναός είχε χτιστεί από τον αυτοκράτορα Αδριανό στη θέση ακριβώς όπου συντελέστηκε η σταύρωση και η ταφή του Ιησού Χριστού:

«ἄνδρες μὲν γὰρ ποτε δυσσεβεῖς, μᾶλλον δὲ πᾶν τὸ δαιμόνων διὰ τούτων γένος, σπουδὴν ἔθεντο σκότῳ καὶ λήθῃ παραδοῦναι τὸ θεσπέσιον ἐκεῖνο τῆς ἀθανασίας μνήμα»⁴.

Κατ' εντολήν του Μ. Κωνσταντίνου ο ναός καταστράφηκε και σύμφωνα με τον Ευσέβιο, το οικοδομικό του υλικό ακόμη και η θεμελίωσή του απομακρύνθηκαν σε ικανή απόσταση από τον ιερότερο τόπο της χριστιανοσύνης:

«ἄμα δὲ προστάγματι τὰ τῆς ἀπάτης μηχανήματα εἰς ἔδαφος ἄνωθεν ἀφ' ὑψηλοῦ κατερρίπτετο, ἐλύετό τε καὶ καθηρεῖτο αὐτοῖς ξοάνοις καὶ δαίμοσι τὰ τῆς πλάνης οἰκοδομήματα. Οὐ μὴν δ' ἐν τούτοις τὰ τῆς σπουδῆς ἴστατο, ἀλλὰ πάλιν βασιλεὺς αἵρεσθαι καὶ πορρωτάτω τῆς χώρας ἀπορρίπτεσθαι τῶν καθαιρουμένων τὴν ἐν λίθοις καὶ ξύλοις ὕλην προστάττει. Ἔργον δὲ καὶ τῷδε παρηκολούθει τῷ λόγῳ. Ἄλλ' οὐδ' ἐπὶ τοῦτο μόνον προελθεῖν ἀπῆρκει, πάλιν δ' ἐπιθειάσας βασιλεὺς

² Για την κωδικοποίηση των πληροφοριών σχετικά με το ιστορικό πλαίσιο της τύχη των ειδωλολατρικών ιερών και της μετατροπῆς τους σε εκκλησίες κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους πολύ χρήσιμες είναι οι μελέτες των R. Bayliss, *Provincial Cilicia*, σ. 8 κ.ε. και Buenacasa, *La decadencia*, σ. 25-50.

³ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* III, 26, 2-3: «Τοῦτο μὲν οὖν τὸ σωτήριον ἄντρον ἄθεοί τινες καὶ δυσσεβεῖς ἀφανὲς ἐξ ἀνθρώπων ποιήσασθαι διανενόηοντο, ἄφρονι λογισμῷ τὴν ἀλήθειαν ταύτην κρύψαι λογισάμενοι. Καὶ δὴ πολὺν εἰσενεγκάμενοι μόχθον, γῆν ἔξωθεν ποθεν εἰσφορήσαντες τὸν πάντα καλύπτουσι τόπον, κᾶπειτ' εἰς ὕψος αἰωρήσαντες λίθῳ τε καταστράσαντες κάτω πῦρ τὸ θεῖον ἄντρον ὑπὸ πολλῷ τῷ χώματι κατακρύπτουσιν. Εἰθ' ὡς οὐδενὸς αὐτοῖς λειπομένου, τῆς γῆς ὑπερθεὶν δεινὸν ὡς ἀληθῶς ταφεῶνα ψυχῶν ἐπισκευάζουσι νεκρῶν εἰδώλων, σκότιον Ἄφροδίτης ἀκολάστῳ δαίμονι μυχὸν οἰκοδομησάμενοι, κᾶπειτα μισαράς ἐνταυθοῖ θυσίας ἐπὶ βεβήλων καὶ ἐναγῶν βωμῶν ἐπιπέδοντες».

⁴ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* III, 26, 1. Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. I, σ. 112-114.

τούδαφος αὐτό, πολὺ τοῦ χώρου βάθος ἀνορύξαντας, αὐτῷ χοῖ πόρρω που καὶ ἐξωτάτω λύθροις ἅτε δαιμονικοῖς ἐρρυπωμένον ἐκφορεῖσθαι παρακελεύεται. Παραχρήμα δ' ἐπετελεῖτο καὶ τοῦτο»⁵.

Ευθύς αμέσως μετά στο ίδιο ακριβώς σημείο οικοδομήθηκε η μεγαλοπρεπής βασιλική της Αναστάσεως⁶. Σύμφωνα με τον Ευσέβιο, την ταύτιση της ακριβούς τοποθεσίας των σημαντικότερων για την χριστιανοσύνη γεγονότων έπαιξε σημαντικό ρόλο αφ' ενός η αποκάλυψη του Τιμίου Ξύλου με ενέργειες της μητέρας του αυτοκράτορα Ελένης, στον ίδιο τόπο καθώς και η αναγνώριση του τάφου όπου εναποτέθηκε το νεκρό σώμα του Ιησού⁷. Οι ενέργειες αυτές του Κωνσταντίνου εξηγούνται τόσο από την προσπάθεια εξαγνισμού από την δαιμονική παρουσία εντός του ναού, του ιερού αυτού χώρου για τους χριστιανούς, όσο και από τη αντίληψη ότι επιστρέφεται στο χριστιανικό κόσμο ένας τόπος που δικαιοματικά ανήκε σε αυτόν και είχε παρανόμως καταληφθεί από τους ειδωλολάτρες.

Παρόμοια, κατ' επιταγήν του ίδιου αυτοκράτορα, κατακάηκαν τα είδωλα και καταστράφηκε ο βωμός του ιερού της Μαμβρή στην Παλαιστίνη, όπου υπήρχε ιερά δρύς και πηγή.

«τὸ χωρίον, ὅπερ παρὰ τὴν δρῦν τὴν Μαμβρῆ προσαγορεύεται, ἐν ᾧ τὸν Ἀβραάμ τὴν ἐστίαν ἐσχηκέναι μαυθάνομεν, παντοίως ὑπὸ τινων δεισιδαιμόνων μαινεσθαι φησιν· εἰδωλά τε γὰρ πάσης ἐξωλείας ἄξια παρ' αὐτὴν ἰδρῦσθαι καὶ βωμὸν ἐδήλωσεν πλησίον ἐστάναι καὶ θυσίας ἀκαθάρτους συνεχῶς ἐπιτελεῖσθαι»⁸.

⁵ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* III, 27, 1.

⁶ «Τούτων δ' ὡδε πραχθέντων, αὐτίκα βασιλεὺς νόμων εὐσεβῶν διατάξει χορηγίαις τε ἀφθόνοις οἶκον εὐκτῆριον θεοπρεπῆ ἀμφὶ τὸ σωτήριον ἄντρον ἐγκελεύεται πλουσία καὶ βασιλικῆ δέιμασθαι πολυτελείᾳ, ὡς ἂν ἐκ μακροῦ τοῦτο προτεθειμένος καὶ τὸ μέλλον ἔσεσθαι κρείττονι προμηθεῖα τεθεαμένος». (Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* III, 29, 1). Για τον ναὸ της Αφροδίτης και την βασιλική της Αναστάσεως που υψώθηκε στην ίδια θέση βλ. W. Telfer, *Constantine's Holy Land Plan*, *Studia Patristica*, τόμ. II (Berlin 1957), σ. 696-700. A. Alföldi, *The Conversion of Constantine and Pagan Rome* (Oxford 1969), σ. 101. Ch. Cośasnon, *The Church of the Holy Sepulchre* (Jerusalem. The Schweich Lectures 1972, London 1974). V. C. Corbo, *Il Santo Sepolcro di Gerusalemme. Aspetti archeologici dalle origini al periodo crociato* (Jerusalem 1981). Caillet, *La transformation*, σ. 195 και 196. J. Patrich, *The Early Church of the Holy Sepulchre in the Light of Excavations and Restoration*, στο Y. Tsafirir (επιμ.), *Ancient Churches Revealed*, (Jerusalem 1993), σ. 101-117. S. Gibson, J. E. Taylor, *Beneath the Church of the Holy Sepulchre, Jerusalem: The Archaeology and Early History of Traditional Golgotha* (Jerusalem-London 1994), σ. 74-84.

⁷ «ὡς δ' ἕτερον ἀνθ' ἑτέρου στοιχείου ὁ κατὰ βάθους τῆς γῆς ἀνεφάνη χώρος, αὐτὸ δὴ λοιπὸν τὸ σεμνὸν καὶ πανάγιον τῆς σωτηρίου ἀναστάσεως μαρτύριον παρ' ἐλπίδα πᾶσαν ἀνεφαίνετο, καὶ τὸ γε ἅγιον τῶν ἁγίων ἄντρον τὴν ὁμοίαν τῆς τοῦ σωτήρος ἀναβιώσεως ἀπελάμβανεν εἰκόνα.» (Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* III, 28, 1).

⁸ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* III, 53, 1-2.

Ο ιερός αυτός χώρος υπήρξε κέντρο λατρείας όχι μόνο των Ιουδαίων, αλλά και των εθνικών. Στον ίδιο χώρο υψώθηκε μια χριστιανική εκκλησία⁹.

Λίγο διαφορετική είναι η περίπτωση της καταστροφής του ναού της Αφροδίτης στο Baalbek, επίσης με απόφαση του Μ. Κωνσταντίνου. Το ιερό αυτό σύμφωνα με τις πηγές λειτούργησε ως κέντρο ακολασίας και διαφθοράς, καθώς σε αυτό θεραπευόταν η πορνεία ως μέρος του θρησκευτικού τελετουργικού:

«οἶον ἐπὶ τῆς Φοινίκων Ἑλιουπόλεως, ἐφ' ἧς οἱ μὲν τὴν ἀκόλαστον ἡδονὴν τιμῶντες Ἀφροδίτης προσρήματι γαμεταῖς καὶ θυγατράσι ἀνέδην ἐκπορνεύειν συνεχῶρουν πρότερον. Νυνὶ δὲ νόμος ἐφοίτα νέος τε καὶ σώφρων παρὰ βασιλέως»¹⁰.

Κάτι τέτοιο βέβαια αντέβαινε ευθέως στις ηθικές επιταγές της χριστιανικής θρησκείας. Ωστόσο, οι περιπτώσεις αυτές ήταν μεμονωμένες, καθώς δεν επρόκειτο για μέτρα γενικού χαρακτήρα¹¹. Παρά την προσπάθεια του Ευσέβιου¹² να παρουσιάσει τον Κωνσταντίνο ως συστηματικό καταστροφέα των ειδωλικών ναών, στην πραγματικότητα οι περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν δεν εκπορεύονταν από μία συστηματική πολιτική του πρώτου χριστιανού αυτοκράτορα εναντίον των ναών. Οι πηγές δεν επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι πρόκειται για μια

⁹ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* III, 53, 2. : «πλησίον ἐστάναι καὶ θυσίας ἀκαθάρτους συνεχῶς ἐπιτελεῖσθαι. Ὅθεν ἐπειδὴ καὶ τῶν καιρῶν τῶν ἡμετέρων ἀλλότριον καὶ τῆς τοῦ τόπου ἀγιότητος ἀνάξιον καταφαίνεται, γινώσκειν ὑμῶν τὴν σεμνότητα βούλομαι δεδηλωθῆαι παρ' ἡμῶν πρὸς Ἀκάκιον τὸν διασημώτατον κόμητα καὶ φίλον ἡμέτερον γράμμα, ἵν' ἄνευ τινὸς ὑπερθέσεως καὶ τὰ εἰδῶλα ὅσα δ' ἂν ἐπὶ τοῦ προειρημένου εὐρίσκοιτο τόπου πυρὶ παραδοθῆ, καὶ ὁ βωμὸς ἐκ βάθρων ἀνατραπῆ, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν, πάντων τῶν τοιούτων ἐκεῖθεν ἄρδην ἀφανισθέντων, παντὶ σθένει καὶ τρόπῳ τὸ περιέχον ὅλον ἐκκαθῆραι σπουδάσῃ, καὶ μετὰ ταῦτα, καθὼς ἂν αὐτοὶ διατυπώσητε, ἀξίαν τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας βασιλικὴν ἀνοικοδομηθῆναι ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ποιῆσαι χωρίου.» J. E. Taylor, *Christians and the Holy Places: The Myth of Jewish-Christian Origins* (Oxford-New York 1993), σ. 82-95. E. Mader, *Mambre: Die Ergebnisse der Ausgrabungen im heiligen Bezirk Râmet el-Halîl in Südpalästina 1926-1928* (Freiburg 1957), σ. 135-136.

¹⁰ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* III, 58, 1-2.

¹¹ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* III, 58. Για το ιερό της Baalbek: Le Glay, *Villes*, σ. 281-294. Στην πόλη αυτή υπήρχε ακμάζον ειδωλολατρικό στοιχείο σύμφωνα και με την μαρτυρία του διακόνου Κυρίλλου σχετικά με τη βοήθεια που παρέσχε ο Ιωάννης της Εφέσου στους λιγιστούς χριστιανούς της πόλης. Βλ. Θεοδώρητος Κύρρου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* III, 3, 27-34. και A. Piganiol, *L'empereur*, σ. 184.

¹² Σχετικά με το «*Βίος Κωνσταντίνου*» του Ευσέβιου Καισαρείας: T. D. Barnes, *Constantine's prohibition of pagan sacrifice*, *AJP* 105 (1984), σ. 69-72, 69. G. Pasquali, *Die Composition der Vita Constantini des Eusebii*, *Hermes* 46 (1910), σ. 369-386.

γενικευμένη αντιπαγανιστική πολιτική, ούτε ένα συστηματικό πρόγραμμα εκχριστιανισμού των εθνικών ναών με την ίδρυση χριστιανικών βασιλικών στη θέση τους. Μάλιστα το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνεται και από τις γραπτές αναφορές εθνικών συγγραφέων όπως του Λιβάνιου¹³ και του Ιουλιανού¹⁴.

Έχει άλλωστε σημειωθεί ότι δεν επιβεβαιώνεται μια αυστηρή εφαρμογή μέτρων εχθρικών προς την ειδωλολατρία, καθώς ο Μ. Κωνσταντίνος επιχείρησε την απαξίωση της αρχαίας θρησκείας και δεν προσέφυγε στη λήψη καταναγκαστικών μέτρων¹⁵. Αντίθετα, η εξισοροπιστική στάση του αυτοκράτορα εξηγείται από την ύπαρξη σημαντικού εθνικού στοιχείου στον πληθυσμό της αυτοκρατορίας, αλλά και λόγω της ανώτερης τάξης, η οποία παρέμενε στενά συνδεδεμένη με την παλαιά θρησκεία¹⁶. Τόσο κατά την διακυβέρνηση του ίδιου αλλά και των διαδόχων του οι εθνικοί ναοί παρέμεναν ανοιχτοί και η αυτοκρατορική νομοθεσία επικεντρώθηκε στην κατάργηση των θυσιών που αποτελούσαν κεντρικό στοιχείο της ειδωλολατρικής λατρείας κατά τη διάρκεια των δημόσιων και ιδιωτικών τελετών. Επιπροσθέτως, η δήμευση των θησαυρών των ειδωλολατρικών ναών εκ μέρους του αυτοκράτορα που μαρτυρούν οι γραπτές πηγές¹⁷ ήταν μια πολιτική γνωστή ήδη από προκατόχους του¹⁸, που την επέβαλαν η οικονομική κρίση της περιόδου αυτής, η έλλειψη πολύτιμων μετάλλων, ιδίως χρυσού, και τα αυξημένα έξοδα για την ίδρυση της νέας πρωτεύουσας, και δεν υπαγορεύθηκε από πολεμική κατά της ειδωλολατρικής θρησκείας¹⁹. Η πολιτική λοιπόν του Κωνσταντίνου, ενώ δεν απέβλεπε στην συστηματική καταστροφή των αρχαίων ιερών, συνέβαλε όμως στην παραμέλησή τους εκ μέρους της κεντρικής εξουσίας²⁰.

¹³ Λιβάνιος, *Ομιλία* 30, 6. Ο ίδιος, *Ομιλία* 52, 8. Ο ίδιος, *Ομιλία* 62, 8.

¹⁴ Ιουλιανός, *Λόγοι* VII, 228b-c.

¹⁵ de Giovanni, *Costantino*, σ. 97. Αντίθετη άποψη έχει διατυπώσει ο G. Bonamente, *Sulla confisca*, σ. 185, ο οποίος σημειώνει ότι παρά τον μικρό αριθμό ναών που υπέστησαν σοβαρές καταστροφές υπήρξε συστηματική πρόσληψη των λατρευτικών σκευών και των αγαλμάτων των ναών.

¹⁶ Μεταξύ άλλων ο Μ. Κωνσταντίνος διατήρησε για τον εαυτό του τον τίτλο του "Pontifex Maximus".

¹⁷ Λιβάνιος, *Ομιλία* 30, 6. Ο ίδιος, *Ομιλία* 52, 8. Ο ίδιος, 62, 8. Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* III, 54, 4-7. Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία* II, 5. Σωκράτης, *Εκκλησιαστική Ιστορία* I, 18. Λιβάνιος, *Ομιλία* I, 6. Ζωναράς, *Επίτομη Ιστορία* XIII, 4.

¹⁸ Σε περιόδους νομισματικής κρίσης, ελλείπει μέταλλο σε ανάλογες πρακτικές είχαν προσφύγει παλαιότερα οι αυτοκράτορες Καλιγούλας, Νέρωνας, Διοκλητιανός και Μαξέντιος: A. Piganiol, *L'empereur*, σ. 186. de Giovanni, *Costantino*, σ. 96.

¹⁹ Για την σχετική πολιτική του Κωνσταντίνου Α' μέσα από τις γραπτές πηγές βλ. H. Brandt, *La politica fiscale di Costantino nelle opinioni tardoantiche*, στο *Costantino il Grande*, τόμ. I, σ. 213-218.

²⁰ de Giovanni, *Costantino*, 97. G. Bonamente, *Sulla confisca*, σ. 173 και 180. R. Krautheimer, *The Ecclesiastical Building Policy of Constantine*, στο *Costantino il Grande*, τόμ. II, σ. 509-552 και ειδικότερα σ. 513-538. Επίσης, Buenacasa, *La decadencia*, σ. 32.

Με την άνοδο στο θρόνο του Κωνσταντίου (337-361) εξαγγέλθηκαν δύο διατάγματα που αφορούν στη λειτουργία των εθνικών ναών. Το 341 μ.Χ. απαγορεύθηκαν επισήμως οι δημόσιες θυσίες και λίγο αργότερα, το 346 μ.Χ. διατάχθηκε το κλείσιμο των ναών της ειδωλολατρίας²¹: «*Ας σταματήσει η ψευδής πίστη και ας καταργηθεί η τρέλα των θυσιών. Γιατί αν κάποιος, παραβιάζοντας το νόμο του Θεού Αυτοκράτορα, του πατέρα μας, και την εντολή της Ευσπλαχνίας μας, τολμήσει να τελέσει θυσίες, θα τιμωρηθεί πάραυτα με την επιβολή της ποινής που του ταιριάζει*» (μετάφρ. Α. Καμάρα). Παρά τις αιτιάσεις του Λιβάνιου για καταστροφές των ναών κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίου, αυτές φαίνεται να είχαν μόνο περιορισμένο τοπικό χαρακτήρα²². Μάλιστα στο λεξιλόγιο της περιόδου αυτής ως καταστροφή ορίζεται όχι η ολοκληρωτική προσβολή και κατακρήμνιση ενός ναού, αλλά ουσιαστικά το φράξιμο των εισόδων του και η απογύμνωσή του από τα λατρευτικά ξόανα ή αγάλματα²³: «*Επιθυμούμε να κλείσουν αμέσως όλοι οι ναοί σε όλους τους τόπους και σε όλες τις πόλεις και να απαγορευθεί η είσοδος σε αυτούς, έτσι ώστε να μην έχουν τη δυνατότητα οι απολωλότες να διαπράξουν αμαρτία. Θέλουμε επίσης να απέχουν όλοι από τις θυσίες. Αν όμως τύχει και κάποιος διαπράξει το αδίκημα, θα τιμωρηθεί με αποκεφαλισμό. Διατάσσουμε ότι η περιουσία όποιου τιμωρηθεί κατ' αυτόν τον τρόπο θα περιέλθει στο αυτοκρατορικό ταμείο. Η ίδια τιμωρία θα επιβληθεί και στους διοικητές των επαρχιών, αν αμελήσουν να τιμωρήσουν τέτοια εγκλήματα*» (μετάφρ. Α. Καμάρα). Πρόκειται για ένα ενδιάμεσο στάδιο πριν από τη συστηματική καταστροφή κάποιων ναών, που αρχαιολογικά μπορεί να επιβεβαιωθεί πολύ δύσκολα²⁴. Πάντως ένα ακόμη διάταγμα του 342 μ.Χ. που απευθύνεται στο διοικητή της Ιταλίας, επιχειρεί να προστατεύσει τα ιερά της υπαίθρου από τις λεηλασίες²⁵.

Καταστροφές ναών κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίου μας είναι γνωστές από τις γραπτές πηγές ή από τα αρχαιολογικά ευρήματα²⁶. Σε αρκετές περιπτώσεις προκλήθηκαν από τοπικούς επισκόπους οι οποίοι

²¹ CTh XVI 10,2. Chuvin, *A Chronicle*, σ. 38-41.

²² Λιβάνιος, *Ομιλία* I. 27, XVIII. 114- 5. Ο ίδιος, *Ομιλία* LXII. 8. J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian* (New York 1958) , σ. 367.

²³ CTh XVI 10,4.

²⁴ Bayliss, *Provincial Cilicia*, σ. 9.

²⁵ CTh XVI. 10.3: «*Αν και όλες οι προλήψεις θα πρέπει να έχουν ξεριζωθεί, επιθυμία μας είναι οι ναοί που βρίσκονται έξω από τα τείχη της πόλης να παραμείνουν ακέραιοι και αλώβητοι. Γιατί, καθώς κάποια αθλητικά παιχνίδια ή θεάματα του ιπποδρόμου ή άλλοι αγώνες έλκουν την καταγωγή από τους ναούς, δεν αρμόζει να τους καταστρέφουμε, αφού σε αυτούς οφείλεται η τέλεση εορτών που διασκεδάζουν το λαό της Ρώμης*» (μετάφρ. Αφρ. Καμάρα). Βλ. επίσης: Chuvin, *A Chronicle*, σ. 37.

²⁶ Σχετικό σχολιασμό των γραπτών πηγών βλ. J. Arce, *Reconstrucciones de templos paganos en epoca del emperador Juliano* (361-363 d. C.), *RSA* 5 (1975), σ. 201-215, σ. 207-208. G. Fowden, *Bishops and Temples*, σ. 59-60. Barnes, *Christians and Pagans*, σ. 325-327. R. Klein, *Distruzioni di templi nella tarda antichità. Un problema politico, culturale e sociale*, *AARC* 10 (1995), σ. 134.

επεδίωξαν να επωφεληθούν από το νέο κλίμα που άρχισε να διαμορφώνεται έναντι των εθνικών ναών. Ο επίσκοπος της Αρέθουσας Μάρκος στην επαρχία Syria Salutaris, αφού κατεδάφισε ένα ειδωλολατρικό ναό, ύψωσε στη θέση του μια χριστιανική εκκλησία²⁷:

«τοὺς Ἑλληνιστὰς εἰς Χριστιανισμὸν ἐπανήγε καὶ τὸν παρ' αὐτοῖς σεμνότατον καὶ πολυτελέστατον νεὼν καθεΐλεν»²⁸.

Άλλοτε σπουδαίοι ναοί των πόλεων απογυμνώνονται από τους θησαυρούς τους και χρησιμοποιούνται ως χώροι άντλησης οικοδομικού υλικού για το χτίσιμο νέων εκκλησιών με πρωτοβουλία τοπικών επισκόπων, όπως στην Κύζικο ο επίσκοπος Ελεύσιος και ο επίσκοπος της Ταρσού στον ναό των Αιγών²⁹. Στην πρώτη περίπτωση οι κάτοικοι της Αρέθουσας, όταν στο θρόνο ανήλθε ο Ιουλιανός, συνέλαβαν και βασάνισαν τον επίσκοπο Μάρκο με σκοπό να τον υποχρεώσουν να ξαναχτίσει τον ναό με δικά του έξοδα³⁰, ενώ ο Ελεύσιος φυλακίστηκε.

Άλλωστε ανάλογες συμπεριφορές οδήγησαν στο λιντσάρισμα από τους οργισμένους ειδωλολάτρες του αρειανού επισκόπου της Αλεξανδρείας, Γεωργίου, ο οποίος εισέβαλε σε ένα μιθραίο της πόλης και ίδρυσε στη θέση του μια χριστιανική εκκλησία³¹.

«Τόπος ἦν τῇ πόλει ἐκ παλαιῶν τῶν χρόνων ἔρημος καὶ ἡμελημένος, συρφετοῦ τε γέμων πολλοῦ, ἐν ᾧ οἱ Ἕλληνες τὸ παλαιὸν τῷ Μίθρα τελετὰς ποιοῦντες ἀνθρώπους κατέθουν. Τοῦτον Κωνστάντιος ὡς σχολαῖον ἤδη πρότερον τῇ Ἀλεξανδρέων ἐκκλησίᾳ προσκεκυρώκει. Γεώργιος δὲ βουλόμενος ἐν αὐτῷ εὐκτήριον οἶκον κατασκευάσαι,

²⁷ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Ομιλία* IV, 88-91. Θεοδώρητος Κύρρου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* III, 7, 6-10. Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* V, 10, 5-14.

²⁸ Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* V, 10, 8.

²⁹ Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* V, 15, 4: «καὶ Ἐλεύσιον δὲ τὸν παρ' αὐτοῖς ἐπίσκοπον τῆς πόλεως εἶρξεν, ὡς λυμηνάμενον τοῖς ναοῖς καὶ τοῖς τεμένεσιν ἐνυβρίσαντα καὶ χηροτροφεῖα κατασκευάσαντα καὶ παρθενῶνας ἱερῶν παρθένων συστησάμενον καὶ τοὺς Ἑλληνιστὰς πείθοντα τῶν πατρῶν ἀμελεῖν.» Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* V, 15, 4-10. Ζωναράς, *Ἐπίτομη Ἱστορία* XIII, 12, 30-34.

³⁰ Ο Σωζομενός ισχυρίζεται ότι ο ίδιος ο Ιουλιανός έδωσε την εντολή για ανοικοδόμηση του ναού: Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* V, 10, 5-14.

³¹ Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* V, 7, 5-6: «πρὸς δὲ τούτοις καὶ τοιόνδε τότε συνέβη περὶ τὸ καλούμενον παρ' αὐτοῖς Μίθριον· τοῦτον γάρ τὸν τόπον ἔρημον πάσαι γενόμενον ἐδωρήσατο Κωνστάντιος τῇ Ἀλεξανδρέων ἐκκλησίᾳ. Γεωργίου δὲ εἰς ἐπισκευὴν εὐκτήριου οἴκου ἀνακαθαίροντος, ἄδυτον ἀνεφάνη, ἐν ᾧ ξόανα μὲν ἴσως καὶ ὄργανά τινα εὐρέθη τῶν ἐνθάδε τότε μυούτων ἢ τελουμένων, ἃ τοῖς ὀρώσι γελοῖά τε καὶ ξένα ἐδόκει.» Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, XXII, 11, 3-11. Βλ. επίσης R. Turcan, *Les motivations de l'intolérance chrétienne et la fin du Mithriacisme au IVe siècle ap. J-C*, *Actes du VII Congrès de la Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques*, τόμ. II (Budapest 1983), σ. 212-220 καὶ 223-224.

ἀνακαθαρθῆναι κελεύει τὸν τόπον. Καὶ δὴ ἀνακαθαίρομένου, ἄδυτον ἤρρηται κατὰ βάθους πολλοῦ, ἐν ᾧ τὰ μυστήρια τῶν Ἑλλήνων ἐκέκρυπτο»³².

Την ἴδια περίοδο καταστροφές ιερῶν επίσης ἀπὸ τους χριστιανούς σε περιοχές της Ανατολῆς ἔχουν ἐπισημανθεῖ στα Γέρασα, ὅπου κατεδαφίστηκαν οἱ ναοὶ τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα, καθὼς καὶ στη Γάζα της Παλαιστίνης³³. Πάντως πρὸς τὸ τέλος της βασιλείας τοῦ ἴδιου αυτοκράτορα οἱ θυσίες καὶ ἡ λατρεία τῶν εἰδώλων ποινικοποιούνται καὶ γιὰ πρώτη φορὰ τιμωροῦνται, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ νομοθεσία «*Διατάσσουμε ὅπως υποβληθούν στην ποινὴ τοῦ θανάτου ὅσοι ἀποδειχθεῖ ὅτι τελούν θυσίες ἢ λατρεύουν ἀγάλματα*» (μετάφρ. Α. Καμάρα)³⁴.

Αναμφισβήτητα, τὴ σταδιακὰ κλιμακούμενη ἐχθρική στάση τῶν αυτοκρατόρων της Κωνσταντινούπολης ἐναντίον εἰδωλολατρῶν διακόπτει ἡ βασιλεία τοῦ Ιουλιανού (361-363) κατὰ τὸ σχετικὰ σύντομο χρονικὸ διάστημα παραμονῆς τοῦ στον αυτοκρατορικό θρόνο, ἡ πολιτικὴ τοῦ ὁποῖου ἐνθάρρυνε τὴ δημόσια λατρεία καὶ τὴν παλινόρθωση της ἀρχαίας θρησκείας. Ἡ πολιτικὴ τοῦ ἀπέναντι στους ναοὺς ἀντικατοπτρίζεται στις ἀποφάσεις τοῦ γιὰ ἐπιστροφή τῶν ναῶν στους φυσικούς τους κατόχους, τις ἐθνικὲς κοινότητες, γιὰ καταστροφή τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν καὶ τὴν ἐνθάρρυνση ἰδρύσεως ἐκκλησιῶν ἐκ μέρους τῶν σχισματικῶν καὶ αἰρετικῶν. Τὰ μέτρα τοῦ Ιουλιανού σχετικὰ με τους χριστιανικούς ἢ ἐθνικούς ναοὺς δύσκολα τεκμηριώνονται ἀπὸ τα πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν, καθὼς πρόκειται γιὰ μιὰ περίοδο σχετικὰ σύντομη καὶ ἡ σύνδεση τῶν γεγονότων με τις σύγχρονες γραπτὲς πηγές δὲν εἶναι πάντα ἐπιτυχής:

«Ἐπεὶ δὲ μόνος εἰς τὴν βασιλείαν κατέστη, καὶ ἀνὰ τὴν ἕω τοὺς Ἑλληνικούς ναοὺς ἀνέωξε καὶ τοὺς ἡμελημένους ἐπισκευάζεσθαι, τοὺς δὲ καταλυθέντας ἀνανεοῦσθαι, καὶ τοὺς βωμοὺς ἀνίστασθαι προσέταξε· καὶ πολλοὺς αὐτοῖς ἐξῆρθε φόρους· ἔθη τε παλαιὰ καὶ τὰ πάτρια τῶν πόλεων καὶ τὰς θυσίας ἀνενέωσεν. Αὐτὸς τε ἀναφανδὸν δημοσίᾳ ἔθυεν καὶ ἔσπενδε καὶ τοὺς περὶ ταῦτα σπουδάζοντας ἐν πολλῇ τιμῇ ἐποιεῖτο· μύσταις τε καὶ ἱερεῦσιν, ἱεροφάνταις τε καὶ τοῖς

³² Σωκράτης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 3, 2.

³³ Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* V, 4, 2-3 (Γέρασα): «ἐμίσει γὰρ καὶ πρότερον ἐξάισιον μῖσος τοὺς αὐτῆς οἰκήτορας ὡς πανδημεὶ χριστιανίζοντας καὶ πάλαι καθελόντας τοὺς παρ' αὐτοῖς νεῶς πολιοῦχου Διὸς καὶ πατρός Ἀπόλλωνος· ἐπεὶ δὲ καὶ τὸ τῆς Τύχης, ὃ μόνον περιελείφθη, αὐτοῦ βασιλεύοντος πρὸς τῶν Χριστιανῶν ἀνετράπη, δεινῶς ἀπηχθάνετο πάσῃ τῇ πόλει καὶ ἐδυσφόρει.».

³⁴ *CTh* XVI 10, 6.

τῶν ξοάνων θεραπευταῖς τὰς παλαιὰς τιμὰς ἀπέδωκε· καὶ τὰ παρὰ τῶν πρόσθεν βασιλέων νενομοθετημένα ἐπ' αὐτοῖς ἐκύρωσεν, λειτουργῶν τε καὶ τῶν ἄλλων ὧν πρὶν ἔσχον τὴν ἀτέλειαν ἐπεψηφίσατο, καὶ τὰ ἀφαιρεθέντα τῶν νεωκόρων σιτηρέσια ἀπέδωκε»³⁵.

Με το περίφημο ἔδικτο της ανοχής ανακαλούσε τους εξορισμένους από τον προκάτοχό του Κωνσταντίο³⁶. Κομβικό σημείο της πολιτικής του είναι η αποκατάσταση και ανακαίνιση των πολιτιστικών δημόσιων κτηρίων ³⁷. Απαγόρευσε τις καταστροφές ναών επιβάλλοντας την αποκατάσταση των ζημιών από τους ίδιους τους καταστροφείς τους³⁸ και επέβαλε αυστηρές τιμωρίες στους παραβάτες³⁹. Υποχρέωσε τους τοπικούς επισκόπους σε αναδίπλωση της καταστροφικής δραστηριότητά τους εναντίον των ναών. Τώρα πια οι επίσκοποι επεδίωκαν την προστασία των ναών και προσπαθούσαν να αποφεύγουν τις θρησκευτικές συγκρούσεις μέσα στις πόλεις τους. Επέστρεψε στην ιδιοκτησία των πόλεων την γη και τους θησαυρούς των ειδωλολατρικών ναών, που είχαν ενσωματωθεί σε ιδιωτικές ιδιοκτησίες από τους προκατόχους του. Κατ' αυτόν τον τρόπο πέτυχε, όχι μόνο να ανταποκριθεί στην αποκατάστασή τους αλλά και να τους ενισχύσει οικονομικά επιστρέφοντας όσα είχαν σφετεριστεί οι πολιτικές των προκατόχων τους και είχαν ενσωματωθεί στην ιδιοκτησία του κράτους⁴⁰.

Η σύντομη βασιλεία του Ιοβιανού (363-364) επαινείται στις πηγές ως χριστιανική. Όμως σημειώνονται ακρότητες κατά των ειδωλολατρών⁴¹.

³⁵ Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* V, 3, 1-2.

³⁶ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, XXII, 5, 2. Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* V, 3.

³⁷ Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* V, 8, 1: «Λέγεται γοῦν σπουδάζοντος αὐτοῦ τότε ἀφελέσθαι καὶ εἰς τοὺς βασιλέως μεταθέσθαι θησαυροὺς πλεῖστα ὄντα καὶ τιμιώτατα τὰ ἀναθήματα τῆς Ἀντιοχείων Σύρων ἐκκλησίας καὶ τοὺς εὐκτηρίους τόπους ἀποκλείσαι, φυγεῖν μὲν πάντα τοὺς κληρικούς». R. MacMullen, *Roman Imperial Building in the Provinces*, *HSPH* 64 (1959), σ. 207-235. J. Arce, *Reconstrucciones de templos paganos en epoca del emperador Juliano (361-363 d. C.)*, *RSA* 5 (1975), σ. 201-215, σ. 207. J. L. Murga, *El expolio y deterioro de los edificios publicos en la Legislacion post-constantiniana*, *AARC* 3 (1979), σ. 239-263.

³⁸ *CTH* IX, 17, 5 (363). Βλ. επίσης για το ίδιο θέμα: Cl. Dupont, *La politique de Julien à l'égard du christianisme dans les sources littéraires des IVe et Ve siècles après Jésus-Christ*, *AARC* 3 (1979), σ. 233-235.

³⁹ *PLRE* I, σ. 50 (Fl. Amachius). Ιουλιανός, *Επιστολές* LXXXVIII. Σωκράτης, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* III, 15. Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* V, 11.

⁴⁰ Σωκράτης, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* III, 11, 7-14: «Αὐτίκα γοῦν Ναυατιανῶν μὲν τὴν ἐν Κυζίκῳ ἐκκλησίαν ὑπὸ Εὐζωίου εἰς ἔδαφος καθαιρεθεῖσαν οἰκοδομηθῆναι κελεύει, καταδίκην βαρυτάτην ἐπιθείς Ἐλευσίῳ τῷ τῆδε ἐπισκόπῳ, ἦν μὴ ἐντὸς δύο μηνῶν οἰκειοῖς ἀναλώμασι τὴν οἰκοδομίαν ποιήσῃται. Τὸν μέντοι Ἑλληνισμὸν συνεκρότει· καὶ τὰ μὲν ἱερὰ τῶν Ἑλλήνων, ὡς ἔφην, ἠνέφκτο· θυσίας δὲ ἐπετέλει τῇ Κωνσταντινουπόλεως τόχῃ δημοσίᾳ ἐν τῇ βασιλικῇ, ἔνθα καὶ τὸ τῆς Τύχης ἴδρυται ἄγαλμα.»

⁴¹ Σωκράτης, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* III, 22. Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* IV, 3. Θεοδώρητος, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* IV, 1, 4, κ.ε.

Και σ' αυτή την περίπτωση διατάσσεται απαγόρευση των θυσιών και κλείσιμο των ναών⁴². Ωστόσο οι πληροφορίες του Λιβάνιου για συστηματικές καταστροφές ιερών κρίνονται μάλλον υπερβολικές⁴³.

Στη συνέχεια θα ακολουθήσει μια περίοδος ανοχής και ανεξιθρησκίας υπό τους αυτοκράτορες Βάλεντα και Βαλεντινιανό Ι (364-375 μ.Χ). Οι δημόσιες θυσίες και τελετές εξακολουθούν να τελούνται και η κρατική εξουσία τηρεί μία στάση απόλυτης ουδετερότητας έναντι όλων των θρησκευτικών ομάδων της αυτοκρατορίας⁴⁴. Ανταποκρινόμενοι στο μεικτό θρησκευτικό χαρακτήρα και το αμάλγαμα των θρησκευτικών πεποιθήσεων της σύγχρονης τους κοινωνίας, οι αυτοκράτορες κράτησαν ίσες αποστάσεις, έναντι των εθνικών και των χριστιανών. Αυτό επιβεβαιώνεται και από την ανυπαρξία διατάγματος κατά της ειδωλολατρίας στο Θεοδοσιανό Κώδικα κατά τη βασιλεία τους. Στο πλαίσιο της πολιτικής της ανεκτικότητας που υιοθέτησαν, διατήρησαν τη θέση τους ειδωλόλατρες συνεργάτες του Ιουλιανού, όπως ο Σεγούνδος⁴⁵ και ο Μαμερτίνος⁴⁶. Επίσης έχει καταγραφεί ανακαίνιση του ναού του Διός Κορυφαίου στην Τουρον της Συρίας⁴⁷. Την ίδια εποχή ο ανθύπατος Πραιτεξτάτος, ως έπαρχος Ρώμης (367-368), αρνήθηκε να εφαρμόσει τον νόμο περί νυχτερινών θυσιών,⁴⁸ απαγόρευσε την προσκόλληση ιδιωτικών οικιών στα ιερά⁴⁹ και ίδρυσε τη στοά των δώδεκα θεών στην πόλη⁵⁰.

Από την άλλη πλευρά, μια σειρά διαταγμάτων διάκεινται ευνοϊκά στην χριστιανική Εκκλησία: α) Ακυρώθηκαν οι δωρεές και τα διατάγματα του Ιουλιανού για επιστροφή στους εθνικούς όσων είχαν απαλλοτριωθεί από τον Κωνσταντίο υπέρ των χριστιανών. Το διάταγμα αυτό όμως δεν ήταν εξίσου ευνοϊκό για την περιουσία της εκκλησίας. β) Επανάλαβαν

⁴² Σωκράτης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, III, 24: «Ἀνεκάλει δὲ ὁ βασιλεὺς τοὺς ὑπὸ Κωνσταντίου μὲν ἐξορισθέντας ἐπισκόπους, ὑπὸ Ἰουλιανοῦ δὲ ἀνακληθῆναι μὴ φθάσαντας. Τηνικαῦτα δὴ καὶ τὰ ἱερά τῶν Ἑλλήνων πάντα ἀπεκλείετο· αὐτοὶ δὲ ἄλλος ἄλλαχῆ κατεδύοντο. Οἱ τε τριβωνοφόροι τοὺς τρίβωνας ἀπέθεντο, καὶ εἰς τὸ κοινὸν σχῆμα μετημφιέννυντο· πέπαντο δὲ αὐτοῖς καὶ ὁ δι' αἷματος δημοσίᾳ γινόμενος μολυσμὸς, ᾧ κατακόρως ἐπὶ Ἰουλιανοῦ κατεχρήσαντο.»

⁴³ Λιβάνιος, *Λόγοι*, XVIII, 287. Βλ. επίσης: Παπαδημητρίου, *Ο Ιοβιανός*, σ. 40.

⁴⁴ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, 30, 9.

⁴⁵ PLRE I, σ. 814-817 (Saturninus Secundius Salustius).

⁴⁶ PLRE I, σ. 540-541 (Claudius Mamertinus 2).

⁴⁷ IGLS, 652. G. Tchalenko, *Eglises de villages de la Syrie du Nord* (Paris 1979-80), τόμ. I, σ. 145, αρ. 2.

⁴⁸ Ζώσιμος, *Νέα Ιστορία* IV, 3, 3-4. «Ἐπεὶ δὲ Πραιτεξτάτος ὁ τῆς Ἑλλάδος τὴν ἀνθύπατον ἔχων ἀρχὴν, ἀνὴρ ἐν πάσαις διαπρέπων ταῖς ἀρεταῖς, τοῦτον ἔφη τὸν νόμον ἀβίωτον τοῖς Ἑλλησι καταστήσειν τὸν βίον, εἰ μέλλοιεν κωλύεσθαι τὰ συνέχοντα τὸ ἀνθρώπειον γένος ἀγιώτατα μυστήρια κατὰ θεσμόν ἐκτελεῖν, ἐπέτρηνεν ἀργούντος τοῦ νόμου πράττεσθαι πάντα κατὰ τὰ ἐξ ἀρχῆς πάτρια. Τῶν δὲ ὑπὲρ τὸν Ῥῆνον βαρβάρων, ἕως μὲν Ἰουλιανὸς περιῆν, τὸ Ῥωμαίων ὄνομα δεδιότων, ἀγαπώντων τε εἰ μηδεὶς αὐτοῖς κατὰ χάραν μένουσιν ἐνοχλοῖη, τῆς τούτου τελευτῆς ἀγγελθείσης ἀπανέστησαν αὐτίκα τῶν οἰκείων ἡθῶν καὶ πρὸς τὸν κατὰ Ῥωμαίων παρεσκευάζοντο πόλεμον.»

⁴⁹ Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, 27, 9, 10.

⁵⁰ CIL. VI, 102.

τους νόμους για την απαγόρευση των νυκτερινών θυσιών και γ) απαγόρευσαν και την αστρολογία ως κατάλοιπο του παρελθόντος⁵¹. Αν και οι ποινές που προβλέπονταν για τους παραβάτες ήταν ιδιαίτερα αυστηρές, καθώς συμπεριλαμβάνονταν η θανατική ποινή, φαίνεται ότι οι παραβάτες δεν ήταν λίγοι⁵².

Μία νέα περίοδος εχθρικής πολιτικής προς τους ειδωολάτρες εγκαινιάζεται με την άνοδο στον θρόνο του Γρατιανού (375-383). Ο αυτοκράτορας υπήρξε ο πρώτος που αποποιήθηκε τον τίτλο του Pontifex Maximus «**ἀθέμιτον εἶναι χριστιανῶ τὸ σχῆμα νομίσας**»⁵³, ο οποίος συνέδεε στο πρόσωπο του αυτοκράτορα την κρατική εξουσία με την εθνική θρησκεία⁵⁴. Δύο διατάγματα που αποδίδονται σ' αυτόν αντανακλούν την εχθρική του πολιτική. Σε διάταγμα του, το οποίο εξέδωσε από κοινού με τον Βαλεντινιανό II και τον Θεοδόσιο I το 381 μ.Χ., αρνήθηκαν τα δικαιώματα διαθήκης των εθνικών και απαγορεύθηκαν οι επισκέψεις και τα αφιερώματα στους ναούς⁵⁵, ενώ ένα ακόμη διάταγμα του Γρατιανού αφαίρεσε από τους αρχαίους ναούς τις προσόδους, τα προνόμια, και κάθε κρατική προστασία⁵⁶: «**Επίσης, σύμφωνα με τη νομοθεσία του Γρατιανού, που τώρα βρίσκεται μεταξύ των αγίων, διατάσσουμε ότι όλα τα μέρη που το εσφαλμένο δόγμα των παλαιών είχε εκχωρήσει στις ιερές τους τελετές θα περιέλθουν στην ιδιοκτησία του αυτοκρατορικού μας ταμείου...**» (μετάφρ. Α. Καμάρα).

Ο Βαλεντινιανός II ως ύπαρχος της Ιταλίας και του Ιλλυρικού, επέδειξε ανεκτικότητα παρέχοντας ελευθερία στους εθνικούς της Δύσης και διορίζοντας εθνικούς αξιωματούχους σε υψηλές θέσεις, όπως τον Αγόριο Πραιτεξτάτο, διοικητή της Ιταλίας, και τον Σύμμαχο έπαρχο της Ρώμης. Με παρότρυνση μάλιστα του πρώτου αυτοκρατορική διαταγή επέβαλλε την επιστροφή των θησαυρών των εθνικών ναών που είχαν αφαιρεθεί από τους χριστιανούς στους αρχικούς τους κατόχους. Έτσι, η Ρώμη αναδεικνύεται σε κέντρο αντίστασης του εθνικού στοιχείου, καθώς στην αιώνια πόλη την ίδια περίοδο αποκαθίστανται κτήρια όπως τα ενδαιτήματα των Σαλίων στον Παλατινό λόφο⁵⁷, ιδρύονται νέα ιερά με δαπάνες πλούσιων ιδιωτών,⁵⁸ ενώ γνωστή υπήρξε η έντονη φιλονικία μεταξύ του Συμμάχου και των εθνικών με τους χριστιανούς υπό τον πάπα

⁵¹ CTh IX, 16, 7 (364). CTh IX, 16, 8 (370? 373? μ.Χ.) Pergami, La legislazione, σ. 76, 307-530.

⁵² PLRE I, 56-57, Publius Ampelius 3. Διάταγμα προς έπαρχο Αμπέλιο, 78. CTh IX, 16, 10 (371). Βλ. επίσης, Pergami, La legislazione, σ. 562-563.

⁵³ Ζώσιμος, *Νέα Ιστορία* IV, 36.

⁵⁴ J.-R. Palanque, L'Empereur Gratien et le grand pontificat païen, *Byzantion* 8/1 (1933), σ. 41-47 και A. Cameron, Gratian's Repudiation of the Pontifical Robe, *JRS* 58, 1/2 (1968), σ. 96-102.

⁵⁵ CTh XV, 17, 1, 2. και XVI, 10, 17.

⁵⁶ CTh XVI, 10, 20, 1. Βλ. επίσης: Symmachus, *Relation* III, 7. Αμβρόσιος, *Επιστολές* XVIII, 16.

⁵⁷ CIL VI, 1, 2158.

⁵⁸ Όπως δύο ιερά του Μίθρα: Schultze, *Geschichte*, σ. 181 κ.ε. CIL 6, 754. J.F. Mathews, Symmachus and the Orient cults, *JRS* 63 (1973), σ. 178. Για άλλες αφιερώσεις και ανανεώσεις ναών την ίδια περίοδο: CIL 6, 2158.

Δάμασο για την επαναφορά του βωμού της Νίκης που είχε επανιδρυθεί από τον Ιουλιανό στον χώρο της Συγκλήτου και λίγο αργότερα είχε απομακρυνθεί από τον Γρατιανό⁵⁹. Αργότερα, ο Βαλεντινιανός II (383-392 μ.Χ.) ως αυτοκράτορας, δέχτηκε πρεσβεία υπό τον Σύμμαχο που αξίωσε την άρση των καταπιεστικών μέτρων που είχε λάβει ο προκάτοχός του Γρατιανός εναντίον των ειδωλολατρών – αίτημα που αντιμετωπίστηκε με σφοδρότητα από τον Αμβρόσιο Μεδιολάνων⁶⁰.

Ωστόσο, στην αυτοκρατορική νομοθεσία επισημαίνεται η αφετηρία μίας σκληρής αντιειδωλολατρικής πολιτικής με την αναρρόχιση του Θεοδοσίου Α΄ (379-385) με την απαγόρευση των δημόσιων θυσιών. Η στάση του Θεοδοσίου δεν υπήρξε από την αρχή αυστηρή. Σύμφωνα με τη πρόωγη νομοθεσία του επιτρέπονται διάφορες άλλες χρήσεις των ναών και διατάσσεται η διατήρηση των λατρευτικών κτηρίων. Σύμφωνα με διάταγμα του 382 μ.Χ. προς τον Δούκα της Οσροηνής, πόλης της Βορειοδυτικής Μεσοποταμίας, Παλλάδιο επιτρέπεται η διατήρηση ενός φημισμένου ναού της πόλης, ανοικτού και επισκέψιμου στο κοινό. Στο ναό αυτό φυλάσσονταν σημαντικά έργα τέχνης και αγάλματα τα οποία αποτελούσαν αντικείμενα θαυμασμού για αισθητικούς λόγους. Τα αγάλματα θα διατηρούνταν όχι πια ως λατρευτικά αλλά λόγω της καλλιτεχνικής τους αξίας. Ο ναός θα παρέμενε ανοικτός, αρκεί να μην τελούνταν σε αυτόν απαγορευμένες ειδωλολατρικές θυσίες⁶¹. Το διάταγμα αυτό υπαγορεύτηκε μάλλον λόγω της ιδιαίτερης θέσης της πόλης κοντά στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας. Φαίνεται ότι στο ναό αυτό συνέρεαν πλήθη επισκεπτών και ότι αποτελούσε πηγή πολύτιμων εσόδων για την πόλη⁶². Επιπροσθέτως, είναι γνωστό ότι ακόμη και στο τέλος της περιόδου της βασιλείας του Θεοδοσίου και των γιών του λατρευτικά αγάλματα αφιερώθηκαν σε ένα Μιθραίο στη Σιδώνα και ο ναός του Αδριανού στην Έφεσο ανακαινίστηκε και κοσμήθηκε με αγάλματα που απεικόνιζαν τον ίδιο τον Θεοδόσιο και άλλα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας που περιστοιχίζαν ένα άγαλμα της Άρτεμης⁶³.

Σταδιακά όμως η πολιτική του αυτοκράτορα μετατοπίζεται σε αυστηρότερες διατάξεις με στόχο το οριστικό τέλος της ειδωλολατρίας. Ως εντολοδόχος αυτής της πολιτικής για την εφαρμογή της στις

⁵⁹ Schultze, *Geschichte*, σ. 225.

⁶⁰ Το αίτημα υποβλήθηκε στην περίφημη γραπτή αναφορά του Συμμάχου προς τον αυτοκράτορα (*Relatio* 3) και αντικρούστηκε με οξύτητα από τον Αμβρόσιο Μεδιολάνων στην σχετική επιστολή του.

⁶¹ *CTh* XVI, 10, 8.

⁶² Καμάρια, *Η αντιπαγανιστική*, σ. 95, υποσ. 45.

⁶³ Στο τέλος της περιόδου. E. Will, *La date du Mithreum de Sidon, Syria* 27 (1950), σ. 261-269. F. Miltner, *Ephesos* (Vienna 1950), σ. 104-106. Βλ. επίσης, Fowden, *Bishops and Temples*, σ. 62.

ανατολικές επαρχίες διορίστηκε ο Ματέρνος Κυνήγιος⁶⁴. Ο Κυνήγιος κάτω από την επιρροή της συζύγου του Ακανθίας και τις κατηγορίες τοπικών επισκόπων οι οποίοι του κατήγγειλαν τους παραβάτες του διατάγματος και την συνέχιση των θυσιών σε ναούς της επαρχίας τους, ανέπτυξε έντονη αντιειδωλολατρική δράση ως ύπαρχος της Ανατολής. Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Λιβάνιου ο ανώτατος αυτός αξιωματούχος υπήρξε παρών στην καταστροφή του ναού του Διός στην Απάμεια⁶⁵ και ενθάρρυνε τη συγκρότηση ομάδων μοναχών με σκοπό την καταστροφή του μεγάλου ναού της Έδεσσας, μη διστάζοντας να χρησιμοποιήσει στις ακραίες αυτές πρωτοβουλίες του και στρατιωτικές δυνάμεις που είχε υπό τις διαταγές του⁶⁶. Ο Κυνήγιος φαίνεται ότι κινήθηκε από υπερβολικό ζήλο εναντίον των ειδωλολατρικών ναών πολιτευόμενος έξω και από τα όρια που είχε θέσει ο ίδιος ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α', προκαλώντας την οργισμένη αντίδραση του Λιβάνιου που εκφράστηκε με την επιστολή διαμαρτυρίας του «Υπέρ των ιερών» προς τον αυτοκράτορα στην οποία κατήγγειλε τις αυθαιρεσίες του υπάρχου⁶⁷. Ο Θεοδόσιος μάλιστα αποφάσισε την αντικατάστασή του από έναν μετριοπαθή, εθνικό στο θρήσκευμα, ονόματι Τατιανό.

Σε συνεργασία με τον επίσκοπο της Απάμειας Μάρκελλο, και έχοντας εξασφαλίσει αυτοκρατορική συγκατάθεση ο Ματέρνος Κυνήγιος κατεδάφισε το ναό του Διός στην πόλη αυτή. Ο Μάρκελλος λίγο αργότερα ενεπλάκη στην προσπάθεια κατάληψης ενός ακόμη εθνικού ναού κοντά στον Αυλώνα γεγονός που του στοίχισε την ζωή από την επίθεση του εξαγριωμένου πλήθους των εθνικών⁶⁸. Παρόμοια περίπτωση την ίδια περίπου περίοδο σημειώθηκε και στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, όπου ο επίσκοπος Θεόφιλος υπολογίζοντας στη βοήθεια των αυτοκρατορικών στρατευμάτων υπό τον βασιλικό έπαρχο Ευάγριο, στα πλαίσια μιας αναταραχής μεταξύ των αντιμαχόμενων θρησκευτικών κοινοτήτων, εισέβαλε στο περίφημο Σεραπείο της πόλης καταστρέφοντάς το⁶⁹.

⁶⁴ Για τον Μάτερνο Κυνήγιο βλ. ενδεικτικά: J. F. M. Marique, A Spanish Favorite of Theodosius the Great: Cynegius, Praefectus Praetorio, *Classical Folia* 17 (1963), σ. 43-65.

⁶⁵ Θεοδώρητος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, V, 21 5-15: «ἀφίκετο δὲ εἰς τὴν Ἀπάμειαν τῆς Ἐφῶς ὁ ὑπαρχος, δύο χιλιάρχους σὺν τοῖς ὑπηκόοις λαβών. καὶ τὸ μὲν πλῆθος διὰ τὸ τῶν στρατιωτῶν ἡσύχασε δέος. Τὸ δε τοῦ Διὸς τέμενος, μέγιστόν τε ὄν καὶ πολλῶ κόσμῳ πεποικιλμένον, καταλῦσαι μὲν ἐπειράθη, στεγανὴν δὲ ἄγαν καὶ στερεμνίαν τὴν οἰκοδομίαν ἰδὼν, ἀδύνατον ἀνθρώποις ὑπέλαβε διαλῦσαι τῶν λίθων τὴν ἁρμονίαν· μέγιστοὶ τε γὰρ ἦσαν καὶ ἀλλήλοις ἄγαν συννηροσμένοι καὶ μέντοι καὶ σιδήρῳ καὶ μολίβδῳ προσδεδεμένοι. ταύτην τοῦ ὑπάρχου τὴν δειλίαν ὁ θεῖος Μάρκελλος ἰδὼν, ἐκείνον μὲν εἰς τὰς ἄλλας προὔπεμψε πόλεις, αὐτὸς δὲ τὸν θεὸν ἠντιβόλει πόρον δοῦναι τῇ λύσει».

⁶⁶ Rufinus, *Ecclesiastical History* II, 26. Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία* VII, 5, 11-15. Λιβάνιος, *Ομιλία* XXX, 44 κ.ε. Ζώσιμος, *Νέα Ιστορία*, 4, 37.

⁶⁷ Λιβάνιος, *Ομιλία* XXX, 46. Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. I, σ. 134-143.

⁶⁸ Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία* VII, 15, 4. Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. I, σ. 123-129.

⁶⁹ Σωκράτης, *Εκκλησιαστική Ιστορία* VII, 15, 2-10. Ο ίδιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* V, 16: «Κατὰ δὲ τὸν χρόνον τόνδε καὶ ἐν τῇ Ἀλεξανδρείᾳ τοιοῦτο πάθος ἐγένετο. Τῇ τοῦ ἐπισκόπου

Το καταστροφικό έργο που σημειώνεται στις πόλεις συμπλήρωσαν στην υπαίθρο ορδές φανατικών μοναχών⁷⁰. Αντίθετα με τους αστικούς ναούς, τα αγροτικά ιερά υπέστησαν σφοδρές καταστροφές, καθώς ήταν ευκολότερα προσβάσιμα και προστατεύονταν λιγότερο από τις αρχές, το ενδιαφέρον των οποίων ήταν στραμμένο στα αστικά ιερά, ώστε κάποιες φορές μάλιστα να προτρέπεται καταστροφή των αγροτικών ιερών⁷¹. Χαρακτηριστική είναι η ανησυχία του Λιβάνιου για την διατήρηση των ιερών της υπαίθρου⁷². Τα ιερά αυτά προσήλκυαν πλήθος εθνικών από τις πόλεις και σ' αυτά πολλές φορές διατηρήθηκαν μορφές της ειδωλολατρικής λατρείας και στους επόμενους αιώνες μετά το επίσημο κλείσιμο των εθνικών ναών. Έχει επισημανθεί ότι τα ιερά της υπαίθρου αποτέλεσαν πολύ συχνά τους χώρους εξόρυξης σπολίων για την κατασκευή χριστιανικών εκκλησιών⁷³.

Θεοφίλου σπουδῆ βασιλέως ἐκέλευε πρόσταγμα λύεσθαι τοὺς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῶν Ἑλλήνων ναοὺς, καὶ τοῦτο γίνεσθαι τῇ Θεοφίλου φροντίδι. Ταύτης τῆς ἐξουσίας δραξάμενος ὁ Θεόφιλος, παντοῖος ἐγένετο καθυβρίσαι τὰ τῶν Ἑλλήνων μυστήρια· καὶ ἀνακαθαίρει μὲν τὸ Μιθρείον, καταστρέφει δὲ τὸ Σαραπεῖον. Καὶ τὰ μὲν τοῦ Μιθρείου φονικά μυστήρια δημόσια ἐπόμπευε· τὰ δὲ τοῦ Σαράπιδος καὶ τῶν ἄλλων γέλωτος ἐδείκνυ μεστὰ, τοὺς φαλλοὺς φέρεσθαι κελεύσας διὰ μέσης τῆς ἀγορᾶς. Ταῦτα οὕτω γενόμενα ὄρωντες οἱ κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν Ἑλληγες, καὶ μάλιστα οἱ φιλοσοφεῖν ἐπαγγελλόμενοι, τὴν λύπην οὐκ ἤνεγκαν· ἀλλὰ τοῖς πάλαι δραματουρηθεῖσι προσέθηκον μείζονα. Μιᾶ γὰρ ὁρμῇ ἕκ τινος συνθήματος κατὰ τῶν Χριστιανῶν χωρήσαντες πάντα φόνον εἰργάζοντο· ἡμύνοντο δὲ καὶ οἱ Χριστιανοί, καὶ πᾶν κακὸν ἐπηκολούθει κακῶ· ἕως τε τοσοῦτου ἐξετάθη ἡ μάχη, ἕως οὗ κόρος τῶν φόνων τὸ γινόμενον ἔπαυσεν. Ἀπώλοντο γὰρ ἐν τῇ συμβολῇ τῶν μὲν Ἑλλήνων ὀλίγοι, τῶν δὲ Χριστιανῶν σφόδρα πολλοί· οἱ δὲ τραυματῖαι ἐξ ἐκατέρου μέρους ἦσαν ἀναρίθμητοι... Οὕτω δὴ τοῦ κακοῦ κατασταλέντος, συνελαμβάνοντο τῷ Θεοφίλῳ πρὸς τὴν κατάλυσιν τῶν ναῶν ὅτε τῆς Ἀλεξανδρείας ἑπαρχος καὶ ὁ ἡγούμενος τοῦ στρατιωτικοῦ τάγματος. Τὰ μὲν οὖν ἱερά κατεστρέφετο· τὰ δὲ ἀγάλματα τῶν θεῶν μετεχωνεύετο εἰς λεβήτια, καὶ εἰς ἐτέρας χρεῖας τῆς Ἀλεξανδρέων ἐκκλησίας, τοῦ βασιλέως χαρισαμένου τοὺς θεοὺς εἰς δαπανήματα τῶν πτωχῶν. Πάντας οὖν τοὺς θεοὺς συντρίψας ὁ Θεόφιλος, ἔν ἀγάλμα τούδε τοῦ θεοῦ ἀχώνευτον τηρεῖσθαι κελεύσας, δημοσίᾳ προέστησεν· ἴνα, φησὶ, ἡρόνου προϊόντος μὴ ἀρνήσωνται οἱ Ἑλληγες τοιοῦτους προσκεκυνηκέναι θεοῦς». Rufinus, *Historia Ecclesiastica* XI, 22. Βλ. επίσης, J. Hahn, The conversion of the cult statues: The destruction of Serapeum 392, A.D. and the transformation of Alexandria into the "Christ - Loving" city, στο Hahn, Emmel, Gotter, *From Temple to Church*, σ. 335-366. Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. I, σ. 129-145. Για τη χρονολόγηση: J. Hahn, "Vetustus error extinctus est - Wann wurde das Sarapeion von Alexandria zerstört?", *Historia* 55 (2006), σ. 368-383.

⁷⁰ Για το θέμα αυτό: Thornton, *The destruction*, σ. 121-129. Σε αυτό συνέτεινε και η σχετική αδιαφορία των αξιωματούχων της πόλης για τα υπαίθρια ιερά καθώς το βάρος του ενδιαφέροντός τους είχε περιοριστεί την φροντίδα για προστασία των αστικών ιερών. Πάντως, την περίοδο αυτή οι επίσκοποι αλλά και η κεντρική εξουσία δεν είχαν επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον εκχριστιανισμό της υπαίθρου. Βλ. για το θέμα αυτό Αμβρόσιος, *Επιστολές*, I, 27.

⁷¹ F. de Polignac, *Mediation, Competition, and Sovereignty: The Evolution of Rural Sanctuaries in Geometric Greece*, στο S. Alcock και R. Osborne (επιμ.), *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece* (Oxford 1994), σ. 3-5. M. Jost, *The distribution of sanctuaries*, σ. 228-9. Thornton, *The destruction*, σ. 121-129.

⁷² Λιβάνιος, *Υπέρ των ιερών*, Ομιλία 30, 10.

⁷³ Για παράδειγμα στη Συρία: Lassus, *Les sanctuaires*, σ. 247-248. Επίσης, Λιβάνιος, Ομιλία XXX. 10.

Τα ιερά της υπαίθρου έγιναν εύκολος στόχος μοναχών, ερημιτών και ασκητών κυρίως στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Ο μοναχισμός γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση στη Συρία, την Αίγυπτο και την Ανατολία κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. μ.Χ.⁷⁴ Μεγάλα μοναστικά κέντρα ιδρύθηκαν στις παρυφές των πόλεων ή σε κοντινή απόσταση απ' αυτές. Η δραστηριότητα πολλών μοναστηριών ήταν άρρηκτα συνυφασμένη με τη ζωή των γειτονικών πόλεων. Συνήθως ομάδες μοναχών υπό την προτροπή και καθοδήγηση κάποιου τοπικού επισκόπου ή ηγουμένου εισέβαλλαν στα ιερά των πόλεων και της υπαίθρου προκαλώντας συστηματικές καταστροφές. Η επιθετικότητά τους συχνά δεν περιοριζόταν μόνο στους ειδωλολατρικούς ναούς, αλλά κατευθύνονταν ανεξαιρέτως και προς κάθε αλλόθρησκη ή αιρετική ομάδα⁷⁵. Ωστόσο, η εκκλησιαστική ιεραρχία ανέλαβε κατά τον 4ο και 5ο αι. πρωτοβουλίες για τον έλεγχο της ανεξέλεγκτης δράσης μοναχικών ταγμάτων που δραστηριοποιούνταν ανεξάρτητα από τις επιθυμίες των τοπικών επισκόπων⁷⁶.

Με την αναγόρευση όμως στην εξουσία και των δύο γιών του, του Αρκαδίου και του Ονωρίου, παρατηρείται μία μεταστροφή της πολιτικής του Θεοδοσίου σε μία πιο σκληρή γραμμή με κλιμακούμενη αυστηρότητα: απαγορεύτηκαν οι δημόσιες και ιδιωτικές θυσίες, απαγορεύτηκε η είσοδος ακόμα και η προσέγγιση στους εθνικούς ναούς. Επιβλήθηκαν ποινές αυστηρότατες, όπως η δήμευση περιουσιών για εγκλήματα, όπως οι προσφορές σε λατρευτικά αγάλματα αρχαίων θεών, η δενδρολατρεία και το χτίσιμο βωμών⁷⁷. Η πολιτική αυτή κορυφώθηκε με τα διατάγματα για το οριστικό κλείσιμο των ειδωλολατρικών ναών και την κατάργηση των αρχαίων αθλητικών θεσμών, που συνδέονταν άρρηκτα με την αρχαία θρησκεία, όπως οι ολυμπιακοί αγώνες. Έχει εύστοχα συνδεθεί η μεταστροφή αυτή του Θεοδοσίου με τη διαρκώς αυξανόμενη επιρροή σε αυτόν του επισκόπου Αμβροσίου, καθώς και τις εξεγέρσεις τόσο της Θεσσαλονίκης το 390 μ.Χ., η οποία ξέσπασε με αφορμή το φόνο ενός αυτοκρατορικού στρατηγού και αρκετών στρατιωτών και κατέληξε σε σφαγή 7000 ανθρώπων μέσα στον Ιππόδρομο, όσο και των εθνικών Αβρογάστου και Ευγενίου στη Ρώμη⁷⁸.

⁷⁴ Brown, *The World*, σ. 96-112.

⁷⁵ Holum, *Theodosian Empresses*, σ. 186-187.

⁷⁶ R. Van Loy, *Le Pro Templis de Libanius*, *Byzantion* 8/2 (1933), σ. 395-397. Frend, *Town and Countryside*, σ. 1 και 7-8. Fowden, *Bishops and Temples*, σ. 67-68 και 75-76. M. Forlin Patrucco, *Monachesimo e gerarchie ecclesiastiche nel IV-V secolo: rapporti, tensioni, alleanze*, *AARC* 10 (1995), σ. 265-277.

⁷⁷ *CTh* XVI 10, 12.

⁷⁸ Croke και Harries, *Religious Conflict*, σ. 63-65. Βλ. επίσης: Γ. Κόλια, *Η προβυζαντινή Θεσσαλονίκη και η στάσις του 390 μ.Χ.* (Αθήνα 1935). N. Mc Lynn, Ambrose, στο G. W. Bowersock, P. Brown κ.α.(επιμ.), *Late Antiquity: a Guide to the Postclassical World* (Cambridge 1999), σ. 291-292. Chuvin, *A Chronicle*, σ. 63-65.

Η πολιτική σχετικά με τη διαχείριση των ειδωλολατρικών ναών από τους αυτοκράτορες Ονώριο και Αρκάδιο παρουσιάζει ποικιλία τουλάχιστον σε νομοθετικό επίπεδο. Στην πρώτη περίοδο της βασιλείας τους ο Αρκάδιος επέτρεψε τη διακριτική καταστροφή των ναών της υπαίθρου και τη χρησιμοποίηση του οικοδομικού υλικού τους για την αποκατάσταση άλλων κτηρίων ή το χτίσιμο μεγάλων δημοσίων έργων, όπως γέφυρες και υδραγωγεία⁷⁹. Βέβαια η μετατροπή των ναών σε εκκλησίες δεν πραγματοποιήθηκε πάντα με τρόπο ειρηνικό. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως η καταστροφή του ιερού του Διός Μάρνα στη Γάζα, χρειάστηκε να χρησιμοποιηθεί η δύναμη των όπλων, για να επιτευχθεί η ανοικοδόμηση μιας εκκλησίας στην ίδια θέση, εξαιτίας μιας σφοδρής λαϊκής αναταραχής και σύγκρουσης των χριστιανών και ειδωλολατρών της πόλης. Στην περίπτωση αυτή μια πρώτη προσπάθεια του τοπικού επισκόπου Πορφυρίου να εξασφαλίσει την έγκριση του αυτοκράτορα Αρκαδίου για την καταστροφή του ναού απέτυχε, καθώς η αυτοκρατορική οδηγία περιορίστηκε στο κλείσιμο των ειδωλολατρικών ναών της πόλης. Χρειάστηκε μια δεύτερη αποστολή προς την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, στην οποία συμμετέσχε προσωπικά ο Πορφύριος. Μετά την επιρροή του μητροπολίτη Καισαρείας Ιωάννου ο αυτοκράτορας Αρκάδιος υπέκυψε στο αίτημα της συζύγου του Ευδοξίας. Παραχώρησε το δικαίωμα οικειοποίησης από τους χριστιανούς του ιερού του Διός Μάρνα και ανοικοδόμηση επ' αυτού μιας χριστιανικής εκκλησίας με την οικονομική υποστήριξη της ίδιας της Ευδοξίας⁸⁰. Με εντολή του επισκόπου Πορφυρίου – και χάρη στα προφητικά λόγια ενός παιδιού στα συριακά – πυρπολήθηκε το εσωτερικό του ειδωλολατρικού ναού, ενώ τα εξωτερικά του στοιχεία και ο περίβολος δεν εθίγησαν ιδιαίτερα. Οι επιφάνειες των χάλκινων θυρών του ναού επαλείφθηκαν με ένα μίγμα από πίσσα, θειϊκά στοιχεία και ζωικό λίπος, όλα εύφλεκτα υλικά⁸¹. Στη συνέχεια οι πλάκες

⁷⁹ CTh XV, 1, 36 (397 μ.Χ.). Βλ. επίσης: Janvier, *La législation*, σ. 230-231. Το ίδιο διάταγμα επαναλαμβάνεται δύο χρόνια αργότερα: CTh XVI, 10, 16 (399μ.Χ.): «Εάν υπάρχουν ναοί σε επαρχιακές περιοχές θα καταστραφούν χωρίς φασαρία ή οχλαγωγία. Γιατί μόνο όταν θα έχουν γκρεμιστεί και εξαλειφθεί από προσώπου γης, θα καταστραφεί και η υλική βάση επάνω στην οποία στηρίζονται οι δεισιδαιμονίες» (μετάφρ. Α. Καμάρια).

⁸⁰ Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. I, σ. 187-282. Holm, *In the Blinking*, σ. 131-150.

⁸¹ Μάρκος Διάκονος, *Βίος Πορφυρίου*, 66: «Μετά δὲ τὰς εἰρημένας ἡμέρας, ἐβουλεύσαντο καὶ περὶ τοῦ Μαρνείου πῶς αὐτῷ χρήσονται. Οἱ μὲν γὰρ ἔλεγον, κατασκαφῆναι αὐτό, ἄλλοι δὲ κατακαῆναι, ἄλλοι δὲ καθαρισθῆναι τὸν τόπον καὶ ἀγιασθῆναι εἰς ἐκκλησίαν θεοῦ, καὶ ἦν πολλὴ περὶ τούτου ἡ σκέψις. Τέλος δὲ ὁ ἐν ἀγίοις ἐπίσκοπος κηρύσσει νηστείαν τῷ λαῷ καὶ δέησιν, ἵνα ἀποκαλύψῃ αὐτοῖς ὁ κύριος πῶς δεῖ αὐτῷ χρήσασθαι, καὶ νηστεύσαντες ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ καὶ δεηθέντες τοῦ θεοῦ περὶ τούτου, ἐσπέρας ἐπετέλεσαν τὴν ἀγίαν σύναξιν. Τῆς δὲ συνάξεως ἐπιτελουμένης, παιδίον ὡς ἑπτὰ ἐνιαυτῶν, ἰστάμενον μετὰ τῆς ἰδίας μητρός, ἄφνω ἀνέκραξεν λέγων· Καύσατε τὸν ναὸν τὸν ἔνδον ἕως ἐδάφους· πολλὰ γὰρ δεινὰ γέγονεν ἐν αὐτῷ, μάλιστα αἱ ἀνθρώπων θυσίαι. Τοιοῦτῳ δὲ τρόπῳ καύσατε αὐτόν. Ἀγάγετε ὕγραν

του άδυτου του ναού τοποθετήθηκαν στο δάπεδο του προαύλιου χώρου ή την «πλατεία οδό», δηλαδή την λεωφόρο εμπρός από την εκκλησία, ώστε να καταπατώνται από ανθρώπους και ζώα⁸². Τέλος, το χτίσιμο της εκκλησίας αυτής στο διάσημο αυτό ιερό διακήρυξε τον ιδεολογικό θρίαμβο της χριστιανικής θρησκείας έναντι του πολιούχου ειδωλολατρικού θεού της Γάζας⁸³.

Είναι εμφανές ότι πρωταγωνιστικό ρόλο στην αποψίλωση των ναών από τους θησαυρούς τους και στην καταστροφή τους αναλάμβαναν συχνά τοπικοί επίσκοποι με ισχυρή προσωπικότητα και θρησκευτικό ζήλο. Επιτύγχαναν τα σχέδιά τους είτε προσεταιριζόμενοι τοπικούς αξιωματούχους, οι οποίοι ήταν πρόθυμοι να εκτελέσουν τα καταστροφικά τους σχέδια, είτε ασκώντας την επιρροή τους στην κεντρική εξουσία να εξασφαλίσουν την αυτοκρατορική άδεια ή ενίοτε και την συνδρομή του βασιλικού περιβάλλοντος⁸⁴. Πάντως, θεωρείται ότι οι πρωτοβουλίες αυτές είτε προέρχονταν από κρατικούς αξιωματούχους είτε υποκινούνταν από φλογερούς επισκόπους δεν είχαν γενικευμένο χαρακτήρα, ούτε καθρεφτίζουν μια κεντρική πολιτική των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Αποτελούν περισσότερο μεμονωμένα επεισόδια τοπικών εκκλησιαστικών ή πολιτικών παραγόντων χωρίς πολλές φορές την έγκριση της αυτοκρατορικής αυλής⁸⁵.

Στη Δύση, ο Ονώριος αποφεύγοντας μια ευθεία αντιπαράθεση με την ισχυρή ειδωλολατρική αριστοκρατία της Ρώμης, κράτησε πιο προσεκτική στάση. Διέταξε την απαγόρευση των θυσιών στο εσωτερικό των ναών, δηλαδή απαγόρευσε τη λειτουργία τους ως κέντρα λατρείας. Όμως υιοθέτησε μια διαλλακτική πολιτική σχετικά με τα κτήρια των

πίσαν θεϊόν τε καί στέαρ χοίρεον καί μίξατε τὰ τρία καί χρίσατε τὰς χαλκᾶς θύρας καί ἐπ' αὐτάς τὸ πῦρ ἐπιβάλετε, καί οὕτως πᾶς ὁ ναὸς καίεται· ἄλλως γὰρ οὐκ ἔστιν δυνατὸν. Τὸν δὲ ἐξώτερον ἐάσατε σὺν τῷ περιβόλῳ. Καί μετὰ τὸ καῆναι, καθάραντες τὸν τόπον, ἐκεῖ κτίσατε ἁγίαν ἐκκλησίαν. Ἔλεγεν δὲ καί τοῦτο· Μαρτύρομαι ὑμᾶς ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, ἄλλως μὴ γένηται· οὔτε γὰρ ἐγὼ εἶμι ὁ λαλῶν, ἀλλ' ὁ Χριστὸς ὁ ἐν ἐμοὶ λαλῶν· ταῦτα δὲ ἔλεγεν τῇ Σύρων φωνῇ. Ὡς δε ἤκουσαν πάντες ἐθαύμαζον καί ἐδόξαζον τὸν θεόν.»

⁸² Μάρκος Διάκονος, *Βίος Πορφυρίου*, 76: «Ἐκχωσθείσης οὖν τῆς τέφρας καί πάντων τῶν βδελυγμάτων περιαιρεθέντων, τὰ ὑπολειφθέντα σκύβαλα τῆς μαρμαρώσεως τοῦ Μαρνείου, ἅπερ ἔλεγον ἱερά εἶναι καί ἐν τόπῳ ἀβάτῳ τυγχάνειν, μάλιστα γυναιξίν, ταῦτα οὖν ἐκέλευσεν ὁ ὁσιος ἐπίσκοπος πρὸ τοῦ ναοῦ ἔξω εἰς τὴν πλατεῖαν πλακωθῆναι, ἵνα καταπατῶνται οὐ μόνον ὑπὸ ἀνδρῶν, ἀλλὰ καί γυναικῶν καί κυνῶν καί χοίρων καί κνωδάλων. Τοῦτο δὲ πλεον ἐλύπησεν τοὺς ειδωλολάτρας τῆς καύσεως τοῦ ναοῦ. Ὅθεν οἱ πλείους αὐτῶν, μάλιστα αἱ γυναῖκες, οὐκ ἐπιβαίνουσι τοῖς μαρμάρους ἐκείνους ἕως τοῦ νῦν.»

⁸³ Fowden, *Bishops and Temples*, σ. 72-75. MacMullen, *Christianizing*, σ. 86-89. Saradi, *Christian Attitudes*, σ. 53-54. Η ίδια, *The Christianization*, σ. 113-134.

⁸⁴ Fowden, *Bishops and Temples*, σ. 53-78. Bayliss, *Provincial Cilicia*, σ. 19-20. Saradi, *The Christianization*, σ. 113-134.

⁸⁵ W. E. Kaegi, *The fifth century twilight of Byzantine paganism*, *Classica et Mediaevalia* 27(1) (1966), σ. 243-275.

ναών. Απέφυγε τη συστηματική καταστροφή τους και επέβαλε για οποιοδήποτε σχετικό αίτημα να απευθύνονται στον ίδιο, ο οποίος διατηρούσε το δικαίωμα να αποφασίζει σχετικά με το θέμα⁸⁶: *«Όπως ακριβώς απαγορεύσαμε τις θυσίες, έτσι επιθυμούμε και να διατηρηθούν τα διακοσμητικά στοιχεία των δημοσίων κτηρίων. Εάν κάποιος επιχειρήσει να καταστρέψει αυτά τα έργα, δε θα έχει το δικαίωμα να υπερηφανεύεται ότι βασίζεται σε κάποια εξουσία, αν κατά τύχη εμφανίσει αυτοκρατορική απάντηση ή νόμο για να υπερασπίσει τον εαυτό του. Τέτοια έγγραφα θα πρέπει να αποσπασθούν από τα χέρια του και να παραπεμφθούν στη Σοφία μας»* (μετάφρ. Α. Καμάρα). Επιπρόσθετα, έδειξε ιδιαίτερη ευαισθησία σχετικά με το καθεστώς της ιδιοκτησίας των εθνικών ναών απορροφώντας τους στο αυτοκρατορικό δημόσιο. Πάντως σε διάταγμα που υπογράφηκε το 407 στο Μιλάνο και από τους δύο αυτοκράτορες, οι ναοί ήταν δυνατό να περιέλθουν, είτε σε ιδιώτες στο πλαίσιο της ιδιωτικοποίησης των δημοσίων κτηρίων, είτε στην αυτοκρατορική δικαιοδοσία, ή ακόμα και στους αξιωματούχους της πόλης⁸⁷. Έτσι η δικαιοδοσία πάνω στην περιουσία των ειδωλολατρικών ναών περιήλθε σε διάφορους φορείς μεταξύ των οποίων και της Εκκλησίας. Με αυτό τον τρόπο σταδιακά συντελείται η εγκατάσταση της χριστιανικής θρησκείας στα εθνικά ιερά που γνωρίζει το αποκορύφωμά της στα χρόνια της βασιλείας του Θεοδοσίου του Β' (408-450) οπότε και με το διάταγμα του 435 επιβάλλεται η καταστροφή τους, ο εξαγνισμός τους με το σημείο του σταυρού και η εγκατάσταση επ' αυτών χριστιανικών ναών⁸⁸: *«Απαγορεύουμε σε όλα τα πρόσωπα που έχουν μιανές ειδωλολατρικές απόψεις να προσφέρουν καταραμένες θυσίες και να προβαίνουν σε όλες τις άλλες πρακτικές που έχουν καταδικαστεί με παλαιότερες αποφάσεις. Διατάσσουμε ότι όλα τα ιερά τους και οι ναοί τους, αν βρίσκονται ακόμη άθικτα και τώρα, θα καταστραφούν με διαταγή των τοπικών αρχών και θα εξαγνιστούν με την ύψωση του σημείου της σεβαστής χριστιανικής θρησκείας. Όλοι οι άνθρωποι ας γνωρίζουν ότι εάν, με επαρκείς αποδείξεις και ενώπιον ικανού δικαστή, εμφανιστεί κάποιος που έχει παραβλέψει το νόμο αυτό, θα τιμωρηθεί με την ποινή του θανάτου.»* (μετάφρ. Α. Καμάρα). Χαρακτηριστική, επίσης, είναι η διακήρυξη του Θεοδώρητου επισκόπου Κύρρου:

«αί δὲ τούτων ὕλαι καθωσιώθησαν τοῖς τῶν μαρτύρων σηκοῖς»⁸⁹.

⁸⁶ CTh XVI, 10, 15 (399 μ.Χ.).

⁸⁷ CTh X, 3, 5 (400 μ.Χ.), CTh XV, 1, 41 (401 μ.Χ.). Janvier, La législation, σ. 244-245 και 246-249. Saradi, *The Byzantine City*, σ. 148-186.

⁸⁸ CTh XVI, 10, 25 (435 μ.Χ.). Ο R. P. C. Hanson θεωρεί αυτό το νόμο ως την επίσημη αφετηρία για τον εκχριστιανισμό των αρχαίων ναών. Βλ. Hanson, *The Transformation*, σ. 263.

⁸⁹ Θεοδώρητος Κύρρου, *Θεραπευτική*, VIII, 68.

Παρά την αυστηρή νομοθεσία του Θεοδοσίου Α' και των γιών του έναντι της ειδωλολατρίας, φαίνεται ότι αρχαία ιερά, αν και η τέλεση θυσιών απαγορεύονταν επίσημα, παρέμειναν πόλοι έλξης για τους εναπομείναντες ειδωλολάτρες έως τουλάχιστον και το πρώτο μισό του 5^{ου} αι. μ.Χ., όπως για παράδειγμα συνέβη στην Ολυμπία. Το γεγονός αυτό ανάγκασε τον Θεοδόσιο Β' να λάβει νέα αυστηρά μέτρα για το οριστικό κλείσιμό τους και την καταστροφή των ναών τους⁹⁰:

«Απαγορεύουμε σε όλα τα πρόσωπα που έχουν μιανές ειδωλολατρικές απόψεις να προσφέρουν καταραμένες θυσίες και να προβαίνουν σε όλες τις άλλες πρακτικές που έχουν καταδικαστεί με παλαιότερες αποφάσεις. Διατάσσουμε ότι όλα τα ιερά τους και οι ναοί τους, αν βρίσκονται ακόμη άθικτα ακόμη και τώρα, θα καταστραφούν με διαταγή των τοπικών αρχών και θα εξαγνιστούν με την ύψωση του σημείου της σεβαστής χριστιανικής θρησκείας. Όλοι οι άνθρωποι ως γνωρίζουν ότι εάν, με επαρκείς αποδείξεις και ενώπιον ικανού δικαστή, εμφανιστεί κάποιος που έχει παραβλέψει αυτό το νόμο, θα τιμωρηθεί με την ποινή του θανάτου» (μετάφρ. Α. Καμάρα).

Στο διάταγμα αυτό απαγορεύονται για άλλη μια φορά οι ειδωλολατρικές θυσίες και ανατίθεται στους τοπικούς άρχοντες η καταστροφή των εναπομεινάντων εθνικών ναών και ο εξαγνισμός τους με το σημείο του σταυρού. Προβλέπει μάλιστα την ποινή του θανάτου για τους παραβάτες. Ωστόσο, και αυτή τη φορά δεν φαίνεται να συντελέστηκαν εκτεταμένες καταστροφές ναών που να πήραν γενικευμένο χαρακτήρα. Άλλωστε λίγο αργότερα ο αυτοκράτορας Λέων Α' (457-474 μ.Χ.) θα συμπληρώσει την νομοθεσία των προκατόχων του προτρέποντας την ανοικοδόμηση χριστιανικών εκκλησιών στη θέση των κατεστραμμένων ειδωλολατρικών⁹¹.

Χωρίς αμφιβολία ο εκχριστιανισμός των πόλεων συνέβαλε στη βασική μεταμόρφωση του αρχαίου αστικού βίου, καθώς η φιλοσοφία, η τέχνη, τα γράμματα και η παιδεία, οι αγώνες ήταν όλα άρρηκτα συνδεδεμένα με την αρχαία θρησκεία. Από την εποχή του Κωνσταντίου (337-361 μ.Χ.) η αυτοκρατορική νομοθεσία στρέφεται εναντίον της παραδοσιακής θρησκείας, τότε διατάσσοντας την καταστροφή των ναών και την κατάσχεση των εσόδων τους, τότε αποφασίζοντας τη μετατροπή τους σε δημόσια κτήρια και πάντοτε εφαρμόζοντας αυστηρές ποινές κατά των ειδωλολατρών. Η εμμονή όμως μέρους του πληθυσμού στην παλαιά θρησκεία ακόμη και τον 6^ο αι. μ.Χ. υποχρέωσε τον Ιουστινιανό να επαναλάβει τις ποινές εναντίον των ειδωλολατρών. Στο πλαίσιο αυτό απαγορεύονται οι δωρεές και τα κληροδοτήματα *«ἐπί συστάσει τῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ δυσσεβείας»* και επιβάλλεται η κατάσχεση τέτοιου

⁹⁰ CTh XVI 10, 25.

⁹¹ *Novela Majorian*, 4.

χαρακτήρα προσφορών υπέρ των δαπανών των πόλεων. Μαζί με τα παραπάνω απαγορεύεται και η άσκηση του εκπαιδευτικού λειτουργήματος από δασκάλους που παρέμεναν πιστοί στην ειδωλολατρία⁹². Κορυφαία εχθρική ενέργεια υπήρξε τέλος η οριστική παύση των φιλοσοφικών σχολών που ανθούσαν ακόμη στην Αθήνα όπου παρέμεναν πολλοί ειδωλολάτρες. Η πόλη αυτή είχε αναδειχθεί σε κέντρο αντίστασης της ειδωλολατρίας στην επαρχία του Ιλλυρικού⁹³. Η πολιτική του ίδιου αυτοκράτορα όπως εκφράστηκε στα διατάγματά του, επεδίωκε το ξερίζωμα της ειδωλολατρίας. Ταυτόχρονα έχει σημειωθεί ότι τα διατάγματα του Θεοδοσιανού Κώδικα που περιλαμβάνονται στον Ιουστινιάνιο Κώδικα σχετικά με τη διατήρηση των αρχαίων μνημείων μειώνονται πάρα πολύ⁹⁴. Είναι σαφές ότι μέχρι την εποχή του Ιουστινιανού είχαν συντελεστεί πολλές αλλαγές και ότι το ενδιαφέρον για τα αρχαία μνημεία είχε σχεδόν εκλείψει.

Στο νησί Φυλές της νότιας Αιγύπτου παρά την αυστηρή αυτοκρατορική νομοθεσία εναντίον της ειδωλολατρίας και ιδιαίτερα παρά τα διατάγματα του Θεοδοσίου Β' για την καταστροφή των ειδωλολατρικών ναών, ο ναός της Ίσιδας παρέμενε σε λειτουργία εξαιτίας της απομακρυσμένης από τα αστικά κέντρα της Αιγύπτου θέσης του. Η εμπλοκή των ιερέων του ναού στις συγκρούσεις του αυτοκρατορικού στρατού με μια τοπική φυλή υπέρ των δευτέρων και η άρνησή τους στην αξίωση του τοπικού επάρχου να εγκαταλείψουν τον ναό προκάλεσε την εισβολή των βυζαντινών στρατιωτών σ' αυτόν και την διαρπαγή των αγαλμάτων του, τα οποία εστάλησαν στην πρωτεύουσα. Στη συνέχεια ακολούθησε η αποκάθαρση του ναού με την χάραξη σταυρών πάνω και πλάι στις ειδωλολατρικές παραστάσεις. Οι αφιερωματικές επιγραφές τονίζουν τη νίκη του Χριστού και έχουν αποτροπαϊκό χαρακτήρα. Αξιοσημείωτο είναι ότι για την καθιέρωση του χριστιανικού ναού προς τιμήν του Αγίου Στεφάνου από τον τοπικό επίσκοπο Θεόδωρο στον ίδιο χώρο, δεν πραγματοποιήθηκαν αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις στο κτήριο. Το περιστατικό αν και φαίνεται να είχε πρωτίστως πολιτικά κίνητρα είναι σημαντικό καθώς αποτελεί μετατροπή σε εκκλησία ενός εν λειτουργία ειδωλολατρικού ναού⁹⁵.

⁹² CJ 1, 11, 9.

⁹³ Holum, *Theodosian Emperors*, σ. 118. Spieser, *La christianisation*, σ. 309-320 (όπου αναφέρεται σε όλο το Ιλλυρικό). Athanassiadi, *Damascius*. Η ίδια, *Το λυκόφως*, σ. 31-50.

⁹⁴ H. Saradi, *The Dissolution of the Urban Space in the early Byzantine Centuries: Evidence of the Imperial Legislation*, *Σύμμεικτα* 9,2 (Αθήνα 1994), *Μνήμη Δ. Α. Ζακοθηνού* (επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς), σ. 295-308.

⁹⁵ P. Nautin, *La conversion du temple de Philae en église chrétienne*, *CA* 17 (1967), σ. 1-43. Saradi, *The christianization*, σ. 113-134. Pagoulatos, *The destruction*, σ. 160-162. J. Hahn, *Die Zerstörung der Kulte von Philae. Geschichte und Legende am ersten Nilkatarakt*, στο Hahn, *From Temple*, 203-242.

Αξιοσημείωτη, πάντως, είναι η ποικιλομορφία στην εκδήλωση του φαινομένου κατά περιοχές. Ήδη σημειώθηκε ότι τα πιο ακραία κρούσματα βίαιων καταστροφών εναντίον των εθνικών ναών, μαρτυρούνται στις ανατολικές επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Στην Ιταλία και ευρύτερα στο δυτικό ρωμαϊκό κράτος επισημαίνεται μια προσεκτική αντιμετώπιση του θέματος. Στη Ρώμη, μια πόλη κατάμεστη μνημείων του αρχαίου μεγαλείου της, διατηρούνταν ακόμα μια ισχυρή εθνική αριστοκρατία. Το σώμα της συγκλήτου, τα μέλη του οποίου ήταν επί το πλείστον ειδωλολάτρες, λειτουργούσε ως μοχλός ανάσχεσης διωγμού εναντίον των ειδωλολατρικών ιερών. Άλλωστε και οι πλούσιοι γαιοκτήμονες ακολουθώντας ακόμη την πατρογονική τους θρησκεία επεδίωκαν τη διατήρηση των καταλοίπων του ειδωλολατρικού παρελθόντος⁹⁶. Αυτός είναι και ο λόγος της καθυστερημένης εκδήλωσης του φαινομένου της άμεσης μετατροπής αρχαίων λατρευτικών χώρων σε εκκλησίες στην πόλη. Η πρώτη γνωστή μετατροπή είναι του Πανθέου και χρονολογείται το 609 μ.Χ.⁹⁷

Στην Αθήνα το ισχυρό πολιτισμικό υπόβαθρο, η αγάπη και ο σεβασμός προς τα αρχαία μνημεία, σύμβολα του ενδόξου παρελθόντος της πόλης, η ανθηρή λειτουργία των φιλοσοφικών σχολών έως και τον 6^ο αι. και γενικότερα η κλασική παιδεία στην κοινωνική ζωή των Αθηνών συνέτειναν, ομοίως, στην διατήρηση των εθνικών ναών στην πόλη. Η Αθήνα εξακολουθούσε να είναι το εκπαιδευτικό και πολιτιστικό λίκνο του ελληνικού πνεύματος και διατηρούσε αξιόλογο ειδωλολατρικό πληθυσμό. Χαρακτηριστικό δείγμα της αγωνίας των Αθηναίων για την πολιτιστική και θρησκευτική κληρονομιά τους είναι η μέριμνά τους για αποκατάσταση των πληγέντων ναών από τις βαρβαρικές εισβολές που υπέστη η πόλη τους. Επίσης μαρτυρείται το πάθος της ανώτερης πεπαιδευμένης τάξης να διατηρήσει τα λατρευτικά αγάλματα ακόμη και σε μια εποχή που ο χριστιανισμός είχε θριαμβεύσει και η χριστιανική λατρεία σταδιακά εγκαθίστατο στα εθνικά ιερά της πόλης, όπως ο εθνικός φιλόσοφος Μαρίνος και η λύπη για την κατάληψη του ιερού του Ασκληπιού από τους χριστιανούς⁹⁸. Αν και σήμερα θεωρείται ότι οι μετατροπές άρχισαν τον 5^ο αι. μ.Χ.⁹⁹, η πλειονότητα των απευθείας μετατροπών των περίφημων ναών του κλεινού άστεως χρονολογείται αργά στα τέλη του 6^{ου} ή στις αρχές του 7^{ου} αι. μ.Χ.¹⁰⁰

Η πρόοδος του εκχριστιανισμού στην επαρχία του Ιλλυρικού υπήρξε αργή. Χαρακτηριστική είναι και η απουσία οργανωμένων

⁹⁶ Brown, *The World*, σ. 121-122. Croke, Harries, *Religious Conflict*.

⁹⁷ Krautheimer, *Rome*, σ. 65-72.

⁹⁸ Athanassiadi, *Damascius*. Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. I, σ. 108-122.

⁹⁹ Mango, *The conversion*, σ. 201-203.

¹⁰⁰ Frantz, *From Paganism to Christianity*, σ. 201-205.

μοναστικών κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο την περίοδο αυτή¹⁰¹, πράγμα που δημιούργησε ευνοϊκές προϋποθέσεις για την επιβίωση της ειδωλολατρίας στην περιοχή επί μακρότερο σε μια εποχή που η μάχη σε άλλες επαρχίες της ανατολής είχε από καιρό κριθεί. Σύμφωνα με τον R. Trombly, ο εκχριστιανισμός του ελλαδικού χώρου συντελέστηκε με αργούς ρυθμούς και με αρκετές δυσκολίες και φαίνεται ότι παρέμεναν κάποιες μεμονωμένες ειδωλολατρικές κοινότητες, ακόμη και τον 10^ο αι. μ.Χ.¹⁰²

Πάντως, σε ορισμένες περιπτώσεις επισημαίνεται συστηματική προσπάθεια εκχριστιανισμού των σημαντικότερων ειδωλολατρικών ιερών μιας περιοχής με την επιδίωξη της μεταστροφής των ειδωλολατρών κατοίκων στη χριστιανική θρησκεία. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Νάξου, όπου τα τρία σημαντικότερα εθνικά ιερά του νησιού, τα ιερά του Γύρουλα, των Υρίων και του Απόλλωνα στη θέση Παλάτια, σταδιακά εκχριστιανίσθηκαν και στη θέση τους καθιερώθηκαν χριστιανικές εκκλησίες. Είναι δυνατό να αναγνωριστούν δύο κύριες φάσεις εγκατάστασης της χριστιανικής λατρείας στα ειδωλολατρικά ιερά του νησιού: μιας πιο συντηρητικής, όπου τα μνημεία υπέστησαν λιγοστές αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις κατά την μετατροπή τους σε εκκλησίες, και μιας πιο επιθετικής, όπου οι χριστιανικές βασιλικές υψώθηκαν στην θέση των εθνικών ναών, μετά την κατεδάφισή τους προκειμένου να επαναχρησιμοποιηθεί το δομικό υλικό τους στην κατασκευή των νέων εκκλησιών¹⁰³.

Στην Κέρκυρα ο τοπικός επίσκοπος Ιοβιανός εγκωμιάζεται σε επιγραφή στο επιστύλιο της εισόδου της βασιλικής της Παλαιοπόλεως ως ο καταστροφέας ναών και βωμών στο νησί:

«Πίστιν ἔχων βασιλ[ε]ϊαν ἐμῶν μενέων συνέριθον σοι, μάκαρ
ὕψιμεδον, τόνδ' ἱερόν ἔκτισα νηὸν Ἑλλήνων τεμένη καὶ βωμούς
ἔξαλαπάσας χειρὸς ἀπ' οὐτιδανῆς Ἰοβιανὸς ἔδνον ἄνακτι».

Η επιγραφή αυτή μοναδική γραπτή μαρτυρία της αντειδωλολατρικής δραστηριότητας ενός επισκόπου στον ελλαδικό χώρο, ο οποίος, αφού κατέστρεψε ένα εθνικό ναό, ύψωσε στη θέση του μια χριστιανική εκκλησία, αποτελεί πολύτιμη πληροφορία για την αντιμετώπιση των ειδωλολατρικών ναών από τους χριστιανούς, σε μια

¹⁰¹ Για τον πρώιμο μοναχισμό στην Βαλκανική χερσόνησο βλ. S. Popović, Prolegomena to Early Monasticism in the Balkans as Documented in Architecture, *Starinar* 49 (1998), σ. 131-144. Για τις διαφορές στο Μοναχισμό Ανατολής και Δύσης: Brown, *The World*, σ. 110.

¹⁰² Trombly, *Paganism*, σ. 327-352.

¹⁰³ Deligiannakis, *Late paganism, LAA* (υπό έκδοση), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

περιοχή για την οποία οι γραπτές αναφορές που σώζονται τόσο σε επιγραφές όσο και σε αγιολογικά κείμενα είναι πενιχρές.

Μια ανάλογη συστηματική προσπάθεια μεταστροφής του ειδωλολατρικού πληθυσμού της Ικαρίας, που παρέμενε ικανός χάρη στην ιδιαίτερα δημοφιλή τοπική λατρεία της Αρτέμιδος Ταυροπόλου, πιθανότατα αντικατοπτρίζεται σε επιγραφή σχετική με την μετατροπή ενός εθνικού ναού του νησιού σε εκκλησία αφιερωμένη στη Θεοτόκο που βρέθηκε πρόσφατα ¹⁰⁴. Η χάραξη της επιγραφής αυτής, που επαναλαμβάνει πρότυπα και άλλων γνωστών παρόμοιων επιγραφών που αναφέρονται στο κείμενο της Θεοσοφίας, αποτελεί πρωτοβουλία που έχει αποδοθεί στον ιεραποστολικό ζήλο του επισκόπου της Σάμου που επεδίωκε την εκρίζωση των παραδοσιακών εθνικών λατρειών που παρέμεναν ισχυρές σε αρκετά από τα νησιά του Αιγαίου έως τουλάχιστον και τον 4^ο αι. μ.Χ.¹⁰⁵

Η βίαιη κάποιες φορές προσπάθεια εκχριστιανισμού των εθνικών λατρευτικών χώρων αποτυπώνεται γλαφυρά σε μία από τις λιγοστές γραπτές αναφορές για τον ελλαδικό χώρο, το *Βίο Πρόκλου* του εθνικού φιλοσόφου Μαρίνου¹⁰⁶. Στη βιογραφία του δασκάλου του Πρόκλου ο συγγραφέας αναφέρει ότι, όταν ο φιλόσοφος έφτασε στην Αθήνα τις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αι. μ.Χ., αμέσως επισκέφθηκε την ακρόπολη προκειμένου να προσευχηθεί στη θεά Αθηνά. Ο ναός της Παρθένου ήταν ακόμη σε λειτουργία την περίοδο αυτή όμως λόγω του προχωρημένου της ώρας (ήταν απόγευμα) οι φύλακες του ναού τον ενημέρωσαν ότι ήταν έτοιμος να κλείσει:

*«Αναβάντι δὲ αὐτῷ εἰς τὴν ἄκραν, περιτυγχάνει ὁ θυρωρός πρὸς τῇ εἰσόδῳ, ἤδη τὰς κλεῖς ἐπιτιθέναι μέλλων ταῖς θύραις, ὥστε καὶ εἰπεῖν πρὸς αὐτὸν (ἐπ’ αὐτῶν δὲ ἐρῶ τῶν τοῦ ἀνθρωπίου ῥημάτων). Ἀληθῶς εἰ μὴ ἦλθες ἔκλειον»*¹⁰⁷.

Ο Πρόκλος εξέλαβε τα λόγια τους ως κακό οίωνό για το μέλλον του ναού και οι φόβοι του επιβεβαιώθηκαν όταν σε όνειρο εμφανίσθηκε σε αυτόν η Αθηνά προτρέποντάς τον να ευτρεπίσει το σπίτι του για να φιλοξενήσει το ξόανό της, προκειμένου αυτό να διασωθεί από την μανία αυτών που «κινούν ακόμη και αυτά που έπρεπε να μένουν ακίνητα», δηλαδή των χριστιανών¹⁰⁸. Ένα χρόνο μετά το θάνατο του φιλοσόφου το

¹⁰⁴ Για το πλήρες κείμενο της επιγραφής βλ. σ. 100 της παρούσας μελέτης.

¹⁰⁵ Deligiannakis, *Late paganism, LAA* (υπό έκδοση).

¹⁰⁶ Μαρίνος, *Πρόκλος ἢ Περί Εὐδαιμονίας*, 10-33.

¹⁰⁷ Μαρίνος, *Πρόκλος ἢ Περί Εὐδαιμονίας*, 10.

¹⁰⁸ Μαρίνος, *Πρόκλος ἢ Περί Εὐδαιμονίας*, 30. Saradi, *Late paganism, LAA* (υπό έκδοση).

485 μ.Χ. ο Παρθενώνας δεν λειτουργούσε πια ως ειδωλολατρικός ναός της πολιούχου θεάς.

Στα τέλη του ίδιου αιώνα φαίνεται να εγκαταστάθηκε η χριστιανική λατρεία στο ναό που μετατράπηκε σε χριστιανική βασιλική, όπως συμπεραίνει κανείς από τη σχετική αναφορά στο κείμενο της Θεοσοφίας του Tübingen¹⁰⁹. Σε απόσπασμα του πολύτομου αυτού έργου, που αποτελεί επιτομή αρχαίων χρησμών και προρρήσεων και ίσως πρόκειται για δημιουργήματα των λόγιων χριστιανικών θεολογικών κύκλων της Αλεξάνδρειας, μνημονεύεται η ανεύρεση κατά την μετατροπή του ναού της Ρέας στην Κύζικο ενός χρησμού που προέλεγε την αφιέρωση του ναού προς τιμή της Παρθένου Μαρίας. Στη συνέχεια σημειώνεται με έμφαση ότι ανάλογος χρησμός βρέθηκε και στο αριστερό μέρος του ναού των Αθηνών:

*«ὁ δὲ αὐτὸς εὐρέθη καὶ Ἀθήνησιν ἐν τῷ ἀριστερῷ μέρει τοῦ νεῶ
κατὰ τὴν πύλην ἀπαραλάκτως ὁμοίος ὧν ἐκείνῳ».*

Βέβαια στο απόσπασμα αυτό δεν κατονομάζεται ο Παρθενώνας. Ωστόσο απευθύνεται πιθανότατα σε αυτό το ναό, καθώς πρόκειται για το σπουδαιότερο εθνικό ναό-σύμβολο της πόλης, ο οποίος ίσως εξακολουθούσε μέχρι τότε να είναι σε λειτουργία.

Παρόμοια, τις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αι. μ.Χ. υιοθετήθηκε το Ασκληπιεῖο των Αθηνών από τους χριστιανούς. Ο Μαρίνος αναφέρει μια θαυματουργική θεραπεία μιας αριστοκρατικής κόρης, της Ασκληπιγένειας, με επέμβαση του θεού – σωτήρα των εθνικών, ύστερα από προσευχή του Πρόκλου στο ιερό του θεού στις υπώρειες της ακρόπολης. Στο κείμενο, ωστόσο, σημειώνεται ότι το συμβάν διέλαθε της προσοχής των χριστιανών, προκειμένου ο φιλόσοφος να αποφύγει δυσμενείς εναντίον του συνέπειες γι' αυτό:

*«Νόσῳ χαλεπῇ κατείχετο καὶ τοῖς ἰατροῖς ἰάσασθαι ἀδυνάτῳ. Ὁ
δὲ παραλαβὼν τὸν Μέγα Περικλέα τὸν ἐκ τῆς Λυδίας, ἄνδρα
μάλα καὶ αὐτὸν φιλόσοφον, ἀνήει εἰς τὸ Ασκληπιεῖον
προσευξόμενος τῷ θεῷ ὑπὲρ τῆς καμνούσης. Καὶ γὰρ ἠτύχει
τούτου ἢ πόλις τότε, καὶ εἶχεν ἔτι ἀπόρθητον τὸ τοῦ σωτήρος
ἱερὸν. Εὐχομένου δὲ αὐτοῦ τὸν ἀρχαιότερον τρόπον, ἀθρόα
μεταβολὴ περὶ τὴν κόρην ἐφαίνετο καὶ ῥαστώνῃ ἐξαίφνης
ἐγίγνετο. Ῥεῖα γὰρ ὁ σωτὴρ, ὥστε θεός, ἰᾶτο. Συμπληρωθέντων*

¹⁰⁹ Για το πλήρες κείμενο του αποσπάσματος βλ. σ. 99 της παρούσης μελέτης.

δὲ τῶν ἱερῶν, πρὸς τὴν Ἀσκληπιγένειαν ἐβάδιζε καὶ κατελάμβανεν αὐτὴν ἄρτι μὲν τῶν περιεστώτων τὸ σῶμα λελυμένην παθῶν, ἐν ὑγιεινῇ δὲ καταστάσει διάγουσαν. Καὶ τοιοῦτον ἔργον διεπράξατο οὐκ ἄλλως ἢ κἀνταῦθα τοὺς πολλοὺς λανθάνων, καὶ οὐδεμίαν πρόφασιν τοῖς ἐπιβουλεύειν ἐθέλουσι παράσχων, συνεργησάσης αὐτῷ πρὸς τοῦτο καὶ τῆς οἰκίας, ἐν ἧ αὐτὸς ὤκει»¹¹⁰.

Από τη μαρτυρία αυτή συνάγεται ότι το ιερό ήταν σε πλήρη λειτουργία την περίοδο που συντελέστηκε το θαύμα, περίπου στα μέσα του 5^{ου} αι. Ο Τραυλός τοποθετεί την κατάληψη του θεραπευτικού ιερού από τους χριστιανούς μεταξύ των ετών 450 και 460 μ.Χ.¹¹¹ Πάντως ένα χρόνο μετά το θάνατο του Πρόκλου το 485, οπότε και συγγράφεται *Βίος* του, η λατρεία στο ιερό είχε παύσει οριστικά. Η εισβολή των χριστιανών στο ιερό του Ασκληπιού υπήρξε εξαιρετικά βίαιη, καθώς ο ναός του θεού κατεδαφίσθηκε προκειμένου στη θέση του να υψωθεί μια ευμεγέθους χριστιανική βασιλική¹¹².

Οι προαναφερθείσες λιγοστές γραπτές μαρτυρίες για την αντιμετώπιση των ειδωλολατρικών ναών από τους χριστιανούς στον ελλαδικό χώρο σκιαγραφούν τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η υιοθέτηση των εθνικών ιερών από την Εκκλησία. Στην περίπτωση της Κέρκυρας ένας δυναμικός επίσκοπος αναλαμβάνει ακραίες πρωτοβουλίες εναντίον των ναών της περιφέρειάς του. Καταστρέφει ένα ειδωλολατρικό ναό στην Αγορά της Κέρκυρας και στη θέση του θεμελιώνει μια μεγαλοπρεπή βασιλική. Την ίδια περίοδο όμως, στα τέλη του 5^{ου} αι. ή αρχές του 6^{ου} τουλάχιστον δύο προφητείες μία στο κείμενο της Θεοσοφίας και μία στην επιγραφή της Ικαρίας υποδεικνύουν μια προσπάθεια εκ μέρους της εκκλησίας μιας ήπιας υιοθέτησης των εθνικών ναών. Με τον τρόπο αυτό δηλαδή επιχειρείται ο συγκερασμός της ειδωλολατρικής και χριστιανικής παραδόσεως, καθώς η εγκατάσταση των χριστιανών στα αρχαία ιερά εμφανίζεται τόσο ως θέλημα του θεού όσο και ως εκπλήρωση αρχαίων εθνικών προρρήσεων.

Παράλληλα εκμαιεύουμε σημαντικές πληροφορίες για τον τρόπο υιοθέτησης από τους χριστιανούς των δύο σπουδαιότερων λατρευτικών κέντρων των Αθηνών, του ιερού του Ασκληπιού στην νότια κλιτύ της Ακροπόλεως και του Παρθενώνα. Και τα δυο μνημεία παρέμειναν σε λατρευτική χρήση από τους εθνικούς έως και τα μέσα του 5^{ου} αι. Την

¹¹⁰ Μαρτίνος, *Πρόκλος ἢ Περί Εὐδαιμονίας*, 29.

¹¹¹ Τραυλός, *Η παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 66-68.

¹¹² Frantz, *From Paganism*, σ. 194-195. Η ίδια, *Late Antiquity*, σ. 70-71, 92. Aleshire, *The Athenian Asklepieion*, σ. 19-20.

περίοδο αυτή η επιρροή της χριστιανικής Εκκλησίας στην πόλη αυξάνεται και η ειδωλολατρική διάνοηση νιώθει να πιέζεται και αντιμετωπίζει με τρόπο την διαμορφούμενη χριστιανική κυριαρχία. Η εθνική λατρεία παύει τόσο στο Ασκληπιείο όσο και στον Παρθενώνα και αμέσως μετά οι χριστιανοί εγκαθίστανται στα πρώην ειδωλολατρικά λατρευτικά κέντρα με περισσότερο ή λιγότερο βίαιο τρόπο. Στο ιερό του Ασκληπιού ο μικρός ναός κατεδαφίζεται βίαια και στη θέση του θεμελιώνεται μια μεγαλόπρεπη βασιλική. Στον Παρθενώνα η μετατροπή του μνημείου σε εκκλησία πραγματοποιήθηκε με ήπιες επεμβάσεις που σε γενικές γραμμές σεβάστηκαν τον ναό-σύμβολο της πόλης, χωρίς όμως να λείψουν και μισαλλόδοξες πρωτοβουλίες, όπως η βίαιη απόξεση των μετοπών του ναού με σφυρί. Νομίζω ότι η ολοκληρωτική καταστροφή του ναού του Ασκληπιού ίσως συνδέεται με την διαμάχη μεταξύ εθνικών και χριστιανών για τα πρόσωπα του Χριστού και του Ασκληπιού ενώ η διατήρηση του Παρθενώνα αποτελεί αποτέλεσμα του σεβασμού των κατοίκων στο παρελθόν μεγαλείο της πόλης.

Ειδικότερα αναφορικά με την τελευταία αυτή περίπτωση, όπως σημειώθηκε, ο ναός της παρθένου Αθηνάς μετατράπηκε σε εκκλησία της Παναγίας της Αθηνιώτισσας με ένα περιορισμένο αριθμό αρχιτεκτονικών τροποποιήσεων, που κυρίως αφορούσαν τις λειτουργικές ανάγκες των χριστιανών και υποδεικνύει σεβασμό προς το μνημείο ως κατάλοιπο του ένδοξου κλασικού παρελθόντος της πόλης¹¹³. Φαίνεται ότι η μετατροπή του Παρθενώνα δεν πραγματοποιήθηκε με βίαιο τρόπο στα πλαίσια της διαμάχης μεταξύ χριστιανών και ειδωλολατρών, αλλά από πεπαιδευμένους πρώην ειδωλολάτρες, οι οποίοι, προσχωρώντας στο χριστιανισμό είτε από ανάγκη είτε με ελεύθερη βούληση, επεδίωξαν την ενσωμάτωση σημαντικών εθνικών παραδόσεων και μνημείων στο νέο χριστιανικό περιβάλλον. Έτσι, χάρη στις πρωτοβουλίες αυτές, ναοί της ειδωλολατρίας και ορόσημα του ένδοξου παρελθόντος της πόλης διατηρήθηκαν ως αστικό μνημειακό και πολιτιστικό κεφάλαιο λόγω της μετατροπής τους σε εκκλησίες της νέας θρησκείας. Στην ερμηνεία αυτή συνηγορεί το γεγονός ότι καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας του βυζαντινού κράτους η Αθήνα παρέμεινε ένα αξιοθαύμαστο εργαστήριο συνάντησης και σύνθεσης του αρχαίου ελληνικού πνεύματος και της χριστιανικής θρησκείας¹¹⁴.

Με ανάλογο τρόπο φαίνεται ότι έγινε η μετάβαση στον χριστιανισμό στο νησί της Λέσβου στο βόρειο-ανατολικό Αιγαίο. Η πεπαιδευμένη άρχουσα τάξη, το συμβούλιο της πόλης και οι

¹¹³ Deichmann, *Die Basilika*, σ. 127-139. Μ. Κορρές, *Ο Παρθενώνας από την αρχαία εποχή μέχρι τον 19^ο αιώνα στο Τουρνικιώτη, Ο Παρθενώνας*, σ. 138-148.

¹¹⁴ A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium. The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition* (Cambridge 2007), σ. 176. Για τον Παρθενώνα ως εκκλησία κατά τους μέσους χρόνους βλ. Kaldellis, *The Christian Parthenon*.

ειδωλολάτρες κάτοικοι, συνειδητοποιώντας την ανάγκη συγχρονισμού τους με τις σημαντικές αλλαγές που διενεργούνταν στα μεγάλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας με τη μετάβαση από την ειδωλολατρία στο χριστιανισμό, υιοθέτησαν έναν αρχικά τεχνητό εκχριστιανισμό που επέτρεψε την διατήρηση πολλών εθνικών παραδόσεων, τελετών και εθίμων της περιοχής με την ενσωμάτωσή τους στη νέα χριστιανική θρησκεία. Προφανές είναι ότι η θρησκευτική αυτή μετάβαση των κατοίκων του νησιού πραγματοποιήθηκε χωρίς βίαιες εκδηλώσεις αλλά με εξαιρετικά ήπιο, σχεδόν ανεπαίσθητο, τρόπο. Το γεγονός αυτό ερμηνεύει, σε συνδυασμό με την ύπαρξη μεγάλου αριθμού αιρετικών παραφυάδων στην περιοχή, και το εξής παράδοξο που επισημαίνεται στη Λέσβο: ενώ δηλαδή ο εκχριστιανισμός του νησιού πραγματοποιήθηκε αρκετά καθυστερημένα, όπως φαίνεται και από το ότι δεν έχουν εντοπιστεί σε αυτό εκκλησίες που να χρονολογούνται πριν τον 5^ο αι., παρατηρείται εντούτοις μια έκρηξη στην οικοδόμηση χριστιανικών ναών μεταξύ των 5^{ου} και 7^{ου} αι., ο αριθμός των οποίων ανέρχεται τουλάχιστον σε εξήντα (60)¹¹⁵.

Πολύτιμη πηγή ιστορικών πληροφοριών για τους τρόπους καταστροφής και τα στάδια εγκατάλειψης των ειδωλολατρικών ναών, για την βιαιότητα των ζηλωτών χριστιανών και τις τελετές εξαγνισμού τους, όπως σημειώθηκε, αποτελούν τα αγιολογικά κείμενα της εποχής. Τα κείμενα αυτά, αν συνδυαστούν με σωστό τρόπο με τα ανασκαφικά δεδομένα, αποδίδουν μια ζωντανή εικόνα των εκδηλώσεων του φαινομένου που εξετάζουμε¹¹⁶. Τα ελληνικά αγιολογικά κείμενα θα πρέπει πάντοτε να προσεγγίζονται με ιδιαίτερα κριτικό πνεύμα. Η αξιοπιστία πολλών εξ αυτών είναι ελεγχόμενη δεδομένου ότι μπορεί να γράφτηκαν αρκετά χρόνια μετά την κοίμηση των Αγίων και συχνά εμπεριέχουν το στοιχείο της υπερβολής και της μυθοπλασίας. Δεδομένου ότι απευθύνονταν σε μοναχούς είναι διάχυτα από εχθρικό πνεύμα έναντι της ειδωλολατρίας και μια εχθρική στάση προς τον αστικό βίο.

Στην μελέτη της Ελ. Σαράντη επισημαίνονται οι τρόποι καταστροφής των εθνικών ναών, η βιαιότητα του φαινομένου, ενώ στη συνέχεια την εγκατάλειψη τους διαδέχεται μια ποικιλόμορφη διαδικασία εξαγνισμού που περιελάμβανε λιτανείες, τελετουργικό μετατροπής του κτηρίου σε εκκλησία και καθαγιασμός της. Ο αριθμός των αγιολογικών κειμένων που αναφέρουν μετατροπές εθνικών ιερών σε εκκλησίες δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλος. Η μελέτη τους δείχνει μια κλιμάκωση της επιθετικότητας εναντίον της ειδωλολατρικής θρησκείας, που φαίνεται να

¹¹⁵ Kaldellis, Lesbos, σ. 155-167. Καλδέλλης, *Η Λέσβος*, σ. 175 κ.ε.

¹¹⁶ Για το θέμα του εκχριστιανισμού των ειδωλολατρικών ναών στα ελληνικά αγιογραφικά κείμενα βλ. Saradi, *The christianization*, σ. 113-134.

κορυφώνεται στον πρώιμο 5^ο αι. μ.Χ., και ελαττώνεται σταδιακά τις επόμενες δεκαετίες και τελικά κοπάζει τον 7^ο αι., οπότε και η ειδωλολατρία για τις περισσότερες περιοχές της αυτοκρατορίας αποτελούσε μια ανάμνηση του παρελθόντος που έχει περάσει ανεπιστρεπτί. Το ιστορικό πλαίσιο κάθε αιώνα διαμορφώνει και μια διαφορετική στάση της αγιολογίας απέναντι στην καταστροφή και οικειοποίηση των εθνικών ιερών από τους χριστιανούς.

Έτσι, τον 4^ο αι. μ.Χ. σφοδρές συγκρούσεις μεταξύ των ειδωλολατρών και των χριστιανών ελάμβαναν χώρα¹¹⁷, οπότε οι άγιοι περιγράφονται στα αγιολογικά κείμενα να καταλαμβάνουν τους αρχαίους ναούς και να έρχονται σε προσωπική αντιπαράθεση με τους ειδωλικούς θεούς. Είναι η προσπάθεια της Εκκλησίας να επιβληθεί και να ξεριζώσει την εθνική θρησκεία από τις συνειδήσεις των ανθρώπων της εποχής. Η κατάληψη ενός ειδωλολατρικού λατρευτικού χώρου και ίδρυση επ' αυτού μιας χριστιανικής εκκλησίας λειτουργούσε αναμφισβήτητα προπαγανδιστικά με σκοπό να σηματοδοτήσει την οριστική πτώση της ειδωλολατρίας και το θρίαμβο του χριστιανισμού επιτυγχάνοντας με τον τρόπο αυτό τον προσηλυτισμό των ειδωλολατρών¹¹⁸.

Αργότερα, τον 5^ο αι., που η νίκη της Εκκλησίας έχει εδραιωθεί, οι άγιοι των αγιολογικών κειμένων καταλαμβάνουν τους ήδη εγκαταλελειμμένους ναούς και αναμετρώνται με τα δαιμονικά στοιχεία που ενυπάρχουν στα αγάλματα και στα ξόανα στο εσωτερικό των ερειπωμένων ναών. Τέλος, τον 6^ο αι. μ.Χ. η ισχύς των δαιμονικών δυνάμεων που κατοικούν στους παλαιούς ναούς έχει πια εξασθενήσει και αυτοί αποχωρούν οριστικά από αυτούς. Η δραστηριότητα των χριστιανών τώρα περιορίζεται σε ένα τελετουργικό εξαγνισμού και καθαισμού του χώρου, ενώ αρκετά σύμβολα της αρχαίας θρησκείας ενσωματώνονται στη χριστιανική προσλαμβάνοντας νέο περιεχόμενο.

Η αντιμετώπιση των ειδωλολατρικών ναών από τους χριστιανούς διερευνάται στην κλιμακούμενη αυστηρότητα της αυτοκρατορικής νομοθεσίας εναντίον της εθνικής θρησκείας και στην εχθρική στάση των τοπικών επισκόπων και κρατικών αξιωματούχων, όπως εκφράζονται στα σωζόμενα σχετικά κείμενα και απεικονίζεται στα ευρήματα των ανασκαφών στις κατά τόπους επαρχίες της αυτοκρατορίας. Οι πρώτες μετατροπές ειδωλολατρικών ναών σε εκκλησίες επισημαίνονται ήδη στον 4^ο αι., το φαινόμενο όμως προσλαμβάνει ιδιαίτερη ένταση μετά τη βασιλεία του Θεοδοσίου του Α' και ιδιαίτερα τα σχετικά νομοθετήματα του Θεοδοσίου Β'. Ωστόσο, παρατηρείται μια ποικιλομορφία στην εκδήλωση του φαινομένου από περιοχή σε περιοχή. Στην Ανατολή ο

¹¹⁷ P. Brown, *Christianisation and religious conflict* στο A. Cameron, P. Garnsey (επιμ.), *The Cambridge Ancient History*, τόμ. 13, *Late Empire, AD 337-425* (Cambridge 1998), σ. 632-664.

¹¹⁸ Holum, *In the Blinking*, σ. 131-150.

ζήλος μοναχών και επισκόπων συχνά οδήγησε σε ακραίες ενέργειες εναντίον των εθνικών ναών. Αντίθετα, στο Ιλλυρικό και την Ιταλία είναι έκδηλος ο σεβασμός προς τα αρχαία μνημεία, καθώς η κλασική παράδοση παραμένει ισχυρή και επεισόδια καταστροφών ή βίαιου εκχριστιανισμού των αρχαίων ιερών είναι περιορισμένα.

Κεφάλαιο 2

Ο ελλαδικός χώρος κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο

Ο ελλαδικός χώρος κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο απαρτίζεται από επιμέρους διοικητικές επαρχίες: τις επαρχίες Νήσων, Αχαΐας, Θεσσαλίας, Παλαιάς Ηπείρου, της Μακεδονίας καθώς και τμήματος της Θράκης. Με εξαίρεση την τελευταία αυτή επαρχία η οποία συγκαταλέγεται στην Υπαρχία της Ανατολής, όλες οι υπόλοιπες διοικητικές περιφέρειες του ελλαδικού χώρου υπάγονται στην έτερη Υπαρχία του Ιλλυρικού, της Ιταλίας και της Αφρικής. Στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. η *Notitia Dignitatum*¹¹⁹ περιγράφει την πολιτική, διοικητική και στρατιωτική κατάσταση της αυτοκρατορίας κατά την βασιλεία των γιών του Θεοδοσίου Α'. Στο κείμενο αυτό διακρίνονται τρεις μεγάλες διοικητικές επαρχίες, Ιλλυρικού και Ιταλίας, ανατολικού Ιλλυρικού και της Ανατολής. Η Αχαΐα όπως και η Ασία διοικούνται από ανθύπατο. Η Κόρινθος ήταν το διοικητικό κέντρο της περιφέρειας της Αχαΐας, η οποία ονομαζόταν και Επαρχία Ελλάδος¹²⁰. Η Θεσσαλονίκη ήταν πρωτεύουσα της επαρχίας Πρώτης Μακεδονίας. Μετά τη διοικητική διχοτόμηση της ενιαίας Υπαρχίας του Ιλλυρικού η διοίκηση των Παννονίων στο βορειοδυτικό τμήμα της Βαλκανικής θα ενταχθεί στη νέα διοίκηση του Ιλλυρικού. Οι ελλαδικές περιοχές στη συνέχεια θα υπαχθούν στην επαρχία του ανατολικού Ιλλυρικού στην οποία συμπεριλαμβάνεται η διοίκηση της Μακεδονίας. Για το λόγο αυτό οι ελλαδικές πόλεις βρίσκονταν σταθερά προσανατολισμένες στο διοικητικό κέντρο της αυτοκρατορίας τη Κωνσταντινούπολη.

Ο Συνέκδημος του Ιεροκλέους¹²¹ (πίν. II) απαριθμεί τις επαρχίες και τις πόλεις της επαρχίας του ανατολικού Ιλλυρικού, όπως είχαν διαμορφωθεί πριν από το 535 μ.Χ. Οι Θερμοπύλες αποτελούν το σύνορο μεταξύ της Ιλλυρίας και της Ελλάδας. Η διοίκηση του ανατολικού Ιλλυρικού χωρίζεται σε 13 επαρχίες μεταξύ των οποίων στον ελλαδικό χώρο η Μακεδονία Πρώτη (Θεσσαλονίκη), η Θεσσαλία (Λάρισα), η Ελλάδα ή Αχαΐα (Κόρινθος), η Κρήτη (Γόρτυνα) και η Παλαιά Ήπειρος (Νικόπολης). Παρά τις όποιες επιμέρους διοικητικές μεταβολές, το σύστημα διοίκησης της αυτοκρατορίας παραμένει στις βασικές του αρχές, αμετάβλητο από την εγκαθίδρυσή του από τους αυτοκράτορες Διοκλητιανό και λίγο αργότερα Μ. Κωνσταντίνο έως και τις Αβαροσλαβικές επιδρομές στα τέλη του 6^{ου} αι. μ.Χ. Κύρια στοιχεία του

¹¹⁹ A. H. M. Jones, *LRE*, τ. III, Appendix II (Oxford 1964), σ. 347-380. E. Demougeot, *La 'notitia dignitatum' et l'histoire de l'empire d'occident au début du Ve siècle*, *Latomus* 34 (1975), σ. 1079-1134. G. Clemente, *La «Notitia Dignitatum»* (Cagliari 1968), σ. 11.

¹²⁰ Ανραμέα, *Le Péloponnèse*, σ. 32-38.

¹²¹ Ιεροκλής, *Συνέκδημος*, 646-648.

συστήματος αυτού διακυβέρνησης είναι ο συγκεντρωτισμός της αυτοκρατορικής εξουσίας σε πολιτικό, αλλά και οικονομικό επίπεδο η αποτελεσματικότερη εποπτεία και έλεγχος των αυτοκρατορικών στρατευμάτων, η αποφυγή ή και καταστολή κοινωνικών ή άλλων εξεγέρσεων. Πρόκειται για ένα δεσποτικό διοικητικό σύστημα με κέντρο το πρόσωπο του αυτοκράτορα, ο οποίος κυβερνούσε «ἐλέω Θεοῦ».

Μέσα στο συγκεντρωτικό αυτό κλίμα άσκησης της εξουσίας οι πόλεις σταδιακά χάνουν την αυτοτέλειά τους. Ένας σύνθετος φοροσυλλεκτικός μηχανισμός, που ξεκινά από την αυτοκρατορική αυλή, διαχέεται στις περιφέρειες του κράτους φτάνοντας τις πόλεις και την ύπαιθρο, για να καταλήξει και πάλι πίσω στα αυτοκρατορικά ταμεία της Κωνσταντινούπολης, απομυζά οικονομικά τις άλλοτε εύρωστες πόλεις. Η σκληρή φορολογία πλήττει ισχυρά τις τοπικές οικονομίες των πόλεων και συμπίπτει χρονικά με το κύμα των βαρβαρικών επιδρομών που θα ξεσπάσει στο νότιο τμήμα της βαλκανικής από τον 3^ο αι. μ.Χ. και αργότερα. Το καταστροφικό έργο των επιδρομών συμπλήρωσαν οι ισχυρότατοι σεισμοί που έπληξαν την περιοχή κατά τη διάρκεια του 4^{ου} και του 6^{ου} αι. μ.Χ.¹²²

Η Κόρινθος (πίν. V) ταλανίστηκε τόσο από τις βαρβαρικές επιδρομές, όσο και από τις καταστροφικές συνέπειες των σεισμών που έλαβαν χώρα μεταξύ του 4^{ου} και του 6^{ου} αι. μ.Χ. Πολλά από τα δημόσια κτήριά της καταστράφηκαν και δεν αποκαταστάθηκαν ποτέ πια. Ωστόσο, η πόλη παρέμεινε ένα ισχυρό εμπορικό κέντρο και πρωτεύουσα της διοικητικής περιφέρειας της Αχαΐας, καθ' όλη τη διάρκεια της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Η περιοχή της αγοράς σταδιακά χάνει το δημόσιο και πολιτικό χαρακτήρα της από τον 4^ο αι. μ.Χ. Η ρωμαϊκή αγορά της πόλης εκχριστιανίζεται με την κατασκευή χριστιανικών εκκλησιών σε αυτήν. Οι ειδωλολατρικοί ναοί είτε καταστρέφονται, είτε εγκαταλείπονται χωρίς να λαμβάνεται μέριμνα για την ανακαίνισή τους. Οι καταστροφές τους έχουν αποδοθεί είτε στην επιδρομή των Βησιγόθων, είτε στις βιαιότητες των χριστιανών. Σε αρκετές περιπτώσεις στη θέση των ειδωλολατρικών ναών υψώνονται χριστιανικές εκκλησίες, ενώ ταυτόχρονα οι ειδωλολατρική θρησκεία φαίνεται να επιβιώνει μέχρι και τις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. παράλληλα με τη χριστιανική, όπως για παράδειγμα στο Ασκληπιείο της πόλης¹²³. Παρόμοια, στην Αθήνα

¹²² Για τη σεισμική δραστηριότητα στον ελλαδικό χώρο βλ. ενδεικτικά: Ευαγγελάτου-Πελοπόννησος, σ. 437-439. Παπαζάχος, *Σεισμοί*, σ. 233-234. Κουμούση, *Ανασκαφικές μαρτυρίες*, σ. 51-56. R. M. Rothaus, *Earthquakes and temples in Late Antique Corinth*, στο S. Stiros & R. E. Jones (επιμ.), *Archaeoseismology* (Αθήνα 1996), σ. 105-112.

¹²³ Rothaus, *Corinth*, σ. 32 κ.ε. Για την τοπογραφία και τη λειτουργία των εκκλησιών στην Πελοπόννησο της Ύστερης Αρχαιότητας βλ. R. Sweetman, *The Christianization of the Peloponnese: The Topography and Function of Late Antique Churches*, *JLA* 3.2 (2010), 203-261.

σημειώνονται προσπάθειες ανασυγκρότησης της πόλης μετά τις επιδρομές των Ερούλων και των Βησιγόθων¹²⁴.

Κάτω από αυτές τις δύσκολες συνθήκες επαρχίες του βυζαντινού κράτους όπως η Ελλάδα θα βρεθούν στο κέντρο του κυκλώνα με δυσμενέστερες συνέπειες στη ζωή των πόλεων και των κατοίκων τους. Η ελληνορωμαϊκή πόλη θα δεχτεί αυτή την περίοδο ένα ισχυρό πλήγμα με τους θεσμούς της σταδιακά να εκφυλίζονται λόγω και της έντονης οικονομικής δυσπραγίας. Τώρα πια η διοίκηση των πόλεων διενεργείται από τους διοικητές των επαρχιών και όχι από τους βουλευτές των πόλεων. Οι τοπικοί βουλευτές υπό το βάρος των αρμοδιοτήτων που τους εκχωρούνται χωρίς να έχουν την οικονομική δυνατότητα να ανταποκριθούν, αλλά και ακολουθώντας το συγκεντρωτικό κλίμα της αυτοκρατορικής πολιτικής, είτε παραιτούνται των θέσεων που κατέχουν στις τοπικές βουλές, είτε οι ισχυρότεροι από αυτούς επιδιώκουν την μετακίνησή τους στο κέντρο των πολιτικών αποφάσεων, την Κωνσταντινούπολη. Εκεί αναζητούν πολιτική δύναμη και σταδιοδρομία στην αυτοκρατορική διοίκηση. Στον 6^ο αι. μ.Χ. στη θέση των παλαιών βουλευτών εμφανίζεται μια νέα ορολογία για την αστική αριστοκρατία των «πρώτων», των «κτητόρων» και των «σεμνοτέρων» που μαζί με τους τοπικούς επισκόπους αναλαμβάνουν εξέχοντα ρόλο στη ζωή των πόλεων¹²⁵.

Την ίδια περίοδο συντελείται η μετάβαση στη διάρθρωση του χώρου από την αρχαία πόλη στην νέα χριστιανική πόλη. Στα τέλη του 6^{ου} αι. μ.Χ. η Αγορά έχει πάψει οριστικά τη δημόσια λειτουργία της. Οι πόλεις περιβάλλονται από ισχυρά τείχη, πολύ μικρότερα από τα παλαιά. Η οικονομική και πολιτική δραστηριότητα μετατοπίζεται εντός της τειχισμένης πόλης. Στη Θεσσαλονίκη οι διοικητικές υπηρεσίες μεταφέρονται από την Αγορά στο Ανάκτορο του Γαλερίου, ενώ στην Αθήνα μόνον η ρωμαϊκή Αγορά συμπεριλήφθηκε στον τειχισμένο τομέα της πόλης. Πυρήνες του αστικού ιστού αναδεικνύονται τώρα οι χριστιανικές βασιλικές, που αποτελούν τα νέα σημεία αναφοράς του μνημειακού τοπίου των πόλεων και συγκεντρώνουν γύρω τους οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες¹²⁶.

Ωστόσο, παρά τις ριζικές αυτές αλλαγές αρκετές μεγάλες πόλεις του ελλαδικού χώρου εξακολουθούν να ανθούν και αναδεικνύονται σε βιοτεχνικά κέντρα παραγωγής και εμπορίου. Στη Βοιωτία για παράδειγμα όλες οι μεγάλες πόλεις της αρχαιότητας παρέμειναν σημαντικά αστικά

¹²⁴ Frantz, *Late Antiquity*. Castrén, Paganism and Christianity, σ. 211-223. Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. I, σ. 307 κ.ε.

¹²⁵ W. Liebeschuetz, *The Government of the Late Roman City with Special Reference to Thessaloniki*, στο J. Burke & R. Scott (επιμ.), *Byzantine Macedonia. Identity, Image and History. Papers from the Melbourne Conference (July 1995)* (Melbourne 2000), σ. 116-127.

¹²⁶ Λάββας, *Οι πόλεις*, σ. 403-445.

κέντρα και μετά τον εκχριστιανισμό τους¹²⁷. Οι εμπορικές συναλλαγές επιτυγχάνονται μέσω των ηπειρωτικών οδικών αρτηριών αλλά και των θαλάσσιων δρόμων.

Τον 6^ο αι. οι αυτοκράτορες Αναστάσιος και Ιουστινιανός αναλαμβάνουν ένα τεράστιο ανοικοδομητικό και οχυρωματικό έργο με σκοπό την προστασία των πόλεων την Ελλάδα και των κατοίκων τους από τις συνεχείς βαρβαρικές επιδρομές. Στο πλαίσιο αυτό ορθώνονται αμυντικά τείχη στις Θερμοπύλες και τον Ισθμό και ανοικοδομούνται πλήθος ισχυρών φρουριών σε οχυρές θέσεις. Κατά τον 5^ο και 6^ο αι. μ.Χ. παρατηρείται πάντως μια έξαρση στην ανέγερση εκκλησιών που καθρεφτίζει την ακμή των χριστιανικών πόλεων.

Το νησιωτικό σύμπλεγμα των Δωδεκανήσων κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο ανήκε διοικητικά στην Επαρχία των Νήσων, πρωτεύουσα της οποίας ήταν η Ρόδος. Η ανάπτυξη του θαλάσσιου εμπορίου κατά τον 5^ο αι. μ.Χ. οδήγησε στη δημιουργία ενός πλήθους παράκτιων αλλά και αγροτικών οικισμών στην ενδοχώρα των νησιών παράλληλα με τα ακμάζοντα αστικά κέντρα. Πάντως, οι πλούσιοι γαιοκτήμονες και τα επιφανή μέλη της τοπικής κοινωνίας φαίνεται ότι παρέμειναν στις πόλεις σε αντίθεση με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου όπου έχουν εντοπιστεί πλούσιες οικίες στην ύπαιθρο πέριξ αυτών. Η οικονομική ανάπτυξη και η ακμή που γνώρισαν τα Δωδεκάνησα κατά τον 5^ο και 6^ο αι. μ.Χ. καθρεφτίζεται στο πλήθος των χριστιανικών βασιλικών που έχουν εντοπιστεί. Στην ακμή αυτή συντέλεσαν διάφοροι παράγοντες. Αφενός, η αυξημένη ανάγκη της πρωτεύουσας για γεωργικά προϊόντα που παράγονταν και στο νησιωτικό χώρο των ανατολικών επαρχιών. Αφ' ετέρου η προνομιούχος θέση των Δωδεκανήσων ως ενδιάμεσου σταθμού του διαμετακομιστικού εμπορίου και η καίρια στρατιωτική τους θέση έναντι των περσικών και αραβικών εισβολών. Οι επιδρομές αυτές θα οδηγήσουν σε μια υποχώρηση της οικονομικής ζωής και θα προκαλέσουν την συρρίκνωση, καταστροφή και εγκατάλειψη των νησιωτικών οικισμών γύρω στα μέσα του 7^{ου} αι. μ.Χ.¹²⁸

Στα τέλη του 6^{ου} και αρχές του 7^{ου} αι. μ.Χ. οι επιδρομές των Αβαροσλάβων και ισχυρότατοι σεισμοί κατέφεραν ολοκληρωτικά πλήγματα στη ζωή σημαντικών πόλεων, όπως οι Φίλιπποι και η Θάσος. Και στις δυο πάντως περιπτώσεις οι λιγοστοί εναπομείναντες κάτοικοι ανέλαβαν μια περιορισμένη προσπάθεια ανασυγκρότησης κάποιων

¹²⁷ Χ. Κουλάκου, Η Βοιωτία κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο (4^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.). Μια πρώτη προσέγγιση, *1^ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*, τ. 2, I (Βόλος 2006), σ. 1105.

¹²⁸ G. Deligiannakis, The economy of the Dodecanese in late antiquity, στο Ch. Papageorgiadou-Banis, A. Giannikouri (επιμ.), *Sailing in the Aegean. Readings on the economy and trade routes*, *Μελετήματα* 53 (Αθήνα 2008), σ. 209-234.

κτηρίων πριν την ολοκληρωτική εγκατάλειψη των πόλεων κατά τους «σκοτεινούς χρόνους»¹²⁹.

Αναφορικά με την εκκλησιαστική διοίκηση του ανατολικού Ιλλυρικού στο οποίο υπάγονταν και οι επισκοπές του ελλαδικού χώρου, πρέπει να σημειωθεί ότι εξαρτώνταν από τον Πάπα της Ρώμης λογοδοτώντας ενδιάμεσα στον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, όπου υπήρχε και η έδρα της πολιτικής διοίκησης της υπαρχίας. Παρατηρείται δηλαδή η σύνδεση των κατά τόπους ελλαδικών εκκλησιών με τη Ρώμη κατ' αντιστοιχία και με προφανή επιρροή της πολιτικής και διοικητικής σχέσης του ανατολικού Ιλλυρικού με το δυτικό κράτος. Ο δεσμός αυτός με τη ρωμαϊκή εκκλησία θα διασπασθεί αρκετά αργότερα κατά τον 8^ο αι. μ.Χ., όταν ο αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης Λέων Γ' Ίσαυρος (717-741) θα αποφασίσει την υπαγωγή της εκκλησιαστικής περιφέρειας του ανατολικού Ιλλυρικού στο πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.

Ο εκχριστιανισμός των ελλαδικών πόλεων πραγματοποιείται με αργούς ρυθμούς, καθώς το ειδωλολατρικό στοιχείο παραμένει πολυάριθμο και ισχυρό επιβιώνοντας έως και τον 6^ο αι. μ.Χ.¹³⁰. Μάλιστα φαίνεται ότι σε κάποιες περιπτώσεις ο εκχριστιανισμός του ελλαδικού χώρου δεν είχε ολοκληρωτικά συντελεστεί νωρίτερα από τον 10^ο αι. μ.Χ.¹³¹

Σε επαρχίες όπως η Ελλάδα ή η Ιταλία παρατηρείται μια αρκετά διαφοροποιημένη εικόνα από τις ακρότητες που σημειώθηκαν στην Ανατολή¹³². Η λειτουργία των φιλοσοφικών σχολών, η διατήρηση και ο σεβασμός προς τα αρχαία μνημεία, η πλούσια εθνική παράδοση αλλά κυρίως η ουσιαστική απουσία ισχυρών μοναστικών κοινοτήτων την πρώιμη αυτή περίοδο οδήγησαν στη διατήρηση και επιβίωση της ειδωλολατρίας στις περιοχές αυτές έως και τον 6^ο αι. μ.Χ.

Στην Αθήνα τα επιφανή μέλη της τοπικής αριστοκρατίας σύμφωνα με τις πηγές ανήκαν στον κύκλο των διανοουμένων της πόλης και ήταν νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι. Μάλιστα κάποιοι εξ αυτών χαρακτηρίζονταν από ιδιαίτερη οικονομική επιφάνεια. Οι μαρτυρίες για την ύπαρξη χριστιανών στην πόλη είναι πολύ περιορισμένες μέχρι και τον 4^ο αι. μ.Χ. Άλλωστε, η πόλη παραμένει ειδωλολατρική έως και τον 5^ο αι. μ.Χ. Παραδοσιακοί αθηναϊκοί θεσμοί, όπως το συμβούλιο του Αρείου Πάγου φαίνεται να λειτουργούν έως το τέλος του 4^{ου} αι. μ.Χ. Το αξίωμα του επώνυμου άρχοντα διατηρείται μέχρι τουλάχιστον τις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αι. μ.Χ., ενώ η μεγαλύτερη γιορτή της πόλης, τα Παναθήναια τελούνταν έως και τον 5^ο αι. μ.Χ. Οι σπουδαιότεροι από τους περίφημους αρχαίους ναούς της πόλης, όπως ο Παρθενώνας και το

¹²⁹ Sodini, *La ville*, σ. 294. Μπακιρτζής, *Η ημέρα*, σ. 695-710.

¹³⁰ Holum, *Theodosian Empresses*, σ. 118. Gregory, *The survival*, σ. 229-242. Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. I, σ. 108-122. Αθανασιάδη, *Το λυκόφως*, σ. 31-50.

¹³¹ Trombley, *Paganism in the Greek World*, σ. 327-352.

¹³² Gregory, *The survival*, σ. 236.

Ασκληπιείο, συνεχίζουν την λειτουργία τους έως τουλάχιστον το τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αι. μ.Χ. Ο Παρθενώνας μάλιστα φαίνεται ότι υπέστη μια ακόμη επισκευή ως ειδωλολατρικός ναός στις πρώτες δεκαετίες του ίδιου αιώνα¹³³.

Σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου η εθνική λατρεία διατηρείται ως και τον 4^ο αι. Ο ναός της Άρτεμης στη Ρακίτα της Αχαΐας, της Αφροδίτης Ερυκίνης και το ιερό της Δωδώνης λειτουργούσαν έως και τον 4^ο αι. μ.Χ.¹³⁴ Στην Ολυμπία οι περίφημοι αγώνες της Αρχαιότητας τελούσαν τουλάχιστον μέχρι το 385 μ.Χ.¹³⁵ Άλλωστε, σε πολλές περιπτώσεις η εθνική λατρεία συνεχίζεται κατά τρόπο διακριτικό ακόμη και μετά την επίσημη απαγόρευση της ειδωλολατρίας και το κλείσιμο των αρχαίων ναών, ακόμη και ανάμεσα στα ερείπιά τους. Τέτοια παραδείγματα επισημαίνονται τόσο στον νησιωτικό χώρο όπως στα ιερά της Ήρας στη Σάμο και της Αθηνάς στη Λίνδο¹³⁶, όσο και στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπως στο Ασκληπιείο της Κορίνθου¹³⁷ και στα ιερά της υπαίθρου της Αττικής¹³⁸.

Γενική είναι η εντύπωση στη βιβλιογραφία ότι η πρόοδος του εκχριστιανισμού στην υπαρχία του Ιλλυρικού υπήρξε αργή, ενώ χαρακτηριστική είναι και η ανυπαρξία οργανωμένων μοναστικών κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο την περίοδο αυτή¹³⁹, κάτι που ευνόησε την επιβίωση των ειδωλολατρών επί μακρότερον.

Παρόλα αυτά ένας σημαντικός αριθμός χριστιανικών βασιλικών έχουν έρθει στο φως από τις ανασκαφές στον ελλαδικό χώρο. Οι εκκλησίες αυτές αποτελούν τους λατρευτικούς πυρήνες των πρώιμων χριστιανικών οικισμών και γύρω από αυτές σταδιακά αναπτύσσεται ο νέος πολεοδομικός ιστός των χριστιανικών πόλεων¹⁴⁰.

¹³³ Castrén, *Paganism and Christianity*, σ. 211-223. Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. I, σ. 108-122. Κορρές, Σύντομη επσκοπήση, σ. 131-149.

¹³⁴ Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 50 (1995), Β1, σ. 224. Δάκαρης, *Τὸ Ἱερόν*, σ. 4-40. Καρδαρά, *Αφροδίτη Ερυκίνη*, σ. 273.

¹³⁵ Sinn, *Olympia*, σ. 377-380. Robertson-Brown, *Hellenic Heritage*, σ. 314-317.

¹³⁶ Deligiannakis, *Late Paganism, LAA* (υπό έκδοση).

¹³⁷ Rothaus, *Corinth*, σ. 50-54.

¹³⁸ G. Fowden, *City and Mountain in Late Roman Attica, JHS* 108 (1988), σ. 48-59. Caseau, *The fate*, σ. 134-136. Saradi, *Late paganism, LAA* (υπό έκδοση).

¹³⁹ Για τον πρώιμο μοναχισμό στην Βαλκανική χερσόνησο βλ. S. Popović, *Prolegomena to Early Monasticism in the Balkans as Documented in Architecture, Starinar* 49 (1998), σ. 131-144.

¹⁴⁰ Λάββας, *Οι πόλεις*, σ. 403-445.

Βαρβαρικές επιδρομές

Κατά τους πρώτους αιώνες της βυζαντινής αυτοκρατορίας ο ελλαδικός χώρος δοκιμάστηκε από αλληπάλληλα κύματα βαρβαρικών επιδρομών στα πλαίσια της λεγόμενης μεγάλης μετανάστευσης των λαών. Αρκετά νωρίς, λίγο μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. (267 μ.Χ.) το γερμανικό φύλο των *Ερούλων* εισέβαλε στις ελληνικές περιοχές από Βορρά προκαλώντας τρομερές καταστροφές στην Αττική και την Πελοπόννησο. Οι γραπτές πηγές αλλά και οι αρχαιολογικές μαρτυρίες μαρτυρούν βίαιες καταστροφές μεγάλων επαρχιακών πόλεων της αυτοκρατορίας, όπως η Αθήνα, η Κόρινθος, το Άργος και η Σπάρτη¹⁴¹. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι συχνά η απόδοση των καταστροφών στις βαρβαρικές επιδρομές, αν και αποτελεί «βολική» λύση στο πρόβλημα της αναζήτησης των αιτιών τους, δεν είναι εύκολο να πιστοποιηθεί με βεβαιότητα. Φαίνεται πάντως ότι αναφορικά με τις καταστροφές των ειδωλολατρικών ναών, προηγείται η καταστροφή που άλλοτε αποδίδεται στους βαρβάρους εισβολείς και άλλοτε στη μισαλλοδοξία των χριστιανών και έπεται ο εκχριστιανισμός τους.

Στην **Αθήνα** επιβεβαιώνονται εκτεταμένοι εμπρησμοί δημόσιων αλλά και ιδιωτικών κτηρίων της πόλης. Την καταστροφική μανία των βαρβάρων δοκίμασαν ακόμη και τα ιερά της Ακροπόλεως. Την καταστροφή που προκάλεσε η πυρπόληση συμπλήρωσε η λεηλασία των κατεστραμμένων κτηρίων για την κατασκευή του λεγόμενου υστερορωμαϊκού τείχους (*πίν. IV*), το οποίο περιέκλειε μια μικρή έκταση που ξεκινούσε από τη ΒΔ γωνία της Ακρόπολης κάτω από τα Προπύλαια προστατεύοντας στο ΝΔ τμήμα της νότιας κλιτύος και την περιοχή του Ασκληπιείου, αφήνοντας ωστόσο, την ίδια την αρχαία Αγορά αφύλαχτη και ερημωμένη. Το νέο τείχος όμως προστάτευε τη ρωμαϊκή αγορά, όπου είχαν προ πολλού μεταφερθεί οι δραστηριότητες της πολιτικής και οικονομικής ζωής των κατοίκων της πόλης. Η εισβολή των Ερούλων επέφερε πλήγμα στην αρχαία πόλη, κέντρο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της οποίας υπήρξε η Αγορά¹⁴². Πολλοί από τους κατοίκους της Αττικής κατέφυγαν στους γύρω ορεινούς όγκους για να προστατευθούν κρύβοντας στο έδαφος προς φύλαξη τα νομίσματα που πρόλαβαν να περισώσουν και έφεραν μαζί τους. Νομισματικοί θησαυροί που πιθανότατα συνδέονται με την εισβολή του γερμανικού φύλου

¹⁴¹ Για τις γραπτές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά τεκμήρια της επιδρομής των Ερούλων στον ελλαδικό χώρο: F. Millar, P. Herennius Dexippus: The Greek world and the third-century invasions, *JRS* 59 (1969), σ. 12 κ.ε. Δ. Ηλιόπουλος, Η επιδρομή των Ερούλων στην Αττική και την Πελοπόννησο το έτος 267 μ.Χ. Γραπτές μαρτυρίες και αρχαιολογικά ευρήματα, *Ηλειακή Προτοχρονιά* 7 (2006), σ. 149-160.

¹⁴² Frantz, *Late Antiquity*, σ. 1 ε.κ. (Castrén, Paganism and Christianity, σ. 211-223. Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. I, σ. 108-122.).

βρέθηκαν σε άγνωστη σπηλιά σε ορεινή περιοχή μεταξύ του Πόρτο Ράφτη και της Βραυρώνας και στο σπήλαιο του Πανός στην Πάρνηθα¹⁴³.

Σε άλλες πόλεις της Πελοποννήσου οι ανασκαφές φανερώουν βίαιες καταστροφές δημοσίων κτηρίων αλλά και οικιών¹⁴⁴. Στην **Κόρινθο** το στρώμα καταστροφής της Βόρειας Στοάς που αποδίδεται στην επιδρομή των Ερούλων αναγνωρίστηκε από τον Χ. Bronner βάση ενός νομισματικού θησαυρού της ίδιας περιόδου,¹⁴⁵ αν και περιείχε λυχνάκια του 4^{ου} αι. Ένας άλλος θησαυρός των χρόνων της εισβολής των Ερούλων βρέθηκε στις ανασκαφές του Θεάτρου χωρίς όμως να συνοδεύεται από αντίστοιχη κεραμική¹⁴⁶. Ακόμη, ένας αποθέτης περίπου του 250 μ.Χ. εντοπίστηκε στην περιοχή ανατολικά του Θεάτρου¹⁴⁷. Στη Σπάρτη αποδίδεται στους Ερούλους η καταστροφή ενός κτηρίου, πιθανόν μεγάλων διαστάσεων οικίας, με ψηφιδωτά δάπεδα,¹⁴⁸ ενώ έχει εντοπιστεί και ένας σύγχρονος με την επιδρομή νομισματικός θησαυρός.¹⁴⁹

Ένα οχυρωματικό τείχος κατασκευάστηκε εσπευσμένα στην **Ολυμπία** για να προστατέψει το Ιερό απέναντι στην απειλή των βάρβαρων Ερούλων. Για το σκοπό αυτό καταστράφηκαν ολοσχερώς ή εν μέρει αρκετά σημαντικά κτήρια, όπως το Λεωνίδαίο και η Στοά της Ηχούς, ώστε το υλικό τους να χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή του νέου υστερορωμαϊκού τείχους¹⁵⁰. Ο ναός της Ήρας διατηρήθηκε και πιθανόν χρησίμευσε ως χώρος συγκέντρωσης, φύλαξης και προστασίας των αναθημάτων και των θησαυρών του Ιερού¹⁵¹. Τελικά, για λόγους που δεν μας είναι γνωστοί οι Έρουλοι δεν επιτέθηκαν στην Ολυμπία όμως μια τεράστια καταστροφή είχε πια συντελεστεί¹⁵². Διαφορετική άποψη, ωστόσο, χρονολογεί το υστερορωμαϊκό τείχος της Ολυμπίας στον 5^ο αι. μ.Χ. μετά την επικράτηση του χριστιανισμού στο ιερό και συνδέει την

¹⁴³ Κ. Ρωμαίος, Ευρήματα ανασκαφής του επί της Πάρνηθος άντρου, *AE* 1906, σ. 98. Για τη σημασία των νομισματικών θησαυρών ως ενδείξεων για τις βαρβαρικές επιδρομές σε μεταγενέστερα χρόνια: V. Popović, Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin, *MEFRA* 87 (1975), σ. 445-504 και Avraméa, *Le Péloponnèse*, σ. 32-38.

¹⁴⁴ Για τη σημασία των αρχαιολογικών τεκμηρίων σχετικά με τις καταστροφές πόλεων λόγω επιδρομών ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις των C. Foss (C. Foss, *The Persians in Asia Minor and the end of Antiquity*, *The English Historical Review* 90 (1975), σ. 721-747 και ο ίδιος, *The Fall of Sardis in 616 and the Value of Evidence*, *JÖB* 24 (1975), σ. 11-22), A. Kazhdan (A. Kazhdan, *Byzantina* 11 (1982), σ. 432 κ.ε.) και J. Russel (J. Russel, *Transformations in Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitations of Archaeological Evidence*, *Byz. Congress XVII* (1986), σ. 137-154).

¹⁴⁵ *Corinth I*, σ. 135-138, 159. Rothaus, *Corinth*, σ. 64-83. Avraméa, *Le Péloponnèse*, σ. 32-38.

¹⁴⁶ T. L. Shear, A hoard of coins found in the theatre district of Corinth in 1930, *AJA* 35 (1931), σ. 146-151.

¹⁴⁷ K. Williams, O. H. Zervos, *Corinth, 1982: East of the Theater*, *Hesperia* 52 (1983), σ. 14-18.

¹⁴⁸ R. V. Nicholls, *Laconia- Sparta*, *BSA* 45 (1950), σ. 282-289.

¹⁴⁹ Μ. Καραμεσίνη - Οικονομίδου, Μια μαρτυρία δια την κάθοδον των Ερούλων εις την Σπάρτην το 267 μ.Χ. στο *Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον* τόμ. III (Αθήνα 1966), σ. 367.

¹⁵⁰ Mallwitz, *Olympia*, σ. 112 και Kunze, *Zur Geschichte*, σ. 24-25.

¹⁵¹ E. Kunze, *Gnomon XXVII* (1955), σ. 221.

¹⁵² Αραπογιάνη, *Ολυμπία και Ηλιόπουλος, Ήλις και Ολυμπία*, σ. 156-165.

καταστροφική αυτή εικόνα με ένα σεισμό που έπληξε την περιοχή το 290 μ.Χ. Μάλιστα, ο U. Sinn υποστηρίζει ότι η οχύρωση αυτή κατασκευάστηκε για να προστατέψει τους θησαυρούς του ναού. Ο ίδιος, θεωρεί ότι αργότερα τον 6^ο αι. η οχύρωση αυτή, που πιθανόν λειτούργησε ως βάση για την προστασία των δυτικών συνόρων της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ενσωμάτωσε τμήματα του περιστευλίου του ναού του Διός και για το λόγο αυτό, επειδή δηλαδή δεν ανήκε στην ιδιοκτησία της εκκλησίας, δεν μετατράπηκε σε χριστιανική βασιλική¹⁵³. Στην Πάτρα αναφέρεται καταστροφή του ρωμαϊκού Ωδείου της πόλης, σπουδαίου κτίσματος της εποχής του Οκταβιανού (1^{ος} αι. π.Χ.), εξαιτίας της εισβολής σε αυτήν των Ερούλων¹⁵⁴. Ο Ναός του Απόλλωνα Λυκείου στην Αγορά του **Άργους**, στον οποίον είχαν ανατεθεί σπουδαία αφιερώματα, καταστράφηκε το 267 από την επιδρομή των Ερούλων και δεν επανοικοδομήθηκε ποτέ αργότερα¹⁵⁵. Επιπλέον, με την εισβολή των Ερούλων έχουν συνδεθεί και οχυρωματικά έργα στην **Ελευσίνα**¹⁵⁶ και την **Αίγινα**¹⁵⁷.

Αν και οι γραπτές πηγές αναφέρουν ότι οι Έρουλοι επιτέθηκαν στην Αθήνα, την Κόρινθο, τη Σπάρτη, το Άργος και όλη την Αχαΐα ανασκαφικά στρώματα που να δηλώνουν την καταστροφή αυτή έχουν δημοσιευτεί μόνο από την Αθήνα¹⁵⁸ και την Ολυμπία¹⁵⁹. Επίσης ανασκαφικό υλικό της ίδιας περιόδου έχει βρεθεί στο Ιερό του Ποσειδώνα στην Ισθμία¹⁶⁰.

Στα τέλη του 4^{ου} αι. εκδηλώνεται μια ακόμη φοβερή επιδρομή στον ελλαδικό χώρο αυτή τη φορά των **Βησιγόθων**¹⁶¹. Με αρχηγό τους τον Αλάρικο, αφού κατέρχονται από τη Θράκη διαμέσου της κεντρικής Ελλάδας περνούν χωρίς ιδιαίτερη αντίσταση τον Ισθμό και λεηλατούν την Πελοπόννησο. Την καταστροφική τους μανία γνωρίζουν διαδοχικά όλες

¹⁵³ Sinn, Olympia, σ. 126-128. Ο ίδιος, «Ο Νέρωνας» και «Οι Έρουλοι», στο Ριζάκης, *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, σ. 365-371. Ο ίδιος, Έκθεση των ερευνών στην Ολυμπία της Ύστερης Αρχαιότητας, στο *Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή*, σ. 62. Βλ. επίσης: Robertson-Brown, Hellenic Heritage, σ. 314 και 317.

¹⁵⁴ AD 16 (1960), σ. 137, εικ. 117γ-ε.

¹⁵⁵ Vollgraff, *Le sanctuaire*, σ. 102.

¹⁵⁶ I. Τραυλός, ΠΑΕ 1954 (1956), σ. 69. Η τελευταία οχύρωση της Ελευσίνας αποδίδεται στα χρόνια της βασιλείας του Βαλεριανού (253-259 μ.Χ.). Έχει υποστηριχθεί ότι ο Γαλληγός έλαβε μέριμνα ώστε να ενδυναμώσει την άμυνα της Αθήνας και της Ελευσίνας κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του το 264. βλ. D. Armstrong, Gallienus in Athens, 264, ZPE 19 (1987), σ. 235-258 και Fowden, JHS 108 (1988), σ. 50.

¹⁵⁷ H. Walter, *Alt-Ägina I 2*, (Mainz 1975), σ. 12. Ο Σύγκελος δηλώνει ότι οι Έρουλοι έφτασαν στην Αττική από την θάλασσα. Φαίνεται ότι στο θαλάσσιο ταξίδι τους προς την Αθήνα απείλησαν και την Αίγινα με αποτέλεσμα το χτίσιμο του υστερορωμαϊκού τείχους της ακροπόλεως του νησιού.

¹⁵⁸ *Athenian Agora VII*, 20, σ. 62-63.

¹⁵⁹ Mallwitz, *Olympia*, σ. 112 και Kunze, *Zur Geschichte*, σ. 24-25.

¹⁶⁰ *Corinth XVIII*, part 2, σ. 4 (υποσ. 8).

¹⁶¹ Για την επιδρομή των Βησιγόθων στην Πελοπόννησο: Χρυσός, *Οί Βησιγόθοι*, σ. 181-191.

σχεδόν οι πόλεις της Πελοποννήσου. Ο ποιητής Κλαυδιανός αναφέρει ότι ολόκληρη η Ελλάδα γνώρισε πρωτοφανή καταστροφή: οι πόλεις της Πελοποννήσου λεηλατήθηκαν και καταστράφηκαν, η Σπάρτη και όλη η Αρκαδία δηώθηκαν, ενώ από την καταστροφή δεν γλίτωσε λίγο αργότερα και η ανυπεράσπιστη Ήπειρος. Αυτή την εποχή Ηλεία και Ολυμπία δοκιμάζονται από νέες λεηλασίες. Ωστόσο είναι πια γνωστό ότι η Ολυμπία δεν καταστράφηκε από τους Βησιγόθους.

Την άνοιξη του 397 ο αρχηγός του ρωμαϊκού στρατού Στηλίων επιστρέφει από την Ιταλία στην Ελλάδα με εντολή του αυτοκράτορα να εκδιώξει τους βαρβάρους. Προσορμίστηκε στην Κόρινθο με το στόλο του και ξεκίνησε μια μεγάλη πολεμική επιχείρηση για την εκκαθάριση της Πελοποννήσου από τους Βησιγόθους, οι οποίοι, όπως φαίνεται, είχαν αποφασίσει να αποσυρθούν σε περιοχές της Αρκαδίας αλλά και στα γεωγραφικά της όρια με την Ηλεία, για να ασχοληθούν με την καλλιέργεια της γης. Ωστόσο, η αποφασιστική μάχη δεν έγινε. Η απειθαρχία των στρατιωτών του αλλά και η στάση της κυβέρνησης της Κωνσταντινούπολης υποχρέωσαν τον Στηλίωνα ο οποίος είχε περικυκλώσει τους Γόθους στο οροπέδιο της Φολόης να ματαιώσει την τελική επίθεση και να υποχωρήσει. Μάλιστα για να περισώσει τη φήμη του επέτρεψε στους Βησιγόθους να φύγουν από την Πελοπόννησο με όλα τους τα λάφυρα και να περάσουν στην Ήπειρο, όπου και συνέχισαν την καταστροφική επιδρομή τους. Σύμφωνα με τον Ζώσιμο, ο οποίος γράφει στις αρχές του 6^{ου} αι., η ανάμνηση της καταστροφής έμενε ζωντανή ως την εποχή του γιατί την συντηρούσε η θέα των ερειπίων στα οποία είχε μεταβληθεί η Ελλάδα¹⁶².

Δυο αυτοκρατορικά διατάγματα του Θεοδοσιανού Κώδικα που αναφέρονται στη ρύθμιση ζητημάτων της Αχαΐας, φανερώουν τη δημογραφική και οικονομική κατάσταση της περιοχής τριάντα μόλις χρόνια μετά την αποχώρηση των Γόθων από την Πελοπόννησο. Φαίνεται ότι ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Β' πείσθηκε από τον ντόπιο πληθυσμό να μειώσει στο ένα τρίτο τις φορολογικές υποχρεώσεις της περιοχής αυτής, κάτι που καταδεικνύει την δραματική μείωση της τοπικής αγροτικής και βιοτεχνικής παραγωγής την περίοδο αυτή. Μια δεκαετία αργότερα ο ίδιος αυτοκράτορας έλαβε μέριμνα σχετικά με την αναδιανομή κτημάτων στην περιοχή της Αχαΐας, τα οποία είχαν απομείνει αδέσποτα και ακαλλιέργητα («*bona vacantia et caduca*»), λόγω του ότι είχαν ξεκληριστεί ολόκληρες οι οικογένειες των ιδιοκτητών, εξαιτίας των σφαγών και λεηλασιών¹⁶³.

¹⁶² Ζώσιμος, *Νέα Ιστορία* V, 5: «Καὶ ἡ μὲν Βοιωτία πᾶσα, καὶ ὅσα μετὰ τὴν ἀπὸ Θερμοπυλῶν εἴσοδον Ἑλληνικὰ ἔθνη διήλθον οἱ βάρβαροι, ἔκειντο τὴν ἐξ ἐκείνου μέχρι τοῦ νῦν καταστροφὴν διδόντα τοῖς θεωμένοις ὄραν, μόνων Θηβαίων διὰ τὸ τῆς πόλεως».

¹⁶³ *CTh* XI 1, 33 (424 μ.Χ.) και *CTh* X 8, 5 (435 μ.Χ.).

Λίγο μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. αυτή τη φορά οι παροιμιώδεις για την σκληρότητά τους Βάνδαλοι, αφού εδραίωσαν την κυριαρχία τους στην Β. Αφρική, εξαπέλυαν συνεχείς πειρατικές επιθέσεις στις παραθαλάσσιες περιοχές της Αδριατικής, του Αιγαίου και της Πελοποννήσου προκαλώντας με την αγριότητά τους σοβαρότατες επιπτώσεις στην οικονομία των πόλεων αυτών των περιοχών, αποστερώντας τις από κάθε παραγωγική δύναμη, αφανίζοντας το εμπόριο και ενσπείροντας ένα διαρκές κλίμα τρομοκρατίας. Στα μέσα του 6^{ου} αι., επίσης, εκδηλώθηκαν οι επιδρομές των Οστρογότθων, που αρχικά έπληξαν την επαρχία της Νέας Ηπείρου και στη συνέχεια τις παράκτιες περιοχές της Παλαιάς Ηπείρου¹⁶⁴.

Οι αβαροσλαβικές επιδρομές, που έλαβαν χώρα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 6^{ου} αι., δεν είχαν αντίκτυπο στους ναούς, διότι τότε οι ναοί είχαν εγκαταλειφθεί, καταρρεύσει ή μετατραπεί σε εκκλησίες. Ωστόσο, επηρέασαν σημαντικά τον αστικό βίο, την οικονομία και προκάλεσαν μετακινήσεις των πληθυσμών σε περισσότερο ασφαλείς και οχυρές θέσεις¹⁶⁵.

Οι καταστροφές που προκλήθηκαν από τους Ερούλους και τους Βησιγότθους συνιστούν έναν από τους λόγους κατάρρευσης των ειδωλολατρικών ναών. Ωστόσο, η απόδοση της καταστροφής ενός αρχαίου ιερού στις βαρβαρικές επιδρομές δεν είναι πάντα ασφαλής. Οι λόγοι αυτής της αβεβαιότητας είναι ποικίλοι. Συχνά οι μεταγενέστερες επεμβάσεις που έχουν υποστεί τα κτήρια και η φθορά που έχει επέλθει λόγω της παρόδου του χρόνου αλλοιώνουν την εικόνα που μπορεί κανείς να σχηματίσει. Άλλωστε, η αμελής διερεύνηση των κλασικών αρχαιολόγων του 19^{ου} αι., οι οποίοι εστίαζαν την προσοχή τους στα κλασικά και ελληνιστικά κατάλοιπα, απομακρύνοντας χωρίς ιδιαίτερη μελέτη τα ανώτερα στρώματα, έχει οδηγήσει στην απώλεια πολύτιμων πληροφοριών. Μόνο μια προσεκτική κριτική ματιά στα μνημεία που θα εκμεταλλεύεται τα νομισματικά, στρωματογραφικά και άλλα αρχαιολογικά δεδομένα ή μια αναθεώρηση παλαιότερου υλικού υπό το πρίσμα των νεώτερων ερευνών που βλέπουν το φως της δημοσιότητας θα ήταν σε θέση να μας διαφωτίσει για τα πραγματικά αίτια της καταστροφής ενός ναού.

Τον προβληματισμό για τα αίτια της εγκατάλειψης και καταστροφής των ειδωλολατρικών ναών καθώς και της μετατροπής τους σε χριστιανικές εκκλησίες αναφέρουμε στα κεφάλαια που ακολουθούν.

¹⁶⁴ Bowden, *Epirus Vetus*, σ. 200.

¹⁶⁵ Avraméa, *Le Péloponnèse*, σ. 60 κ.ε.

ΜΕΡΟΣ Β

ΜΟΡΦΕΣ ΜΕΤΑΤΡΟΠΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Οι θέσεις των χριστιανικών εκκλησιών σε σχέση με τους ειδωλολατρικούς ναούς εντάσσονται σε τρεις κατηγορίες:

1) ο αρχαίος ναός μετασκευάζεται εσωτερικά κατά την μετατροπή του σε εκκλησία,

2) ο νέος χριστιανικός ναός ιδρύεται στον ευρύτερο χώρο εντός του ιερού περιβόλου στα ερείπια ή δίπλα στον παλαιότερο ειδωλολατρικό ή σε δευτερεύοντα κτήρια του αρχαίου ιερού,

3) η νέα εκκλησία ανεγείρεται στις παρυφές των ειδωλολατρικών ιερών και σε κοντινή απόσταση προς αυτά.

Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για απευθείας μετατροπές των ειδωλολατρικών ναών και μετάπλασή τους σε χριστιανικές εκκλησίες, ενώ στη δεύτερη οι χριστιανικές βασιλικές χτίζονται με δομικό υλικό από τα ερείπια των προγενέστερων κτισμάτων. Οι νέοι χριστιανικοί ναοί ανοικοδομούνται:

1) στη θέση εθνικών ναών στο εσωτερικό των αρχαίων πόλεων ή ακροπόλεων,

2) υψώνονται πάνω στα ερείπια αρχαίων ναών σε περίοπτες θέσεις έξω από τα τείχη των πόλεων,

3) στην υπαίθρο χώρα.

Πολλές φορές οι νέες εκκλησίες κατασκευάζονται μέσα στο χώρο των εγκαταλελειμμένων ιερών ως οι λατρευτικοί πυρήνες νέων χριστιανικών οικισμών που αναπτύσσονται στη θέση των αρχαίων αυτών ιερών.

Όλα τα παραπάνω τοπογραφικά ζητήματα εξετάζονται ενδελεχώς στο παρακάτω κεφάλαιο. Τίθενται ερωτήματα σχετικά με τη θέση της νέας εκκλησίας σε σχέση προς τον ειδωλολατρικό ναό που διαδέχεται. Διερευνάται η θέση των νέων χριστιανικών ναών μέσα στις πόλεις στο μεταίχμιο της μετάβασης του οικιστικού βίου τους από την «πόλη» της αρχαιότητας στο «κάστρο» της πρωτοβυζαντινής περιόδου¹⁶⁶. Ακόμη, εξετάζεται ο ρόλος των νέων εκκλησιών είτε αυτές εντοπίζονται μέσα στα όρια των αστικών κέντρων είτε στην υπαίθρο καθώς και ο χαρακτήρας των χριστιανικών οικισμών που εμφανίζονται στο χώρο των πάλαιονομαστών ιερών της αρχαιότητας.

Παράλληλα, παρακολουθούνται οι αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις των αρχαίων ναών που επενεούντο για να επιτευχθεί η ανοικοδόμηση εκκλησιών εντός, επί ή μέσα στα όρια ή πλησίον των ναών.

¹⁶⁶ Για το θέμα βλ. W. Müller-Wiener, *Von der Polis zum Kastron*, *Gymnasium* 93(1986), σ. 440. Τ. Λουγγής, Η εξέλιξη της βυζαντινής πόλης, *Βυζαντικά* 16 (1996), σ. 39 κ.ε. και Brandes, *Byzantine Cities in the seventh and eighth centuries - Different sources, different histories?*, στο Brogiolo, Ward-Perkins, *The idea and ideal*, σ. 25-57. Saradi, *The Byzantine City*.

Κεφάλαιο 1

Απευθείας μετατροπές αρχαίων ναών σε εκκλησίες

Η ίδρυση μιας νέας εκκλησίας πραγματοποιείται συχνά στη θέση ενός προγενέστερου ειδωλολατρικού ναού με δυο βασικούς τρόπους: είτε με μετασκευή του ίδιου του ναού, εφόσον αυτός διατηρείται σε ικανοποιητικό βαθμό, είτε με την ανοικοδόμηση της εκκλησίας πάνω στα ερείπια του προγενέστερου αυτού ναού ο οποίος, αφού έχει εγκαταλειφθεί ή καταστραφεί από άλλους παράγοντες, κείται σε ερείπια. Στον ελλαδικό χώρο πλειονότητα αποτελούν τα μνημεία της δεύτερης κατηγορίας.

Στην πρώτη κατηγορία, δηλαδή στις εκκλησίες που προήλθαν από μετασκευή του ήδη υφιστάμενου αρχαίου κτίσματος, παρατηρείται ότι ο ειδωλολατρικός ναός διαμορφώνεται σύμφωνα με τις λατρευτικές ανάγκες των χριστιανών. Για το σκοπό αυτό υπερτονίζεται ο κατά μήκος άξονας του αρχαίου κτίσματος και το όλο κτήριο αποκτά προσανατολισμό από ανατολή προς δύση. Ο οπισθόδομος διαμορφώνεται σε νάρθηκα που συνήθως παρέχει μέσω τριών μεγάλων ανοιγμάτων-θυρών πρόσβαση στο σηκό. Ο σηκός αποτελεί τώρα τον κυρίως ναό της χριστιανικής εκκλησίας. Ο πρόναος στα ανατολικά διαμορφώνεται σε μεγαλοπρεπή αψίδα που απολήγει σε ημικυκλική ή πολύπλευρη κόγχη, για να φιλοξενήσει το σημαντικότερο τμήμα του χριστιανικού λατρευτικού χώρου, το ιερό βήμα. Κάποιες φορές στο νάρθηκα της χριστιανικής βασιλικής προσαρτάται ή ενσωματώνεται και ένα μικρό βαπτιστήριο. Ένα ανάλογο παράδειγμα επισημαίνεται στη περίπτωση της μετατροπής σε εκκλησίας του Παρθενώνα των Αθηνών (Κ.25).

Οι επεμβάσεις στο αρχικό αρχαίο κτίσμα ως επί το πλείστον είναι περιορισμένες και δεν προσβάλουν τον πυρήνα του αρχαιότερου αρχιτεκτονήματος. Έτσι συχνά τα γλυπτά των αετωμάτων καθώς και οι μετόπες και τα τρίγλυφα που επιστέφουν τον αρχαίο ναό παραμένουν στη θέση τους και μετά την μετατροπή τους σε χριστιανικό. Ως γνωστόν, οι εθνικοί ναοί λειτουργικά ανταποκρίνονταν στην ανάγκη στέγασης του λατρευτικού αγάλματος της τιμώμενης θεότητας. Αν και ήταν επισκέψιμοι από το κοινό, οι λατρευτικές εκδηλώσεις ελάμβαναν χώρα εκτός του ναού συνήθως στον ανοιχτό χώρο πρό αυτού. Εκεί ελάμβαναν χώρα και οι θυσίες στους βωμούς, που ήταν η καρδιά της αρχαίας λατρείας. Με την εγκατάσταση της χριστιανικής λατρείας μέσα σε ένα εθνικό ναό ο χώρος που άλλοτε φιλοξενούσε το λατρευτικό άγαλμα ή ξόανο της ειδωλολατρικής θεότητας τώρα αποτελεί το χώρο συνάθροισης των πιστών της νέας χριστιανικής εκκλησίας. Έτσι, το ενδιαφέρον των

χριστιανών αρχιτεκτόνων στρέφεται από το εξωτερικό στο εσωτερικό του ναού.

Μελέτες έχουν δείξει ότι οι απευθείας μετατροπές παρουσιάζονται από τα μέσα του 5^{ου} αι. μ.Χ. και αργότερα¹⁶⁷. Φαίνεται ότι συνδέεται με τα σχετικά νομοθετικά μέτρα του Θεοδοσίου Β' αλλά και του αυτοκράτορα Λέοντα Α'¹⁶⁸. Ήδη από τον 5^ο αι. μ.Χ. φαίνεται να έχουν αμβλυνθεί οι όποιες επιφυλάξεις των χριστιανών απέναντι στις προλήψεις σχετικά με τις δαιμονικές δυνάμεις που φιλοξενούσαν οι ειδωλολατρικοί ναοί και οι αντιδράσεις και ο αριθμός των ειδωλολατρών έχουν μειωθεί πολύ. Επίσης, παρατηρείται και μια πιο διαλλακτική στάση της εκκλησιαστικής ηγεσίας έναντι των πρωτοβουλιών που επιδιώκουν την υιοθέτηση των αρχαίων ναών ως χριστιανικών λατρευτικών χώρων¹⁶⁹.

Τα μνημεία που διασώζονται ικανοποιητικά (εικ. 101)

Ο ναός της **Αθηνάς Παρθένου** στην **Ακρόπολη των Αθηνών** (Κ. 25) αποτελεί κορυφαίο παράδειγμα στον ελλαδικό χώρο. Μετατράπηκε σε τρίκλιτη βασιλική και αφιερώθηκε στην Παρθένο Μαρία επονομαζόμενη «Παναγία Αθηνιώτισσα». Ο οπισθόδομος χρησιμοποιήθηκε ως εξωνάρθηκας, ενώ το πτερό του ναού, αφού έκλεισαν τα μετακίονια της περιστάσεως, λειτουργούσε ως υποτυπώδες αίθριο. Οι κιονοστοιχίες είχαν μείνει ακάλυπτες. Το δυτικό διαμέρισμα του αρχαίου ναού διαμορφώθηκε σε νάρθηκα της χριστιανικής εκκλησίας στο βορειοδυτικό τμήμα του οποίου διευθετήθηκε ένα ορθογώνιας κάτοψης βαπτιστήριο. Η ορθογώνια κολυμβήθρα κατασκευάστηκε στο μέσον του δωματίου, αφού προηγουμένως αφαιρέθηκε μια από τις πλάκες του αρχαίου δαπέδου. Η πρόσβαση στο νάρθηκα επιτυγχάνονταν από δυο θύρες που διανοίχτηκαν γι' αυτό το λόγο στους πλευρικούς τοίχους του, ενώ τρεις θύρες στη μεσοτοιχία μεταξύ νάρθηκα και κυρίως ναού οδηγούσαν στο εσωτερικό της εκκλησίας. Στα ανατολικά απέληγε σε ημικυκλική αψίδα που αντικατέστησε την ανατολική θύρα του αρχαίου ναού, με εντοιχισμένο σε αυτή αρχαίο υλικό όπου μεταξύ των άλλων αναγνωρίζεται το τιμητικό μνημείο του στρατηγού Κηφισσοδότου που ήταν στημένο στα Προπύλαια. Το ημικυκλικό σχήμα του ευνοούσε την

¹⁶⁷ Hanson, *The Transformation*, σ. 257-258. Bayliss, *Provincial Cilicia*, σ. 50-57.

¹⁶⁸ *CTH XVI. 10, 25*, Ο νόμος αυτός εκδόθηκε το έτος 435 μ.Χ. από τον αυτοκράτορα Θεοδοσίο Β' και έχει θεωρηθεί (Hanson, *The Transformation*, σ. 260-261) ότι αποτέλεσε το έναυσμα για τις απευθείας μετατροπές εθνικών ναών σε χριστιανικές εκκλησίες. Λίγο αργότερα, το 458 μ.Χ., ένας νόμος του Λέοντα Α' (457-474 μ.Χ.) επιβάλλει την διακοπή των καταστροφικών ενεργειών απέναντι στους αρχαίους ναούς (*Novela Majorian*, 4). Ο Bayliss (*Provincial Cilicia*, σ. 51) θεωρεί αυτό τον νόμο ως τον πιο άμεσα σχετιζόμενο με τις απευθείας μετατροπές ειδωλολατρικών ναών σε εκκλησίες.

¹⁶⁹ Θεοδώρητος Κύρρου, *Θεραπευτική*, VIII, 68.

τοποθέτησή του στο σημείο αυτό της εκκλησίας. Η παλαιοχριστιανική βασιλική έφερε υπερώα στο εσωτερικό της και ο φωτισμός επιτυγχάνονταν χάρη στη διάνοιξη τριών παραθύρων στον κάθε πλευρικό τοίχο της που προκάλεσε σε κάθε περίπτωση την καθαίρεση ενός ολόκληρου λίθου της ζωφόρου.

Το **Θησεΐον**, ο ναός του Ηφαίστου **στην αρχαία Αγορά των Αθηνών (Κ.27)** φαίνεται να μετασκευάστηκε σε χριστιανικό ναό κατά τον 7^ο αι. μ.Χ και πάντως όχι αργότερα από το έτος 663 μ.Χ. Στο σύνολό του το μνημείο έμεινε άθικτο από τους χριστιανούς αρχιτέκτονες και υπέστη μόνο κάποιες περιορισμένου χαρακτήρα επεμβάσεις στο αρχικό αρχιτεκτονικό του σχέδιο. Στο ανατολικό πέρασ του ναού κατασκευάστηκε μια αψίδα στη θέση όπου πριν ήταν ο πρόναος. Η διαμόρφωση της αψίδας της χριστιανικής εκκλησίας πραγματοποιήθηκε χωρίς να προκληθεί φθορά στη στέγη του κτηρίου και με μόνη την μετακίνηση των δυο κιόνων του προνάου και την αντικατάστασή τους από την αψίδα του ιερού της εκκλησίας. Επίσης αφαιρέθηκε ο τοίχος του πρόναου που εμπόδιζε τη θέα των πιστών προς το βωμό. Παράλληλα ανοίχτηκαν μια μεγάλη θύρα στο δυτικό τοίχο του ναού και δύο μικρότερες για κάθε εξωτερικό τοίχο των πλαγίων κλιτών, ώστε να παρέχεται ευκολότερη πρόσβαση στο εσωτερικό της εκκλησίας. Τέλος, ο φωτισμός του εσωτερικού πρέπει να επιτυγχάνονταν μέσω των θυρών εισόδου και του παραθύρου της αψίδας του ιερού Βήματος μόνο, καθώς δεν διαμορφώθηκε κανένα παράθυρο στους πλευρικούς τοίχους.

Κοντά στην όχθη του Ιλισσού ποταμού ο ιωνικός ναός της **Αρτέμιδος Αγροτέρας (Κ.29)** μετασκευάστηκε σε μονόχωρη βασιλική με νάρθηκα που η τοπική παράδοση ονόμαζε «Παναγία στην Πέτρα». Το μνημείο μας είναι γνωστό από τα σχέδια των J. Stuart και N. Revett, οι οποίοι επισκέφθηκαν την περιοχή και το αποτύπωσαν περίπου το 1751 – 1753.

Το **Ερέχθειο (Κ.24)** μετατράπηκε σε τρίκλιτη βασιλική με αψίδα στα ανατολικά, και νάρθηκα στο δυτικό τμήμα. Η βόρεια πρόσταση ανέλαβε λειτουργία αιθρίου, στην ανατολική της πλευρά διαμορφώθηκε δεξαμενή για την υδροδότηση της φιάλης που δημιουργήθηκε στο αρχαίο φρέαρ. Στην ανατολική πλευρά της βόρειας πρόστασης κατασκευάστηκε δεξαμενή, από την οποία θα εφοδιαζόταν με νερό ή φιάλη. Στο εσωτερικό του μνημείου διασώζονται οι στυλοβάτες και ένα θωράκιο του φράγματος του πρεσβυτερίου in situ.

Στην **Ολυμπία (Κ.12)**, στα δυτικά του ναού του Διός και έξω από τον περίβολο της ιεράς Άλτεως, το λεγόμενο «εργαστήριο του Φειδία» που κατά την ρωμαϊκή περίοδο χρησιμοποιήθηκε ως λατρευτικός χώρος προς τιμήν όλων των θεών (Πάνθεον), διαμορφώθηκε επίσης σε χριστιανική βασιλική. Πιο συγκεκριμένα, πάνω στα θεμέλια της ορθογώνιας αίθουσας που είχε παρόμοιες διαστάσεις με το σηκό του ναού

του Διός και διχοτομούνταν σε τρία κλίτη από δύο εσωτερικές κιονοστοιχίες, χτίζεται μια τρίκλιτη βασιλική. Στα ανατολικά της αίθουσας του εργαστηρίου διαμορφώθηκε η ημικυκλική αψίδα του Ιερού βήματος της χριστιανικής εκκλησίας, το οποίο διακρίνονταν από τον κυρίως ναό με χαμηλά μαρμάρινα διάτρητα θωράκια, ενώ για την διαμόρφωση του δαπέδου χρησιμοποιήθηκε, σε δεύτερη χρήση, αρχαίο δομικό υλικό. Στο νάρθηκα του χριστιανικού ναού προστέθηκαν, βόρεια και νότια, δυο ορθογώνια δωμάτια σε επικοινωνία με τον αίθριο χώρο.

Η μετασκευή του μικρού **ηρώου της Σικίνου (Κ.83)** σε εκκλησία κατά τον 7^ο αι. μ.Χ. πραγματοποιήθηκε με ελάχιστες επεμβάσεις στο αρχικό κτίσμα. Σε αυτό συνέτεινε ο προσανατολισμός του ηρώου που ανταποκρινόταν στις λατρευτικές ανάγκες μιας χριστιανικής εκκλησίας, καθώς η είσοδός του βρισκόταν εξ αρχής στη δύση και το ανατολικό τμήμα του προσφέρονταν για τη διαμόρφωση της κόγχης του ιερού βήματος χωρίς περαιτέρω παρεμβάσεις. Οι μόνες αξιοσημείωτες χριστιανικές επεμβάσεις περιορίστηκαν στη διάνοιξη δύο θυρών εκατέρωθεν της αρχικής μεταξύ του προνάου και του κυρίως ναού της εκκλησίας και στον σκόπιμο εντοιχισμό στην κόγχη του ιερού τριών παλαιοχριστιανικών μελών δύο θραυσμάτων μαρμαρίνων θωρακίων και μιας παραστάδας τέμπλου που χρονολογούνται στην ύστερη παλαιοχριστιανική περίοδο. Το ελληνιστικό οικοδόμημα φαίνεται να παρέμενε άθικτο έως την μετασκευή του σε εκκλησία και οι χριστιανοί σεβάστηκαν το αρχικό κτήριο επιφέροντας ελάχιστες αναγκαίες μετατροπές σε αυτό με αποτέλεσμα την περαιτέρω διατήρησή του. Οι περιορισμένης έκτασης ζημιές που υπέστη προκλήθηκαν πιθανότατα από κάποιο βίαιο φυσικό γεγονός, ίσως κάποιον ισχυρό σεισμό, οπωσδήποτε μετά την μετατροπή του σε χριστιανική εκκλησία.

Στη **Θεσσαλονίκη, η Ροτόντα (Κ.45)** που πιθανότατα στέγαζε την αυτοκρατορική λατρεία μετασκευάστηκε σε εκκλησία πιθανότατα στα μέσα ή στα τέλη του 4^{ου} αι. Οι σημαντικότερες αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις που συνδέονται με την μετάβαση από την ειδωλολατρική στην χριστιανική χρήση επικεντρώνονται στη προσθήκη ημικυκλικής αψίδας και καμάρας του Αγίου Βήματος στην ανατολική πλευρά, στη προσθήκη ενός εξωτερικού δακτυλίου-περιδρόμου γύρω από τον κεντρικό πυρήνα και στην διακόσμηση με ψηφιδωτές παραστάσεις του θόλου και των μεγάλων κογχών του ρωμαϊκού οικοδομήματος.

Στην πόλη της αρχαίας **Γόρτυνας** ο ρωμαϊκός ναός του **Απόλλωνος Πυθίου (Κ.57)** μετασκευάστηκε σε τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική. Ο πρόναος του αρχαίου ναού χρησιμοποιήθηκε ως νάρθηκας. Ο σηκός έγινε ο κυρίως ναός της εκκλησίας που διαιρείται σε τρία κλίτη από δύο εσωτερικές κιονοστοιχίες κάθε μια από τις οποίες φέρει τέσσερις κίονες. Οι κίονες αυτοί μαρμαρίνοι ή από γρανίτη είναι σε δεύτερη χρήση. Μάλιστα ένας απ'

αυτούς φέρει επιγραφή προς τιμήν του αυτοκράτορα Καρακάλλα. Το κεντρικό κλίτος της βασιλικής απέληγε στα δυτικά σε ημικυκλική αψίδα – η εκκλησία λόγω προσανατολισμού του αρχαίου κτηρίου έχει το ιερό βήμα στα δυτικά, που αποτελεί προσθήκη στο προϋπάρχον αρχαίο οικοδόμημα, καθώς διανοίχτηκε στο μέσον του δυτικού τοίχου του αρχαίου ναού. Είναι κατασκευασμένη από αντωπούς λίθους με όψη κάπως ακατέργαστη, κάτι που, όμως, είναι σύνηθες στις πρώιμες εκκλησίες του νησιού.

Στο νησί της **Κέας** ο αρχαίος ναός της **Καρθαίας** μετασκευάστηκε με αρκετές αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις σε τρίκλιτη βασιλική (**K.78**) με αψίδα στα ανατολικά. Στη χριστιανική εκκλησία συμπεριλαμβάνονται τα κατάλοιπα ενός νάρθηκα, ενώ διατηρήθηκαν στο εσωτερικό τμήματα της κιονοστοιχίας του αρχαίου ναού για τη διάκριση των κλιτών της βασιλικής. Στις εσωτερικές κιονοστοιχίες της εκκλησίας επαναχρησιμοποιήθηκαν κίονες και από άλλα παλαιότερα οικοδομήματα καθώς αναγνωρίζονται τρεις διαφορετικοί τύποι κίωνων. Στο αρχικό κτίσμα φαίνεται να ανήκουν μόνο οι δωρικοί κίονες οι οποίοι διατηρούνται *in situ*. Πάντως, το δάπεδο της βασιλικής διευθετήθηκε σε ανώτερο επίπεδο από το αντίστοιχο του αρχαίου ναού ο οποίος πρέπει κατά το ήμισυ να είχε καταρρεύσει όπως συνάγεται από τους συγκεντρωμένους κίονες που ανακαλύφθηκαν κάτω από αυτό στο δυτικό τμήμα του ναού.

Αρκετό ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει η μετασκευή του αρχαϊκού ναού της **Δήμητρας στο Γύρουλα** (Σαγκρί) της **Νάξου** (**K.79**). Ο ναός τροποποιήθηκε σε τρίκλιτη βασιλική με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά. Το ανατολικό τμήμα της εκκλησίας και η αψίδα κατασκευάστηκαν πέρα από τον ανατολικό τοίχο του αρχαίου ναού. Το εσωτερικό της διακρίνεται από δύο κιονοστοιχίες στις οποίες επαναχρησιμοποιήθηκαν σπόνδυλοι από τους εσωτερικούς και εξωτερικούς κίονες του αρχαίου ναού οι οποίοι εδράζονταν σε αρχαίες ιωνικές βάσεις. Στην τοιχοποιία της εκκλησίας ενσωματώθηκαν οι παραστάδες των δύο θυρών του ναού ενώ οι εξωτερικοί πλευρικοί τοίχοι ενισχύθηκαν από πεσσούς σε θέσεις αντίστοιχες προς τους κίονες. Οι αρχαίες μαρμάρινες δοκοί χρησιμοποιήθηκαν ως επιστύλια στην τοιχοποιία των πλαγίων κλιτών της εκκλησίας ως στυλοβάτες του τέμπλου και βαθμίδες της δυτικής εισόδου. Για το χτίσιμο της βασιλικής πολλοί λίθοι του αρχαίου ναού κομματιάστηκαν ή μεταμορφώθηκαν με σκοπό την επαναχρησιμοποίηση τους κατά τη δόμηση της βασιλικής καθώς το μεγαλύτερο μέρος του αρχαίου δομικού υλικού του αρχαϊκού ναού έχει επαναχρησιμοποιηθεί στην κατασκευή της βασιλικής. Φαίνεται πάντως ότι πριν την έναρξη των εργασιών στο χώρο αυτό για την ανέγερση της εκκλησίας πραγματοποιήθηκε ισοπέδωσή του. Πάντως το δάπεδο της βασιλικής διευθετήθηκε σε κατώτερο ύψος από αυτό του δαπέδου του αρχαίου ναού.

Παρατηρήσεις

Στην ταξινόμηση των μορφών μετατροπής των αρχαίων ναών σε εκκλησίες πολύ χρήσιμη είναι η κατηγοριοποίηση που προτείνει ο R. Baillyss για όλη την αυτοκρατορία με ιδιαίτερη έμφαση στην Κιλικία. Σύμφωνα με την ομαδοποίηση αυτή, μετατροπές ναών σε εκκλησίες διακρίνονται σε άμεσες – απευθείας μετατροπές και σε έμμεσες. Στην πρώτη κατηγορία οι ειδωλολατρικοί ναοί εξακολουθούν να διατηρούνται σε ένα ικανοποιητικό βαθμό και μεταπλάθονται αρχιτεκτονικά σε χριστιανικές εκκλησίες. Ιδιαίτερη προσοχή θα πρέπει να δοθεί στους τρόπους που αυτό επιτυγχάνεται στις αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις που συντελούνται στο προ υπάρχον κτήριο, καθώς και στον τρόπο στέγασης της νέας εκκλησίας. Με βάση τα παραπάνω κριτήρια μπορούν να προσδιορισθούν τρεις μορφές μετατροπών: α) την εγκατάσταση της χριστιανικής εκκλησίας μέσα στο σηκό του αρχαίου ναού (cella-church), β) την διαμόρφωση της εκκλησίας με εντοιχισμό του πτερού που περιτρέπει ένα περίπτερο ναό (internalized-church) και γ) την διαμόρφωση του εξωτερικού πτερού ενός περιπτερου ναού ως εσωτερικής κιονοστοιχίας της χριστιανικής βασιλικής, αφού προηγουμένως έχουν αφαιρεθεί οι πλάγιοι εξωτερικοί τοίχοι του σηκού του αρχαίου ναού (inverted-church). Από τις τρεις παραπάνω κατηγορίες στον ελλαδικό χώρο επισημαίνονται παραδείγματα μόνο του πρώτου και τρίτου τύπου ενώ λείπουν σχετικές περιπτώσεις του δευτέρου¹⁷⁰.

Αναφορικά με την πρώτη κατηγορία, δηλαδή την απευθείας μετατροπή (cella-church), η χριστιανική εκκλησία περιορίζεται στο σηκό του προγενέστερου κτίσματος με λιγιστές αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις. Η μελέτη των απευθείας μετατροπών εθνικών ναών σε εκκλησίες εστιάζεται σε δύο σημεία: αφ' ενός στη διαμόρφωση και κατασκευή μιας αψίδας στα ανατολικά και αφ' ετέρου στον τρόπο στέγασης της νέας εκκλησίας.

Πιο συγκεκριμένα, προστίθεται μόνο μία κόγχη μέσα στα όρια του πρόναου του ειδωλολατρικού ναού, ενώ η ανατολική του πύλη διαμορφώνεται σε μνημειακή αψίδα του ιερού βήματος της εκκλησίας. Όπου ο αρχαίος ναός παρουσιάζει τριμερή διάταξη με εσωτερικές κιονοστοιχίες, αυτές παραμένουν ως κιονοστοιχίες που διακρίνουν πια τα κλίτη της βασιλικής. Τέτοια διαμόρφωση παρατηρείται στον Παρθενώνα των Αθηνών (K.25).

Στους περίπτερους ναούς το εξωτερικό πτερό διατηρείται γιατί προσφέρει προστασία από τις καιρικές συνθήκες, εφόσον βέβαια η

¹⁷⁰ Bayliss, *Provincial Cilicia*, σ. 32-44.

εκκλησία περιορίζεται στο σηκό. Η κόγχη του ιερού διαμορφώνεται στο εσωτερικό της πρόστασης του πρόναου του αρχαίου ναού¹⁷¹.

Όταν ο πρόναος εντοπίζεται στα ανατολικά, η αψίδα του ιερού διαμορφώνεται εντός αυτού, όπως σημειώνεται στα μεγάλα αθηναϊκά μνημεία (Παρθενώνας (K.25), Ερέχθειο (K.24), Ηφαιστείο)¹⁷². Όταν όμως ο πρόναος είναι κατασκευασμένος στα δυτικά, τότε λειτουργεί ως νάρθηκας της βασιλικής, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της μετατροπής του ναού του Απόλλωνα Πυθίου στην Γόρτυνα της Κρήτης (K.57).

Η εξωτερική ανάγλυφη διακόσμηση του αρχαίου ναού συχνά απομακρύνεται ή καταστρέφεται όταν το εικονιζόμενο θέμα απάδει των χριστιανικών αντιλήψεων. Πάντως στην περίπτωση του Παρθενώνα αν και οι μετόπες υπέστησαν σοβαρές βλάβες, μια εξ αυτών, η τελευταία στο δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς του ναού (μετόπη 32), που απεικονίζει την Ήρα και την Ήβη διατηρήθηκε στη θέση της αλώβητη, διότι προφανώς θεωρήθηκε ότι ανταποκρίνονταν σε αντίστοιχο χριστιανικό θέμα, δηλαδή παρέπεμπε στην απεικόνιση της σκηνης του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου από τον Άγγελο¹⁷³. Παρόμοια, στο δυτικό αέτωμα του ίδιου ναού που διατηρήθηκε άψογα πιθανότατα αναγνωρίστηκε το θέμα της Ανάληψης του προφήτη Ηλία στους Ουρανοί¹⁷⁴.

Εάν η στέγη των αρχαίων ναών διατηρείται καλύπτει και τη νέα εκκλησία. Ωστόσο σε αντίθετη περίπτωση, η κατεστραμμένη στέγη του προγενέστερου κτηρίου αντικαθίσταται. Γνωρίζουμε ότι, όταν το Ηφαιστείο των Αθηνών μετασκευάζεται σε εκκλησία στα τέλη του 6^{ου} ή αρχές του 7^{ου} αι. μ.Χ., η στέγη του ναού είχε καταρρεύσει ή σοβαρά καταστραφεί, ώστε η νέα στέγαση εδράσθηκε πάνω στους υπάρχοντες εξωτερικούς τοίχους. Η νέα στέγαση αφορά μόνο το σηκό και για το λόγο αυτό απαιτείται η μείωση του ύψους των εξωτερικών τοίχων του σηκού ή η κατασκευή της νέας στέγης μεταξύ των εξωτερικών τοίχων του αλλά σε χαμηλότερο επίπεδο.

Είναι ελάχιστες οι περιπτώσεις στις οποίες οι αρχιτεκτονικές μεταβολές του αρχικού κτηρίου περιορίζονται στην κατασκευή μιας αψίδας στα ανατολικά και στη διάνοιξη θυρών πρόσβασης στα δυτικά, χωρίς περαιτέρω τροποποιήσεις της εξωτερικής όψης του κτηρίου. Πρόκειται για μικρούς δίστυλους ναούς ή ηρώα, όπως στην περίπτωση του

¹⁷¹ Bayliss, *Provincial Cilicia*, σ. 38.

¹⁷² Frantz, *From Paganism*, σ. 202-203.

¹⁷³ Brommer, *Die Metopen*. Ward-Perkins, *Re-using*, σ. 235. Deichmann, *Die Basilika*, σ. 127-139. Επίσης, G. Rodenwaldt, *Interpretatio christiana*, AA 48 (1933), σ. 401-405. Δεληβοριάς, *Interpretatio Christiana*, σ. 122. Αντίθετα οι M. Beard, *The Parthenon* (Cambridge 2002), σ. 57). Ο M. Robertson (Robertson, *A Shorter History*, σ. 93) θεωρεί άγνωστα τα αίτια της διατήρησης της συγκεκριμένης μετόπης.

¹⁷⁴ W. Fuchs, *AM* 79 (1964), σ. 129, σημ. 5.

ελληνιστικού ηρώου της Σικίνου (**K.83**), όπου η μετατροπή του σε εκκλησία συντελείται με ελάχιστες παρεμβάσεις στο αρχαίο κτίσμα. Σε κάθε περίπτωση πάντως, ο τύπος της εκκλησίας που εγκαθίσταται στο σηκό του ειδωλολατρικού ναού αποτελεί την πιο ορατή εκδοχή της άμεσης διαδοχής της χρήσης του λατρευτικού χώρου και απαιτεί λιγότερες αρχιτεκτονικές μεταβολές επιτρέποντας την κατά το δυνατό πληρέστερη διατήρηση του αρχαίου ναού.

Μία διαφορετική περίπτωση σημειώνει κανείς στην εκκλησία που ήρθε στο φως μέσα στο ιερό της Καρθαίας στο νησί της Κέας (**K.78**). Ο J. Vaes έχει υποστηρίξει ότι είναι κτισμένη με τρόπο παρόμοιο με δύο άλλες βασιλικές, μία στο ιερό της Αφροδίτης στην Αφροδισιάδα της Καρίας¹⁷⁵ και μία στο ιερό του Απόλλωνα Κλαρίου και των Ρωμαίων Αυτοκρατόρων στην Σαγαλασσό της Πισιδίας¹⁷⁶. Και τα δύο αυτά μνημεία ανήκουν στην κατηγορία της «αντεστραμμένης μετατροπής» (inverted-church) σύμφωνα με τον R. Bayliss¹⁷⁷. Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, σε αυτή την τρίτη κατηγορία ανήκουν περίπτεροι ναοί των οποίων οι εξωτερικές κιονοστοιχίες επαναχρησιμοποιούνται ως εσωτερικά διαχωρίσματα των κλιτών της χριστιανικής βασιλικής. Προηγουμένως έχει προηγηθεί η αφαίρεση των πλάγιων εξωτερικών τοίχων του σηκού. Με το υλικό από τις τοιχοδομές αυτές επιτυγχάνεται το χτίσιμο των εξωτερικών τοίχων της εκκλησίας πέρα από τις υφιστάμενες κιονοστοιχίες. Έτσι η νέα εκκλησία εκτείνεται σε μεγαλύτερο μέγεθος από τον αρχικό ειδωλολατρικό ναό. Ωστόσο, ο R. Bayliss εκφράζει σοβαρές επιφυλάξεις για το αν ο ναός της Καρθαίας (**K.78**) μπορεί να ταξινομηθεί σε αυτή την τρίτη κατηγορία μετατροπών, καθώς στην Αφροδισιάδα οι εξωτερικές κιονοστοιχίες του αρχαίου ναού παραμένουν *in situ* ως κιονοστοιχίες της χριστιανικής εκκλησίας, ενώ στην Καρθαία διασώζεται μόνο τμήμα του νάρθηκα της εκκλησίας και σε χαμηλότερο ύψος βάσεις κίωνων διαφορετικών τύπων κάποιοι από τους οποίους δεν εντοπίζονται στην αρχική τους θέση. Πάντως επειδή η ανασκαφική εικόνα δεν είναι σαφής δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα. Παραμένει όμως η υπόνοια ότι κανένα στοιχείο των δυο κιονοστοιχιών που διαχωρίζουν τα κλίτη της εκκλησίας δεν είναι στην ακριβή αρχική του θέση. Πιθανόν έχουν μετακινηθεί και επαναχρησιμοποιηθεί.

¹⁷⁵ R. Cormack, *The Temple as the Cathedral*, στο Ch. Roueché, K. Erim (επιμ.), *Aphrodisias Papers I: Recent Work on Architecture and Sculpture*, (Ann Arbor 1990), σ. 75-88. L. Hebert, *The Temple-Church at Aphrodisias* (PhD diss., New York University, 2000). Ward-Perkins, *Re-using*, σ. 234-235.

¹⁷⁶ L. Vandeput, *The Re-Use of Hadrianic Architectural Elements in Basilica E1 at Sagalassos*, στο M. Waelkens (επιμ.), *Sagalassos I. First General Report on the Survey (1986-1989) and Excavations (1990-1991)* (Leuven 1993), σ. 93-109.

¹⁷⁷ Bayliss, *Provincial Cilicia*, σ. 40-41.

Κεφάλαιο 2

Έμμεσες Μετατροπές Αρχαίων Ναών σε Εκκλησίες. Αρχιτεκτονικές και Τοπογραφικές Παρατηρήσεις

Εκκλησίες στη θέση ερειπωμένων αρχαίων ναών

Οι εκκλησίες που χτίζονται στα ερείπια παλαιότερων ειδωλολατρικών ναών (temenos-churches) ανήκουν στην κατηγορία της έμμεσης μετατροπής (indirect conversion). Σ' αυτές τις περιπτώσεις παρατηρείται μια προσπάθεια η νέα εκκλησία να ακολουθήσει τον αρχιτεκτονικό πυρήνα του ειδωλολατρικού ναού, αφού βέβαια πραγματοποιηθούν όλες οι απαραίτητες λειτουργικές επεμβάσεις αναγκαίες στη χριστιανική λατρεία. Η χριστιανική βασιλική του Ηρακλείου της Θάσου (**K.50**), για παράδειγμα, κατασκευάστηκε πάνω στον κατά πλάτος άξονα του αρχαίου ναού, που είχε διεύθυνση Βορρά-Νότο. Όμοια, η βασιλική στο ακρωτήριο Εβραιόκαστρο, στο ίδιο νησί, κατέλαβε ακριβώς την ίδια θέση που κατείχε ένας προγενέστερος εθνικός ναός. Στην βασιλική που υψώθηκε στη θέση του ναού της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα (**K.10**) οι αρχιτέκτονες των χριστιανικών χρόνων χρησιμοποίησαν τους εξωτερικούς τοίχους του αρχαίου τεμένους. Η βορειανατολική γωνία της τρίκλιτης βασιλικής στο χωριό Κάτω Βασιλική Αιτωλίας (**K.22**) εδράζεται πάνω στο κρηπίδωμα αρχαίου ναού που προυπήρχε στη θέση αυτή. Στην κατασκευή της χριστιανικής εκκλησίας επαναχρησιμοποιήθηκαν επεξεργασμένοι δόμοι του αρχαίου ναού. Στο ιερό του Ασκληπιού (**K.31**) στις παρυφές της νότιας κλιτύς της αθηναϊκής ακροπόλεως η ιερή κρήνη του ιαματικού θεού μετατράπηκε σε βαπτιστήριο, ενώ η βόρεια στοά του αρχαίου ιερού ενσωματώθηκε στη βόρεια πτέρυγα του αιθρίου ως χώρος παραμονής των προσκυνητών της νέας χριστιανικής βασιλικής. Στην παρακείμενη βασιλική του Διονυσιακού Θεάτρου μια μονόχωρη εκκλησία κατέλαβε την ανατολική πάροδο του αρχαίου θεάτρου ενώ η ορχήστρα επαναχρησιμοποιήθηκε ως αίθριο του χριστιανικού ναού. Επίσης, τα γλυπτά του βήματος του Φαίδρου ενσωματώθηκαν σε μια στοά νοτιότερα, ενώ και ο αρχαίος οχετός χρησιμοποιήθηκε για την υδροδότηση της φιάλης της χριστιανικής εκκλησίας¹⁷⁸. Παρόμοια, ο αρχαίος βόθρος του ναού της Αθηνάς (**K.55**) στην ακρόπολη της Γόρτυνας χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα ως πηγή βαπτιστηρίου. Στο Εμποριό της Χίου (**K.88**) η κόγχη του ιερού βήματος της χριστιανικής εκκλησίας χτίστηκε σε συνάφεια κόγχη του παλαιότερου ειδωλολατρικού ναού.

¹⁷⁸ Τραυλός, Η παλαιοχριστιανική βασιλική, σ. 301-316.

Ακριβώς το ίδιο συνέβη και με τη βασιλική που ιδρύθηκε στη θέση του ναού του Απόλλωνα Λυκείου στην Αγορά (**K.2**). Επίσης, πάνω στους ναούς της Αθηνάς Πολιάδος στην Ιαλυσό (**K.72**) και του Απόλλωνα Φαναίου στη Χίο (**K.89**) χτίστηκαν αντίστοιχα από μια χριστιανική βασιλική. Άλλες χριστιανικές εκκλησίες που χτίστηκαν πάνω στα ερείπια αρχαίων ναών έχουν επισημανθεί στους ναούς της Αφροδίτης στον Ακροκόρινθο (**K.15**), της Ίσιδας στις Κεγχρεές (**K.14**) και του Απόλλωνα Πυθίου στη Θήρα (**K.77**), του Απόλλωνος της Αγοράς (**K.8**) και στο αρχαίο ιερό κοντά στην εκκλησία του Αγ. Ιωάννη Προβαντηνού (**K.9**) στην Τεγέα, στην Τριταία Αχαΐας (**K.11**), στην Ελάτεια (**K.42**), την Ερμιόνη(**K.4**), στον Αρκαδικό Ορχομενό (**K.5**), στην Ανθηδώνα (**K.36**) και την Κορώνεια (**K.37**) Βοιωτίας στις Καφυές (Χωτούσα) Μαντινείας (**K.6**), στη Σικυώνα (**K.13**), στην Ίτανο (**K.60**), στην Χερσόνησο (**K.60**), στη Γόρτυνα (θέση Μαυρόπαππας) (**K.56**) και στην Τάρρα (**K.61**) της Κρήτης, στη Θήρα (**K.77**), στη θέση Παλάτια Νάξου (**K.79**) και στις Τρεις Εκκλησίες της Πάρου (**K.82**), στο ιερό του Διονύσου Βρυσαγένους στη Λέσβο (**K.84**) και στη βασιλική του Αγίου Ανδρέα στην Ερεσό της Λέσβου (**K.85**). Στην περίπτωση του Ασκληπιείου της Κώ (**K.68**) ένα μικρό βυζαντινό παρεκκλήσι προσαρμόστηκε μέσα στον πρόναο του Ναού Α. Η αψίδα διαμορφώθηκε στα ανατολικά του κατά μήκος άξονα της εκκλησίας ώστε να επιτευχθεί ο επιθυμητός προσανατολισμός σύμφωνα με τις λειτουργικές ανάγκες των χριστιανών.

Μάλιστα, στο σύνολο των σχετικών παραδειγμάτων ως δομικό υλικό στις χριστιανικές επεμβάσεις χρησιμοποιείται το ήδη υπάρχον αρχιτεκτονικό υλικό του εθνικού ναού σε δεύτερη χρήση (*temple – spolia – church/* κατά την ορολογία του R. Bayliss). Από τα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα εκκλησιών που χτίστηκαν με *spolia* είναι η βασιλική στο ιερό της Δήμητρας στο Γύρουλα (Σαγκρί, **K.79**) της Νάξου¹⁷⁹. Δυο χιλιάδες *spolia* υπολογίζεται ότι έχουν ενσωματωθεί στις παλαιοχριστιανικές εκκλησίες της Καταπολιανής στη Πάρο, τα οποία αποδίδονται σε συγκεκριμένα μνημεία, ενώ τα εδώλια της προεδρίας του θεάτρου απετέλεσαν το σύνθρονο των εκκλησιών αυτών¹⁸⁰. Στην Ολυμπία (**K. 12**), όπου οι τοίχοι της βασιλικής που εγκαταστάθηκε στο λεγόμενο «Εργαστήριο του Φειδία» σώζονται σε ικανό ύψος, χρησιμοποιήθηκαν περίπου εκατόν τριάντα έξι (136) τμήματα αρχιτεκτονικών μελών από τον Θησαυρό των Σικυωνίων και άλλα από το Φιλιπείο και την παλαιόστρα¹⁸¹. Ως δομικό υλικό της εκκλησίας που χτίστηκε στη θέση αρχαίου ναού στο ιερό του Απόλλωνα Κορύνθου στην Μεσσηνία (**K.21**) χρησιμοποιήθηκαν πώρινα κυρίως αρχιτεκτονικά μέλη του προϋπάρχοντος ναού.

¹⁷⁹ M. Κορρές, ΠΑΕ 1976, σ. 303-307.

¹⁸⁰ BCH 107 (1983), σ. 811-812. BCH 108 (1984), σ. 818-820.

¹⁸¹ BCH 107 (1983), σ. 767, εικ. 42.

Κατεργασμένοι πωρόλιθοι του αρχαίου ναού της Αφροδίτης στον Ακροκόρινθο (**K.15**) χρησιμοποιήθηκαν, επίσης, στην κατασκευή της βασιλικής που ιδρύθηκε στα ερείπια του αρχαίου τεμένους. Το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση της βασιλικής που εντοπίστηκε κοντά στο Κουράλιο ποταμό στην Θεσσαλία (**K.43**) πλησίον ενός ιερού της Αθηνάς που έχει επισημανθεί στην περιοχή, αλλά και στις βασιλικές της Ελεύθερνας στην Κρήτη (**K.61**) και των Μέσων στη Λέσβο (**K.86**). Με αρχαίο υλικό από τον Ιωνικό ναό του Δηλίου Απόλλωνα, αλλά και το αρχαίο θέατρο της περιοχής χτίστηκε η βασιλική του Χριστού της Ιερουσαλήμ στην Κάλυμνο (**K.65**). Η τοιχοδομία στην παρακείμενη βασιλική της Ευαγγελίστριας (**K.67**) αποτελείται από μεγάλο μεγέθους ορθογωνισμένους λίθους, οι οποίοι προέρχονται, επίσης, από ναό της Άρτεμης, που προϋπήρχε εκεί. Αρχαίο αρχιτεκτονικό υλικό από τον προγενέστερο στην ίδια θέση αρχαίο ναό χρησιμοποιήθηκε και στη βασιλική του Εβραϊοκάστρου στη Θάσο (**K.49**).

Όμοια, επισημαίνεται αρχαίο δομικό υλικό αρχαιότερου ναού και στην τοιχοποιία του παλαιοχριστιανικού ναού στην Παλαιάπολη Σαμοθράκης (**K.52**), ενώ στο Ιερό του Διονύσου Βρησαγενούς στον Άγιο Φωκά της Λέσβου (**K.84**) εντοιχίστηκαν και αρχιτεκτονικά μέλη του αρχαίου ναού. Στο χτίσιμο της βασιλικής της Νεμέας (**K.18**) έχουν χρησιμοποιηθεί σε δεύτερη χρήση κομμένες ασβεστολιθικές λιθόπλινθοι που μεταφέρθηκαν για το λόγο αυτό από το ναό του Διός, ενώ στις εσωτερικές κιονοστοιχίες που διακρίνουν τα κλίτη του χριστιανικού ναού έχουν επαναχρησιμοποιηθεί σπόνδυλοι από την εσωτερική κιονοστοιχία κορινθιακού ρυθμού του ναού του Διός. Στο χτίσιμο της βασιλικής Α του Δίου (**K.51**) έχουν χρησιμοποιηθεί και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από αρχαιότερα κτίσματα της περιοχής. Επίσης, στη βασιλική Β της Δωδώνης (**K.44**) έχει ενσωματωθεί αρχαίο υλικό.

Εκκλησίες στον ιερό χώρο, εντός του ιερού περιβόλου του τεμένους

Πολλές φορές οι χριστιανικές εκκλησίες χτίζονται δίπλα σε αρχαιοελληνικούς ναούς και μέσα στα όρια των παλαιών ειδωλολατρικών ιερών (temenos-church κατά την κατηγοριοποίηση του R. Bayliss). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις χρησιμοποιείται υλικό από τα ερειπωμένα κτήρια του ιερού ή και από τον ίδιο τον ειδωλολατρικό ναό. Ο χώρος που οριοθετείται από τον περίβολο του τεμένους θεωρείται ιερός, καθώς συνήθως μεταξύ του ναού και του περιβόλου εντοπίζεται ο βωμός όπου τελούνταν οι θυσίες και λατρευτικές εκδηλώσεις. Έτσι, οι χριστιανικές εκκλησίες, είτε ενσωματώνουν δευτερεύοντα κτήρια του αρχαίου ιερού,

είτε ιδρύονται στην περιοχή μεταξύ του ναού και του ιερού περιβόλου του τεμένους.

Στην Αθήνα μια μεγάλη χριστιανική βασιλική ιδρύθηκε μέσα στο ιερό του Ασκληπιού στη νότια κλιτύ της Ακροπόλεως (**K.31**). Ο χριστιανικός ναός κατέλαβε το χώρο μεταξύ του Διονυσιακού θεάτρου και του Ωδείου του Ηρώδου του Αττικού αφού πριν γκρεμίστηκε ο μικρών διαστάσεων ειδωλολατρικός ναός του Ασκληπιού (**K.31**) ενσωματώνοντας με ιδανικό τρόπο τόσο την αρχαία ιερά κρήνη που διαμορφώθηκε σε βαπτιστήριο, όσο και την βόρεια στοά του ιερού που μαζί με τη βόρεια πτέρυγα του αιθρίου χρησιμοποιήθηκαν ως εγκοιμητήριο των ασθενών κατά τη χριστιανική περίοδο. Στο ιερό της Δέσποινας στη Λυκοσούρα (**K.7**) ένας μονόχωρος ναός χτίστηκε πάνω στο ανατολικό πέρας της αρχαίας στοάς του ιερού. Ειδικότερα, ο δυτικός τοίχος της εκκλησίας πρέπει να εδράζεται επί του ανατολικού τοίχου της αρχαίας στοάς. Στη Νεμέα η χριστιανική βασιλική κατέλαβε τη θέση του ελληνιστικού Ξενώνα μέσα στο ιερό του Διός (**K.18**) και σε γειτνίαση προς αυτόν. Εντός του μαντικού ιερού της Δωδώνης (**K.44**) και βόρεια του ναού του Ηρακλή ιδρύθηκε μια χριστιανική βασιλική που εμφανίζει δυο χρονολογικές φάσεις. Παρόμοια, χριστιανικός ναός χτίστηκε ΝΑ του αρχαίου βωμού του ιερού του Απόλλωνα Δειραδιώτη στην ακρόπολη του Άργους (**K.1**). Στην κατασκευή της βασιλικής της Σύναξης στη Μαρώνεια (**K.53**) και κυρίως στο ανατολικό τμήμα της, έχει χρησιμοποιηθεί πλήθος μαρμάρινων μελών που πιθανότατα προέρχονται από ένα ηρώο της εποχής του αυτοκράτορα Αδριανού¹⁸², αφιερωμένο στον τοπικό μυθικό ήρωα Μάρωνα¹⁸³, το οποίο προσηύχθη στη θέση αυτή.

Βασιλικές επίσης, έχουν εγκατασταθεί στο ιερό του Ερεθειμίου Απόλλωνα στον Θεολόγο της Ρόδου και του Ατταβυρείου Διός στο ίδιο νησί, του Ερμή Κεδρίτη στη Σύμη Βιάννου (**K. 55**) και του Ερμή στην Ελεύθερα (**K.61**), στην Ελευσίνα (**K.35**) στο ιερό του Δηλίου Απόλλωνα στην Κάλυμνο (**K.65**) και στη «Σχολή Μαύρου» (**K.67**) στο ίδιο νησί, στην Άφυσσο (**K.19**), στο ιερό της Αφροδίτης Μορφούς ή Διοσκούρων στη Σπάρτη (**K.20**), στα ιερά του Ηρακλή στη Χαιρώνεια (**K.38**) και την Κορώνεια Βοιωτίας (**K.37**), στις εισόδους πρόσβασης στο μαντικό ιερό των Δελφών (**K.39-41**), η Βασιλική του Ολυμπιείου (**K.32**) στα βόρεια του ναού του Διός στην Αθήνα και της Αγ. Σοφίας στην Κάλυμνο (**K.64**), στο Θεσμοφόριο της Δήλου (**K.76**), στο Ηραίό της Σάμου (**K.87**), στο ιερό του

¹⁸² Μεταξύ αυτών μαρμάρινοι καλυπτήρες τοίχων «άβατου ιερού» που συνδέεται με ταφική λατρεία ήρωα, πιθανόν του μυθικού βασιλιά και ιερέα Μάρωνα: Γ. Μπακαλάκης, *ΠΑΕ* 1986, σ. 142 και Χ. Μπακιρτζής, *ΑΕΜΘ* 1990 (1993), σ. 579.

¹⁸³ Ο γεωγράφος Στράβων αναφέρει την ύπαρξη στην περιοχή της Σύναξης, ηρώου του Μάρωνα (Στράβων XII. 44 α). Για την διάδοση της λατρείας του Μάρωνα στην περιοχή της Μαρώνειας και την Σαμοθράκη βλ. *BCH* 5 (1881), σ. 95. Conze, *Archäologische Untersuchungen*, σ. 39, αλλά και Χ. Μπακιρτζής, *ΑΕΜΘ* 1990 (1993), σ. 579, σημ. 11.

Απόλλωνα Πυθίου Θήρας (K.77), στα Ύδρια της Νάξου (K.81), στη θέση Μαυροπαπάς (K.56) στη Γόρτυνα της Κρήτης, στο ιερό του Ασκληπιού στη Λεβήνα (K.58), όπου η χριστιανική εκκλησία είναι χτισμένη από ασβεστολιθικό οικοδομικό υλικό από τα ερείπια του αρχαίου ιερού που έχει επαναχρησιμοποιηθεί. Στη Λέσβο, η βασιλική του Αγίου Ανδρέα (K.85) θεμελιώθηκε πιθανόν στη θέση του ιερού του Απόλλωνα, ενώ στο παλλεσβιακό ιερό των Μέσων (K.86) μια παλαιοχριστιανική κοιμητηριακή βασιλική ιδρύθηκε στα ερείπια ενός ψευδοδίπτερου ιωνικού ναού.

Ωστόσο, αυτές οι τελευταίες περιπτώσεις θα πρέπει να προσεγγίζονται με επιφύλαξη, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί ανασκαφικά τα σαφή όρια του ιερού περιβόλου, ώστε να οριοθετείται με σαφήνεια ο χώρος του ιερού, ούτε έχει έλθει στο φως ικανός αριθμός κτηρίων του αρχαίου ιερού. Περισσότερο πρόκειται για εκτιμήσεις των ανασκαφέων με βάση όμως ελλιπή στοιχεία, που δεν τεκμηριώνουν με σαφήνεια την ακριβή θέση των χριστιανικών βασιλικών μέσα στον αρχαίο λατρευτικό χώρο.

Εκκλησίες εκτός του ιερού περιβόλου σε άμεση γειτνίαση προς το αρχαίο ιερό

Σε άλλες περιπτώσεις, οι χριστιανικές εκκλησίες θεμελιώνονται στις παρυφές αρχαίων ιερών και πάντως εκτός του ιερού περιβόλου. Και στην ανοικοδόμηση αυτών των βασιλικών χρησιμοποιείται άφθονο δομικό υλικό από το παρακείμενο ειδωλολατρικό ιερό. Στην Ολυμπία (K.12) μετασκευάζεται σε εκκλησία το λεγόμενο «εργαστήριο του Φειδία». Ο χριστιανικός ναός ανοικοδομήθηκε πολύ κοντά στο ναό του Διός και μάλιστα εκτός των ορίων του ιερού περιβόλου. Το ίδιο συνέβη και στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου (K.3), όπου η χριστιανική βασιλική χτίστηκε στα ανατολικά των προπυλαίων και επίσης εκτός του περιβόλου του ιερού του Ασκληπιού. Παρόμοια χριστιανικές εκκλησίες ιδρύθηκαν πλησίον, αλλά όχι μέσα στο χώρο των αρχαίων ιερών στην Ελευσίνα (K.35), στην Βραυρώνα (K.34) και στα Κηπιά Παγγαίου Καβάλας (K.46). Στο Δίον της Πιερίας (K.51) οι βασιλικές χτίστηκαν μέσα στα όρια της αρχαίας πόλης, που κοσμούσαν από πλήθος αρχαίων ιερών. Στους Δελφούς μια βασιλική οικοδομήθηκε στην περιοχή μεταξύ των ιερών του Απόλλωνα και της Αθηνάς Προναίας (K.39). Στις παρυφές του δελφικού ιερού έχει εντοπιστεί και η λεγόμενη παλαιοχριστιανική εκκλησία του Αγίου Γεωργίου (K.40). Στην Λισσό της Κρήτης δύο βασιλικές έχουν εντοπιστεί εντός των ορίων της πόλης και πλησίον του τοπικού Ασκληπιείου (K.60), οικοδομικό υλικό από το οποίο χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή τους. Εκτός του ιερού περιβόλου και νότια του ναού του Απόλλωνα εντοπίζεται

η βασιλική του Αγ. Κηρύκου στο ιερό της Δήλου (**K.74**). Στο ίδιο νησί μια μονόχωρη εκκλησία έχει εντοπιστεί σε κοντινή απόσταση προς το Ασκληπιείο (**K.74**).

Εκκλησίες των οποίων η ίδρυση εικάζεται επί αρχαίου ναού

Ακόμη, σε αρκετές περιπτώσεις η ύπαρξη μιας βασιλικής πιθανολογείται από τον εντοπισμό αρχιτεκτονικών μελών της παλαιοχριστιανικής περιόδου είτε στον περιβάλλοντα χώρο ενός αρχαίου ιερού ή μιας μεσοβυζαντινής εκκλησίας, είτε εντοιχισμένα σε μεταγενέστερο ναό. Στην ακρόπολη της Λίνδου βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη που χρονολογούνται στον 6^ο αι. μ.Χ και ίσως προέρχονται από μια βασιλική προγενέστερη της μεσοβυζαντινής εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη¹⁸⁴(**K.108**). Όμοια, αρχιτεκτονικά μέλη σε μεσοβυζαντινή εκκλησία στην Καλλιθέα Χαλκιδικής (**K.99**) υποδηλώνουν ίσως την ύπαρξη μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής στην περιοχή του ιερού του Άμμωνος Διός¹⁸⁵. Για τον ίδιο λόγο πιθανολογείται η ύπαρξη μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής στις μεσοβυζαντινές εκκλησίες της Βεράν Επισκοπής στην Κρήτη (**K.104**)¹⁸⁶ της Τροιζήνα (**K.98**)¹⁸⁷, του Αγ. Ιωάννη της Ίου (**K.101**)¹⁸⁸ και της Επισκοπής Σκοπέλου (**K.110**)¹⁸⁹. Άλλωστε, επίκρανα και ένα ανάγλυφο με παράσταση κεφαλής Μέδουσας στην πίσω όψη του οποίου ήταν χαραγμένος σταυρός βρέθηκαν σε Νυμφαίο στο Λέχαιο Κορινθίας, χωρίς όμως να πιστοποιείται η λατρευτική χρήση του χώρου από τους χριστιανούς¹⁹⁰. Στο νησί της Πάτμου (**K.105**) εικάζεται η ύπαρξη βασιλικής των παλαιοχριστιανικών χρόνων χτισμένης πιθανόν στη θέση ιερού της Αρτέμιδος¹⁹¹. Παρόμοια, μια βασιλική πρέπει να χτίστηκε στο Τελεστήριο της Ελευσίνας (**K.92**)¹⁹².

Άλλοτε, η ύπαρξη αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών σε άμεση γειτνίαση με μια βεβαιωμένη ανασκαφικά βασιλική οδηγεί στην υπόθεση της ύπαρξης και ενός αρχαίου ναού ή ιερού στη ίδια θέση. Τέτοιες εικασίες έχουν εκφραστεί για τις περιπτώσεις της παλαιοχριστιανικής βασιλικής

¹⁸⁴ Dyggve, *Lindos*, σ. 520-528.

¹⁸⁵ Ε. Τσιγαρίδας, *ΑΑΑ* 5 (1972), σ. 35-38.

¹⁸⁶ Gerola, *Monumenti Veneti*, σ. 77. Κ. Δ. Καλοκώρης, *ΠΑΕ* 1959, σ. 230.

¹⁸⁷ G. Welter, *Troizen und Kalaureia* (Berlin 1941), σ. 37-38.

¹⁸⁸ *ΑΔ* 34 (1979), Β2, σ. 378.

¹⁸⁹ Α. Ευγγόπουλος, *ΑΕ* 1956, σ. 188-191.

¹⁹⁰ Α. Φιλαδελφέως, Αρχαία έπαυλις μετά Νυμφαίου εν Λεχαιώ της Κορινθίας, *ΑΔ* 1918, σ. 131. Δ Πάλλα, Ανασκαφή Ρωμαϊκής Επαύλεως παρά την Κόρινθον, *ΠΑΕ* 1955, σ. 216. Ε. Στίκα, Ανασκαφή Ρωμαϊκού Νυμφαίου και Παλαιοχριστιανικής Κρήνης παρά το Λέχαιον Κορινθίας, *ΠΑΕ* 1957, σ. 89-94.

¹⁹¹ Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική*, σ. 9-10.

¹⁹² Κ. Κουρουγιώτης, *Ημερολόγιο Μεγάλης Ελλάδος* 1934, σ. 519-530.

που εντοπίστηκε κάτω από την βυζαντινή εκκλησία της Παναγίας στη Λάρδο της Ρόδου (**K.107**), όπου μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη των προχριστιανικών χρόνων εντοπίζονται στον ίδιο χώρο¹⁹³, στο Κορωπί (**K.91**)¹⁹⁴ και την Τανάγρα (**K.96**)¹⁹⁵. Στον Αγρό Καρμίρη στη Σάμο (**K.109**) κοντά στην παλαιοχριστιανική βασιλική της Παναγίτσας ήλθαν στο φως κατάλοιπα ενός αρχαϊκού κτηρίου. Με βάση τα κινητά ευρήματα και σχετικά χαράγματα εκφράστηκε η υπόθεση ότι το κτήριο αυτό ανήκει σε ιερό της Άρτεμης γνωστό και από τις πηγές¹⁹⁶. Ακόμη, έχουν γίνει υποθέσεις για την ύπαρξη αρχαίου ιερού των Διοσκούρων στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη Μέση Κέρκυρας (**K.103**), αλλά και βασιλικής και αρχαίου ιερού στη θέση του εκκλησιδίου του Ταξιάρχη (**K.102**) στην ίδια περιοχή, λόγω του εντοπισμού εντοιχισμένων αρχιτεκτονικών μελών της παλαιοχριστιανικής περιόδου στις γύρω εκκλησίες του χωριού¹⁹⁷.

Πάντως, σε κάθε μία από αυτές τις περιπτώσεις τα ανασκαφικά δεδομένα δεν μας παρέχουν επαρκή στοιχεία για την πιστοποίηση με βεβαιότητα της ύπαρξης βασιλικής των πρώιμων χριστιανικών χρόνων σ' αυτές. Αντίθετα, πρόκειται για υποθέσεις (και ως τέτοιες και μόνο επισημαίνονται εδώ) που στερούνται περαιτέρω ανασκαφικής τεκμηρίωσης.

¹⁹³ Α. Ορλάνδος, *ΑΒΜΕ* 6 (1948), σ. 63, εκ 50 (κάτοψη).

¹⁹⁴ *ΑΔ* 1982, Β1, σ. 60-61.

¹⁹⁵ Δ. Κώνστας, *ΠΑΕ* 1893, σ. 34.

¹⁹⁶ *ΑΔ* 1979, Β2, 354, *ΑΑΑ* 13 (1980), σ. 305-318.

¹⁹⁷ *ΑΔ* 23 (1968), *Χρον.*, σ. 316.

Κεφάλαιο 3

Η θέση των βασιλικών στις πόλεις και στην ύπαιθρο

Κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο τα όρια της οχυρωμένης αρχαίας πόλης μεταβάλλονται. Το μέγεθος του τείχους της οχύρωσης των πόλεων συρρικνώνεται και η έκταση του είναι σαφώς περιορισμένη σε σχέση προς τον αντίστοιχο αρχαίο και ρωμαϊκό. Περιβάλλει περιοχές ιδιαίτερης σημασίας για την πρωτοβυζαντινή περίοδο, όπως την ακρόπολη¹⁹⁸ αλλά και τις εκκλησίες γύρω από τις οποίες αναπτύσσονται οι γειτονιές της χριστιανικής πόλης. Μετά την παρακμή του δημόσιου χαρακτήρα και την εγκατάλειψη της αρχαίας Αγοράς το ενδιαφέρον στρέφεται προς την οχυρή ακρόπολη και τα κτήρια διοίκησης καθώς και τα λατρευτικά κτίσματα μετατοπίζονται εντός του τειχισμένου χώρου¹⁹⁹. Στην Αθήνα, για παράδειγμα το λεγόμενο «υστερορωμαϊκό» τείχος δεν συμπεριέλαβε μεγάλο τμήμα της ελληνικής Αγοράς, αλλά περιλαμβάνει τη ρωμαϊκή Αγορά, ενώ σπουδαία κτήρια, όπως ο ναός του Ηφαίστου (Κ.27), παρέμειναν εκτός των τειχών της χριστιανικής πόλης. Ωστόσο, εκκλησίες κτίζονται τόσο εντός των τειχών, όσο και extra muros. Στην Κόρινθο το τείχος της πόλης που χρονολογείται στον 5^ο αι. μ.Χ. συμπεριέλαβε όλη την έκταση της πόλης με μοναδική εξαίρεση την ακρόπολη του Ακροκορίνθου (Κ.15), που βρίσκονταν ήδη σε οχυρή θέση. Οι εκκλησίες που έχουν ανασκαφεί εντοπίζονται εκτός της τειχισμένης πόλης και πλησίον των πυλών εισόδου σε αυτήν. Εξαίρεση αποτελεί η χριστιανική βασιλική που υψώθηκε στην θέση του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα (Κ.16)²⁰⁰.

Μετατροπές ειδωλολατρικών ναών σε εκκλησίες intra muros

Μέσα στα όρια της αρχαίας πόλης και ενσωματωμένοι στον πολεοδομικό ιστό, ειδωλολατρικοί ναοί καταλαμβάνουν καίριες θέσεις του αστικού τοπίου. Επιπλέον, ως αρχιτεκτονικά μνημεία στολίζουν και λαμπρύνουν τις πόλεις. Αποτελούν τα λατρευτικά κέντρα της αρχαίας θρησκείας εντός των πόλεων και σημεία αναφοράς της θρησκευτικής και κοινωνικής ζωής. Συνδέουν, επίσης, τις πόλεις με τις μυθικές παραδόσεις

¹⁹⁸ Για την ακρόπολη αναμένεται μελέτη (Διδ. Διατριβή) της Elisa Triolo και σχετικό άρθρο στο περιοδικό του Πανεπιστημίου της Siena.

¹⁹⁹ Για τον μετασχηματισμό της αρχαίας πόλης σε χριστιανική κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο βλ. Saradi, *The Byzantine city*, σ. 147-208 και 355-441. Για τις τειχισμένες πόλεις του ελλαδικού χώρου βλ. Gregory, *The Fortified Cities*, σ. 14-21.

²⁰⁰ Gregory, *The Fortified Cities*, σ. 19.

τους, τις απαρχές του οικισμού και τους σημαντικούς σταθμούς της ιστορίας τους. Ο εκχριστιανισμός των πόλεων κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο συντελείται σταδιακά. Η παλαιά εθνική και η νέα χριστιανική θρησκεία συνυπάρχουν για μεγάλο χρονικό διάστημα μέχρι την τελική επικράτηση του Χριστιανισμού και την οριστική παρακμή της ειδωλολατρικής θρησκείας. Η συνύπαρξη των δύο θρησκειών μαρτυρείται και από τις γραπτές πηγές και από τα αρχαιολογικά τεκμήρια. Γνωστό είναι το παράδειγμα της πόλης των Αθηνών. Το πρώτο αρχαίο μνημείο που υιοθετείται από τους χριστιανούς στα πλαίσια της αρχαίας πόλης είναι το Τετράκογχο, η χριστιανική εκκλησία που χτίστηκε στην αυλή της Βιβλιοθήκης του Ανδριανού (Κ.33)²⁰¹, πιθανότατα με πρόταση της αυτοκράτειρας Αθηναΐδας-Ευδοκίας που κατάγονταν από την Αθήνα. Νωρίτερα, οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές ιδρύονταν εκτός των τειχών της πόλης και στις παρυφές αυτής, όπως οι βασιλικές στην περιοχή του Ολυμπιείου (Κ.32) και η αντίστοιχη του Ιλισσού (Κ.28). Φαίνεται ότι μέχρι τον 5^ο αι. μ.Χ. οι χριστιανοί απέφευγαν το εσωτερικό της πόλης εντός της οποίας κυριαρχούσε ακόμη η εθνική θρησκεία και κατοικούσαν στα προάστια. Η είσοδος της χριστιανικής κοινότητας στον πυρήνα της πόλης σηματοδοτείται με την ίδρυση της χριστιανικής εκκλησίας του Τετράκογχου στις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. Η αυλή της Βιβλιοθήκης που είχε κάποια λατρευτική χρήση από τους εθνικούς και πιθανότατα υπηρετούσε την αυτοκρατορική λατρεία, τώρα θα συμπεριλάβει και το πρώτο χριστιανικό λατρευτικό οικοδόμημα. Αξιοσημείωτη είναι η συνύπαρξη αρχαίας και νέας θρησκείας στον ίδιο χώρο. Μόνο προς τα τέλη του 5^{ου} αι. μ.Χ. τεκμηριώνεται με βεβαιότητα η εγκατάσταση των χριστιανών σε ένα αρχαίο λατρευτικό χώρο, στο Ασκληπιείο των Αθηνών (Κ.31), στη νότια Κλιτύ της Ακροπόλεως²⁰². Την ίδια περίπου εποχή θα μετατραπεί σε εκκλησία και ο Παρθενώνας (Κ.25), ενώ αργότερα στον 6^ο και 7^ο αι. μ.Χ. θα πραγματοποιηθούν οι μετατροπές των φημισμένων αθηναϊκών ναών της Ακροπόλεως, του Ηφαιστείου κ.α. Μέσα σε διάστημα περίπου εκατό χρόνων η Αθήνα στις αρχές του 7^{ου} αι. μετασηματίστηκε από ειδωλολατρικό πολιτιστικό κέντρο της Ελλάδας σε μια τυπική χριστιανική επαρχιακή πόλη²⁰³.

Στην πόλη των Φιλίππων της Μακεδονίας (πίν. VI) η χριστιανική λατρεία εισάγεται πολύ νωρίς, ήδη από την τέταρτη δεκαετία του 4^{ου} αι. μ.Χ. στο κέντρο της αρχαίας πόλης. Στην καρδιά της Αγοράς και πάνω

²⁰¹ I. Τραυλός, ΠΑΕ 1950, σ. 41-63. Karivieri, *The so-called*, σ. 89-114.

²⁰² Ευγγόπουλος, *Χριστιανικόν Ασκληπιείον*, σ. 52-71. I. Τραυλός, *Η παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 66-68. Ο ίδιος, Τραυλός, *Η πολεοδομική*, σ. 138-140. Πάλλας, *Η Αθήνα*, σ. 32-35. Frantz, *From Paganism to Christianity*, σ. 194-195. Η ίδια, *Late Antiquity*, σ. 70-71. Karivieri, *The Christianization*, σ. 898-905. Baldini-Lippolis, *La monumentalizzazione*, σ. 185-186. Γκιολές, *Η Αθήνα*, σ. 53-54.

²⁰³ Castrén, *Paganism and Christianity*, σ. 223.

στον τάφο του μυθικού ήρωα-οικιστή της πόλης υψώνεται μικρός χριστιανικός ναός προς τιμήν του ιδρυτή της τοπικής εκκλησίας Απ. Παύλου, τον οποίον αργότερα θα αντικαταστήσει ο μεγαλόπρεπος οκταγωνικός καθεδρικός ναός της πόλης. Είναι γνωστή η ύπαρξη ευκτήριων οίκων στο εσωτερικό των πόλεων προ του Μ. Κωνσταντίνου. Οι ναοί αυτοί, συνήθως ευκτήριοι οίκοι, δεν διαφοροποιούνται μορφολογικά από της ιδιωτικές οικίες των πόλεων και είναι ο λόγος που δεν αναγνωρίζονται εύκολα από την αρχαιολογική έρευνα ως λατρευτικοί χώροι²⁰⁴. Η άποψη αυτή ανασκευάζει την υπόθεση ότι οι χριστιανοί απέφευγαν το εσωτερικό των πόλεων και κατοικούσαν σκόπιμα στα προάστια μόνο, μακριά από τον πυρήνα της ειδωλολατρικής πόλης²⁰⁵. Ωστόσο στην περίπτωση των Φιλίππων δεν πρόκειται για ένα ταπεινό κτίσμα που στέγαζε τη τις λατρευτικές ανάγκες των χριστιανών αλλά σημειώνουμε μια τολμηρή εγκατάσταση της χριστιανικής λατρείας σε ένα σημαντικό ηρώο για την πόλη και μάλιστα στον πυρήνα της.

Εκκλησίες επίσης χτίζονται στη θέση ειδωλολατρικών ιερών εντός του τειχισμένου χώρου πολλών πόλεων. Μια χριστιανική βασιλική θεμελιώθηκε στη θέση του ναού του Ηρακλή στη Θάσο (Κ.50)²⁰⁶. Το Ηράκλειο υπήρξε το σπουδαιότερο εθνικό ιερό στο εσωτερικό της πόλης και για το λόγο αυτό η εκκλησία που το αντικατέστησε κατασκευάστηκε εξίσου μεγαλοπρεπής. Στη Θεσσαλονίκη η Ροτόντα (ναός Αγ. Γεωργίου) δεσπόζει στην κεντρική οδική αρτηρία που οδηγούσε στο ανακτορικό συγκρότημα του Γαλερίου (Κ.45) και στο λιμάνι της πόλης. Στον πηρύνα της αρχαίας πόλης ιδρύθηκε η βασιλική του Ευφράτα στην Ελεύθερα της Κρήτης (Κ.61). Άλλες περιπτώσεις είναι η Λεβήνα (Κ.58) και η Λισσός (Κ.60) όπου δυο παλαιοχριστιανικές βασιλικές χτίστηκαν μέσα στα όρια της αρχαίας πόλης και σε κοντινή απόσταση από το παρακείμενο ιερό του Ασκληπιού, η βασιλική εντός της πόλης των Καφυών της Μαντινείας (Κ.6), η Τάρρα (Κ.61) και η βασιλική που κατέλαβε το ναό του Απόλλωνα στην Γόρτυνα (Κ.57) (και οι δυο στο νησί της Κρήτης) καθώς και οι δυο χριστιανικές βασιλικές που ήλθαν στο φως στην πόλη του Δίου στις υπώρειες του Ολύμπου (Κ.51). Ανάλογα παραδείγματα επισημαίνονται στη Χαιρώνεια (Κ.38) και την Κορώνεια (Κ.37) της Βοιωτίας, τη Σικυώνα (Κ.13), τις Καφυές (Κ.6), την Τεγέα (ναός Αλέας Αθηνάς) (Κ.10) και τον

²⁰⁴ Vaes, *Christliche*, σ. 305-443. Για το ίδιο ζήτημα βλ. επίσης: C. Pietri, *Roma Christiana. Recherches sur l'Eglise de Rome, son Organisation, sa Politique, son Ideologie de Miltiade a Sixte III (311-440)*, τόμ. 1, σ. 116 (Rome, 1976). Krautheimer, *Rome*, σ. 18. G. Cantino Wataghin, J.M. Gurt Esparraguera, J. Guyon, *Topografia della civitas christiana tra IV e VI sec.*, στο G. Brogiolo (εκδ.), *Early Medieval Towns in the Western Mediterranean*, (Padova 1996), σ. 27.

²⁰⁵ Στην Αθήνα η πρώτη χριστιανική εκκλησία εντός του αστικού ιστού διαμορφώνεται τον 5^ο αι. μ.Χ. (Τετράκογχο Βιβλιοθήκης Αδριανού). Στην Γάζα ο χριστιανικός πληθυσμός φαίνεται ότι ήταν συγκεντρωμένος στο λιμάνι. Βλ. Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. I, σ. 187 κ. ε.

²⁰⁶ Launey, *Le sanctuaire*, σ. 229-233. Sodini, *La ville*, σ. 283-284, εικ. 4.

Ορχομενό στην Αρκαδία (K.5), στην Κόρινθο στα ΒΑ του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα (K.16) και την Κάλυμνο (Ιερό Απόλλωνα Δηλίου) (K.65).

Χριστιανικές εκκλησίες ιδρύονται επίσης στη θέση αρχαίων ναών στην ακρόπολη των αρχαίων πόλεων. Στην Αθήνα πρώτος από όλους τους περίφημους ναούς της Ακροπόλεως υιοθετείται από τους χριστιανούς ο Παρθενώνας (K.25), ο οποίος στα τέλη του 5^{ου} αι. μ.Χ καθιερώνεται ως ναός της Παναγίας της «Αθηνιώτισσας». Στα τέλη του 6^{ου} αι. μ.Χ μετατρέπεται σε χριστιανικό λατρευτικό χώρο και το Ερέχθειο (K.24). Ένα μονόχωρο εκκλησάκι πρέπει να ιδρύθηκε, επίσης, εντός των Προπυλαίων της αθηναϊκής Ακροπόλεως (K.26). Στον 6^ο αι. μ.Χ. τοποθετείται χρονολογικά και η κατασκευή των βασιλικών που κατέλαβαν τις θέσεις των ναών της Αθηνάς στις ακροπόλεις της Γόρτυνας (K.55) και της Ιτάνου στην Κρήτη και του ναού της Πολιάδος Αθηνάς (K.72) στην ακρόπολη της αρχαίας Ιαλυσού (Φιλέρημος). Στο λόφο της Ασπίδας, όπου η Ακρόπολη του Άργους, μία χριστιανική βασιλική κατέλαβε την περιοχή ΝΑ του βωμού του ιερού του Απόλλωνα Πυθίου (K.1). Η σπουδαιότητα της περιοχής της ακρόπολης μέσα στη νέα χριστιανική πόλη εξηγεί και το πλήθος των παραδειγμάτων. Ο σημαντικός αριθμός χριστιανικών εκκλησιών στην ακρόπολη σηματοδοτεί την σπουδαιότητα της ακρόπολης στη χριστιανική πόλη.

Εκκλησίες στη θέση ναών της αρχαίας και ρωμαϊκής Αγοράς

Ο άλλοτε δημόσιος χαρακτήρας της αρχαίας Αγοράς με την πάροδο του χρόνου μειώνεται και πολλά ιδιωτικά κτήρια κάνουν την εμφάνισή τους εντός της πάλαι ποτέ άβατης στην ιδιωτική κατοχή αρχαίας Αγοράς²⁰⁷. Στην Αθήνα ήδη από την ρωμαϊκή περίοδο η αρχαία Αγορά (πίν. III) έχει παύσει να είναι το κέντρο της πόλης και έχει αντικατασταθεί από την ρωμαϊκή Αγορά / forum. Αρκετοί δημόσιοι χώροι εκχωρούνται στην Εκκλησία μετά την αναγνώρισή της ως επίσημης θρησκείας του κράτους, με αποτέλεσμα την ίδρυση χριστιανικών ναών στη θέση προγενέστερων ειδωλολατρικών. Στην Τεγέα τέσσερις βασιλικές ιδρύονται στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας αγοράς. Η μια κατέλαβε τη θέση του ειδωλολατρικού ναού της Αθηνάς Αλέας (K.10), ενώ μια δεύτερη χτίστηκε πάνω στα ερείπια του ναού του Απόλλωνα (K.8). Το ναό του Απόλλωνα Λυκείου που κοσμούσε την αγορά του Άργους (K.2) διαδέχτηκε επίσης μια πρώιμη χριστιανική εκκλησία σχεδόν ένα αιώνα αργότερα από την καταστροφή του κατά την επιδρομή των Ερούλων. Επίσης, μια τρίκλιτη βασιλική προς τιμήν του Αγίου Κηρύκου κατασκευάσθηκε στα ΝΑ της Αγοράς των Δηλίων (K.74) . Στην Ρωμαϊκή Αγορά των Αθηνών

²⁰⁷ Saradi, *The Byzantine City*, σ. 148-185.

κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους το λεγόμενο Ωρολόγιο του Κυρρήστου μετασκευάστηκε σε βαπτιστήριο πιθανόν της παρακείμενης βασιλικής που υψώθηκε επίσης στη θέση του Αγορανομείου²⁰⁸. Στην αρχαία Αγορά των Αθηνών μετατροπή σε χριστιανική εκκλησία υπέστη και ο ναός του Ηφαίστου (**K.27**). Ομοίως, στην Κέρκυρα η περίφημη βασιλική του Ιοβιανού (**K.90**) είναι χτισμένη στο χώρο της αρχαίας αγοράς της πρωτεύουσας του νησιού.

Ο εκχριστιανισμός των ιερών της υπαίθρου

Πριν όμως τις πόλεις οι χριστιανοί υιοθέτησαν τα ιερά της υπαίθρου²⁰⁹. Με κριτήριο την περίοπτη θέση, το κομβικό σημείο πάνω σε αρχαίους οδικούς ή εμπορικούς δρόμους, την επιβλητική τοποθεσία και την γειτνίαση προς τις πόλεις επιλέγονται ναοί με ιδιαίτερη σημασία για να μετατραπούν σε χριστιανικές εκκλησίες. Το ιερό της Αφροδίτης Μορφούς ή των Διοσκούρων στη Σπάρτη (**K.20**) θεμελιώθηκε πάνω σε παρακείμενο στην πόλη ύψωμα με επιβλητική προς αυτήν θέα. Περίοπτη θέση κατείχε και ο ναός της Αφροδίτης στον Ακροκόρινθο (**K.15**). Οι συγκεκριμένες θέσεις φαίνεται να επιλέγονται από τους χριστιανούς με στόχο να λειτουργήσουν προπαγανδιστικά για τους ειδωλολάτρες κατοίκους των γειτονικών πόλεων.

Άλλοτε πάλι υιοθετούνται από τους χριστιανούς των περιοχών αυτών εθνικοί ναοί που βρίσκονταν πάνω σε κομβικούς οδικούς άξονες ή θαλάσσιους δρόμους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της εκκλησίας που χτίστηκε στο χώρο του αρχαίου ιερού του τοπικού ήρωα Μάρωνα στην περιοχή της Σύναξης στη Μαρώνεια της Θράκης (**K.53**). Το αρχαίο αυτό ιερό ήταν ιδρυμένο ακριβώς στο σημείο όπου απέληγε μια σημαντική οδική αρτηρία και απ' όπου διαμετακομίζονταν με πλοία οι προσκυνητές που κατευθύνονταν προς το φημισμένο ιερό των Μεγάλων Θεών στη Σαμοθράκη (**K.52**). Επρόκειτο, δηλαδή για έναν ενδιάμεσο λατρευτικό σταθμό των προσκυνητών. Για παρόμοιους λόγους ο χώρος αυτός επιλέγεται από τους χριστιανούς για την ίδρυση μιας χριστιανικής εκκλησίας, ώστε να ασκείται πίεση επί των διερχόμενων ειδωλολατρών προσκυνητών, προβάλλοντας τη νέα θρησκεία και αποτρέποντάς τους να συνεχίσουν το ταξίδι τους προς το γειτονικό νησί. Ομοίως, πάνω στην αρχαία Ιερά οδό των Αθηνών χτίστηκε στις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. οχυρωμένη μονή, με σκοπό να προσελκύσει τους περαστικούς πιστούς των αρχαίων μυστηρίων που κατευθύνονταν προς την Ελευσίνα.

²⁰⁸ Γκιολές, *Η Αθήνα*, σ. 59 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

²⁰⁹ Frend, *Town and Countryside*, σ. 25-42. Ο ίδιος, *The Winning of the Countryside*, *JEH* 18 (1967), σ. 1-14.

Ιδιαίτερης στρατηγικής σημασίας φαίνεται ότι ήταν και οι εκκλησίες που κατέλαβαν τη θέση εθνικών ναών που εντοπίζονταν σε πολυάνθρωπα λιμάνια ή ειδυλλιακά ακρωτήρια²¹⁰. Μέσα σ' αυτό το πνεύμα μια χριστιανική εκκλησία αντικατέστησε το ναό της Ίσιδας στο σπουδαίο λιμάνι των Κεγχρεών (**K.14**), ενώ παλαιοχριστιανικές βασιλικές υψώθηκαν στη θέση αρχαίων ναών στα λιμάνια της Ανθηδώνας στη Βοιωτία (**K.36**), της Ερεσού στη Λέσβο (**K.85**), της παλαιάπολης Σαμοθράκης (**K.52**), της Χερσονήσου στη Κρήτη (**K.60**) και στο Εμποριό της Χίου (**K.88**). Επίσης, από μια πρωτοχριστιανική εκκλησία κατέλαβαν τη θέση αρχαίου ναού στο ακρωτήριο του Εβραιοκάστρου, στη Θάσο (**K.49**) και του Αγίου Φωκά στη Λέσβο.

Σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας τα ιερά της υπαίθρου φαίνεται, όπως συνάγεται από σχετικές αναφορές τόσο αγιολογικών κειμένων όσο και νομικών διατάξεων, ότι υπέστησαν σοβαρές και συστηματικές καταστροφές ως αποτέλεσμα θρησκευτικού φανατισμού και εκδηλώσεων μισαλλοδοξίας από τους χριστιανούς τούτο όμως δεν μαρτυρείται από τις γραπτές πηγές στην Ελλάδα.

²¹⁰ Εκκλησίες κοντά στη θάλασσα, σ' ένα ειδυλλιακό περιβάλλον περιγράφει ο Προκόπος στην Κωνσταντινούπολη στο Πρώτο Βιβλίο των Κτισμάτων του.

Κεφάλαιο 4

Παλαιοχριστιανικοί οικισμοί εντός των αρχαίων ιερών

Σε κάποιες περιπτώσεις ένας πρωτοβυζαντινός οικισμός αναπτύσσεται εντός του χώρου του αρχαίου ιερού, μετά βεβαίως την παρακμή του. Πρόκειται για μικρούς σε έκταση οικισμούς με έντονο τον αγροτικό χαρακτήρα, βάση της οικονομίας των οποίων υπήρξε η γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή, καθώς και η υποτυπώδης βιοτεχνική δραστηριότητα. Ως δομικό υλικό στο κτίσιμο των μικρών οικιών χρησιμοποιείται, όπως σημειώθηκε, το αρχιτεκτονικό υλικό των ερειπωμένων πια αρχαίων μεγαλόπρεπων οικοδομημάτων του ιερού τα οποία καταληλατήθηκαν για το σκοπό αυτό. Άλλωστε, αυτή ακριβώς υπήρξε και η αιτία που σε πολλές περιπτώσεις επιλέχθηκε ο χώρος των κατεστραμμένων αρχαίων ιερών που παρείχε μια σημαντική απάντηση και άνεση στο πρόβλημα της ένδειας των οικοδομικών υλικών²¹¹.

Ο πρώτος χριστιανικός οικισμός στο ιερό της Ολυμπίας (**Κ.12**) εκτείνονταν στην περιοχή δυτικά της Άλτεως προς τον ποταμό Κλαδέο. Χρονολογείται στον 5^ο έως και τις αρχές του 6^{ου} αι.²¹² Πρόκειται για έναν εύπορο οικισμό²¹³ με έντονο αγροτικό και βιοτεχνικό χαρακτήρα, όπως αυτό καταφαίνεται από τα εργαλεία που έχουν βρεθεί και από την ανακάλυψη εργαστηρίων κεραμικής και αμπελουργίας που εγκαταστάθηκαν στο ρωμαϊκό καπηλείον βόρεια του Πρυτανείου και χρονολογούνται την ίδια περίοδο. Ένα πλήθος πήλινων μητρών και λυχναριών καθώς και μεταλλικών εργαλείων που βρέθηκαν στις παλαιότερες αλλά και νεότερες ανασκαφές στο ιερό επιβεβαιώνουν τη χρονολόγηση του και τις ενασχολήσεις των κατοίκων του²¹⁴. Λατρευτικό κέντρο του οικισμού αυτού υπήρξε η χριστιανική βασιλική που εγκαταστάθηκε στο λεγόμενο «Εργαστήριο του Φειδία» (Πάνθεον) όχι νωρίτερα από τα μέσα του 5^{ου} αι. μ.Χ. Στην ανατολική πτέρυγα του

²¹¹ Το ζήτημα της επαναχρησιμοποίησης του αρχαίου οικοδομικού υλικού συζητά εύστοχα ο W. Bowden, *Epirus Vetus*, σ. 134 κ.ε.

²¹² Για τους χριστιανικούς οικισμούς στο πρώην ιερό της Ολυμπίας: Adler, *Geschichte des Unterganges*, σ. 93-98. Herrmann, *Olympia*, σ. 196-199 (παλαιότερος οικισμός). E. Curtius-F. Adler (επιμ.), *Olympia, Karten und Plane*, φύλλο Vb. Herrmann, *Olympia*, σ. 199, εικ. 140 (νεότερος οικισμός).

²¹³ Η οικονομική ευμάρεια και οι διεθνείς εμπορικές συναλλαγές του οικισμού αυτού έχουν εύστοχα σημειωθεί από τον A. Martin, *Two Roman Contexts from Olympia*, *ReiCretActa* 33 (1996), σ. 127-134 και ο ίδιος, *Roman and Late Antique Fine Wares at Olympia*, *ReiCretActa* 35 (1997), σ. 211-216.

²¹⁴ Για την κεραμική παραγωγή των πρωτοβυζαντινών χρόνων στην Ολυμπία βλ. Schauer, *Εργαστήριο*, σ. 208-218. Για το ληνό: H. W. Catling, *ArchRep* 34 (1988), σ. 27 και εικ. 27. Τα εργαλεία των πρωτοβυζαντινών χρόνων από το ιερό: T. Völling, *Early Byzantine Agricultural Implements from Olympia*, στο Θέμελης & Κόντη, *Μεσσήνη και Ολυμπία*, σ. 195-207.

ρωμαϊκού περιστυλίου και σε λουτρικό κτήριο εντοπίστηκε και κεραμικός κλίβανος που ήταν σε χρήση έως και τον ύστερο 6^ο αι. μ.Χ., οπότε και έπαψε η λειτουργία και του δεύτερου χριστιανικού οικισμού που εντοπίστηκε στα ανατολικά του ναού του Διός²¹⁵. Ο οικισμός αυτός ήταν σαφώς ευτελέστερος και διαδέχτηκε τον πρώτο μετά τη βίαιη καταστροφή του από τη σεισμική δραστηριότητα της περιοχής τον 6^ο αι. μ.Χ.²¹⁶. Τμήμα του περιστυλίου του ναού του Διός ενσωματώθηκε σε ένα μικρό τείχος για την προστασία των οικισμών αυτών. Αυτός είναι ίσως και ο λόγος που δεν υιοθετήθηκε από τον χριστιανικό πληθυσμό ως χριστιανικός λατρευτικός χώρος. Η οχύρωση αυτή σύμφωνα με τον M. Martin κατασκευάστηκε στο α' μισό του 6^{ου} αι. μ.Χ. και πιθανόν χρησίμευε ως χώρος ενδιαίτησης μιας μικρής τοπικής φρουράς που επέβλεπε τα δυτικά όρια της βυζαντινής αυτοκρατορίας²¹⁷. Οι αισθητικές ευαισθησίες των κατοίκων της Ολυμπίας των πρωτοβυζαντινών χρόνων μαρτυρούνται από το γεγονός ότι απευθείας στο δάπεδο μεταξύ των κίωνων της νότιας πλευράς του ναού του Διός εντοπίστηκαν υποδοχές για την τοποθέτηση χάλκινων αγαλμάτων, χωρίς όμως τις βάσεις τους, με σκοπό την δημιουργία ενός όμορφου αισθητικά συνόλου απέναντι από τα σπίτια του οικισμού²¹⁸.

Στη Νεμέα μέσα στα όρια του ιερού του Διός (**K.18**) εγκαταστάθηκε ένας αγροτικός χριστιανικός οικισμός που ήκμασε κατά τον ύστερο 4^ο και τον 5^ο αι. μ.Χ. Η αγροτική εκμετάλλευση του χώρου είναι καταφανής από τις αρδευτικές αύλακες που διανοίχτηκαν στην περιοχή αυτή για την καλλιέργεια της γης και είναι ορατές ακόμη και σήμερα. Σημείο αναφοράς του οικισμού αυτού υπήρξε η παλαιοχριστιανική βασιλική που υψώθηκε στα ερείπια του ελληνιστικού ξενώνα του αρχαίου ιερού²¹⁹.

Στο δελφικό ιερό ο χριστιανικός οικισμός αναπτύχθηκε εντός του πάλαι ποτέ μαντικού ιερού και σε γειτνίαση προς τον ναό του Απόλλωνα (**K.41**). Ο χώρος που κατέλαβε φαίνεται να κατοικούνταν ήδη από τους ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ ο τρόπος διάρθρωσής του σεβάστηκε τόσο τον ίδιο το ναό όσο και την ιερά πομπική οδό, τη χάραξη της οποίας ακολούθησε σε μεγάλο βαθμό η πρωτοβυζαντινή οδός. Έχουμε πληροφορίες για την ύπαρξη ίσως και τριών παλαιοχριστιανικών εκκλησιών στον ευρύτερο χώρο του ιερού: μίας πιθανόν στα ΒΑ του ναού του Απόλλωνα, μιας ίσως

²¹⁵ Για το εργαστήριο κεραμικής αυτό που χρονολογείται στον 5^ο αι. μ.Χ βλ. Schauer, Εργαστήριο, σ. 208-218.

²¹⁶ E. Curtius-F. Adler (επιμ.), *Olympia, Karten und Plane*, φύλλο Vb. Herrmann, *Olympia*, σ. 199, εικ. 140.

²¹⁷ A. Martin, Two Roman Contexts from Olympia, *ReiCretActa* 33 (1996), σ. 127-134 και ο ίδιος, Roman and Late Antique Fine Wares at Olympia, *ReiCretActa* 35 (1997), σ. 211-216.

²¹⁸ Sinn, *Das antike*, σ. 230.

²¹⁹ Avraméa, *Le Péloponnèse*, σ. 169. Saradi, *The Byzantine City*, σ. 356 και 457.

αφιερωμένης στον Άγιο Γεώργιο και μίας ακόμη στην Κασταλία πηγή (Κ.94)²²⁰.

Στη νησιωτική Ελλάδα παρατηρείται μια σταδιακή παρακμή και εγκατάλειψη των εθνικών ιερών από τον 2^ο έως τον 5^ο αι. μ.Χ., ιδιαίτερα μετά τον 3^ο αι. Τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν πιστοποιούν βίαιες χριστιανικές επεμβάσεις σ' αυτά. Στη θέση των ειδωλολατρικών θρησκευτικών κέντρων αναπτύσσονται ακμάζοντες οικισμοί κατά μήκος κυρίως των ακτών. Τα ερείπια των παλαιών ιερών λειτούργησαν ως χώροι πρόσληψης άφθονου οικοδομικού απαραίτητου στη κατασκευή των κατοικιών και των εκκλησιών των χριστιανικών οικισμών²²¹.

Στο ιερό νησί της Δήλου, πιθανόν στα τέλη του 3ου ή στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., ένας χριστιανικός οικισμός αναπτύχθηκε πάνω στα ερείπια του αρχαίου ιερού του Απόλλωνα (Κ.75) και απλώθηκε πέρα από τα γνωστά όρια της αρχαίας πόλης, καταλαμβάνοντας το χώρο μεταξύ της στοάς των Ποσειδωνιαστών και του λιμανιού. Η εγκατάσταση του χριστιανών στο ιερό πραγματοποιήθηκε μετά την εγκατάλειψη του, που είχε ήδη συντελεστεί στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. Ναοί, δημόσια κτήρια αλλά και ιδιωτικές οικίες χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι χριστιανικής λατρείας²²².

Στο Ηραίο της Σάμου (Κ.87), ήδη από τους πρώτους αιώνες μετά Χριστόν, εμφανίζεται εντός του ιερού κατοικία που φαίνεται ότι καταστράφηκε μαζί με τον αρχαίο ναό στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. Η παλαιοχριστιανική βασιλική που ανοικοδομήθηκε εντός του αρχαίου ιερού ιδρύθηκε στο κέντρο ενός παλαιοχριστιανικού οικισμού²²³ ο οποίος αναπτύχθηκε γύρω από αυτήν. Παρόμοια, ένας μικρός χριστιανικός ναός στο ναό του Ακκληπιού στην Κώ (Κ.68) υπήρξε το λατρευτικό κέντρο ενός οικισμού που αναπτύχθηκε γύρω του²²⁴.

Άλλοτε πάλι επισημαίνεται η ύπαρξη μεμονωμένων ιδιωτικών κατοικιών μέσα ή κοντά σε ένα εγκαταλελειμμένο ιερό, χωρίς όμως να είμαστε σε θέση να αναγνωρίσουμε από τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα την ύπαρξη ενός οργανωμένου πρωτοβυζαντινού οικισμού. Στο ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο (Κ.3) μέσα στο ναό του ιαματικού θεού εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα μιας οικίας που χρονολογείται από τα ψηφιδωτά δάπεδα που την κοσμούσαν στον 5^ο αι. μ.Χ. Στην περίπτωση της Επίδαυρου η μεγαλοπρεπής πεντάκλιτη βασιλική εντοπίστηκε στις παρυφές του αρχαίου ιερού και εκτός των προπυλαίων του, ενώ πλησίον αυτής έχει επισημανθεί μια πολυτελής οικία των αυτοκρατορικών

²²⁰ Pétridis, Delphes, σ. 685, 694. A. Badie, V. Déroche & Pl. Pétridis, Delphes. Villa Sud-Est, BCH 121 (1997), σ. 754-755. BCH 122 (1998), σ. 543-547.

²²¹ Deligiannakis, Late paganism, LAA (υπό έκδοση).

²²² Orlandos, Delos, σ. 4-17. Gregory, Oracles at Delos, σ. 290-291.

²²³ Schneider, Samos, σ. 96-141. Walter, Das griechische, σ. 86-88. H. P. Isler, AM 84 (1969), σ. 229.

²²⁴ Shazmann, Kos, σ. 5.

χρόνων²²⁵. Είναι άλλωστε γνωστό ότι δημόσιοι χώροι και ειδωλολατρικά ιερά εκχωρούνται στην ιδιοκτησία πλούσιων ιδιωτών ήδη από τον 4^ο αι. μ.Χ. και εξής²²⁶. Στους Δελφούς ήδη σημειώθηκε ότι καταστήματα και πολυτελείς ιδιωτικές οικίες αλλά και μια φτωχή γειτονιά κατέλαβαν την περιοχή γύρω από το ναό του Απόλλωνα (Κ.41)²²⁷. Η τάση για οικιοποίηση των εθνικών ιερών από επιφανείς τοπικούς ιδιώτες είναι γνωστή και από τις γραπτές πηγές. Ο Λιβάνιος αναφέρει ότι ειδωλολατρικοί ναοί αγοράστηκαν από επιφανείς οικογένειες Αντιοχέων και μετατράπηκαν σε ιδιωτικές κατοικίες²²⁸.

Κατοικίες εργαστήρια και μαγαζιά αναπτύσσονται επίσης, σε ανοικτούς χώρους μέσα στα όρια των πόλεων και σε γειτνίαση με σημαντικούς ναούς του αστικού τοπίου. Στην Γόρτυνα της Κρήτης, στα μέσα του 5^{ου} αι. μ.Χ. και πιθανόν μετά από ένα ισχυρό σεισμό, η περιοχή μεταξύ του ναού του Απόλλωνα Πυθίου (Κ.57) και του Πραιτωρίου κατελήφθη από ταπεινά κτήρια αγροτών και βιοτεχνών²²⁹. Στη Μεσσήνη ο χριστιανικός οικισμός απλώθηκε μεταξύ του Ασκληπιείου και του Θεάτρου της πόλης²³⁰.

Μέσα στους οικισμούς αυτούς και για να καλυφθούν οι λατρευτικές ανάγκες των χριστιανών κατοίκων τους χτίζονται παλαιοχριστιανικές βασιλικές με υλικό από το ίδιο το αρχαίο ιερό. Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις οι εκκλησίες αυτές καθιερώνονται σε κοντινή απόσταση προς τον αρχαίο ναό για να δηλώνουν κατά την γνώμη μου αενάως την νίκη της Εκκλησίας επί της ειδωλολατρίας.

²²⁵ Μ. Καββαδία, Το Ιερόν του Ασκληπιού εν Επιδαύρω, Αθήνα, 1900, σ. 23. Avraméa, *Le Péloponnèse*, σ. 177. Sodini, *Mosaïques paléochrétiennes*, σ. 705.

²²⁶ Saradi, *The Byzantine City*, σ. 197.

²²⁷ Petridis, *Delphes*, σ. 685, 694. A. Badie, V. Déroche και Pl. Petridis, *Delphes. Villa Sud-Est*, *BCH* 121 (1997), σ. 754-755. *BCH* 122 (1998), σ. 543-547. Επίσης, Déroche, *Delphes*, σ. 2717-2722.

²²⁸ Λιβάνιος, *Επιστολές*, 724.2, 4-6 «ὅτε Θεόδουλος οὐχ ὕβρει καὶ παροινία διέσπα τὸ ἱερόν, ἀλλ' ὄντων τῶν παλόντων ἐώνητο τιθεὶς τὰς τιμὰς, πρᾶγμα ποιῶν, ὃ πᾶσιν ἐξήν τοῖς δυναμένοις ὠνεῖσθαι».

²²⁹ A. Di Vita, *Gortina V*, *Lo Scavo del Pretorio 1989-1995* (Padova 2000), σ. 51.

²³⁰ Θέμελης, *Υστερορωμαϊκή Μεσσήνη*, στο Θέμελης, *Κόντη, Μεσσήνη και Ολυμπία*, σ. 34-36.

Κεφάλαιο 5

Αρχιτεκτονικοί τύποι των νέων χριστιανικών εκκλησιών

Ο συνηθέστερος αρχιτεκτονικός τύπος που επιλέγεται από τους χριστιανούς αρχιτέκτονες για τις εκκλησίες που ιδρύονται πάνω σε εθνικούς ναούς είναι ο τύπος της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής, που άλλωστε κυριαρχεί κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο σε ολόκληρη τη μεσογειακή λεκάνη.

Α. Τρίκλιτες δομικές βασιλικές

Στην Τεγέα μια τρίκλιτη βασιλική που ενσωματώνει τους εξωτερικούς τοίχους του αρχαίου ναού της Αθηνάς Αλέας (Κ.10) ιδρύθηκε επ' αυτού. Παρόμοια τρίκλιτη βασιλική κατέλαβε τη θέση του ναού του Απόλλωνα στην αρχαία Αγορά της ίδιας πόλης (Κ.8). Σε τρίκλιτη βασιλική μετασκευάστηκε το λεγόμενο εργαστήριο του Φειδία στην Ολυμπία (Κ.12). Ο Παρθενώνας στην αθηναϊκή Ακρόπολη (Κ.25) μετασκευάστηκε επίσης σε τρίκλιτη βασιλική που στα ανατολικά έφερε τρίπλευρη αψίδα. Στο δυτικό του τμήμα διαμορφώθηκε ευρύχωρος νάρθηκας που ενσωμάτωνε εντός ιδιαίτερου χώρου ένα βαπτιστήριο. Παρόμοια, το Ερέχθειο (Κ. 24) μετατράπηκε σε τρίκλιτη βασιλική με αψίδα ανατολικά, ενώ στα δυτικά κατασκευάστηκε νάρθηκας, η βόρεια πρόσταση χρησίμευσε ως αίθριο και το αρχαίο φρέαρ ως φιάλη. Μια μεγάλη τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με σύνθρονο στο εσωτερικό της αψίδας του ιερού βήματος, εσωνάρθηκα και εξωνάρθηκα στα δυτικά και κυκλικό βαπτιστήριο ιδρύθηκε σε μικρή απόσταση από το ιερό της Βραυρωνείας Αρτέμιδος. Στη Νεμέα (Κ.18) μια τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με αψίδα στα ανατολικά και ένα ορθογώνιο νάρθηκα διαμορφωμένο εγκάρσια στο δυτικό άκρο της υψώθηκε πάνω στα ερείπια του Ξενώνα κοντά στο ναό του Διός. Παλαιοχριστιανική βασιλική με νάρθηκα και εξωνάρθηκα στη βόρεια πλευρά και βαπτιστήριο αποτελούμενο από δύο επιμήκη διαμερίσματα και σταυροειδή κολυμβήθρα ήλθε στο φως κοντά στο εκκλησάκι του Αγίου Ζαχαρία στην Ελευσίνα. Μια τρίκλιτη βασιλική ελληνιστικού τύπου, με νάρθηκα και ημικυκλική αψίδα χτίστηκε στη θέση του ιερού της Αθηνάς στα Χαμάμια της Θεσσαλιώτιδας (Κ.43). Παρόμοιες βασιλικές χτίστηκαν στο Εβραιόκαστρο της Θάσου (Κ.49), στην Ελεύθερα (Κ.61), στο ιερό του Διός Ατταβυρείου στη Ρόδο (Κ.70), στη Λεβήνα κοντά στο ναό του Ασκληπιού (Κ.58), στην Τριταία Αχαΐας (Κ.11), στις Καφύες (Κ.6) Αρκαδίας, στα ΒΑ του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα στην Κόρινθο (Κ.16),

στο ιερό του Ερεθειμίου Απόλλωνα και την Αρνίθα στη Ρόδο (K.69). Τρίκλιτη βασιλική με αίθριο και βαπτιστήριο ιδρύθηκε στη θέση του ναού της Αθηνάς Πολιάδος στην Ιαλυσό της Ρόδου (K.72). Τρίκλιτες ήταν και οι περισσότερες χριστιανικές εκκλησίες που χτίστηκαν στη θέση ή σε γειτνίαση προς κάποιο από τα αρχαία ιερά της Καλύμνου, όπως του Χριστού της Ιερουσαλήμ που υψώθηκε στη θέση του ιερού του Απόλλωνα Δηλίου (K.65) και η Ευαγγελίστρια στη «Σχολή Μαύρου» (K.67), οι βασιλικές του Αγίου Κηρύκου (K.74) και στο Θεοδοφόριο της Δήλου (K.76), στα Φανά της Χίου (K.89), τον Γύρουλα της Νάξου (K.79) και στο ιερό της Δήμητρας στην Καρθαία (K.78). Στο Ηραίο της Σάμου (K.87) μεταξύ του ναού της Ήρας και του ρωμαϊκού βωμού οικοδομήθηκε επίσης μια τρίκλιτη βασιλική με ορθογώνιο νάρθηκα και προσκτίσματα. Στην Κρήτη στη Γόρτυνα (θέση Μαυρόπαπας) βρέθηκε τρίκλιτη δομική βασιλική (K.56) με παστοφόρια εκατέρωθεν του ιερού βήματος και ορθογώνιο νάρθηκα στα δυτικά ενώ τρίκλιτη πρέπει να ήταν και η βασιλική στη θέση του ιερού της Αθηνάς στην ακρόπολη (K.55). Ο ναός του Πυθίου Απόλλωνα (K.57) μετασκευάστηκε σε τρίκλιτη βασιλική με ημικυκλική αψίδα, η οποία προστέθηκε αφού διανοιχτηκε το μέσον του δυτικού τοίχου του αρχαίου ναού. Ο πρόναος του αρχαίου ναού χρησιμοποιήθηκε ως νάρθηκας. Στη Λεβήνα (K.58) η βασιλική είναι τρίκλιτη με νάρθηκα ελαφρά παράγωνο προς το κύριο σώμα της. Στην Τάρρα (K.61) έχει έλθει στο φως τρίκλιτη βασιλική με αψίδα και σύνθρονο στα ανατολικά ενώ στο Λιμένα Χερσονήσου (K.60) τρίκλιτη δομική βασιλική με αίθριο. Τρίκλιτη βασιλική με εγγεγραμμένη κυκλοτερή αψίδα εσωτερικά και εξωτερικά πολύπλευρη είναι η βασιλική του Αγ. Ανδρέα στη Λέσβο (K.86). Τέλος, τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα στα δυτικά, αίθριο κυκλικό βαπτιστήριο και άλλα προσκτίσματα αποκαλύφθηκε στο Εμποριό της Χίου (K.88).

B. Βασιλικές με εγκάρσιο κλίτος

Συχνά στην τρίκλιτη ή πεντάκλιτη βασιλική ενσωματώνεται ένα εγκάρσιο κλίτος. Τέτοια παραδείγματα επισημαίνονται στη Δωδώνη (K.44) (β' φάση), στη βασιλική κοντά στο ηρώο της Μαρώνειας (K.53), στη βασιλική του Ιλισσού (K.28) (τρίκλιτες βασιλικές με εγκάρσιο κλίτος) και το Ασκληπιείο Επιδαύρου (K.3) (πεντάκλιτη με εγκάρσιο κλίτος).

Γ. Βασιλικές με αρχιτεκτονικές επιδράσεις από μνημεία της Ανατολής

Ορατές είναι και οι αρχιτεκτονικές επιδράσεις περιοχών της Ανατολής σε κάποια από τα νέα χριστιανικά οικοδομήματα. Η

παλαιοχριστιανική βασιλική δίπλα στο ναύδριο του Αγίου Ζαχαρία στην Ελευσίνα (**K.35**) παρουσιάζει τυπολογικές ομοιότητες με αντίστοιχα οικοδομήματα της περιοχής της Μ. Ασίας. Πιο συγκεκριμένα, στα βόρεια του εξωνάρθηκα είναι προσαρτημένο βαπτιστήριο τετράγωνης κάτοψης που περιβάλλεται από διαδρόμους. Το ιδιάζον αυτό σχήμα συναντάται σε μνημεία της Μικράς Ασίας (Σμύρνη, Πέργαμος, Μίλητος)²³¹. Ο μονόχωρος ναός στο ιερό της Δέσποινας στη Λυκοσούρα Αρκαδίας (**K.7**), εκτός της κύριας εισόδου στα δυτικά, έφερε και δεύτερη είσοδο στη βόρεια πλευρά που στεγάζονταν με δικιόνιο προστώο. Τέτοια προστώα σύμφωνα με τον Ι. Τραυλό επισημαίνονται συχνά σε βασιλικές της Συρίας²³².

Δ. Μονόχωροι ναοί (εικ. 102)

Ένας άλλος ιδιαίτερος αρχιτεκτονικός τύπος που επιλέγεται για λιγοστά νέα λατρευτικά οικοδομήματα είναι και αυτός της μονόχωρης βασιλικής. Ο ναός της Παναγίας στην Πέτρα (Αρτέμιδος Αγροτέρας), είναι μονόχωρη βασιλική με νάρθηκα (**K.29**), όπως άλλωστε και ο μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός του Αγ. Γεωργίου (Ηφαιστείο) (**K.27**). Ο ναός αυτός έφερε πεντάπλευρη αψίδα στα ανατολικά. Στην Λυκοσούρα (**K.7**) μια μονόχωρη εκκλησία εγκαταστάθηκε στο άκρο της αρχαίας στοάς. Η βασιλική αυτή έφερε μια είσοδο στα δυτικά και μια ακόμη στα βόρεια, η οποία μάλιστα στεγάζονταν με δικιόνιο προστώο κάτι που ανακαλεί αρχιτεκτονικά πρότυπα από τις βασιλικές της Συρίας, όπως ήδη σημειώθηκε. Μέσα στο χώρο του ιερού της Σύμης στη Βιάννο της Κρήτης (**K.54**) αποκαλύφθηκαν δύο διαδοχικοί μονόχωροι, πιθανόν καμαροσκέπαστοι, ναοί που χρονολογούνται στον 5^ο ή 6^ο αι. Το νεότερο ναύδριο περιορίστηκε στο εσωτερικό του παλαιότερου, του οποίου επαναχρησιμοποίησε το νότιο τοίχο. Στον τύπο των μονόκλιτων βασιλικών είναι χτισμένος και ο ναός κοντά στο Ασκληπιείο της Δήλου (**K.74**). Μονόχωρος πρέπει να ήταν και ο παλαιοχριστιανικός ναός των Προπυλαίων της αθηναϊκής Ακρόπολης (**K.26**).

Ε. Τετράκογχος ναός

Η τετράκογχη εκκλησία στην αυλή της Βιβλιοθήκης του Αδριανού στη Ρωμαϊκή Αγορά των Αθηνών αποτελεί ενδιαφέρον οικοδόμημα λόγω της αρχιτεκτονικής της (**K.33**).

²³¹ Σωτηρίου, Αί παλαιοχριστιανικά, σ. 183-184.

²³² Τραυλός, Η παλαιοχριστιανική βασιλική, σ. 313 υποσ. 1.

ΣΤ. Οκταγωνικός ναός

Στη θέση του μικρού ευκτήριου οίκου στους Φιλίππους οικοδομήθηκε η περίφημη οκταγωνική εκκλησία του Αποστόλου Παύλου (Κ.47).

Τελος, ιδιαίτερης αναφοράς αξίζει μια ομάδα μνημείων, στα οποία λόγω κακής διατήρησης η ελλειπούς ανασκαφικής έρευνας δεν είναι δυνατό να αναγνωρίσουμε τον ακριβή αρχιτεκτονικό τύπο. Στις περισσότερες των περιπτώσεων οι ανασκαφικές εκθέσεις κάνουν λόγο αόριστα για «βασιλικές». Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν οι πρωτοχριστιανικοί ναοί στη Σικυώνα (Κ.13), την Άφυσσο (Κ.19), στις εκκλησίες του Αγίου Γεωργίου και στο Γυμνάσιο των Δελφών (Κ. 40, 39), στο ιερό του Ηρακλή στη Θάσο (Κ.50), στη Θήρα (Κ. 79), την Κορώνεια (Κ.37), στο Ασκληπιείο της Κω (Κ.68), στην Αρχαία Πύρρα (Μέσα) Λέσβου (Κ.86), στη Λισσό (Κ.60), στα Ύρια της Νάξου (Κ.81), στην Παλαιάπολη Σαμοθράκης (Κ.52), στο ιερό Αφροδίτης Μορφούς ή Διοσκούρων στη Σπάρτη (Κ.20) και στο αρχαϊκό ιερό πλησίον εκκλησίας Αγ. Ιωάννη Προβαντηνού στην Τεγέα (Κ.9).

ΜΕΡΟΣ Γ

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Κεφάλαιο 1

Ερμηνείες Ανοικοδόμησης Εκκλησιών εντός ή πλησίον Ειδωλολατρικών Ναών

Το φαινόμενο της ίδρυσης χριστιανικών βασιλικών στη θέση ειδωλολατρικών ναών συναρτάται άμεσα με τη σταδιακή παρακμή του δημόσιου χαρακτήρα των αρχαίων πόλεων και τη μεταβίβαση της παρουσίας των ειδωλολατρικών ιερών στην Εκκλησία. Μεγάλος αριθμός δημόσιων κτηρίων και κυρίως αρχαίων ναών περιήλθε με διαδοχικά αυτοκρατορικά διατάγματα είτε απευθείας στην ιδιοκτησία της Εκκλησίας, είτε στο κράτος, το οποίο στη συνέχεια τη μεταβίβασε σε αυτήν²³³. Έτσι τα άλλοτε κραταιά ειδωλολατρικά ιερά καταλήγουν στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας. Στην Ολυμπία (Κ.12), σε δύο αναθηματικές επιγραφές που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό της βασιλικής που διαμορφώθηκε στο λεγόμενο «Εργαστήριο του Φειδία» αναφέρονται τα ονόματα δυο χριστιανών, του Κυριακού (ως χορηγού) και του Ανδρέα (ως κατασκευαστή) που και οι δυο έφεραν τον εκκλησιαστικό τίτλο του «αναγνώστου». Σε μια απ' αυτές σημειώνεται ως κάτοχος της γης της εκκλησίας εντός του αρχαίου ιερού ένας από τους δύο «αναγνώστες» με το δικαίωμα της «εμφυτεύσεως»:

*«Κυριακός ό εύλαβέστατος Αναγνώστης και έμφυτευτής τής κτήσεως ύπέρ σωτηρίας έαυτοῦ εύξάμενος έκαλλιέργησε την στρώσιν»*²³⁴.

Στο Βίο και τα Θαύματα της Αγίας Θέκλας ένα κείμενο με έντονα κλασικιστικά στοιχεία που αποδίδεται στον επίσκοπο Σελευκείας της Ισαυρίας Βασίλειο εμφανίζεται η Αγία να καταλαμβάνει ένα ειδωλολατρικό ναό της Αθηνάς, εκδιώκοντας τον δαίμονα της θεάς που κατοικούσε εκεί και να θέτει τον χώρο υπο την εξουσία του Χριστού²³⁵. Τα άλλοτε λαμπρά δημόσια οικοδομήματα ερειπώνονται και οι πόλεις αλλάζουν φυσιογνωμία. Τώρα πια μειώνεται με αυξανόμενο ρυθμό η μέριμνα για την ανακαίνιση δημοσίων κτηρίων, στοών ή αρχαίων ναών. Στο ψηφιδωτό δάπεδο που καλύπτει το κεντρικό κλίτος της βασιλικής της Παλαιόπολης στη Αγορά της Άνδρου γίνεται μνεία των ονομάτων του ζεύγους των χορηγών Ευφρόσυνου και Μαρίας. Η βασιλική χρονολογείται στον 5^ο αι. και χτίστηκε πάνω σε μια από τις τρεις στοές που έχουν

²³³ Saradi, *The Byzantine City*, σ. 197-8, 203, 356.

²³⁴ Zoumbaki, *Elis und Olympia*, σ. 55.

²³⁵ *Βίος Αγ. Θέκλας*, σ. 82, 84-85.

εντοπιστεί στην περιοχή²³⁶. Ομοίως, μια βασιλική χτίστηκε πάνω στα ερείπια της Νότιας ή Κερκυραϊκής στοάς στην πόλη της Ήλιδας²³⁷. Στην αδιαφορία για την ανακαίνιση των παρηκμασμένων δημοσίων οικοδομημάτων συνέτεινε η ελάττωση των εσόδων των πόλεων που αποροφούνταν από το αυτοκρατορικό ταμείο. Το ενδιαφέρον των κατοίκων της χριστιανικής πόλης στρέφεται στο χτίσιμο εκκλησιών και θρησκευτικών οικοδομημάτων²³⁸. Η εγκατάσταση της χριστιανικής λατρείας στο χώρο των αρχαίων ιερών, επομένως, είναι δυνατό να ερμηνευτεί και από το γεγονός ότι μεταξύ των δημόσιων κτηρίων που περιέχονται στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας ανήκαν και αρκετοί ειδωλολατρικοί ναοί.

Συνήθως οι χριστιανοί καταλάμβαναν τους αρχαίους λατρευτικούς χώρους μετά από ικανό διάστημα ερήμωσής τους. Τα εγκαταλελειμμένα και σε πολλές περιπτώσεις ερειπωμένα κτήρια ενός αρχαίου ιερού λειτούργησαν για τους χριστιανούς ως πηγή έτοιμου οικοδομικού υλικού, το οποίο αντλούσαν σε αφθονία για τη δημιουργία των δικών τους ναών²³⁹. Είναι γνωστό άλλωστε σε αρκετές περιοχές το πρόβλημα της ένδειας των οικοδομικών υλικών για την κατασκευή νέων κτηρίων. Στην Ήλιδα²⁴⁰ για παράδειγμα, για το χτίσιμο νέων οικοδομημάτων της ελληνιστικής, ρωμαϊκής αλλά και παλαιοχριστιανικής περιόδου χρησιμοποιούνται δομικά στοιχεία από κτήρια παλαιότερων φάσεων λόγω της απουσίας λατομείων εξόρυξης λίθων στην περιοχή. Και σε άλλες περιοχές η κακή ποιότητα των τοπικών πετρωμάτων απέτρεψε τους χριστιανούς να επαναχρησιμοποιήσουν το οικοδομικό υλικό των εγκαταλελειμμένων ειδωλολατρικών ναών. Στους Δελφούς για παράδειγμα ο ιδιαίτερα εύθρυπτος πωρώδης λίθος των οικοδομημάτων του αρχαίου ιερού δεν ήταν δυνατό λόγω της ποιότητάς του να επαναχρησιμοποιηθεί και την παλαιοχριστιανική περίοδο²⁴¹. Ωστόσο, η επαναχρησιμοποίηση οικοδομικού υλικού είναι γνωστή και σε περιόδους ευμάρειας.

²³⁶ Ν. Γκιολές, Ανασκαφές στην παλαιοχριστιανική Βασιλική της Αγοράς στην Παλαιόπολη της Άνδρου, *Εβάνδρος, τιμητικός τόμος εις μνήμην Δημητρίου Ι. Πολέμη*, (Άνδρος 2009), σ. 155-176, εικ. 10.

²³⁷ Ν. Γιαλούρης, *ΠΑΕ* (1962), 125. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1964, 137 κ.ε. πιν. 134-135. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1967, 21, πιν. 10-11. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1973, 116 κ.ε. εικ. 2-3, πιν 139-141. Ο ίδιος, *ΑΔ* 18 (1963) Β1, σ. 102, πιν. 132γ. Ο ίδιος, *ΑΔ* 22 (1967) Β1, σ. 208, πιν. 149 α-β. Για το ψηφιδωτό δάπεδο: F. Glaser, Ein frühchristliches Mosaik in Alt -Elis, *JÖEAI* 52 (1976-77), σ. 35-38.

²³⁸ Saradi, *The Byzantine City*, σ. 385 κ.ε.

²³⁹ Spieser, *La christianisation*, σ. 313 και Foschia, *La réutilisation*, σ. 423. Για την παραχώρηση της ιδιοκτησίας των ειδωλολατρικών ναών στους τοπικούς άρχοντες και συντεχνίες: *CTh* X, 3, 5. Διατάγματα, επίσης, επιτρέπουν τη χρήση οικοδομικού υλικού από τους εγκαταλελειμμένους εθνικούς ναούς για την κατασκευή ή ανακαίνιση δημόσιων έργων: *CTh* XV, 1, 36.

²⁴⁰ Γιαλούρης, *Αρχαία Ήλις*.

²⁴¹ Déroche, *Delphes impériales*, σ. 126. Foschia, *La réutilisation*, σ. 423.

Η ένδεια των οικοδομικών υλικών θα πρέπει να συνδυαστεί και με την οικονομική δυσπραγία της εποχής των βαρβαρικών επιδρομών (3^{ος} - 6^{ος} αι. μ.Χ.)²⁴², αν και η επαναχρησιμοποίηση του αρχαίου οικοδομικού υλικού είναι γνωστή και σε περιόδους ευμάρειας. Συστηματικές προσπάθειες ανανέωσης των μεγάλων εθνικών ιερών πραγματοποιήθηκαν την εποχή του αυτοκράτορα Αντωνίνου και αργότερα από τον Ιουλιανό. Ωστόσο, οι επιπτώσεις των βαρβαρικών επιδρομών στην ελληνική χερσόνησο υπήρξαν πολύ σοβαρές και η μείωση του ενδιαφέροντος λόγω της διάδοσης του χριστιανισμού δεν άφηναν πια περιθώρια για το σχεδιασμό και την υλοποίηση προγράμματος αποκατάστασης των ειδωλολατρικών ιερών που είχαν πληγεί από αυτές. Η καταστροφική μανία των εισβολέων άφησε πίσω της εκτεταμένους ερειπιώνες στην Ελευσίνα (**K.35**), στην Ολυμπία (**K.12**) και αλλού. Χαρακτηριστικό της δεινής κατάστασης στην οποία περιήλθε ο ελλαδικός χώρος λόγω των συνεχών βίαιων επιδρομών είναι η παραχώρηση γενικής ατέλειας, φορολογικής απαλλαγής, που παραχωρήθηκε στην Ηλεία με ειδικές διατάξεις του Θεοδοσιανού κώδικα μετά την επιδρομή των Βησιγόθων του Αλάριχου²⁴³.

Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι η μνήμη της ιερότητας του χώρου παραμένει ισχυρή στη συνείδηση των ανθρώπων και μετά την εγκαθίδρυση της νέας θρησκείας, ώστε κατά τους χριστιανικούς χρόνους οι ναοί και τα ιερά λαμβάνουν ένα νέο χριστιανικό περιεχόμενο²⁴⁴. Άλλωστε, η παλαιοχριστιανική περίοδος, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, είναι μία μεταβατική περίοδος κατά την οποία σταδιακά η αρχαία θρησκεία αποδυναμώνεται, ενώ παράλληλα αναπτύσσεται και ισχυροποιείται η χριστιανική Εκκλησία. Έτσι την περίοδο αυτή οι δύο θρησκείες συνυπάρχουν και οι νεοφωτισθέντες χριστιανοί είναι πρώην ειδωλολάτρες. Με την επιβίωση της λατρευτικής σημασίας του χώρου και κατά τη χριστιανική περίοδο, δίνεται η δυνατότητα στους νέους εξ εθνικών χριστιανούς να λατρεύουν τον έναν θεό σε ένα χώρο οικείο²⁴⁵, εκεί όπου πριν τιμούσαν τους αρχαίους θεούς τους.

Βέβαια, ως γνωστόν, η χριστιανική Εκκλησία αρχικά υπήρξε ιδιαίτερα επιφυλακτική απέναντι στους ειδωλολατρικούς ναούς. Για το λόγο αυτό, οι χριστιανοί απέφευγαν συστηματικά τους χώρους των αρχαίων ιερών. Ο T. C. G. Thornton υποστηρίζει ότι δεν υπάρχουν άμεσα στοιχεία που να πιστοποιούν μια επέμβαση των χριστιανών στα αρχαία ειδωλολατρικά μνημεία νωρίτερα από το τέλος του 3^{ου} αι. μ.Χ.²⁴⁶ Ήταν για αυτούς χώροι στους οποίους κατοικούσαν δαίμονες, οι σκοτεινές δυνάμεις

²⁴² Bowden, *Epirus Vetus*, σ. 135 κ.ε.

²⁴³ Για τις βαρβαρικές επιδρομές στην ελληνική χερσόνησο και τις δυσμενέστερες επιπτώσεις τους βλ. το οικείο κεφάλαιο του παρόντος.

²⁴⁴ Αθανασιάδη, Το λυκόφως, σ. 31-50. Chaniotis, *Ritual dynamics*, σ. 147.

²⁴⁵ Deichmann, *Frühchristliche Kirchen*, σ. 105-138. Vaes, *Nova construere*, σ. 203.

²⁴⁶ Thornton, *The destruction*, σ. 123.

του κακού που αντιστρατεύονται τη χριστιανική πίστη. Μέσα σ' αυτή τη λογική οι Πατέρες της Εκκλησίας συνιστούσαν την πλήρη αποφυγή των αρχαίων λατρευτικών χώρων²⁴⁷.

Η ιδέα της συνέχισης της χρήσης των αρχαίων ναών υπό το νέο χριστιανικό πρίσμα και της διαδοχής της πολυθεϊστικής θρησκείας από τη χριστιανική, αρχίζει με αργούς ρυθμούς να εμπεδώνεται από τον 4^ο αι. μ.Χ., όταν χριστιανοί θεολόγοι διατυπώνουν το επιχείρημα ότι η αρχαία ελληνική φιλοσοφία και η λογοτεχνία λειτούργησαν ως πρόδρομοι της χριστιανικής διδασκαλίας και προπαρασκεύασαν τον εθνικό κόσμο να δεχτεί το κήρυγμα του Ευαγγελίου. Η προσέγγιση αυτή της αρχαίας παράδοσης απ' τους Πατέρες, όπως ο Μέγας Βασίλειος²⁴⁸, θα κυριαρχήσει στην χριστιανική θεολογία στους επόμενους αιώνες.

Ο T. Gregory έχει εκφράσει έντονες επιφυλάξεις σχετικά με την συνειδητή συνέχεια της λατρείας με νέο χριστιανικό περιεχόμενο. Βασιζόμενος στα πορίσματα της A. Frantz για την Αθήνα, όπου η συγγραφέας καταδεικνύει ότι στην Αθήνα οι δύο θρησκευτικές κοινότητες ζούσαν αποκομμένες μεταξύ τους²⁴⁹, και του J. M. Spieser, ο οποίος επιμένει στην αποστασιοποίηση των χριστιανικών πληθυσμών από τα εθνικά ιερά για μακρό χρονικό διάστημα, ο Gregory καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν απασχολούσε τους χριστιανούς η συνέχιση της λατρευτικής χρήσης του εθνικού ιερού χώρου²⁵⁰. Παρόμοια άποψη έχει εκφράσει και ο Γ. Δεληγιαννάκης υποστηρίζοντας ότι παρά την έμφαση που δίνεται από μια μερίδα σύγχρονων μελετητών στην ιδέα της συνέχειας μεταξύ ειδωλολατρικής και χριστιανικής λατρείας φαίνεται ότι οι χριστιανοί της ύστερης Αρχαιότητας δεν είχαν συνείδηση της ιερότητας των εθνικών λατρευτικών χώρων και μάλιστα απέφευγαν συστηματικά τα ειδωλολατρικά ιερά ως τόπους μολυσμένους από τους δαίμονες χωρίς να εμφανίζουν καμία προθυμία για συνέχεια της εθνικής λατρευτικής πράξης με νέο χριστιανικό ένδυμα²⁵¹.

Το πλήθος των εκκλησιών που χτίζεται *ex novo* μακριά από τα εθνικά ιερά φαίνεται να υποστηρίζει αυτή την άποψη. Ο αριθμός των εκκλησιών που υψώνονται στην θέση ή πλησίον αρχαίων ιερών είναι σαφώς περιορισμένος σε σχέση με τον αριθμό των εκκλησιών που χτίζονται σε άλλες θέσεις μακριά απ' αυτά. Στην Πελοπόννησο μόλις το 30% των χριστιανικών βασιλικών θεμελιώθηκαν στα ερείπια ενός εθνικού

²⁴⁷ Για παράδειγμα: Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Ομιλία* XIII. 9. Θεοδώρητος Κύρρου, *Θεραπευτική*, VIII, 68: «αἱ δὲ τούτων ὕλαι καθωσιώθησαν τοῖς τῶν μαρτύρων σηκοῖς».

²⁴⁸ Μ. Βασίλειος, *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ἠφελοῖντο λόγων*, PG 31, 563-590.

²⁴⁹ Frantz, *From Paganism to Christianity*, σ. 187-205.

²⁵⁰ Gregory, *The survival*, σ. 229-242

²⁵¹ Chaniotis, *Ritual dynamics*, σ. 141-166. Αθανασιάδη, *Το λυκόφως*, σ. 31-50. Αντίθετα: Deligiannakis, *Late paganism*, LAA (υπό έκδοση) και Pagoulatos, *The destruction*, σ. 152-153.

ναού ή σε γειτνίαση προς κάποιο ειδωλολατρικό ιερό²⁵². Στην Κρήτη το ποσοστό αυτό αγγίζει το 10%, στα Δωδεκάνησα το 8%²⁵³, ενώ στη Λέσβο²⁵⁴ ανέρχεται σε 5%. Αντίστοιχα πολύ χαμηλά είναι τα ποσοστά ανάλογων περιπτώσεων στη Θεσσαλία (1%) και στην Ήπειρο (μόνο το παράδειγμα της Δωδώνης)²⁵⁵. Αντίθετα ένα σημαντικό ποσοστό εκκλησιών (46%) διαδέχτηκαν αρχαία ιερά στις Κυκλάδες²⁵⁶. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι η επαναχρησιμοποίηση κτηρίων κοσμικού χαρακτήρα για μετατροπή τους σε εκκλησιαστικά οικοδομήματα υπήρξε πολύ πιο συχνή σε σχέση με την υιοθέτηση αρχαίων λατρευτικών χώρων²⁵⁷. Ωστόσο, παλαιότεροι αλλά και σύγχρονοι μελετητές αναζητούν και αποδέχονται τη λατρευτική συνέχεια στα αρχαία ιερά²⁵⁸.

Ο τρόπος της μετάβασης από τους ειδωλολατρικούς ναούς στην εκκλησία, όπως διαμορφώθηκε από την ίδια την Εκκλησία γίνεται φανερός στους χρησμούς που αποδόθηκαν στους ειδωλολατρικούς θεούς σχετικά με την παρακμή της αρχαίας θρησκείας και τη διαδοχή της από την νέα χριστιανική. Στα τέλη του 5^{ου} αι. μ.Χ., οπότε και η ειδωλολατρία δεν συνιστούσε πια σημαντική απειλή, επιχειρείται εκ μέρους της εκκλησίας οικειοποίηση της παλαιάς θρησκείας και προσπάθεια να παρουσιασθεί ως ομαλή, αναμενόμενη και δικαιολογημένη η εγκατάσταση της χριστιανικής λατρείας στα άλλοτε εθνικά ιερά. Σε ένα

²⁵² Deligiannakis, *Sacred Landscape*. Για την τοπογραφία και τη λειτουργία των εκκλησιών στην Πελοπόννησο της Ύστερης Αρχαιότητας βλ. επίσης: R. Sweetman, *The Christianization of the Peloponnese: The Topography and Function of Late Antique Churches*, *JLA* 3.2 (2010), 203-261.

²⁵³ Από τις περίπου 80 παλαιοχριστιανικές εκκλησίες που αναφέρει στον σχετικό κατάλογο που έχει καταρτίσει για την Κρήτη ο Βολανάκης, *Τα παλαιοχριστιανικά Κρήτης*, σ. 235-261 (Ο Ι. Βαραλής, αναβιβάζει τον αριθμό των μνημείων σε 100: Ι. Βαραλής, *Παρατηρήσεις στην παλαιοχριστιανική ναοδομία της Κρήτης*, στο Β. d'Erasmio-A. Ausilio (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina, Atti del Convegno Internazionale, Iraklion, 23-30 Settembre 2000*, Scuola Archeologica Italiana di Atene (Turin-Padova 2004) μόνο 13 χτίστηκαν πάνω ή κοντά σε αρχαία ιερά. Στα Δωδεκάνησα από το πλήθος των 166 περίπου πρωτοχριστιανικών ναών που αναφέρει ο ίδιος συγγραφέας σε αντίστοιχο κατάλογο που αφορά την περιοχή αυτή (Βολανάκης, *Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία*, σ. 311-347) μόλις 10 μνημεία χτίστηκαν σε συνάφεια με κάποιο ειδωλολατρικό λατρευτικό χώρο.

²⁵⁴ Ο Α. Καλδέλλης αναφέρει την ύπαρξη 50-70 παλαιοχριστιανικών βασιλικών στο νησί: Kaldellis, *Lesbos*, σ. 155-167. Καλδέλλης, *Η Λέσβος*, σ. 175 κ.ε.

²⁵⁵ Στη Θεσσαλία και τις Σποράδες μόλις δύο παλαιοχριστιανικές εκκλησίες φαίνεται ότι αντικατέστησαν αρχαία ιερά. Ο Ι. Βαραλής, *Η ναοδομία της Θεσσαλίας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, 1^ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*, (Βόλος 2006), σ. 345-369, στην ίδια περιοχή σημειώνει την ύπαρξη 78 πρωτοχριστιανικών εκκλησιών.

²⁵⁶ Στον τόμο για τις χριστιανικές επιγραφές των Κυκλάδων ο G. Kiourtzian, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades de la fin du IIIe au VIIe siècle après J.-C.*, (Paris 2000), κάνει σύντομη αναφορά στις βασιλικές που έχουν έλθει στο φως σε καθένα από αυτά τα νησιά. Από τις περίπου 28 χριστιανικές βασιλικές που σημειώνει στη θέση ή κοντά σε αρχαίους ναούς χτίστηκαν οι 12, ποσοστό εξαιρετικά αυξημένο σε σύγκριση με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου.

²⁵⁷ Vaes, *Christliche*, σ. 305-443.

²⁵⁸ Deichmann, *Frühchristliche Kirchen*, σ. 105-138. Dyggve, *Les traditions culturelles*, σ. 10. Από τις νεότερες μελέτες: Foschia, *La réutilisation*, σ. 424-425.

κείμενο που χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αι. μ.Χ.²⁵⁹, αποτελεί προϊόν της εκκλησιαστικής διάνοησης της θεολογικής σχολής της Αλεξάνδρειας που αναπαράγεται στα συγγράμματα αρκετών σύγχρονων εκκλησιαστικών ανδρών, γνωστό ως Θεοσοφία *Tübingen* επιχειρείται να προβληθεί η ανωτερότητα της χριστιανικής διδασκαλίας έναντι της ειδωλολατρίας²⁶⁰. Σε ένα απόσπασμα του πολύτομου αυτού έργου (που δε σώζεται ολόκληρο) αναφέρεται ότι μόλις οι κάτοικοι της Κυζίκου, αποφάσισαν να μετατρέψουν τον ειδωλολατρικό ναό της Ρέας που υπήρχε στην πόλη τους σε εκκλησία βρήκαν μια πλάκα σε μια πλευρά του ναού όπου αναφέρονταν η ύπαρξη μιας και μόνης τρισυπόστατης θεότητας, ο Λόγος της οποίας θα σαρκωθεί από παρθένο, και προέτρεπε να αφιερωθεί ο ναός ως εκκλησία στην παρθένο Μαρία, μητέρα του Υιού και Λόγου του αληθινού Θεού²⁶¹:

«Ὅτι ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ βασιλέως Λέοντος ναὸς εἰδώλου, ὀμηλιξ τῆς Κυζικηνῶν πόλεως, ἔμελλε παρὰ τῶν πολιτῶν εἰς εὐκτήριον μετασκευασθῆναι οἶκον τῆς ὑπερενδόξου δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου, καὶ εὐρέθη ἐν λίθῳ μεγάλῳ κατὰ τὸ πλευρὸν τοῦ νεῶ χρησμός ἐγκεκολαμμένος. Ὁ δὲ αὐτὸς εὐρέθη καὶ ἐν Ἀθήναις ἐν τῷ ἀριστερῷ μέρει τοῦ νεῶ κατὰ τὴν πύλην, ἀπαράλλάκτως ὅμοιος ὧν ἐκείνῳ· ἐρωτησάντων γὰρ τῶν πολιτῶν τὸν Απόλλωνα οὕτως· ‘προφήτευσον ἡμῖν προφήτα, Τιτὰν Φοῖβ’ Ἀπολλον, τίνος ἔσται δόμος οὗτος;’ ἔχρησε τάδε·

Ἔσα μὲν πρὸς ἀρετὴν καὶ κόσμον ὄρωρε, ποιεῖτε· ἐγὼ γὰρ ἐφετμεύω τρις ἓνα μόνον ὑψιμέδοντα θεόν, οὗ λόγος ἄφθιτος ἐν ἀδαεὶ κόρη ἐγκυμῶν ἔσται ὅστις ὥσπερ τόξον πυρφόρον μέσον διαδραμῶν κόσμον ἅπαντα ζωγρήσας πατρὶ προσάξει δῶρον· αὐτῆς ἔσται δόμος οὗτος, Μαρία δὲ τὸ ὄνομα αὐτῆς.»

Το ίδιο απόσπασμα σημειώνει ότι μια ανάλογη επιγραφή βρέθηκε στην ανατολική πλευρά του Παρθενώνα των Αθηνών, όταν επρόκειτο να μετατραπεί επίσης σε εκκλησία:

«Ὁ δὲ αὐτὸς εὐρέθη καὶ Ἀθήνησιν ἐν τῷ ἀριστερῷ μέρει τοῦ νεῶ κατὰ τὴν πύλην ἀπαράλλάκτως ὅμοιος ὧν ἐκείνῳ» .

²⁵⁹ Για τη χρονολόγηση του κειμένου βλ. Saradi, *Late paganism, LAA* (υπό έκδοση), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁶⁰ Deligiannakis, *Late paganism* και Saradi, *Late paganism, LAA* (υπό έκδοση).

²⁶¹ *Tübingen Theosophy*, 53-54: H. Erbse (επιμ.), *Theosophorum Graecorum Fragmenta* (Stuttgart & Leipzig 1995), σ. 35-36. (Νέα έκδ.: P. F. Beatrice, *Anonymi Monophysitae Theosophia. An Attempt at Reconstruction* (Leiden 2001), XX-XXV, κειμ.: I.54-55 (σ. 26-27). Mango, *The conversion*, σ. 201-203. Busine, *Parole*, σ. 427-429. Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. II, σ. 22-24.

Μάλιστα ο C. Mango βασιζόμενος σε αυτή την αναφορά χρονολόγησε την μετατροπή του Παρθενώνα σε χριστιανική βασιλική στα τέλη του 5^{ου} αι. μ.Χ.²⁶²

Μια επιγραφή που βρέθηκε σχετικά πρόσφατα στην Ικαρία αποδίδει και επιβεβαιώνει τις παραπάνω γραπτές αναφορές²⁶³. Στην επιγραφή αυτή γίνεται λόγος για μετατροπή ενός ειδωλολατρικού ναού του νησιού σε εκκλησία αφιερωμένη στην Θεοτόκο:

«προφητεύοντος --- Απολ[λ---]ς τινάς· τίνος ἔσ-
τε δόμος ο ὕ τος ἰ πάλιν τίν[- -- ἔ]στε; χρησιμὸς ἐδό-
θη · ἐ γ ὀ <δ> ἐ πυθμεύο , ὅ σα μ ἐ ν πρ ὀ ς ἀ[ρετὴν κα]ι κόσμ<ν>
ῶρωρεν
πο ἰ τε , τρισένα μόνον ὕ ψιμέδ[οντα Θεό]ν, οὐ λόγος
ἄ φ [θ]ειτο<ς> ἐ ν ἄ δα ἦ ἔ ν[κνος] ἔστε, ὅσπερ γὰρ
[πυ]ριφόρο(ν) τόξο(ν) μέσ[ον δια]δραμῆ κόσ-
[μο]ν . ἄ παντα , ζογρίσας π [ροσά]ξι δῶρον τῷ πατρί·
ἰαυτῆς ἔστε δόμος· Μαρία δὲ τοῦν]ομα αὐτῆς.

-----σι καὶ μὰ τὸν ἀρχάγγελον καὶ τ--
-----ἀγαθὴ ἡμῖν βασιλις καὶ δέσποινα»

Πιθανολογείται ότι η επιγραφή αυτή αναφέρεται σε χριστιανική βασιλική που προϋπήρχε στη θέση του ναού της Αγίας Ειρήνης στη θέση Οινόη, η οποία με τη σειρά της είχε διαδεχτεί προγενέστερο εθνικό ναό²⁶⁴. Όλα τα παραπάνω στοιχεία μαρτυρούν μια συστηματική προσπάθεια ανώτερων εκκλησιαστικών κύκλων να παρουσιάσουν τις μετατροπές των ειδωλολατρικών ναών σε εκκλησίες ως αναμενόμενες από την ειδωλολατρική αυθεντία, με σκοπό να πείσουν τόσο το χριστιανικό ποιμνιο όσο και τους εναπομείναντες ειδωλολάτρες ότι τέτοιου είδους ενέργειες ήταν θεμιτές και επιτρεπτές, αμβλύνοντας με τον τρόπο αυτό τις εκατέρωθεν αντιδράσεις και διευκολύνοντας την ομαλή μετάβαση των ναών από την εθνική στην χριστιανική λατρεία²⁶⁵.

Νομίζω ότι στα παραπάνω βρίσκεται και το ερμηνευτικό κλειδί για την αποδοχή ή όχι της συνέχισης της λατρείας στους ειδωλολατρικούς λατρευτικούς χώρους με νέο χριστιανικό ένδυμα. Αν και αρχικά η εκκλησία στάθηκε αρνητική στην εγκατάσταση της χριστιανικής λατρείας στα εθνικά ιερά, συνιστώντας μάλιστα την αποφυγή τους από τους χριστιανούς, από τα τέλη του 5^{ου} αι. μ.Χ. υιοθετεί μία ρητορική που

²⁶² Mango, *The conversion*, σ. 201-203.

²⁶³ IG XII.VI.2 1265. Ματθαίου, Παπαδόπουλος, *Επιγραφές*, σ. 61 κ. ε., αρ. 31. Παρατίθεται το κείμενο της επιγραφής ως έχει.

²⁶⁴ Deligiannakis, *Late paganism, LAA* (υπό έκδοση).

²⁶⁵ Deligiannakis, *Late paganism και Saradi, Late paganism, LAA* (υπό έκδοση).

επιχειρεί να εμφανίσει την χριστιανική λατρεία ως φυσικό διάδοχο της ειδωλολατρίας στο χώρο των ειδωλολατρικών ιερών.

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που συνέβαλε στην εγκατάσταση εκκλησιών στα αρχαία ιερά ήταν και το γεγονός ότι οι χριστιανικοί ναοί λειτούργησαν προπαγανδιστικά υπέρ της νέας θρησκείας μέσα στα ίδια τα λατρευτικά κέντρα της αρχαίας πολυθεϊστικής θρησκείας. Ήταν ένας μοχλός πίεσης προς τους ειδωλολάτρες. Συχνά παρατηρείται το φαινόμενο της ίδρυσης του χριστιανικού ναού δίπλα στον αρχαίο. Μάλιστα, στην περίπτωση αυτή ακόμη και αν ο ειδωλολατρικός ναός είχε εγκαταλειφθεί, δεν θίγεται από τους χριστιανούς. Η χριστιανική εκκλησία χτίζεται δίπλα σ' ένα εθνικό ναό που εξακολουθεί να είναι εν λειτουργία μέσα σε ένα πνεύμα ανταγωνισμού μεταξύ αρχαίας και νέας θρησκείας, ώστε να διακηρύττει εμφαντικά τόσο τον θρίαμβο της εκκλησίας όσο και την παρακμή της ειδωλολατρίας στα μάτια των εναπομεινάντων εθνικών²⁶⁶.

Γνωρίζουμε ότι η αρχαία ελληνική θρησκεία δεν εξαφανίστηκε δια μιας, ούτε βέβαια ο χριστιανισμός κυριάρχησε στην Ελλάδα ευθύς εξαρχής. Παρά τις πιέσεις της αυτοκρατορικής νομοθεσίας ενάντια στην ειδωλολατρία και την παρακμή των εθνικών ναών λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων για την αποκατάστασή τους μετά από φυσικές ή άλλες καταστροφές που είχαν υποστεί, ειδωλολατρικές πρακτικές στους χώρους των αρχαίων ιερών διατηρούνται έως και τον 6^ο αι. μ.Χ. Προσκυνητές εξακολούθησαν να επισκέπτονται τα ερειπωμένα ή εγκαταλελειμμένα ιερά, κυρίως της υπαίθρου, όπου προσεύχονταν και πρόσφεραν ταπεινά αναθήματα στους θεούς²⁶⁷.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Ασκληπιείο της Κορίνθου (Κ.17). Η καταστροφή του ιερού έχει αποδοθεί τόσο στην εισβολή των Βησιγόθων όσο και στην δράση των χριστιανών. Μετά την καταστροφή του στα τέλη του 4^{ου} ή το αργότερο αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. ο ειδωλολατρικός ναός απογυμνώθηκε από το οικοδομικό υλικό του που χρησιμοποιήθηκε είτε στην κατασκευή άλλων κτηρίων είτε στην παραγωγή ασβέστη. Τον προαύλιο χώρο του ναού και περιμετρικά αυτού κατέλαβε λίγο αργότερα στα τέλη του 5^{ου} ή αρχές του 6^{ου} αι. μ.Χ. ένα εκτεταμένο χριστιανικό νεκροταφείο που περιλάμβανε τουλάχιστον τριακόσιες ταφές. Ωστόσο, στον κατεστραμένο ναό του Ασκληπιού συνέχισαν να προσέρχονται ειδωλολάτρες για να προσευχηθούν στο θεό και να τελέσουν κάποιες

²⁶⁶ Gregory, *The survival*, σ. 229-242.

²⁶⁷ Λιβάνιος, *Λόγοι* 17, 22. Ο ίδιος, *Λόγοι* 14, 41. Ο ίδιος, *Λόγοι* I, 143, και 30, 39. Μαρίνος, *Πρόκλος ἢ Περί Εὐδαιμονίας*, 29. Επίσης, J. Van Ginkel, *John of Ephesus: A Monophysite Historian in Sixth-Century Byzantium*, (Groningen 1995), σ. 131. PG 78, 217 και M. Smith, *Aspects of the preservation and transmission of indigenous religious tradition in Akhmin and its environs during the Greco-Roman period*, στο A. Egberts, B. P. Muhs & J.V.D. Vliet, (επιμ.), *Perspectives on Panopolis. An Egyptian Town from Alexander the Great to the Arab Conquest* (Leiden 2002), σ. 244.

περιορισμένου χαρακτήρα τελετές, όπως φανερώνει ένας βωμός που εντοπίστηκε μπροστά από το ναό και μπορεί να χρονολογηθεί μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ. Οι τελετές αυτές συνεχίστηκαν μέχρι περίπου τα μέσα του 6^{ου} αι. μ.Χ. Ο βωμός αυτός πρέπει να αντικατέστησε τον κύριο βωμό που καταστράφηκε μαζί με το ναό²⁶⁸. Το πλήθος των νομισμάτων που βρέθηκαν στον πραύλιο χώρο του ναού σε συνδυασμό με μεγάλο αριθμό λυχναριών που έφεραν τόσο ειδωλολατρικά όσο και χριστιανικά σύμβολα φανερώνει μια έντονη επισκεψιμότητα της περιοχής που πρέπει να κατέστη χώρος θρησκευτικού συγκριτισμού μεταξύ της παλαιάς και της νέας θρησκείας²⁶⁹. Σύμφωνα με τον R. M. Rothaus οι χριστιανικοί τάφοι απλώθηκαν γύρω από τον αρχαίο ναό για να εμποδίσουν την συνεχιζόμενη προσέλευση των ειδωλολατρών στο κατεστραμμένο ιερό, καθώς θεωρούνταν ακάθαρμο σύμφωνα με την ειδωλολατρική παράδοση οι πιστοί να έχουν έλθει σε επαφή με νεκρούς και την ίδια στιγμή να αποδίδουν την λατρεία τους στο θεό²⁷⁰.

Ανάλογες περιπτώσεις συνέχισης ειδωλολατρικών πρακτικών στους χώρους κατεστραμμένων ναών²⁷¹ έχουν επισημανθεί στο Ναό Ε στο forum της Κορίνθου – στην Κόρινθο όλοι οι εθνικοί ναοί καταστράφηκαν εντελώς – και στο Αφροδίσιο του Άργους, όπου λυχνάρια με ειδωλολατρικά θέματα έχουν βρεθεί στο στρώμα καταστροφής των ναών²⁷². Επίσης, στο ναό της Άρτεμης στη Ρακίτα Αχαΐας, στο στρώμα καταστροφής στην είσοδο του ναού, αρκετά ευρήματα της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου υποδηλώνουν συνέχιση της εθνικής λατρείας στον υπαίθριο χώρο μπροστά στο ναό και σε βωμό που είχε κατασκευαστεί για το λόγο αυτό μετά την καταστροφή του ναού²⁷³.

Υπήρξε λοιπόν μία μεγάλη περίοδος συνύπαρξης των δύο θρησκειών, άλλοτε ειρηνικής και άλλοτε μέσα από συγκρούσεις²⁷⁴. Και στις δύο περιπτώσεις κυρίαρχο στοιχείο φαίνεται να ήταν ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο κοινοτήτων. Οι χριστιανικοί πληθυσμοί επιδιώκουν να δημιουργήσουν μεγαλοπρεπείς ναούς αντάξιους με τους αρχαίους ελληνικούς προκειμένου να δηλώσουν τη δυναμική τους ύπαρξη και να προσηλυτίσουν τους ειδωλολάτρες. Μάλιστα, στην προοπτική αυτή, χριστιανικές βασιλικές χτίζονται στις κύριες εισόδους πρόσβασης

²⁶⁸ Rothaus, *Corinth*, σ. 46-47.

²⁶⁹ Sanders, *Archaeological evidence*, σ. 430-437. Rothaus, *Corinth*, σ. 48-49.

²⁷⁰ Rothaus, *Corinth*, σ. 49-50. Αντίθετη άποψη έχει εκφράσει ο Sanders, *Archaeological evidence*, σ. 430, αρ. 17.

²⁷¹ Αναλυτική αναφορά στα παραδείγματα που σημειώνονται εδώ αλλά και σε άλλα τόσο από τον ηπειρωτικό όσο και από τον νησιωτικό ελλαδικό χώρο βλ. στις σχετικές μελέτες των: Deligiannakis, *Late paganism* και Saradi, *Late paganism*, *LAA* (υπό έκδοση).

²⁷² Rothaus, *Corinth*, σ. 48-49 (Ναός Ε, Κόρινθος), G. Daux, *BCH* 93 (1969), 1009-1010 (Αφροδίσιο Άργους).

²⁷³ Μ. Πετρόπουλος, *ΑΔ* 50 (1995) Χρον. Β1, σ. 224.

²⁷⁴ Foschia, *La réutilisation*, σ. 434.

των αρχαίων πανελλήνιων ιερών, όπως εύστοχα σημειώνει η A. Robertson-Brown²⁷⁵. Σημειολογικά η ίδρυση μίας εκκλησίας δίπλα σ' ένα ειδωλολατρικό ναό, δηλώνει την επιθυμία της χριστιανικής κοινότητας να διακηρύξει, ότι κατείχε ίση θέση με τον ειδωλολατρικό πληθυσμό και σ' ένα δεύτερο επίπεδο τον θρίαμβο της Εκκλησίας.

Συχνά όμως, η χριστιανική εκκλησία υψώνεται δίπλα σε έναν εθνικό ναό που έχει ήδη εγκαταλειφθεί. Έτσι, διακηρύσσει την υπεροχή της νέας θρησκείας έναντι της παλαιάς. Καθιστά εμφανή στους κατοίκους της περιοχής και προφανώς στους εναπομείναντες ειδωλολάτρες την οριστική παρακμή και εγκατάλειψη της εθνικής θρησκείας και το θρίαμβο της χριστιανικής εκκλησίας²⁷⁶. Αυτό υποδηλώνει το μέγεθος και η μεγαλοπρέπεια των πρώιμων χριστιανικών βασιλικών που είναι δυσανάλογες προς τον πληθυσμό που εξυπηρετούσαν.

Οι χριστιανικές βασιλικές των πόλεων αποτελούν τα σπουδαιότερα και λαμπρότερα οικοδομήματα του αστικού τοπίου²⁷⁷. Είναι οι λατρευτικοί πυρήνες των οικισμών, τα κέντρα της πολιτικής, κοινωνικής και εμπορικής ζωής της πόλης. Επιπλέον συχνά αναδεικνύονται σε διοικητικά κέντρα καθώς πρόκειται σε πολλές περιπτώσεις για επισκοπικές εκκλησίες. Γύρω από αυτές αναπτύσσεται ένα περίπλοκο σύμπλεγμα θρησκευτικών κτηρίων που γίνονται το κέντρο της χριστιανικής πόλης²⁷⁸. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το παλαιοχριστιανικό κτηριακό συγκρότημα των Φιλίππων της Μακεδονίας με πυρήνα τον οκταγωνικό ναό που ιδρύεται στο κέντρο του αστικού ιστού. Βέβαια, τώρα έχουμε πολλά κέντρα γύρω από τις εκκλησίες σε αντίθεση με το ένα κέντρο της αγοράς / forum.

Ως προς τους λόγους παρακμής των αρχαίων ιερών θα πρέπει να σημειωθούν τα εξής. Οι αρχαίοι ναοί εγκαταλείπονται, καθώς η εθνική θρησκεία παρακμάζει και ένας όλο και αυξανόμενος αριθμός ανθρώπων προσέρχεται στη νέα θρησκεία. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε απογραφή των χρόνων της βασιλείας του Μεγάλου Θεοδοσίου το ήμισυ του πληθυσμού της αυτοκρατορίας ακολουθεί πια το χριστιανισμό²⁷⁹. Η ερήμωση των ναών της υπαίθρου επιβεβαιώνεται και από τις αναφορές παλαιότερων περιηγητών που κάνουν λόγο για ένα σημαντικό αριθμό εγκαταλελειμμένων ιερών ήδη πριν από την εξάπλωση του χριστιανισμού στην Ελλάδα. Μόνο στην Αρκαδία ο Πausανίας αναφέρει τουλάχιστον

²⁷⁵ Robertson-Brown, *Hellenic Heritage*, σ. 309-320.

²⁷⁶ Spieser, *La christianisation*, σ. 309-320, Foschia, *La réutilisation*, σ. 413-434. Gregory, *The survival*, σ. 237. Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. I, σ. 108-122.

²⁷⁷ Saradi, *Beholding*, σ. 31-36.

²⁷⁸ Λάββας, *Οι πόλεις*, σ. 416 κ.ε. Saradi, *The Byzantine city*, σ. 385 κ.ε.

²⁷⁹ R. Stark, *The Rise of Christianity* (Princeton 1996). Για τον ελλαδικό χώρο βλ. Μ. Κορδώσης, *Ιστοριογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων* (Αθήνα 1996).

δεκαεννέα (19) περιπτώσεις εγκαταλελειμμένων εθνικών ναών που συνάντησε²⁸⁰. Παρόμοια, στην περιοχή της Αργολιδοκορινθίας σημειώνει την ύπαρξη τουλάχιστον δώδεκα (12) εγκαταλελειμμένων αρχαίων ιερών²⁸¹. Λιγότερες περιπτώσεις επισημαίνονται στην Λακωνία²⁸² και Ηλεία²⁸³, ενώ δεν υπάρχουν αναφορές στο έργο του περιηγητή, για κατεστραμμένους και εγκαταλελειμμένους ειδωλολατρικούς ναούς στην Μεσσηνία και Αχαΐα. Αν και δεν είμαστε σε θέση να έχουμε ακριβή στοιχεία για το συσχετισμό των εθνικών ιερών στα οποία εγκαταστάθηκε η χριστιανική λατρεία σε αντιπαράβολή με αυτά που μετά την εγκατάλειψή τους δεν υιοθετήθηκαν ποτέ από τους χριστιανούς, φαίνεται ότι η αναλογία μεταξύ τους υπήρξε σημαντικά αυξημένη υπέρ των τελευταίων.

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι ένας ικανός αριθμός εθνικών ναών υπέστη ανακαινίσεις ή ανηγέρθηκαν εκ θεμελίων κατά την διάρκεια του 4^{ου} αι. μ.Χ. ενώ περιστασιακές αποκαταστάσεις ειδωλολατρικών ναών πραγματοποιούνται ακόμη και τον 5^ο αι. μ.Χ.²⁸⁴ Στην Ακρόπολη των Αθηνών πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες επισκευές στον ναό της Αθηνάς Παρθένου, πιθανότατα γύρω στα τέλη του 4^{ου} αι. ή αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ., μετά τις καταστροφές που υπέστη κατά την επιδρομή των Ερούλων²⁸⁵. Η στέγη του ναού καλύφθηκε με κεραμίδια προστατεύοντας μόνο το σηκό και αφήνοντας ακάλυπτο το πτερό ως μια ανοικτή υπαίθρια περιμετρική στοά²⁸⁶. Το λατρευτικό άγαλμα της θεάς αποκαταστάθηκε, όπως φανερώνουν ίχνη μίας νέας βάσης πάνω στην οποία τοποθετήθηκε. Το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Φειδία δεν διατηρούνταν την εποχή αυτή καθώς ήδη από το 295 π.Χ. είχε ήδη απομακρυνθεί η χρυσή επένδυσή του²⁸⁷. Λίγο νωρίτερα, ένα νέο λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Νίκης

²⁸⁰ Πρόκειται για ειδωλολατρικούς ναούς και ιερά που είχαν ήδη εγκαταλειφθεί, είχε καταρρεύσει η στέγη τους, ή κείτονταν σε ερείπια. Οι ναοί αυτοί αναφέρονται στα «*Αρκαδικά*» του περιηγητή. Πρόκειται για τους ναούς: της Αφροδίτης (9,6), της Αφροδίτης (12,6), της Αθηνάς (14,4), του Απόλλωνα (15,4), του Ερμή (17,1), της Αφροδίτης (24, 6), των Δώδεκα Θεών (25,3), της Ήρας (26,2), της Δήμητρας (29,5), του Ερμή (30,6), του Ερμή (32, 1), των Μουσών (32,2), του Άρη (32,3), της Άρτεμης (35,5), της Αθηνάς (36,7), της Αφροδίτης (41,10), της Μητρός των Θεών (44,1), της Άρτεμης (53,11) και του Πυθίου Απόλλωνα (54,5). Βλ. και Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά και Αρκαδικά* (Αθήνα 1980).

²⁸¹ «*Κορινθιακά*»: Άγνωστου θεού (5,5), Αχιλλέως – μετέπειτα Διός (5,5), Αρτέμιδος Λιμναίας (7,6), Απόλλωνα (7,9), Αθηνάς (11,1), Απόλλωνα (11,2), Ήρας (12,2), Ασκληπιού (13, 4), Ήρας (17,7), Δήμητρας (18,3), Διός (24,3), Απόλλωνα (36,2).

²⁸² «*Λακωνικά*»: Διός (9,2), Αθηνάς (24,7) και Αθηνάς (25,9).

²⁸³ «*Ηλείακά*»: Δήμητρας (V, 5,6), Ασκληπιού (VI, 21,4), Αθηνάς (VI, 21,5), Αφροδίτης (VI, 20,6), Ρωμαίων Αυτοκρατόρων (VI, 24,10).

²⁸⁴ Bayliss, *Provincial Cilicia*, σ. 14. Caseau, *The fate*, σ. 113, αρ. 43.

²⁸⁵ Τραυλός, *Η πορπόλησις και Frantz, Did Julian*.

²⁸⁶ Κορρές, *Ο Παρθενώνας*, σ. 140-146.

²⁸⁷ Πλούταρχος, *Ήθικά*, 379D. Παυσανίας, *Ελλάδος Περιήγησις*, I.25.7, I.29.16.

φαίνεται ότι αφιερώθηκε στον ιερό βράχο της Ακροπόλεως από τον Ερέννιο Δέξιππο κατά το τρίτο τέταρτο του 3^{ου} αι. μ.Χ.²⁸⁸

Στις αρχές του 4^{ου} αι. μ.Χ. στην Επίδαυρο αποκαθίστανται κτήρια και ιδρύεται μια νέα στοά στο ιερό του Ασκληπιού (**K.3**)²⁸⁹. Παρόμοια εικόνα συναντούμε και στο ιερό της Ολυμπίας (**K.12**) με την αποκατάσταση και ανέγερση νέων κτηρίων την ίδια περίοδο²⁹⁰. Στο νησιωτικό χώρο το Ηραίο της Σάμου (**K.87**) και το ιερό της Αθηνάς Λινδίας στη Ρόδο εξακολουθούσαν να είναι δημοφιλή μέχρι και το 360 μ.Χ. ενώ υπέστησαν και κάποιες ανακαινίσεις την περίοδο αυτή²⁹¹.

Ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας που συντέλεσε στη καταστροφή των εθνικών ναών ήταν οι λεγόμενες βαρβαρικές επιδρομές που έπληξαν την ελλαδική χερσόνησο. Οι γραπτές πηγές και τα ανασκαφικά δεδομένα μαρτυρούν σφοδρότατες και εξαιρετικά βίαιες καταστροφές πόλεων, δημοσίων κτηρίων και φυσικά ναών. Στους Βησιγόθους του Αλάριχου αποδίδεται η καταστροφή των ιερών της Δήμητρας και της Κόρης στον Ακροκόρινθο, της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα (**K.10**), της Αφροδίτης στο Άργος²⁹², του Διός στη Δωδώνη (**K.44**), ενώ οι Έρουλοι έναν αιώνα νωρίτερα είχαν προκαλέσει εκτεταμένες καταστροφές στους αθηναϊκούς ναούς και στο ιερό του Απόλλωνα Λυκείου στο Άργος (**K.2**)²⁹³. Η οικονομική δυσπραγία των πόλεων της ίδιας περιόδου δεν άφησε κανένα περιθώριο για την αποκατάσταση των πληγέντων εθνικών ιερών με λιγιστές μόνο εξαιρέσεις, όπως η περίπτωση του Παρθενώνος των Αθηνών (**K.25**), που αναφέρθηκε παραπάνω και φαίνεται να υπέστη κάποιες επισκευές μετά την επιδρομή των Ερούλων²⁹⁴. Ακόμη και όπου όμως συντελέστηκαν, αυτού του είδους προσπάθειες αποκατάστασης υπήρξαν περιορισμένες²⁹⁵. Οι επιδρομές γονάτισαν τα ήδη εξασθενημένα ιερά, ώστε αυτά να μην μπορέσουν ποτέ πια να ανακάμψουν²⁹⁶.

²⁸⁸ IG II / III2 3198.

²⁸⁹ Deligiannakis, *Sacred Landscape*.

²⁹⁰ Sinn, *Olympia*, σ. 377-380.

²⁹¹ Walter, *Das Heraion*, σ. 106 κ.ε. Kyrieleis, *Samos*, σ. 82-84. Για ανάλογες περιπτώσεις επιβίωσης της ειδωλολατρίας και ανακαινίσεων εθνικών ιερών κατά τον 5^ο και 6^ο αι. μ.Χ. από τα ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας βλ.: K. Harl, *From Pagan to Christian in Cities of Roman Anatolia during the Fourth and Fifth Centuries*, στο T. S. Burns & J. W. Eadie (επιμ.) *Urban centers and rural contexts in late antiquity* (Michigan 2001), σ. 306. A.-V. Pont, *Le paysage religieux grec traditionnel dans les cités d'Asie mineure occidentale, au IVe et au début du Ve siècle*, REG 117 (2004), σ. 552-553.

²⁹² F. Croissant, *BCH* 93 (1969), σ. 1009 και 1012.

²⁹³ Για την επιδρομή των Ερούλων και τις καταστροφές που προκάλεσε: Δ. Ηλιόπουλος, *Η επιδρομή των Ερούλων. Για τις επιπτώσεις της εισβολής των Βησιγόθων: Χρυσός, Οί Βησιγόθοι*.

²⁹⁴ I. Τραυλός, *Η πυρπόλησις*, σ. 218-236. Αντίθετη άποψη σχετικά με την απόδοση αυτής της ανακαινίσης στους χρόνους του Ιουλιανού: Frantz, *Did Julian*, σ. 395-401.

²⁹⁵ Bayliss, *Provincial Cilicia*, σ. 14-15.

²⁹⁶ Βλ. το σχετικό κεφάλαιο παρακάτω.

Επιπροσθέτως, κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο μια σειρά ισχυρών σεισμών έπληξαν τον ελλαδικό χώρο προκαλώντας ή συμπληρώνοντας την καταστροφή των αρχαίων λατρευτικών κτισμάτων²⁹⁷. Σημαντικοί ναοί σε μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας όπως την Έφεσο, την Πάφο, την Κυρήνη υπέστησαν σοβαρές ζημιές λόγω σεισμών. Η πλειονότητα τους δεν ήταν δυνατό να αποκατασταθεί λόγω της διαρκώς επιδεινούμενης οικονομικής κατάστασης κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους αλλά και της αδιαφορίας των αυτοκρατόρων της Κωνσταντινούπολης να αναλάβουν ανάλογες πρωτοβουλίες προς αυτή την κατεύθυνση. Η αρμοδιότητα της συντήρησης των εθνικών ναών παραχωρήθηκε στις πόλεις, ενώ η χρηματοδότηση αντίστοιχων έργων εκ μέρους της κεντρικής διοίκησης ήταν σχεδόν ανύπαρκτη καθώς με την επικράτηση της χριστιανικής θρησκείας το ενδιαφέρον στράφηκε στο κτίσιμο χριστιανικών εκκλησιών. Έτσι οι πόλεις αποδυναμωμένες οικονομικά δεν ήταν σε θέση να αποκαταστήσουν τους άλλοτε λαμπρούς ειδωλολατρικούς ναούς τους καθώς έλειπε το ενδιαφέρον και τα χρήματα για την επισκευή και την αποκατάστασή τους²⁹⁸.

Στον ελλαδικό χώρο, στο λιμάνι των Κεγχρεών στην Κορινθία ο ναός της Ίσιδος (**K.14**) εγκαταλείφθηκε μετά τις καταστροφικές συνέπειες δυο διαδοχικών σεισμών που έπληξαν την περιοχή το 365 και το 375 μ.Χ. Λίγο αργότερα υψώθηκε στην ίδια θέση ένα παλαιοχριστιανικό σύμπλεγμα κτηρίων εντός του οποίου κυρίαρχη θέση κατείχε μια χριστιανική βασιλική²⁹⁹. Στη σεισμική δραστηριότητα αποδίδεται και η καταστροφή της πλειονότητας των ιερών της Κορίνθου³⁰⁰. Στη Νεμέα (**K.18**) η σεισμική δραστηριότητα συνέβαλε στη ολοκληρωτική καταστροφή του ναού του Διός, χωρίς όμως να είναι η αποκλειστική αιτία γι' αυτήν³⁰¹. Παρόμοια στο ιερό της Ολυμπίας (**K.12**) υπήρξαν καταστροφές σε μια ιδιαίτερα σεισμογενή περιοχή³⁰².

Τα αυτοκρατορικά διατάγματα φανερώνουν τη σπουδή της κεντρικής εξουσίας να ενισχύσει τη Εκκλησία και παράλληλα να

²⁹⁷ Για τη σεισμική δραστηριότητα στον ελλαδικό χώρο: Ευαγγελάτου-Νοταρά, Πελοπόννησος, σ. 437-439. Παπαζάχος, *Σεισμοί*, σ. 233-234. Κουμούση, *Ανασκαφικές μαρτυρίες*, σ. 51-56. R. M. Rothaus, *Earthquakes and temples in Late Antique Corinth*, στο S. Stiros & R. E. Jones (επιμ.), *Archaeoseismology* (Αθήνα 1996), σ. 105-112.

²⁹⁸ Bayliss, *Provincial Cilicia*, σ. 58 κ.ε. και Saradi, *The Byzantine City*, σ. 148-186 και 355 κ.ε. όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

²⁹⁹ Avraméa, Kyrkou, *Inventaire topographique*, σ. 42. Pallas, *Les monuments*, σ. 171-172. Scranton -Shaw-Ibrahim, *Kenchreai*, σ. 71-77.

²⁹⁹ de Waele, *The Sanctuary*, σ. 417-451, ιδιαίτερα στις σ. 434-437.

³⁰⁰ Rothaus, *Corinth*, σ. 32-63.

³⁰¹ Για την καταστροφή του αρχαίου ναού του Διός: Hill, *The Temple*. S. G. Miller, *Poseidon at Nemea*, στο *Φιλία ἔπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνάν διὰ τὰ 60 ἔτη τοῦ ἀνασκαφικοῦ τοῦ ἔργου* (Αθήνα 1986) I, σ. 261-271.

³⁰² Mallwitz, *Olympia*, σ. 21-45 και ειδικότερα σ. 42-44. Sinn, *Das antike*.

αποδυναμώνει την εθνική θρησκεία³⁰³. Άλλοτε με διατάγματα και άλλοτε με κυβερνητικές ενέργειες αρκετοί βυζαντινοί αυτοκράτορες πολέμησαν την ειδωλολατρία. Αρχικά, απαγορεύθηκαν οι θυσίες και στη συνέχεια διατάχθηκε το κλείσιμο των αρχαίων ιερών, η κατάργηση των ολυμπιακών αγώνων, το κλείσιμο της φιλοσοφικής σχολής της Αθήνας και η αναγνώριση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους³⁰⁴. Η αρχαία θρησκεία οδηγήθηκε στη παρακμή με αποτέλεσμα τη σταδιακή εγκατάλειψη των ιερών.

Στον ελλαδικό χώρο η έλλειψη πηγών καθιστά αδύνατη τη διερεύνηση του ρόλου των επισκόπων και των ανώτερων κληρικών στη μετατροπή των αρχαίων ναών σε εκκλησίες. Εξαιρεση αποτελεί η περίπτωση του επισκόπου της Κέρκυρας Ιοβιανού, ο οποίος εγκωμιάζεται σε επιγραφή στο επιστύλιο του τριβήλου της βασιλικής της Παλαιοπόλεως στο νησί (Κ.90) ως ο καταστροφέας προγενέστερου ειδωλολατρικού ναού επί του οποίου ιδρύθηκε η εν λόγω βασιλική³⁰⁵.

Ένα παρόμοιο παράδειγμα ίσως επισημαίνεται στο ιερό του Απόλλωνα Δηλίου στην Κάλυμνο (Κ.65). Στη θέση του αρχαίου ιερού ιδρύθηκε σύμφωνα με επιγραφή η μεγαλόπρεπη εκκλησία του Χριστού της Ιερουσαλήμ με πρωτοβουλία του οικονόμου της τοπικής εκκλησίας, Ευγενίου: «ἐπὶ Εὐγενίου οἰκονόμου ἐτελίθη τὸ ἔργον»³⁰⁶. Ο Γ. Δεληγιαννάκης συνδέει το γεγονός της ανεύρεσης σε παρακείμενη στο ιερό αποστραγγιστική αύλακα αποτεθημένων των λατρευτικών αγαλμάτων του με το πρόσωπο του Ευγενίου ως υπαίτιου των καταστροφών αυτών, πιθανολογώντας ότι πρόκειται για περίπτωση ανάλογη με τη δραστηριότητα του Ιοβιανού στη Κέρκυρα³⁰⁷. Ωστόσο, για την Παλαιόπολη της Κερκύρας τα επιγραφικά στοιχεία αποτελούν πειστικά τεκμήρια των σχετικών γεγονότων, ενώ η δράση του Ευγενίου έναντι των ειδωλολατρών δεν προκύπτει από κάποια επιγραφή ή κάποια άλλη γραπτή αναφορά και προς το παρόν δεν τεκμηριώνεται επαρκώς.

Άλλωστε ο περιορισμένος χαρακτήρας αυτών των πρωτοβουλιών επιβεβαιώνει και την άποψη ότι βανδαλισμοί στα μνημεία οφείλονταν στο ζήλο και την πρωτοβουλία κάποιων μεμονομένων πολιτικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων και δεν αποτελούσαν μια γενικευμένη τακτική, επίσημα αποδεκτή από το βυζαντινό κράτος και τη χριστιανική εκκλησία³⁰⁸. Είναι γνωστό άλλωστε ότι ήδη από τα χρόνια της βασιλείας

³⁰³ P. Joannou, *La législation impériale et la christianisation de l'empire romain, 311-476* (Rome 1972).

³⁰⁴ Απαγόρευση θυσιών (CTh IX 16, 1-3 και XVI 10,1). Κλείσιμο ναών (CTh XVI 10,4). Νομοθεσία υπέρ της Εκκλησίας: CTh IX, 16, 1 (319 μ.Χ.). CTh IX, 16, 2 (319 μ.Χ.). CTh IX, 16, 3 (321/324 μ.Χ. [317-319 μ.Χ.]). CTh XVI, 10, 1 (320/321 μ.Χ.).

³⁰⁵ Για το κείμενο της επιγραφής βλ. σ. 43.

³⁰⁶ Segre, *Tituli Calymnii*, σφ. 229.

³⁰⁷ Deligiannakis, *Late Paganism*.

³⁰⁸ Saradi, *Christian Attitudes*, σ. 47.

του Μ. Κωνσταντίνου το αξίωμα του επισκόπου έλαβε ιδιαίτερη ισχύ και αίγλη, με αποτέλεσμα η κατά τόπους επίσκοποι να αναδειχτούν σε ηγετικές μορφές των τοπικών κοινωνιών. Ωστόσο το πεδίο των αρμοδιοτήτων τους περιορίζονταν από την παρουσία των τοπικών κρατικών αξιωματούχων και διοικητών³⁰⁹. Στην Παλαιστίνη για παράδειγμα ο επίσκοπος της Γάζας Πορφύριος ζήτησε την αυτοκρατορική άδεια και στρατιωτική βοήθεια πριν επιχειρήσει την καταστροφή του ιερού του Διός Μάρνα στην πόλη³¹⁰.

Η εγκαθίδρυση εκκλησιών στους αρχαίους ναούς λαμβάνει χώρα όταν αυτοί έχουν εγκαταλειφθεί εξαιτίας της παρακμής της αρχαίας θρησκείας. Αυθαίρετες επεμβάσεις σε εθνικούς ναούς που βρίσκονταν ακόμη σε λειτουργία δεν φαίνεται να είναι τόσο συχνό φαινόμενο στον ελλαδικό χώρο, όπως συνέβη στα ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Ωστόσο, η πρόοδος της ανασκαφικής έρευνας και η δημοσίευση των πορισμάτων των ανασκαφών από διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου προσθέτει νέα στοιχεία ανασκευάζοντας την άποψη του J. M. Spieser ότι η περίπτωση της βασιλικής της Παλαιοπόλεως στην Κέρκυρα (Κ.90) και η δράση του τοπικού επισκόπου Ιοβιανού αποτελούν μοναδική εξαίρεση στην Ελλάδα³¹¹. Νέα στοιχεία που έρχονται στο φως κατά τις ανασκαφές, όπως οι περιπτώσεις του μαντικού ιερού της Αφροδίτης Ερυκίνης³¹² στην αρχαία Ψωφίδα της Πελοποννήσου, του ιερού του Απόλλωνα Δηλίου στην Κάλυμνο (Κ.65)³¹³, του ιερού της Δήμητρας και της Κόρης, του ιερού της Νέμεσης στο Ραμνούντα και η πιθανότητα απόξεσης των μετοπών του Παρθενώνα από τους χριστιανούς (Κ.25), όπου έχουμε καταστροφές αγαλμάτων και γλυπτών συνθέσεων, σημειώνουν βίαιες επεμβάσεις των χριστιανών σε εθνικούς λατρευτικούς χώρους και θέτουν υπό αμφισβήτηση το παλαιότερο επιχείρημα ότι δεν παρατηρηθήκαν στην Ελλάδα συχνά φαινόμενα μισαλλοδοξίας και βίαιων συγκρούσεων μεταξύ των οπαδών των δύο θρησκειών³¹⁴.

Συμπερασματικά, οι χριστιανοί καταλαμβάνουν τους αρχαίους λατρευτικούς χώρους μετά από ικανό διάστημα ερήμωσής τους. Οι λόγοι που τους οδηγούν σε αυτή την επιλογή είναι ποικίλοι. Αφενός μεν εγκαταλελειμένοι και σε πολλές περιπτώσεις ερειπωμένοι προσέφεραν έτοιμο οικοδομικό υλικό για τη δημιουργία των δικών τους ναών³¹⁵. Εξάλλου, η ιδιοκτησία των εθνικών ιερών μεταβιβάζεται σταδιακά στην Εκκλησία. Αφετέρου, φαίνεται ότι η μνήμη της ιερότητας του χώρου

³⁰⁹ Fowden, *Bishops and Temples*, σ. 57.

³¹⁰ Μάρκος Διάκονος, *Βίος Πορφυρίου*, 64-68. Van Dam, *From Paganism*, σ. 1-20. Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. Ι, σ. 184-282. Holum, *In the blink of an eye*, σ. 131-150.

³¹¹ Foschia, *La réutilisation*, σ. 424-425.

³¹² Καρδαρά, *Αφροδίτη Ερυκίνη*, σ. 273.

³¹³ Deligiannakis, *Late paganism*.

³¹⁴ Spieser, *La christianisation*, σ. 309-320.

³¹⁵ Spieser, *La christianisation*, σ. 309-320 και Foschia, *La réutilisation*, σ. 423.

παραμένει ισχυρή στη συνείδηση των ανθρώπων που τη διατηρούν με νέο χριστιανικό περιεχόμενο. Άλλωστε, κατά τη μεταβατική αυτή περίοδο οι δύο θρησκείες συνυπάρχουν και οι νεοφωτισθέντες χριστιανοί ήταν πρώην ειδωλολάτρες. Η επιβίωση της λατρευτικής σημασίας του χώρου παρέχει τη δυνατότητα στους νέους εξ εθνικών χριστιανούς να λατρεύουν τον έναν θεό σε ένα χώρο οικείο³¹⁶, όπου πριν τιμούσαν τους αρχαίους θεούς.

³¹⁶ Vaes, *Nova construere*, σ. 203. Deichmann, *Frühchristliche Kirchen*, σ. 105-138.

Κεφάλαιο 2

Καταστροφές ειδωλολατρικών ναών στον ελλαδικό χώρο

Από τις γραπτές πηγές αντλούμε πλήθος πληροφοριών σχετικά με συστηματικές καταστροφές εθνικών ναών σε διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας. Στον ελλαδικό χώρο, έχουν επισημανθεί αρχαιολογικά αρκετές περιπτώσεις βίαιης καταστροφής ειδωλολατρικών ναών που άλλοτε σχετίζονται με τη δράση βαρβαρικών φύλων και άλλοτε συνδέονται με μια μισαλλόδοξη συμπεριφορά εκ μέρους των τοπικών χριστιανικών κοινοτήτων. Σημαντική αιτία αφανισμού και ερήμωσης ορισμένων ειδωλολατρικών ναών ήταν και ισχυροί σεισμοί που συγκλόνισαν κατά καιρούς την περιοχή. Παρά ταύτα πρέπει να τονιστεί με έμφαση ότι τα ανασκαφικά δεδομένα συνήθως αδυνατούν να μας παράσχουν σαφείς και ικανές αποδείξεις για την αιτία της καταστροφής των ναών: ανθρώπινη δραστηριότητα ή φυσικά φαινόμενα. Κατεστραμμένοι ναοί που στη συνέχεια απογυμνώθηκαν από το οικοδομικό τους υλικό, για να χρησιμοποιηθεί σε άλλες κατασκευές διαμέσου των αιώνων ή να μετατραπεί σε ασβέστη σε κλιβάνους, σπάνια μπορεί να δώσουν σαφή στοιχεία για τους παράγοντες που προκάλεσαν την καταστροφή τους. Ωστόσο, υπάρχουν και λιγοστές περιπτώσεις, που είτε οι σχετικές αναφορές των γραπτών πηγών, είτε προφανή αρχαιολογικά τεκμήρια, μπορούν να οδηγήσουν σε κατά το δυνατόν ασφαλή συμπεράσματα.

Βαρβαρικές επιδρομές

Κατά τον 3^ο έως και 6^ο αιώνες ο ελλαδικός χώρος συγκλονίζεται από αλληπάλληλα κύματα επιθέσεων βαρβαρικών φύλων που εισβάλουν στην ελληνική χερσόνησο ως επί το πλείστον από το βορρά και καταλήγουν έως και την Πελοπόννησο προκαλώντας κατά τη διέλευσή τους σοβαρότατες καταστροφές. Πρώτα η επιδρομή των Ερούλων άφησε ανεξίτηλα σημάδια της βιαιότητάς τους στους ναούς του Απόλλωνα Λυκείου στην αρχαία Αγορά του Αργούς (**K.2**), του Ασκληπιού Κοτυλέως κοντά στη Σπάρτη (**K.19**), στο πανελλήνιο ιερό της Ολυμπίας (**K.12**) και σε ναούς και δημόσια κτήρια των Αθηνών. Πιο συγκεκριμένα, η βίαιη εισβολή των Ερούλων στο Άργος κατέφερε καίριο πλήγμα στο ναό του Απόλλωνα που βρίσκονταν στην Αγορά (**K.2**) και στον οποίο ήταν κατατεθειμένα σπουδαία έργα τέχνης της αρχαιότητας, αναθήματα, τα οποία και ελαφυραγώγησαν. Μετά την καταστροφική αυτή επιδρομή ο

ναός ερειπώθηκε και δεν ξαναλειτούργησε³¹⁷. Παρόμοια καταστροφή υπέστη και το τετράγωνο κτίσμα που αποδίδεται σε ιερό του Ασκληπιού Κοτυλέως (Κ.19) έξω από την πόλη της Σπάρτης, όταν αυτό πια δεν λειτουργούσε ως λατρευτικός χώρος. Το οικοδόμημα αυτό είχε μετατραπεί κατά την ρωμαϊκή περίοδο σε οικογενειακό τάφο και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους σε εκκλησία.

Στην Αθήνα το πέρασμα των Ερούλων άφησε πίσω μια ουσιαστικά ερειπωμένη πόλη. Πλήθος των δημοσίων κτηρίων της πόλης, όπως το Ωδείο του Περικλή, το Ωδείο του Ηρώδου του Αττικού και η Βιβλιοθήκη του Αδριανού, πυρπολήθηκαν με αποτέλεσμα να υποστούν μεγάλες καταστροφές³¹⁸. Από την καταστροφική μανία των εισβολέων δεν διέφυγαν ούτε και οι ναοί της Ακροπόλεως, όπως το Ερέχθειο (Κ.24) και ο Παρθενώνας (Κ.25), των οποίων οι ξύλινες στέγες καταστράφηκαν από πυρκαγιά³¹⁹. Στον Παρθενώνα καταστράφηκε σύμφωνα με τον Τραυλό η ξύλινη στέγη του σηκού και του οπισθόδομου, και ο ξύλινος πυρήνας του χρυσελεφάντινου αγάλματος της Αθηνάς Παρθένου προκαλώντας την καταστροφή του βάθρου του³²⁰. Την ίδια περίοδο σοβαρές φθορές φαίνεται ότι υπέστη και ο ναός του Ολυμπίου Διός.

Επίσης, η Κόρινθος, το Άργος και η Σπάρτη δέχθηκαν ισχυρό πλήγμα. Ο επαπειλούμενος κίνδυνος των Ερούλων οδήγησε τους κατοίκους της Ολυμπίας στην εσπευσμένη κατασκευή ενός τείχους που θα προστάτευε το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Διός και τους άλλους πολύτιμους θησαυρούς του ιερού. Ως οικοδομικό υλικό για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερη χρήση δομικά στοιχεία κτηρίων όπως το Λεωνίδαίο, η Στοά της Ηχούς, το Βουλευτήριο, πολλοί θησαυροί, το Μητρόω καθώς και βάσεις αναθημάτων και αγαλμάτων, που γι' αυτό το λόγο καταστράφηκαν ολοκληρωτικά ή εν μέρει. Ωστόσο, καταστροφές δεν υπέστη το αρχαιότερο οικοδόμημα του Ιερού, το Ηραίο. Φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ως χώρος συγκέντρωσης και φύλαξης για την προστασία των πολυτιμότερων αναθημάτων και έργων τέχνης που διατηρούνταν στην Άλτη³²¹. Για κάποιο άγνωστο όμως λόγο το βαρβαρικό φύλο τελικά δεν επιτέθηκε στην Ολυμπία. Εντούτοις, η καταστροφή που είχε συντελεστεί κατά την άτακτη προσπάθεια ανοικοδόμησης του

³¹⁷ Vollgraff, *Le sanctuaire*, σ. 102.

³¹⁸ Frantz, *Late Antiquity*, σ. 1 κ.ε., Τραυλός, *Η πολεοδομική*, σ. 125 κ.ε. Για την επιδρομή των Ερούλων στην Αθήνα βλ. την ειδική μελέτη του G. E. Wilson, *The Herulian Sack of Athens, A.D. 267* (Seattle 1971).

³¹⁹ Γκιολές, *Η Αθήνα*, σ. 23, Τραυλός, *Η πυρπόλησις*, σ. 220-223.

³²⁰ Σύμφωνα με τον Τραυλό ο αυτοκράτορας Ιουλιανός (361-363 μ.Χ.) επισκέυασε το εσωτερικό του Παρθενώνα που είχε καταστραφεί από την πυρπόληση των Ερούλων. (Τραυλός, *Η πυρπόλησις*, σ. 216-236). Αντίθετη άποψη έχει εκφράσει η A. Frantz (Frantz, *Did Julian*, σ. 395-401).

³²¹ E. Kunze, *Gnomon* XXVII (1955), σ. 221. Έχει υποστηριχθεί ότι το τείχος αυτό οικοδομήθηκε λίγο αργότερα τον 5^ο αι. μετά την επικράτηση του χριστιανισμού και την επίσημη παύση της λειτουργίας του αρχαίου ιερού.

οχυρωματικού τείχους με υλικό από τα περισσότερα κτήρια του ιερού που γκρεμίστηκαν για το λόγο αυτό ήταν σημαντική και εκτεταμένη, καθώς το ιερό με τα μισογκρεμισμένα κτήρια, τα διάσπαρτα και διαμελισμένα αγάλματα, έδινε την εικόνα καταστροφής και εγκατάλειψης³²². Η εικόνα της καταστροφής, ωστόσο, έχει ερμηνευτεί διαφορετικά από νεώτερους μελετητές, ως αποτέλεσμα δηλαδή, ενός καταστροφικού σεισμού που έπληξε την περιοχή τις τελευταίες δεκαετίες του 3^{ου} αι. μ.Χ.³²³

Παρόμοιας βιαιότητας υπήρξε η επιδρομή των Βησιγόθων του Αλάριχου το 397 μ.Χ.³²⁴ Στην καταστροφική δραστηριότητα του Αλάριχου έχει αποδοθεί η καταστροφή του ιερού και του μαντείου στη Δωδώνη (Κ.44)³²⁵. Στη Σπάρτη η ίδια επιδρομή προκάλεσε καταστροφές στο θέατρο της πόλης και το ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας³²⁶. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια στην Κόρινθο είναι αμφίβολα. Αναλόγως, χωρίς όμως βεβαιότητα, συνδέονται με αυτούς τους επιδρομείς οι καταστροφές του Ασκληπιείου της Κορίνθου (Κ.17) και του ιερού της Δήμητρας και της Κόρης στον Ακροκόρινθο³²⁷. Στις περιπτώσεις αυτές δεν είναι σαφές αν οι καταστροφές αυτές προκλήθηκαν από τη βαρβαρική επιδρομή ή τους Χριστιανούς. Είναι όμως δεδομένη η συστηματική και ολοκληρωτική αποψίλωση όλων των ναών της πόλης.

Επίσης, στο Αφροδίσιο του Άργους οι ανασκαφές μαρτυρούν βίαιη καταστροφή στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ., από τους Βησιγόθους³²⁸. Την καταστροφή συμπλήρωσε στις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. η συστηματική λιθολόγηση του μνημείου για το χτίσιμο παρακείμενων κατοικιών στα δυτικά. Την ίδια περίοδο (τέλη 4^{ου} αι. μ.Χ.) φαίνεται ότι καταστρέφεται και εγκαταλείπεται ο ναός του Ποσειδώνα στην Ισθμία. Οικοδομικό υλικό του χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή του αμυντικού τείχους του Ισθμού³²⁹. Εκτεταμένες ζημιές προκλήθηκαν επίσης από τους Βησιγόθους στο Τελεστήριο και σε άλλα κτήρια στο ιερό της Ελευσίνας (Κ.35)³³⁰. Παρόμοιου μεγέθους καταστροφή είχε υποστεί το ιερό και νωρίτερα, το 179 μ.Χ. λόγω της επιδρομής ενός άλλου βαρβαρικού φύλου από τη βόρεια

³²² Mallwitz, *Olympia*, σ. 107-119. Adler, *Topographie*, σ. 93-105.. ο ίδιος, *Olympia*, 126-128. Αραπογιάννη, *Ολυμπία*, σ. 143-148. Ηλιόπουλος, *Ήλις και Ολυμπία*, σ. 161-162.

³²³ U. Sinn, «Οι Έρουλοι», στο Ριζάκης, *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, σ. 365-371. Robertson-Brown, *Hellenic Heritage*, σ. 309-320.

³²⁴ Για την εισβολή των Βησιγόθων στην Πελοπόννησο βλ. Χρυσός, *Οί Βησιγόθοι*, σ. 181-191.

³²⁵ Bowden, *Epirus Vetus*, σ. 7 κ.ε. Δάκαρης, *Δωδώνη*, σ. 68 και 150.

³²⁶ H. Catling, *Λακωνικά Σπουδαι* 8 (1986), σ. 202. A. Pariente, *BCH* 118 (1994), σ. 712.

³²⁷ Οι ανασκαφείς αποδίδουν την παρακμή του ιερού είτε σε σεισμό, είτε στην λεηλασία των Βησιγόθων: Bookidis, Stroud, *The Sanctuary*. R. S. Stroud, *The Sanctuary of Demeter and Core*, *Hesperia* 34 (1965), σ. 4. Bookidis, Fisher, *The Sanctuary*, σ. 284-285.

³²⁸ F. Croissant, *BCH* 93 (1969), σ. 1009 και 1012. ο ίδιος, *BCH* 99 (1975), σ. 696-699. *ΑΔ* 29 (1973 - 1974), Β2, σ. 259.

³²⁹ O. Broneer, *Isthmia I: The temple of Poseidon* (Princeton 1971), σ. 2. O. Broneer, *Isthmia III*, σ. 60-61.

³³⁰ Χρυσός, *Οί Βησιγόθοι*, σ. 181-191.

Δακία. Επιπροσθέτως, και το δελφικό ιερό είχε υποστεί καταστροφές κατά καιρούς από εισβολές. Είναι γνωστό ότι πρώτοι οι Φωκείς πολύ νωρίς περί τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. είχαν προκαλέσει σοβαρές ζημιές στο Ιερό, ενώ το 83 π.Χ. ο ναός του Απόλλωνα πυρπολήθηκε και το μαντείο λεηλατήθηκε από το θρακικό φύλο των Μαίνων. Αργότερα και οι ρωμαίοι κατακτητές, τόσο ο Σύλλας όσο και ο αυτοκράτορας Νέρωνας λεηλάτησαν τους θησαυρούς του, με αποτέλεσμα την παρακμή του ιερού που βεβαιώνεται ήδη στην αρχές του 2^{ου} μ.Χ. αι. από την μαρτυρία του ιστορικού Πλουτάρχου³³¹. Η παρακμή του ιερού δηλώνεται με τρόπο εμφαντικό και δύο σχεδόν αιώνες αργότερα στο χρησμό που φέρεται να έδωσε το δελφικό μαντείο στο προσωπικό γιατρό και απεσταλμένο του αυτοκράτορα Ιουλιανού:

«Εἶπατε τῷ Βασιλεῖ χαμαὶ πέσε Δαίδαλος ἀυλά. Οὐκέτι Φοῖβος ἔχει καλύβαν, οὐ μάντιδα δάφνην, οὐ παγὰν λαλέουσαν, ἀπέσβετο καὶ λάλον ὕδωρ»³³².

Καταστροφές από τους χριστιανούς

Φαινόμενα βιαιοτήτων εκ μέρους των χριστιανών μαρτυρούνται συχνά στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Η μετάβαση από την εθνική θρησκεία στο χριστιανισμό δεν ήταν πάντοτε ομαλή. Είναι μια μεταβατική εποχή συγκρούσεων της παλαιάς και της νέας θρησκείας. Άλλωστε η εποχή των διωγμών των πρώτων χριστιανών δεν ήταν απομακρυσμένη χρονικά και οι μνήμες των ωμοτήτων που είχαν υποστεί οι χριστιανοί ήταν ακόμη νωπές. Αυτό προκάλεσε σε μια μερίδα ακραίων χριστιανών αισθήματα αντεκδίκησης, τα οποία όμως δεν φαίνεται να προσέλαβαν ένα γενικευμένο χαρακτήρα.

Στην Ελλάδα έχουν επισημανθεί δείγματα καταστροφών από τους χριστιανούς και φανατισμού εναντίον ειδωλολατρικών ιερών. Σε επιγραφή στο εξωτερικό μέρος του τριβήλου της εισόδου μιας βασιλικής στην Αγορά της Παλαιοπόλεως στην Κέρκυρα (**K.90**) εγκωμιάζεται ο τοπικός επίσκοπος Ιοβιανός ως ο καταστροφέας των ειδωλολατρικών

³³¹ Πλουτάρχος, *Ἠθικά*, 409 κ.ε.

³³² Φιλοσόργιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* (fragmenta e passione Artemii) 35, Βιβλ. 7, 1c Artemii Passio 35. G. Roux, *Delphes, son oracle et ses dieux* (Paris, 1976), σ. 217. Gregory, Julian, σ. 355-366. A. Markopoulos, Kedrenos, Pseudo-Symeon and the Last Oracle at Delphi, *GRBS* 26 (1985), σ. 207-210. Παραμένει αμφίβολο αν ο χρησμός αυτός δόθηκε από το μαντείο των Δελφών ή το αντίστοιχο μαντικό ιερό του θεού στη Δάφνη της Αντιόχειας.

ναών της περιοχής. Πρόκειται για την μοναδική τεκμηριωμένη επιγραφικά περίπτωση βίαιης καταστροφής ενός χριστιανικού ναού στον ελλαδικό χώρο³³³. Δυσκολίες για να αναγνωριστούν εσκεμμένες καταστροφές αρχαίων ναών από χριστιανούς οφείλονται στη συστηματική αποψίλωσή τους επί σειρά αιώνων. Έτσι, οι αρχαιολογικές ενδείξεις αλλοιώθηκαν και πιθανόν η εικόνα που έχουμε να είναι λανθασμένη. Συστηματικές καταστροφές από τους χριστιανούς υπέστη το ιερό της Αφροδίτης Ερικύνης στην Ψωφίδα, στην Πελοπόννησο. Χώροι και σύμβολα ιδιαίτερης λατρευτικής σημασίας που συνδέονταν άμεσα με την λατρεία της Αφροδίτης, όπως ο Ομφαλός και το ιερό δέντρο δέχτηκαν εκούσιες και εσκεμμένες βεβηλώσεις και ζημιές εκ μέρους των χριστιανών³³⁴. Μια άλλη θεωρία αποδίδει την καταστροφή του μαντικού ιερού στους Βησιγότθους: οι βίαιες καταστροφές των λατρευτικών στοιχείων του ιερού θα προκλήθηκαν από τους ακολούθους του Αλάριχου με σκοπό τη παρεμπόδιση της συνέχειας των εθνικών τελετών από τους ντόπιους και τη διακοπή της αρχαίας λατρείας. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στην απουσία χριστιανικών καταλοίπων στο χώρο του ιερού³³⁵, και συνεπώς είναι δύσκολο να γίνει αποδεκτή με αυτό το σκεπτικό.

Το Αφροδίσιο του Άργους φέρει σαφή ίχνη καταστροφής που φαίνεται να προκάλεσε η συνεχιζόμενη προσέλευση πιστών στο ιερό της θεάς έως τουλάχιστον και τα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. Η προκλητική στα μάτια των νεοφώτιστων χριστιανών λατρεία της θεάς του σωματικού έρωτα σίγουρα αποτέλεσε κάρφος με αποτέλεσμα την βίαιη καταστροφή του ειδωλολατρικού ιερού της Αργολίδας³³⁶.

Όπως σημειώθηκε, σε αρκετές περιπτώσεις είναι δύσκολο να διαγνώσει κανείς με βεβαιότητα την ευθύνη των Χριστιανών ή κάποιου βαρβαρικού φύλου στην καταστροφή ενός ειδωλολατρικού ιερού. Για το Ασκληπιείο της Κορίνθου (**K.17**) ή το ιερό της Δωδώνης (**K.44**), αν και πιθανόν η καταστροφή τους προήλθε από τους Βησιγότθους, οι συστηματικές καταστροφές θέσεων με ιδιαίτερο λατρευτικό περιεχόμενο εντός των ιερών αυτών έχει ερμηνευτεί ως τεκμήριο της βιαιότητας των χριστιανών³³⁷.

Εύλογα, δεν θα μπορούσε να ερμηνευθεί με διαφορετικό τρόπο για παράδειγμα η αποκοπή της ιεράς Φηγούς (βελανιδιάς) στην Δωδώνη (**K.44**) και η διάνοιξη μιας τάφρου για την ολοκληρωτική εκρίζωσή της. Ο φόβος για αναβίωση της αρχαίας θρησκείας στο χώρο του ιερού μαντείου

³³³ Παπαδημητρίου, Ο Ιοβιανός, σ. 39-48.

³³⁴ Καρδαρά, *Αφροδίτη Ερικύνη*, σ. 273.

³³⁵ Π. Βελισσάριου, *Αρχαιολογική ένδειξη*, σ. 269-273.

³³⁶ Ν. Παπαχατζής, *Πανσάνιου Ελλάδος Περιήγησις*, Β, (Αθήνα 1976), σ. 166. *BCH* 93 (1969), σ. 994 και *BCH* 96 (1972), σ. 137.

³³⁷ Για το Ασκληπιείο της Κορίνθου: de Waele, *The Sanctuary*, σ. 417-451, ιδιαίτερα στις σ. 434-437. Για τη Δωδώνη: Δάκαρης, *Δωδώνη*, σ. 68 και 150 και ο ίδιος, *Τὸ Ἱερόν*, σ. 4-40.

παράλληλα με την επανεμφάνιση και ανάπτυξη του ιερού μαντικού δένδρου φαίνεται ότι είχε στοιχειώσει τη σκέψη των οπαδών της νέας θρησκείας. Άλλωστε, το να ξαναφυτρώσει το ιερό δέντρο του Διός θα μπορούσε να εκληφθεί από τους ειδωλολάτρες ως θεϊκό σημάδι³³⁸.

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί μια παράμετρος ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα που συχνά λανθάνει της προσοχής των μελετητών. Το βαρβαρικό φύλο των Βησιγόθων στο οποίο αποδίδονται έστω και με επιφύλαξη καταστροφές σημαντικών ιερών της αρχαιότητας, όπως αυτά της Ελευσίνας (**K.35**), της Δωδώνης (**K.44**) και του Ασκληπιού στην Κόρινθο (**K.17**) ακολουθούσε την αίρεση του αρειανισμού. Οι οπαδοί του επεδείκνυαν σε πολλές περιπτώσεις ιδιαίτερο φανατισμό και μισαλλοδοξία. Μήπως λοιπόν οι συστηματικές καταστροφές που επισημαίνονται στα σπουδαιότερα και σημαντικότερα λατρευτικά μέρη των αρχαίων ιερών αποτελούν έργο της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας των αρειανών Βησιγόθων; Άραγε μπορούμε με βεβαιότητα να αποσυνδέσουμε την καταστροφική δραστηριότητα των ακολούθων του Αλάριχου από τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και να αποδώσουμε τις βιαιότητες που διέπραξαν μόνο στη «βαρβαρική» καταγωγή τους³³⁹;

Άλλες περιοχές, όπου καταστροφές ειδωλολατρικών ναών αποδίδονται στους χριστιανούς, είναι το Ασκληπιείο των Τρικάλων και με πολλές αμφιβολίες μερικά ακόμη δημόσια κτήρια στην Κόρινθο, όπως ο ναός Ε και το θέατρο. Στην περίπτωση του Ασκληπιείου των Τρικάλων κτήρια που ανήκουν στο ιερό βρέθηκαν κατεστραμμένα από πυρκαγιά, όπως υποδηλώνει το στρώμα στάχτης και ανθράκων που τα κάλυπτε³⁴⁰. Στην Κόρινθο οι κίονες του ναού Ε αφαιρέθηκαν από το μνημείο και συγκεντρώθηκαν πλησίον του ναού με σκοπό την επαναχρησιμοποίησή τους σε άλλα κτήρια της πόλης. Στην ίδια θέση ιδρύθηκε μια βασιλική του 6^{ου} αι. μ.Χ.³⁴¹ Στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης οι καταστροφές που επισημάνθηκαν κατά τις ανασκαφές αποδόθηκαν στους Βησιγόθους, παρά το γεγονός ότι τα κεφάλια από τρία γυναικεία αγάλματα, ενός λατρευτικού αγάλματος και δύο ιερειών, βρέθηκαν ριγμένα σε ένα φρεάτιο στο μέσο άνδρη³⁴². Πιθανότερη είναι η εκδοχή συστηματικής καταστροφής του ιερού από τους χριστιανούς.

Πριν λίγα χρόνια μια ομάδα τριάντα περίπου αρχαίων αγαλμάτων που χρονολογούνται από την αρχαϊκή εποχή έως και τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους βρέθηκε σε αποξηραντικό αυλάκι κοντά στη βασιλική του Χριστού της Ιερουσαλήμ στην περιοχή του ιερού του Απόλλωνα

³³⁸ Καρδαρά, *Αφροδίτη Ερμκίνη*, σ. 273.

³³⁹ Δ. Καλοκέρης, *Τέχνη και Ορθοδοξία* (Θεσσαλονίκη 2004), σ. 41 κ.ε.

³⁴⁰ Άβραμιά, *Θεσσαλία*, σ. 134. Θεοχάρη, *Ανασκαφαί*, σ. 64-80. Ο ίδιος, *ΑΔ* 16 (1960), σ. 169-170 και *ΑΔ* 20 (1965), Β'2, σ. 313-316. *ΑΔ* 40, 1985, σ. 210-211. D. I. Pallas, *RAC* 35 (1959), σ. 194.

³⁴¹ Williams, Temple E, σ. 336-338.

³⁴² Bookidis, Stroud, *The Sanctuary*.

Δηλίου στην Κάλυμνο (**K.65**)³⁴³. Μεταξύ αυτών υπήρχαν και τέσσερα μαρμάρινα κεφάλια λατρευτικών αγαλμάτων που έφεραν ίχνη κακοποίησης. Όλα τα αγάλματα ήταν θραυσμένα στο κεφάλι και τα άκρα, ενώ η πρόσθια όψη μιας κεφαλής Ασκληπιού ήταν επίσης κατεστραμμένη. Η παραπάνω εικόνα εύλογα οδήγησε στην υπόθεση από τον Γ. Δεληγιαννάκη ότι τα αγάλματα αυτά που προέρχονται από το περίφημο ιερό του Απόλλωνα Δηλίου, δηλώνουν μια συστηματική καταστροφή του ιερού από τους χριστιανούς με επικεφαλής έναν ιερωμένο, τον Ευγένιο που έφερε τον τίτλο του «οικονόμου». Ο ιερωμένος Ευγένιος αναφέρεται ως υπεύθυνος για την οικοδόμηση της βασιλικής του Χριστού της Ιερουσαλήμ, που υψώθηκε στο χώρο του ιερού του Απόλλωνα Δηλίου, σε επιγραφή που βρέθηκε σε αυτή, όχι όμως και ως καταστροφέας του αρχαίου ιερού, όπως ο Ιοβιανός στην Κέρκυρα.

Παρόμοια, κατά τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν το 2007 κοντά στο Σιδηρόκαστρο αποκαλύφθηκαν τα ερείπια της αρχαίας Βέργης και ανακαλύφθηκε ένα σημαντικό για την περιοχή υπαίθριο ιερό αφιερωμένο στο θεό Απόλλωνα, τις Νύμφες και τον Πάνα. Πάνω σε ένα ψηλό ασβεστολιθικό βράχο μια κλίμακα οδηγεί στην κεντρική κόγχη του αρχαίου ιερού που, σύμφωνα με την κεραμική και τα νομίσματα που βρέθηκαν σε αυτό, παρέμεινε σε λειτουργία συνεχώς από τον 2^ο έως και τον 4^ο αι. μ.Χ. Η ανασκαφέας Κ. Περιστέρη αναφέρει ότι το ιερό καταστράφηκε με βίαιο τρόπο από τους χριστιανούς, καθώς τα λατρευτικά αγάλματα αποσπάστηκαν από τις βάσεις τους, τεμαχίστηκαν και ρίχτηκαν στο έδαφος. Στη συνέχεια ο χώρος πυρπολήθηκε όπως διαπιστώνει κανείς από το παχύ στρώμα στάχτης που εντοπίστηκε στο εσωτερικό του ιερού³⁴⁴.

Στις περιπτώσεις που δεν είναι σαφές αν οι καταστροφές οφείλονταν στη δράση των χριστιανών ή στα βαρβαρικά φύλα έχει διατυπωθεί η άποψη ότι, εφ' όσον η καταστροφή αυτή δεν ακολουθήθηκε από κατάληψη του ειδωλολατρικού ιερού από τους χριστιανούς δεν υπήρχε λόγος για καταστροφή του τουλάχιστον εκ μέρους της τοπικής χριστιανικής κοινότητας³⁴⁵. Χαρακτηριστικό όμως, είναι το παράδειγμα του Ασκληπιείου της Κορίνθου (**K.17**). Ο ανασκαφέας υποστηρίζει ότι η καταστροφή του ναού του Ασκληπιού στην Κόρινθο δεν συνδέεται με την επιδρομή του Αλάρικου. Αντίθετα, την αποδίδει στη δράση της χριστιανικής κοινότητας της Κορίνθου. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα ο ναός καταστράφηκε ολοσχερώς στα πλαίσια μιας συστηματικής και συντονισμένης προσπάθειας των χριστιανών της περιοχής. Το οικοδομικό υλικό απομακρύνθηκε, ώστε να χρησιμοποιηθεί

³⁴³ Deligiannakis, Late paganism.

³⁴⁴ Εφημ. *Η Καθημερινή* 25/2/2007. Κ. Περιστέρη, Αρχαία Βέργη: Αρχαία Βέργη: ανασκαφική έρευνα στον αρχαίο οικισμό, ΑΕΜΘ 2007 (υπό εκτύπωση).

³⁴⁵ Spieser, La christianisation, σ. 313.

για άλλους σκοπούς, όπως φαίνεται και από τον μεγάλο αριθμό αποτμημάτων αρχιτεκτονικών στοιχείων του ναού που τοποθετήθηκαν σε παρακείμενη οδό και τείχος της παλαιοχριστιανικής περιόδου³⁴⁶. Ένα χριστιανικό νεκροταφείο δημιουργήθηκε εντός των ορίων του ιερού από τα μέσα του 4^{ου} αι., ενώ ποτέ δεν χτίστηκε χριστιανική εκκλησία στην περιοχή του ναού. Αμέσως μετά την καταστροφή του ναού του Ασκληπιού οι χριστιανοί απέφευγαν συστηματικά το χώρο και μόνο κάποιους αιώνες αργότερα έκτισαν μια μικρή εκκλησία-βαπτιστήριο σε παρακείμενο σπήλαιο της Λέρνας.

Ο R. M. Rothaus³⁴⁷ έχει υποστηρίξει την άποψη ότι το χριστιανικό νεκροταφείο απλώθηκε στο χώρο του ειδωλολατρικού ιερού για να αποτρέψει τις συνεχιζόμενες επισκέψεις των ειδωλολατρών στον ερειπωμένο ναό. Πράγματι, φαίνεται ότι και μετά την καταστροφή του ναού ειδωλόλατρες προσκυνητές εξακολουθούσαν να προσέρχονται και να καταθέτουν τις προσφορές τους στον ιαματικό θεό. Η δημιουργία ενός νεκροταφείου στις παρυφές του ειδωλολατρικού ναού αποτελούσε μίσημα γι' αυτούς, οι οποίοι όφειλαν να επικοινωνούν με τους θεούς τους «κεκαθαρμένοι». Μετά τον 6^ο αιώνα φαίνεται ότι δημιουργήθηκε ένας μικρός βυζαντινός οικισμός στο λόφο όπου πριν υπήρχε το Ασκληπιείο (K.17), χωρίς όμως να έχουμε επαρκή στοιχεία για την ακριβή χρονολόγησή του³⁴⁸.

Από την άλλη πλευρά, δικαιολογημένη φαίνεται η άποψη της L. Foschia ότι δεν είναι λογικό οι χριστιανοί να προχώρησαν σε συστηματική καταστροφή κάποιου ιερού έχοντας την πρόθεση να το επαναχρησιμοποιήσουν³⁴⁹.

Ωστόσο, νομίζω ότι οι καταστροφές συγκεκριμένων λατρευτικών χώρων με ιδιαίτερα συμβολική αξία όπως ένας ιερός Ομφαλός ή ένα ιερό μαντικό δένδρο, όταν συνοδεύεται και από άλλες πράξεις βεβηλώσεως, όπως συμβαίνει στο ιερό της Αφροδίτης Ερυκίνης στην Ψωφίδα, όπου δεν χτίστηκε ποτέ τουλάχιστον κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο χριστιανική εκκλησία μέσα στο χώρο του αρχαίου ιερού, δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολιών ότι πρόκειται για συστηματική πράξη θρησκευτικής μισαλλοδοξίας³⁵⁰. Τα φαινόμενα βανδαλισμών λατρευτικών αντικειμένων είναι πιο εύκολο να ταυτιστούν σε σχέση με πράξεις συστηματικών καταστροφών ειδωλολατρικών ναών. Στο Ραμνούντα το λατρευτικό άγαλμα της Νέμεσης κατάθρυμματίστηκε από μια ομάδα

³⁴⁶ de Waele, *The Sanctuary*, σ. 434-437.

³⁴⁷ Rothaus, *Corinth*, σ. 49-50.

³⁴⁸ Spieser, *La christianisation*, σ. 313.

³⁴⁹ Foschia, *La réutilisation*, σ. 425.

³⁵⁰ Καρδαρά, *Αφροδίτη Ερυκίνη*, σ. 273.

φανατικών χριστιανών³⁵¹, ενώ τα αγάλματα της Θέμιδας, της ιέρειας Αριστονόσης και ενός νεαρού παιδιού στο σηκό του παρακείμενου ναού της θεάς βρέθηκαν πεσμένα στο έδαφος – μάλιστα το λατρευτικό άγαλμα της θεάς με το πρόσωπο κάτω – αφού πριν είχαν αποσπαστεί από τα βάθρα τους. Η πράξη αποκαθίερωσης του ναού ολοκληρώθηκε με τον ενταφιασμό στο εσωτερικό του ενός νεκρού³⁵². Άρα, το γεγονός εάν ο πρώην εθνικός λατρευτικός χώρος υιοθετήθηκε και επαναχρησιμοποιήθηκε ή όχι από τους χριστιανούς της περιοχής, δεν αποτελεί τεκμήριο θρησκευτικού φανατισμού.

Επιπλέον, μπορεί κανείς να σημειώσει αρκετές περιπτώσεις όπου έχει προηγηθεί μερική ή ολοκληρωτική καταστροφή ενός ειδωλολατρικού ναού, έστω και αν από πριν υπήρχε η πρόθεση ίδρυσης στον ίδιο ακριβώς τόπο μιας χριστιανικής εκκλησίας. Στη Γάζα ο χριστιανικός πληθυσμός με επικεφαλής τον επίσκοπο Πορφύριο κατέστρεψε το περίφημο Μαρνείον, το Ιερό του Διός Μάρνα, και στην ίδια θέση χτίστηκε μια μεγάλη χριστιανική βασιλική με έξοδα της αυτοκράτειρας Ευδοξίας³⁵³. Το ίδιο συνέβη και νωρίτερα όταν ο Μ. Κωνσταντίνος αποφάσισε να ιδρύσει στη θέση του ναού της Αφροδίτης που ήταν χτισμένος πάνω στον λόφο του Γολγοθά, την βασιλική της Αναστάσεως³⁵⁴. Προηγήθηκε η εκθεμελίωση καταστροφή του ειδωλολατρικού ναού και στη συνέχεια ακολούθησε η κατασκευή της χριστιανικής εκκλησίας από την μητέρα του αυτοκράτορα, Αγία Ελένη. Παρόμοια, κατά την εγκατάσταση της χριστιανικής λατρείας στο Ασκληπιείο των Αθηνών (Κ.31) ο μικρών διαστάσεων αρχαίος ναός του θεού, ο οποίος δεν προσφέρονταν για μετατροπή του σε εκκλησία, κατεδαφίστηκε και στη θέση του ιδρύθηκε μια μεγαλοπρεπής βασιλική με οικοδομικό υλικό από τα κατεστραμμένα κτήρια του εθνικού ιερού³⁵⁵. Επομένως, δεν είναι απαραίτητα πειστικό το επιχείρημα ότι δεν υπήρχε λόγος οι χριστιανοί να καταστρέψουν ένα ναό που αργότερα θα επαναχρησιμοποιούσαν.

³⁵¹ Γ. Δεοπίνης, *Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγορακρίτου* (Αθήνα 1971), σ. 1-108 και ειδικότερα 64-65. Η λατρεία της θεάς υπήρξε διαδεδομένη κατά την Ύστερη Αρχαιότητα βλ. M. Hornum, *Nemesis, the Roman State and the Games* (Leiden 1993).

³⁵² Β. Στάης, *Αγάλματα εκ Ραμνουόντος*, *ΑΕ* 1891, σ. 45-46.

³⁵³ Μάρκος Διάκονος, *Βίος Πορφυρίου*, σ. 64-68. Van Dam, *From Paganism*, σ. 1-20. Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. Ι, σ. 184-282. Holum, *In the blinking*, σ. 131-50.

³⁵⁴ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* ΙΙΙ. 25-40. Βλ. επίσης, Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. Ι, σ. 112 κ.ε.

³⁵⁵ Βλ. Karivieri, *The Christianization*, σ. 898-905, όπου και οι παλαιότερες βιβλιογραφικές αναφορές για το θέμα. Για το Ασκληπιείο των Αθηνών και την τύχη των Ασκληπειών κατά την Ύστερη Αρχαιότητα γενικότερα γίνεται διεξοδικότερη αναφορά παρακάτω στο Μέρος Δ.

Κεφάλαιο 3

Ζητήματα Χρονολόγησης

Στο κεφάλαιο αυτό θα μελετηθούν ζητήματα που σχετίζονται με τη χρονολόγηση των εκκλησιών που χτίζονται στη θέση αρχαίων ναών, το χρόνο δηλαδή της διακοπής της λειτουργίας των αρχαίων ιερών και το χρόνο της επαναχρησιμοποίησής τους από τους χριστιανούς με το χτίσιμο βασιλικών στη θέση τους ή τη μετασκευή τους σε εκκλησία. Ακόμη, εξετάζεται το πότε η χριστιανική λατρεία εγκαθίσταται σε εθνικά ιερά των πόλεων και διερευνάται το χρονικό διάστημα ανάμεσα στην εγκατάλειψη των ειδωλολατρικών ναών και τη μετατροπή τους σε εκκλησίες.

Αν και το φαινόμενο της μετατροπής των ειδωλολατρικών ναών σε εκκλησίες τεκμηριώνεται τόσο από τις γραπτές πηγές όσο και από τα ευρήματα των αρχαιολογικών ερευνών, ωστόσο μικρός αριθμός σχετικών μνημείων είναι δυνατό να χρονολογηθεί με ασφάλεια. Η κακή διατήρηση των εκκλησιών, η συστηματική απογύμνωση των κτηρίων από τα δομικά τους στοιχεία για την επαναχρησιμοποίησή τους σε άλλα νεότερα κτίσματα και η αμελής έρευνα εκ μέρους των αρχαιολόγων του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αι. μ.Χ., οι οποίοι στην προσπάθειά τους να εντοπίσουν και ερευνήσουν ταχύτατα τις παλαιότερες χρονολογικές φάσεις των ελληνιστικών και κλασικών χρόνων είτε δεν κατέγραψαν και μελέτησαν επιμελώς τις ανώτερα σωζόμενες χριστιανικές φάσεις, είτε αυτές διέφυγαν εντελώς της προσοχής τους με αποτέλεσμα την οριστική και εξ ολοκλήρου καταστροφή των χριστιανικών κτηριακών καταλοίπων, δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με την ακριβή χρονολόγησή τους³⁵⁶. Στα παραπάνω θα πρέπει να σημειωθεί η έλλειψη συστηματικών ανασκαφών με δημοσιευμένα τα στρωματογραφικά τους συμπεράσματα σε συνάρτηση με τα κινητά ευρήματα και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Ως αποτέλεσμα, στην καλύτερη των περιπτώσεων έχουμε χρονολογήσεις με σχετικότητα τουλάχιστον ενός ή δύο αιώνων αρκετά επισφαλείς, οπωσδήποτε ανακριβείς και σαφώς αβέβαιες.

Την ζοφερή αυτή εικόνα συμπληρώνει η σχεδόν παντελής απουσία σχετικών γραπτών αναφορών από τον ελλαδικό χώρο, που δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο προσπάθειες ακριβούς χρονολογικής οριοθέτησης τόσο της εγκατάλειψης του αρχαίου ναού όσο και της εγκατάστασης της χριστιανικής λατρείας σε αυτόν. Έτσι, οι ανασκαφείς επιχειρούν να

³⁵⁶ K. Bowes, *Early Christian Archaeology: A State of the Field*, *Religion Compass* 2/4 (2008), σ. 575-619

χρονολογήσουν τα σχετικά μνημεία με βάση μια ποικιλία κριτηρίων, που όμως δεν παύουν να αποδίδουν ελλιπή τεκμηρίωση για την χρονολογική τοποθέτηση του φαινομένου. Η συσχέτιση με διάφορα γενικά ή και πολλές φορές τοπικά ιστορικά γεγονότα, η συνάρτηση με σχετικές διατάξεις του Θεοδοσιανού Κώδικα, η σύγκριση και οι ομοιότητες με άλλα σαφώς χρονολογημένα μνημεία, η μελέτη και χρονολόγηση των γλυπτών συνθέσεων και του ψηφιδωτού διακόσμου, η χρονολόγηση των παρακείμενων τάφων βάσει της κεραμικής και των νομισμάτων, αποτελούν τα βασικά κριτήρια για τη χρονολόγηση των εκκλησιών της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Περισσότερο ακριβείς είναι οι επίσης λίγες σχετικές επιγραφές, οι πολύ περιορισμένες γραπτές αναφορές, καθώς και τα συστηματικά ερευνημένα και δημοσιευμένα μνημεία της εξέτασης της στρωματογραφίας, της χρονολόγησης της κεραμικής και των νομισματικών ευρημάτων.

Οι γραπτές ιστορικές πηγές και τα ελληνικά αγιολογικά κείμενα αναφέρουν ένα πλούτο ιστορικών γεγονότων που σχετίζονται με την καταστροφή, την εγκατάλειψη και την μετατροπή των ειδωλολατρικών ναών σε εκκλησίες, σε όλο το εύρος της βυζαντινής αυτοκρατορίας, κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο³⁵⁷. Άλλωστε, όπως έχει σημειώσει ο R. Bayliss, η χρονολόγηση των σχετικών μνημείων γίνεται κυρίως με πυξίδα τα ιστορικά κείμενα, αφού το 80% των περιπτώσεων χρονολογείται εστιάζοντας σε αυτά, σε αντίθεση με τον μικρό αριθμό εκκλησιών, που χρονολογούνται με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα³⁵⁸. Σταδιακά βέβαια αυξάνει ο αριθμός των δημοσιευμένων αρχαιολογικών ερευνών τα πορίσματα των οποίων άλλοτε επιβεβαιώνουν και άλλοτε συμπληρώνουν την εικόνα που έχουμε από τις γραπτές πηγές. Στον ελλαδικό χώρο αντίθετα, η εικόνα είναι αντίστροφη. Οι περιορισμένες γραπτές πληροφορίες, που διασώζονται, μετατοπίζουν εξ ανάγκης το ενδιαφέρον για τη χρονολόγηση στη μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων που ουσιαστικά αποτελούν το μόνο αποτελεσματικό εργαλείο προσέγγισης του φαινομένου. Ωστόσο, λιγοστές γραπτές αναφορές που έφτασαν ως τις μέρες μας δίνουν κάποιες ενδεικτικές πληροφορίες για την ασφαλή χρονολόγηση της εγκατάστασης των χριστιανών σε δύο τουλάχιστον εθνικά ιερά των Αθηνών. Το έργο του Μαρίνου αφιερωμένο στη ζωή του δασκάλου του Πρόκλου (*Βίος Πρόκλου*), αποτελεί κιβωτό πληροφοριών για τη χρονολόγηση του εκχριστιανισμού του Ασκληπιείου των Αθηνών (Κ. 31) στις παρυφές της αθηναϊκής ακρόπολης και του Παρθενώνα (Κ. 25) στην κορυφή του ιερού λόφου.

³⁵⁷ Saradi, *The christianization*, σ. 113-134.

³⁵⁸ Bayliss, *Provincial Cilicia*, σ. 52.

Στο «Βίο του Πρόκλου»³⁵⁹, ο Μαρίνος αναφέρει ότι, ο φιλόσοφος έφτασε στην Αθήνα προερχόμενος από την Αλεξάνδρεια το 432 μ.Χ. και λίγο αργότερα, περί τα μέσα του 5^{ου} αι., επισκέφθηκε την ακρόπολη για να προσκυνήσει το ναό της Αθηνάς. Οι φύλακες του ναού τον ενημέρωσαν ότι ο ναός ήταν έτοιμος να κλείσει και ο Πρόκλος αντελήφθη τα λόγια αυτά ως ένα σαφή οιωνό για το μέλλον του ναού³⁶⁰. Στο διάστημα της παραμονής του στην Αθήνα για περίπου πέντε δεκαετίες η χριστιανική κοινότητα ενδυναμώθηκε και οι πρώτες χριστιανικές εκκλησίες χτίστηκαν στο εσωτερικό της πόλης. Η λύπη του φιλοσόφου για τις εξελίξεις αυτές εκφράστηκε τόσο από τα λόγια του όσο και από την απόφασή του να φύγει από την πόλη για ένα περίπου χρόνο. Ο Μαρίνος αναφέρει ότι η ίδια η θεά Αθηνά επισκέφτηκε τον Πρόκλο σε όνειρο και του ζήτησε να προετοιμάσει το σπίτι του προκειμένου να έλθει να κατοικήσει μαζί του:

«Σαφῶς δὲ καὶ αὐτὴ ἡ θεὸς ἐδήλωσεν, ἠνίκα τὸ ἄγαλμα αὐτῆς τὸ ἐν Παρθενῶνι τέως ἰδρυμένον ὑπὸ τῶν καὶ τὰ ἀκίνητα κινούντων μετεφέρετο. Ἐδόκει γὰρ τῷ φιλοσόφῳ ὄναρ φοιτᾶν παρ’ αὐτὸν εὐσχήμων τις γυνή, καὶ ἀπαγγέλλειν, ὡς χρῆ τάχιστα τὴν οἰκίαν προπαρασκευάζειν. Ἡ γὰρ κυρία Ἀθηναῖς «ἔφη» παρά σοι μένειν ἐθέλει»³⁶¹.

Ο φιλόσοφος πέθανε το έτος 485 μ.Χ. και φαίνεται ότι το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς είχε ήδη απομακρυνθεί από το ναό της.

Σημαντική είναι και η πληροφορία που αντλούμε από ένα κείμενο προπαγανδιστικού χαρακτήρα που φέρει τον τίτλο «Θεοσοφία» και φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Tübingen. Το κείμενο αυτό αποτελεί επινόηση χριστιανικών λογίων κύκλων και περιλαμβάνει ειδωλολατρικούς χρησμούς που προλέγουν τη μετατροπή συγκεκριμένων εθνικών ναών σε εκκλησίες προς τιμή της Παρθένου Μαρίας. Πρωτότυπο παράδειγμα για τέτοια πλαστά μυθεύματα αποτελεί ο χρησμός που σύμφωνα με τη «Θεοσοφία» βρέθηκε κατά την εγκατάσταση της χριστιανικής λατρείας στο ναό της Ρέας στην πόλη της Κυζίκου και

³⁵⁹ Μαρίνος, *Πρόκλος ἢ Περί Εὐδαιμονίας*, 10-33.

³⁶⁰ Μαρίνος, *Πρόκλος ἢ Περί Εὐδαιμονίας*, 10.

³⁶¹ Μαρίνος, *Πρόκλος ἢ Περί Εὐδαιμονίας*, 30. Με το όνειρο έχει ασχοληθεί ο C. Stewart, (C. Stewart, *Ritual dreams and historical orders: Incubation between paganism and Christianity*, στο *Greek Ritual Poetics*, επιμ. D. Yatromanolakis & P. Roilos (Washington 2004), σ. 338-355) και ειδικότερα σ. 340-342. Για την λεγόμενη οικία του Πρόκλου: A. Karivieri, "The House of Proclus" on the Southern Slope of the Acropolis: A contribution, στο Castrén, *Post-Herulian*, σ. 115-139. Frantz, *Late Antiquity*, σ. 42-44. Baldini-Lippolis, *La monumentalizzazione*, σ.177-178.

προφήτεψε την καθιέρωση του ειδωλολατρικού ναού ως χριστιανικού στο όνομα της μητέρας του Θεού, της Παρθένου Μαρίας. Η επιγραφή αυτή χρονολογείται στα χρόνια είτε του Λέοντος Α' (457-474), είτε του Ζήνωνος (474-475, 476-491)³⁶².

Ο σκοπός αυτού του κειμένου είναι να πείσει αφενός μεν τους εναπομείναντες ειδωλολάτρες ότι είχε προβλεφθεί από εθνικούς χρησμούς η καθιέρωση των ειδωλολατρικών ναών ως χριστιανικών, αφετέρου δε τους χριστιανούς ότι ήταν θέλημα θεού η υιοθέτηση των ειδωλολατρικών ιερών. Στο ίδιο κείμενο αναφέρεται ότι στα αριστερά της εισόδου του ναού των Αθηνών (Κ.25) βρέθηκε ίδια επιγραφή, που προέβλεπε την μετατροπή του σε ναό της Παρθένου Μαρίας: «**Ὁ δὲ αὐτὸς εὐρέθη καὶ ἐν Ἀθήναις ἐν τῷ ἀριστερῷ μέρει τοῦ νεῶ κατὰ τὴν πύλην, ἀπαράλλάκτως ὅμοιος ὧν ἐκείνῳ**». Με βάση αυτή την τελευταία φράση και θεωρώντας ότι ο ναός που αναφέρεται στο κείμενο είναι ο ναός της Αθηνάς στην ακρόπολη των Αθηνών, ο σπουδαιότερος δηλαδή εν λειτουργία ναός την περίοδο αυτή, ο C. Mango χρονολόγησε την μετατροπή του Παρθενώνα σε εκκλησία στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αι. μ.Χ.³⁶³

Το συμπέρασμα του Mango ενισχύθηκε στη συνέχεια με τη δημοσίευση μιας σχετικής επιγραφής από την Ικαρία (Κ.100), που αναφέρουμε παρακάτω. Η επιγραφή της Ικαρίας χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αι. μ.Χ., καθίσταται συνεπώς πολύ πιθανό ότι πράγματι είχε τοποθετηθεί μια τέτοια επιγραφή και στον Παρθενώνα (Κ.25)³⁶⁴.

Αναφορικά με το Ασκληπιείο των Αθηνών (Κ.31), ο Μαρίνος αναφέρει ένα περιστατικό που έλαβε χώρα στο ιερό του ιαματικού θεού με πρωταγωνιστή τον Πρόκλο. Πρόκειται για τη θαυματουργική θεραπεία της κόρης του Αρχίδα, Ασκληπιγένειας, χάρη στην προσευχή του φιλοσόφου στο ιερό του Ασκληπιού στην Αθήνα. Το θαύμα επιτελέστηκε με τρόπο ώστε να μη γίνει αντιληπτό από τους Χριστιανούς, οι οποίοι αναζητούσαν ευκαιρία για να τον βλάψουν. Στην ίδια διήγηση σημειώνεται ότι «**ἀπόρθητον ἦν τὸ τοῦ Σωτήρος ἱερὸν**». Η αναφορά αυτή μας πληροφορεί ότι κατά τα μέσα του 5^{ου} αι. το ιερό παρέμενε σε λειτουργία. Πάντως, ένα χρόνο μετά το θάνατο του Πρόκλου, οπότε και γράφεται ο Βίος του από τον μαθητή του, το άγαλμα του θεού είχε απομακρυνθεί από τους Χριστιανούς³⁶⁵. Δυστυχώς, οι ανασκαφές στα τέλη του 19^{ου} αι. κατέστρεψαν τα στοιχεία για χρονολόγηση της χριστιανικής βασιλικής που οικοδομήθηκε στο χώρο του ιερού. Αν και η ίδρυση της χριστιανικής εκκλησίας μέσα στο ιερό του Ασκληπιού έχει συνδεθεί από κάποιους μελετητές με το διάταγμα του Ιουστινιανού για το κλείσιμο των

³⁶² Για το κείμενο του αποσπάσματος βλ. σ. 99 της παρούσης μελέτης.

³⁶³ Mango, *The conversion*, σ. 201-203.

³⁶⁴ Deligiannakis, *Late paganism*.

³⁶⁵ Μαρίνος, *Πρόκλος ἢ Περί Εὐδαιμονίας*, 29.

φιλοσοφικών σχολών της Αθήνας το 529 μ.Χ.³⁶⁶, η Α. Karivieri υποστηρίζει ότι πολύ πιθανόν η χριστιανική βασιλική στο χώρο του Ασκληπιείου (**K.31**) θεμελιώθηκε στα τέλη του 5^{ου} αι. μ.Χ. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί και η χρονολόγηση στο β' μισό του 5^{ου} αι. του γλυπτού διακόσμου της εκκλησίας³⁶⁷. Τα αρχιτεκτονικά μέλη και η λοιπή γλυπτική διακόσμηση που περισυλλέχθηκαν από τον χώρο υποδεικνύουν επίσης μια χρονολόγηση στις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αι. μ.Χ.³⁶⁸

Ωστόσο, ασφαλή συμπεράσματα για τη χρονολόγηση των μετατροπών των εθνικών ναών σε εκκλησίες, μπορούμε να εξαγάγουμε και από τα επιγραφικά και νομισματικά δεδομένα των ανασκαφών. Σε αρκετές περιπτώσεις η χρονολόγηση της μετατροπής των αρχαίων ναών σε εκκλησίες εδράζεται στα επιγραφικά δεδομένα. Σε τμήμα από τον άμβωνα της βασιλικής κοντά στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του επικαλουμένου Προβατηνού, στην Τεγέα (**K.9**) αναφέρεται το όνομα του επισκόπου Ωφελίμου που γνωρίζουμε από τις πηγές ότι έλαβε μέρος στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας³⁶⁹. Η βασιλική αυτή δε σώζεται πια. Στην Ελεύθερνα της Κρήτης (**K.61**) σύμφωνα με επιγραφή στο ψηφιδωτό δάπεδο του νάρθηκα της βασιλικής, που είχε εν μέρει χτιστεί πάνω σε ελληνιστικό ιερό, η ίδρυση της βασιλικής αποδίδεται στον επίσκοπο της πόλης Ευφράτα ο οποίος έλαβε μέρος επίσης στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας. Η βασιλική αυτή είναι από τις πρωιμότερες βασιλικές του ελλαδικού χώρου και από τις λίγες που με βεβαιότητα χρονολογείται μεταξύ των ετών 430 και 450 μ.Χ.³⁷⁰ Στη ίδια επιγραφή αναφέρεται ότι η εκκλησία ήταν αφιερωμένη στον Αρχάγγελο Μιχαήλ. Στην αγορά της Παλαιοπόλεως της Κέρκυρας (**K.90**) υψώθηκε μια βασιλική στη θέση προγενέστερου ιερού. Μάλιστα στην κτητορική επιγραφή στο επιστύλιο του τριβήλου πάνω από την είσοδο της εκκλησίας εγκωμιάζεται ο τοπικός επίσκοπος Ιοβιανός για το γεγονός ότι κατέστρεψε τα ιερά των Ελλήνων στην περιοχή και ίδρυσε την χριστιανική αυτή εκκλησία. Ο Ιοβιανός αναφέρεται επίσης σε επιδαπέδιο ψηφιδωτό στο ΒΔ πρόσκτισμα της βασιλικής. Η δράση του Ιοβιανού έχει συσχετιστεί με τα αυστηρά μέτρα του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β'³⁷¹. Ωστόσο έχουν

³⁶⁶ Frantz, *From Paganism to Christianity*, σ. 194-195. Η ίδια, *Late Antiquity*, σ. 70-71, 92. Aleshire, *The Athenian Asklepieion*, σ. 19-20.

³⁶⁷ Karivieri, *The Christianization*, σ. 900-901, όπου και βιβλιογραφικές αναφορές για την γλυπτή διακόσμηση της εκκλησίας.

³⁶⁸ Ευγγόπουλος, *Χριστιανικόν Ασκληπιείον*, σ. 52-71. Τραυλός, *Βασιλική Ασκληπιείου*, σ. 34-68. Frantz, *From Paganism to Christianity*, σ. 187-205. Gregory, *The survival*, σ. 229-242. Karivieri, *The Christianization*, σ. 898-905.

³⁶⁹ Α. Κ. Ορλάνδος, *ABME* 12 (1973), σ. 8-9 και 107-111.

³⁷⁰ Για την περιγραφή της Βασιλικής, των προκτισμάτων και των ευρημάτων, βλ. Π. Θέμελης, *Ελεύθερνα*, *Κρητ Εστία* 2 (1988), σ. 300-302. Ο ίδιος, *Ελεύθερνα*, *Κρητ Εστία*, 3 (1989), σ. 266-270. Ο ίδιος, *Ελεύθερνα*, *Κρητ Εστία*, 4 (1990), σ. 252-257. Ο ίδιος, *Ελεύθερνα*, *Κρητ Εστία* 5 (1994-1996), σ. 270-283.

³⁷¹ Παπαδημητρίου, *Ο Ιοβιανός*, σ. 39-48.

προταθεί και άλλες πιθανές χρονολογίες από τα τέλη του 4^{ου} αι. ή αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ.³⁷² έως και τον 6^ο ή αρχές του 7^{ου} αι. μ.Χ.³⁷³ Στην Ερεσό της Λέσβου η βασιλική του Αγίου Ανδρέα (**K.85**) έχει κατά παράδοση κτιστεί στη θέση ιερού του Απόλλωνα. Σε ένα από τα διάχωρα του ψηφιδωτού που κοσμεί το δάπεδο του ναού αναφέρεται το όνομα του τοπικού επισκόπου Ιωάννη, ο οποίος έλαβε μέρος στην Γ' Οικουμενική σύνοδο της Εφέσου το 431 μ.Χ. Για το λόγο αυτό η βασιλική χρονολογείται στο α' μισό του 5^{ου} αι. μ.Χ.³⁷⁴

Στο νησί της Ικαρίας μια πολύ σημαντική επιγραφή, που αποτελεί παραλλαγή της «μυθολογίας» των ειδωλολατρικών χρησμών που αναφέρονται στην ίδρυση χριστιανικών ναών στη θέση αρχαίων ιερών, χρονολογείται στον ύστερο 5^ο ή στον 6^ο αι. μ.Χ.³⁷⁵ Η επιγραφή αυτή συνδέεται από τον Γ. Δεληγιαννάκη με την βασιλική της Αγίας Ειρήνης στην περιοχή Οινόη (**K.100**) του νησιού, για την οποία υποθέτει ότι πιθανόν έχει οικοδομηθεί πάνω σε προγενέστερο ειδωλολατρικό ιερό³⁷⁶. Στην Κάλυμνο σε επιγραφή στη νοτιοδυτική γωνία του νάρθηκα μιας βασιλικής (**K.66**), που διασώζει αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίου ναού, πληροφορούμαστε ότι η εκκλησία ήταν αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη και κτίστηκε από κάποιον Ανατόλιο. Το ψηφιδωτό για στυλιστικούς λόγους αποδίδεται στον 5^ο αι. μ.Χ.³⁷⁷

Περισσότερο ασφαλείς είναι οι χρονολογήσεις που παρέχονται από τα νομισματικά δεδομένα των ανασκαφών. Δυστυχώς, οι περιπτώσεις όπου η χρονολόγηση κατασκευής μιας εκκλησίας στη θέση ενός αρχαίου ιερού που μπορεί να βασιστεί με ασφάλεια στα νομίσματα που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφικές εργασίες είναι πολύ περιορισμένες. Η βασιλική στο Εμποριό της Χίου (**K.88**) χρονολογείται από νομίσματα που φτάνουν μέχρι την εποχή του Ιουστίνου Β' (565-578). Οι ανασκαφείς συνδυάζουν την χρονολογία αυτή με τις λειτουργικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα την ίδια περίοδο και αποτυπώνονται και στην αρχιτεκτονική μορφολογία του

³⁷² Σωτηρίου, Αί παλαιοχριστιανικά, σ. 188.

³⁷³ Ο Β. Καλλιπολίτης, Αρχαιολογικά Χρονικά, Ανασκαφές στην Κέρκυρα 1953-1957, *ΚερκΧρον* 6 (1958), σ. 102-103 έχει προτείνει μια χρονολόγηση στον 6^ο ή αρχές του 7^{ου} αι. μ.Χ για το ψηφιδωτό στο νότιο κλίτος της βασιλικής, ενώ για τους υπόλοιπους χώρους (νάρθηκα, ΒΔ πρόοκτισμα) τις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. Ο Α. Grabar (*Byzantine and Early Medieval Painting*, 1965, εικ. 1 και *FA* 17 (1965), σ. 500 αριθμ. 7650, 7651 και *CA* 16 (1966), σ. 10 εικ. 1) και ο J. P. Sordini (*Mosaique palaiochretien*, σ. 729, 731 Συμπλ. 582-583 και *BCH* 94 (1970), σ. 857, 859, σημ. 50) χρονολογούν τα ψηφιδωτά στον 6^ο αι. μ.Χ. Ο Πελεκανίδης (*Σύνταγμα* I, σ. 96), ωστόσο, θεωρεί ως πιθανότερη χρονολόγηση τον 5^ο αι. μ.Χ. όσον αφορά το νάρθηκα και το πρόοκτισμα και τον 6^ο αι. για το νότιο κλίτος της εκκλησίας.

³⁷⁴ Τα ψηφιδωτά της βασιλικής χρονολογούνται, επίσης, στο α' μισό του 5^{ου} αι. μ.Χ. (Πελεκανίδης-Ατζακά, *Σύνταγμα* I, σ. 129).

³⁷⁵ Για το πλήρες κείμενο της επιγραφής βλ. σ. 100 της παρούσας μελέτης.

³⁷⁶ Deligiannakis, Late paganism.

³⁷⁷ Segre, *Relazione*, σ. 34-35. πίν. XXXII, εικ. 3. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία, σ. 316. Κουτελλάς, Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές, σ. 77-78. Για τα ψηφιδωτά: Πελεκανίδης-Ατζακά, *Σύνταγμα* I, σ. 48-49.

μνημείου³⁷⁸. Στην ίδια εποχή, στα έτη 571/572 μ.Χ., σύμφωνα με νομίσματα, το τελευταίο των οποίων χρονολογείται τα έτη αυτά της βασιλείας του Ιουστίνου Β', φαίνεται ότι ανάγεται και η ανέγερση της βασιλικής του Αρκαδικού Ορχομενού (**K.5**)³⁷⁹.

Η χρονολόγηση των εκκλησιών που διαδέχονται τα αρχαία ιερά είναι δυνατόν, επίσης, να προσδιοριστεί με βάση το αρχιτεκτονικό τους σχέδιο σε σύγκριση με άλλα μνημεία ικανοποιητικά χρονολογημένα. Στην ακρόπολη της αρχαίας Ιτάνου στην Κρήτη η βασιλική Α, που καταλαμβάνει πιθανόν τη θέση αρχαίου ναού της Αθηνάς Πολιάδος, παρουσιάζει τυπολογικές ομοιότητες με βασιλικές της Συρίας που χρονολογούνται στις αρχές του 6^{ου} αι. μ.Χ.³⁸⁰ Η βόρεια πλευρά της μονόχωρης εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου στο ιερό της Δεσποίνης στη Λυκοσούρα της Αρκαδίας (**K.7**) στεγαζόταν με δικιόνιο προστώο που φανερώνει επιδράσεις από βασιλικές της Συρίας, που χρονολογούνται στον 6^ο αι. μ.Χ.³⁸¹ Στην βασιλική του Αγίου Ζαχαρία που χτίστηκε πλησίον του ελευσίνιου ιερού σημειώνονται μορφολογικές ομοιότητες με ανάλογα λατρευτικά κτίσματα της Μικράς Ασίας που ανάγονται στον 5^ο αι. μ.Χ.³⁸² Στη θέση Φίλια Καρδίτσας (**K.43**) η βασιλική στο ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας είναι απλού ελληνιστικού τύπου και χρονολογείται στον 5^ο αι. μ.Χ.³⁸³ Στο μαντικό ιερό της Δωδώνης (**K.44**)³⁸⁴ η βασιλική πλησίον της ιεράς οικίας παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις. Στην πρώτη φάση, του 5ου αι. μ.Χ. πιθανώς, η βασιλική είχε εγκάρσιο κλίτος με εξέχοντα τα δύο άκρα σε σχήμα σταυρού ή T, και μία μεγάλη αψίδα, αυτή του ιερού, κατά το πρότυπο της βασιλικής Α της Νικόπολης και εκείνης του Βουθρωτού. Κατά τη διάρκεια του 6ου αι. μ.Χ., ίσως μετά τους καταστρεπτικούς σεισμούς στα χρόνια του Ιουστινιανού Α' (522-528), η βασιλική ανοικοδομήθηκε και επεκτάθηκε ανατολικά. Στην ακρόπολη της Γόρτυνας (**K.55**) στην Κρήτη η τρίκλιτη βασιλική με ημικυκλική αψίδα χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αι. μ.Χ. Στην εκκλησία

³⁷⁸ *Byzantine Emporio*, σ. 11-50.

³⁷⁹ Blumm, Plassart, Orchomène, σ. 71-88. A. Pariente, *BCH* 114 (1990), σ. 739.

³⁸⁰ Sanders, *Roman Crete*, σ. 89-90.

³⁸¹ Β. Λεονάρδου, Ανασκαφάι του εν Λυκοσούρα ιερού της Δεσποίνης, *ΠΑΕ* 1896, 100 και 119, πίν. 1. Τραυλός, Η παλαιοχριστιανική βασιλική, σ. 301-316.

³⁸² Λειπομέρειες για τις επιδράσεις αρχιτεκτονικών ρυθμών εκκλησιών της Ανατολής στις βασιλικές αυτές βλ. στο σχετικό Κεφ. 9 του παρόντος.

³⁸³ Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 19 (1964) Χρον., σ. 244-246. Α. Λιάγκουρας, *ΑΔ* 19 (1964), Χρονικά, σ. 253. Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 20 (1965), Χρον., σ. 312. J. Koder-Fr. Hild, *Hellas und Thessalia*, *TIB* 1 (Wien 1976), σ. 240. Pallas, *Les monuments*, σ. 58-59. Spiro, *Critical Corpus*, σ. 407-408. P. Marzollf., *Die Damokratia-Basilika*, στο Bakhuizen, Gschnitzer κ.α, *Demetrius V*, σ. 195. Α. Ντίνα, Παλαιοχριστιανικά μνημεία Θεσσαλίας, *Αρχαιολογία* 34 (1990), σ. 88-89. Laskaris, *Monuments Funéraires*, σ. 87.

³⁸⁴ Δάκαρης, Δωδώνη, σ. 68 και 150. Parke, *The Oracles*, σ. 124-125. Δ. Ευαγγελίδης, *ΠΑΕ* 1929, σ. 104-129. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1930, σελ 55-62. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1957, σ. 76-78. Δάκαρης, *Τὸ Ἱερόν*, σ. 4-40.

ενσωματώθηκε ο αρχαίος βόθρος ως βαπτιστήριο. Σε παρακείμενο προς αυτόν αποθέτη βρέθηκαν διάφορα εκκλησιαστικά σκεύη μεταξύ των οποίων μια πήλινη λεκάνη του 6^{ου} ή 7^{ου} αι. μ.Χ.³⁸⁵

Οι εκκλησίες που εγκαθίστανται στη θέση εθνικών ιερών χρονολογούνται, επίσης, από τη γλυπτική τους διακόσμηση. Ένα καλοσχεδιασμένο, επιπεδόγλυφο θωράκιο στο Ερέχθειο της ακρόπολης των Αθηνών (**K.24**) συνηγορεί στη χρονολόγηση της μετατροπής του μνημείου σε εκκλησία κατά τον ύστερο 6^ο ή 7^ο αι. μ.Χ.³⁸⁶ Στη Βιράν Επισκοπή της Κρήτης αρχιτεκτονικά μέλη του 6^{ου} και 7^{ου} αι. μ.Χ. υποδεικνύουν μια χρονολόγηση της παλαιοχριστιανικής φάσης του μνημείου στον 6^ο αι. μ.Χ.³⁸⁷ Η ύπαρξη ενός κιονοκράνου του τύπου της ανεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας που είναι εντοιχισμένο στη δυτική πρόσοψη της σωζόμενης σήμερα εκκλησίας στην Επισκοπή της Σκοπέλου χρονολογείται από τον Ορλάνδο στα μέσα ή στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αι. μ.Χ.³⁸⁸ Στην ίδια περίοδο ανάγονται και αλλά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, όπως επιθήματα και κίονες που βρέθηκαν στην ίδιο χώρο. Εξάλλου δυο κορινθιακά κιονόκρανα του 5^{ου} ή 6^{ου} αι. μ.Χ. και πλάκες θωρακίου στην μεταβυζαντινή εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στο ιερό των Υγρίων στη Νάξο (**K.81**) προέρχονται κατά πάσα πιθανότητα από το χριστιανικό ναό που εγκαταστάθηκε μέσα στον αρχαίο ιερό³⁸⁹.

Με βάση τα εικονογραφικά θέματα και την τεχνοτροπική ανάλυση των ψηφιδωτών διακοσμήσεων τους μπορούν επίσης να χρονολογηθούν κάποιες περιπτώσεις εκκλησιών που ιδρύονται πάνω σε ειδωλολατρικά ιερά. Η ψηφιδωτή διακόσμηση του θόλου της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη (**K.45**) που έχει ερμηνευτεί είτε ως Ανάληψη είτε ως Δευτέρα Παρουσία χρονολογείται με βάση τεχνοτροπικά και εικονογραφικά κριτήρια στα τέλη του 4^{ου} αι. ή στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. και υποδηλώνει σχέση με ανακτορικό καλλιτεχνικό εργαστήριο³⁹⁰. Η βασιλική που έχει ανασκαφεί σε κοντινή απόσταση προς το Ασκληπιείο της Επιδαύρου (**K.3**) χρονολογείται λόγω των ψηφιδωτών της στα τέλη του 4^{ου} αι. ή στο α' τέταρτο του 5^{ου} αι. και αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα στον ελλαδικό χώρο³⁹¹. Στη βασιλική που ανεγέρθηκε στο ιερό του

³⁸⁵ Rizza, Scrinari, *Il santuario*, σ. 68-81, εικ. 18 (σχέδ.). Pallas, *Les monuments*, σ. 251.

³⁸⁶ Τραυλός, *Η πολεοδομική*, 137-138. Spieser, *La christianisation*, σ. 311, Πάλλας, *Αθήνα*, σ. 41. Γκιολές, *Η Αθήνα*, σ. 57.

³⁸⁷ Gerola, *Monumenti Veneti*, σ. 77. Κ. Δ. Καλοκύρης, *ΠΑΕ* 1959, σ. 230.

³⁸⁸ Α. Ευγγόπουλος, *ΑΕ* 1956, 188-191.

³⁸⁹ Lambrinoudakis-Gruben, *Iria*, σ. 569-621. και οι ίδιοι, *Ανασκαφή αρχαίου Ιερού στα Υγρια της Νάξου*, Η έρευνα κατά τα έτη 1982, 1986 και 1987, *Αρχαιογνωσία* 5 1987-88 (1990), σ. 193-199, πίν. 17-60.

³⁹⁰ Σύννομιση των σχετικών προτάσεων: Kitzinger, *Byzantine Art*, σ. 56 κ.ε., Kleinbauer, *The Iconography*, σ. 63 κ.ε. βλ. επίσης, Ν. Γκιολές, Ένα εικονογραφικό παράλληλο των μωσαϊκών του τρούλου της Ροτόντας της Θεσσαλονίκης, *Παρουσία Α'* (1982), σ. 125, σημ. 6.

³⁹¹ J. - P. Sordini, *BCH* 94 (1970), σ. 705. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού, *ACIAC* Χ, τομ. 1, σ. 364, 366, 370. Η ίδια, *I*

Απόλλωνα Δηλίου στην Κάλυμνο (**K.65**) τα ψηφιδωτά δάπεδα που καλύπτουν το δάπεδο των πλαγίων κλιτών χρονολογούνται στον 5^ο αι. μ.Χ. Η εκκλησία, η οποία επονομάζεται «Χριστός της Ιερουσαλήμ», καταστράφηκε στα μέσα του 6^{ου} αιώνα από τον φοβερό σεισμό του 554 μ.Χ. ενώ ακολούθησε μια επισκευή της μέχρι την οριστική εγκατάλειψή της τον 7^ο αι. μ.Χ. Στα νοτιοανατολικά της είναι χτισμένη μια ακόμα βασιλική της Αγίας Σοφίας ή της Ευαγγελίστριας. Πιθανόν είναι και αυτή ιδρυμένη στη θέση αρχαίου ιερού του Ασκληπιού. Χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι. μ.Χ. ή στις αρχές του 6^{ου} αι. μ.Χ. Καταστράφηκε κατά το σεισμό του 554 μ.Χ. και υπέστη επισκευές αργότερα, όπως και ο παρακείμενος ναός του Χριστού της Ιερουσαλήμ. Στη δεύτερη αυτή οικοδομική φάση ανήκουν και οι εντυπωσιακές συνθέσεις που κοσμούν τον νάρθηκα και τον κυρίως ναό της βασιλικής³⁹².

Άλλοτε πάλι, επιχειρείται μια χρονολόγηση με βάση συναφή ιστορικά γεγονότα γνωστά από τις γραπτές πηγές. Ο ναός του Ηφαίστου στην Αγορά των Αθηνών (**K.27**) αρχικά είχε χρονολογηθεί στον 4^ο ή 5^ο αι. μ.Χ.³⁹³ Ωστόσο, η Α. Frantz, συσχέτισε με πειστικό τρόπο την μετατροπή των αθηναϊκών ναών (Ερέχθειο, Ηφαιστείο κ.α.) σε εκκλησίες με τις επιπτώσεις της αβαροσλαβικής επιδρομής στην Αθήνα μεταθέτοντας την χρονολόγηση των χριστιανικών αυτών βασιλικών στα τέλη του 6^{ου} ή αρχές του 7^{ου} αι. μ.Χ.³⁹⁴ Παρά ταύτα, ο συσχετισμός των μετατροπών, ευρύτερα, με συναφή διατάγματα του Θεοδοσιανού Κώδικα δεν είναι απαραίτητα επιτυχής. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι πολύ συχνά οι ανασκαφείς στην αδυναμία τους να προσδιορίσουν με ακρίβεια τα χρονολογικά πλαίσια των παλαιοχριστιανικών εκκλησιών που υψώνονται στη θέση αρχαίων ναών, λόγω απουσίας επαρκών αρχαιολογικών στοιχείων, αποδίδουν τις μετατροπές αυτές είτε στα διατάγματα του Θεοδοσίου Α', είτε στην πολιτική κατά της ειδωλολατρίας του Θεοδοσίου Β'.

Τα πρωιμότερα παραδείγματα υιοθέτησης ναών εκ μέρους των χριστιανών ανάγονται στο β' μισό του 4^{ου} αι. μ.Χ. Είναι γεγονός ότι τους αιώνες που προηγούνται της εποχής εμφάνισης του χριστιανισμού έως και τους χρόνους του Μ. Κωνσταντίνου οι χριστιανοί αποφεύγουν συστηματικά τους εθνικούς λατρευτικούς χώρους. Γί' αυτούς ήταν χώροι μισητοί διότι οι αρχαίοι ναοί και τα αγάλματα των εθνικών θεών θεωρούνταν κατοικητήρια των δαιμόνων³⁹⁵. Έχει άλλωστε σημειωθεί ότι

mosaici pavimentali paleocristiani in Grecia. In *Contributo allo studio ed alle relazioni tra i laboratori*, Corsi 31 (1984), σ. 13, 20, 22, 64.

³⁹² Πελεκανίδης-Ατζακά, *Σύνταγμα I*, σ. 49-50 (τέλος 6^{ου} αι. μ.Χ.)

³⁹³ Α. Ορλάνδος, *ABME* 2 (1936), σ. 207-216. Dinsmoor, *Observation*, σ. 6-15. H. Koch, *Studien zum Theseustempel* (Berlin 1955), σ. 33-38.

³⁹⁴ Frantz, *From Paganism to Christianity*, σ. 201-205.

³⁹⁵ Pagoulatos, *The destruction*, σ. 152-153.

δεν μας είναι γνωστές περιπτώσεις εγκατάστασης χριστιανών σε ειδωλολατρικούς λατρευτικούς χώρους νωρίτερα από τον 4^ο αι. μ.Χ.³⁹⁶ Μόλις στους χρόνους του Κωνσταντίνου και των διαδόχων του με μια μικρή διακοπή κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουλιανού δειλά- δειλά πραγματοποιούνται οι πρώτες επεμβάσεις χριστιανών στους ναούς. Στο β' μισό του 4^{ου} αι. μ.Χ και στις αρχές του 5^{ου} αι. από τα αγιολογικά κείμενα αντλούμε ένα πλήθος πληροφοριών που αφορούν καταστροφές αρχαίων ναών και την ίδρυση χριστιανικών εκκλησιών στη θέση τους³⁹⁷. Πρόκειται για την εποχή όπου μεγάλα ιερά της εθνικής θρησκείας στη Ανατολή γίνονται θέατρα συγκρούσεων μεταξύ των χριστιανικών και των εθνικών. (Σεραπείο Αλεξάνδρειας, Μάρνειο Γάζας κ.ά.). Ωστόσο, παρά το πλήθος των σχετικών γραπτών αναφορών των σύγχρονων συγγραφέων τεκμηριωμένα ανασκαφικά παραδείγματα καταστροφής και επαναχρησιμοποίησης αρχαίων ναών εκ μέρους των τοπικών χριστιανικών πληθυσμών επισημαίνονται μόνο στον 5^ο αι. μ.Χ.³⁹⁸

Στον ελλαδικό χώρο οι πρώτες εγκαταστάσεις της χριστιανικής λατρείας στο χώρο των αρχαίων ελληνικών ναών σημειώνονται στον 4^ο αι. μ.Χ. και συγκεκριμένα την περίοδο της βασιλείας του Μ. Κωνσταντίνου. Το 334 μ.Χ. το ελληνιστικό ηρώο των Φιλίππων μετατρέπεται σε παλαιοχριστιανική βασιλική αφιερωμένη στον απόστολο Παύλο, τον ιδρυτή της τοπικής εκκλησίας. Την ίδια περίοδο μια βασιλική υψώνεται στη θέση του ναού του Απόλλωνα Λυκείου στην Αγορά του Άργους (**K.2**), ο οποίος είχε ήδη καταστραφεί κατά την επιδρομή των Ερούλων στην Πελοπόννησο το 267 μ.Χ και έκτοτε είχε εγκαταλειφθεί³⁹⁹. Πολύ πρόωμη είναι και η βασιλική που χτίστηκε κοντά στα Προπύλαια του Ασκληπιείου της Επιδαύρου (**K.3**). Αυτή η χριστιανική εκκλησία χτίστηκε μεν σε άμεση γειτνίαση προς το αρχαίο ιερό, έξω όμως από τον περίβολό του. Είναι άλλο ένα στοιχείο που καταδεικνύει την επιφυλακτικότητα των χριστιανών απέναντι στα αρχαία ιερά την πρόωμη αυτή περίοδο. Στο β' μισό του 4^{ου} αι. μ.Χ. χρονολογείται η βασιλική στο λιμάνι των Κεγχρεών (**K.14**) (365-375), ενώ στα τέλη του ίδιου αιώνα μετατρέπεται σε εκκλησία η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης (**K.45**).

Οι περιπτώσεις αυτές αν και σημαντικές λόγω της προωμότητας της χρονολογίας τους είναι συγκεκριμένες και μεμονωμένες. Ο 4^{ος} αι. μ.Χ. αποτελεί μια μεταβατική περίοδο από τη παλαιά στη νέα θρησκεία. Την εποχή αυτή πολλά από τα ιερά είναι σε λειτουργία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Ολυμπία, όπου οι Ολυμπιακοί Αγώνες εξακολουθούν να διοργανώνονται μέχρι και την οριστική κατάργησή τους το 391 μ.Χ. από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Α'. Από την άλλη πλευρά την

³⁹⁶ Hanson, *The Transformation*, σ. 257-267.

³⁹⁷ Saradi, *The christianization*, σ. 113-134.

³⁹⁸ Hanson, *The Transformation*, σ. 257-267.

³⁹⁹ Vollgraff, *Le sanctuaire*, σ. 102.

ίδια περίοδο πραγματοποιείται μια βαθμιαία εξάπλωση της χριστιανικής θρησκείας, η οποία όμως συντελείται με αργούς ρυθμούς. Στην καθυστέρηση αυτή συντείνουν πολλοί παράγοντες, όπως το ότι η αρχαία θρησκεία επιβιώνει ζωντανά στην Ελλάδα κατά την ύστερη αρχαιότητα, οι φιλοσοφικές σχολές των Αθηνών γνωρίζουν μια άνθηση και διατηρούν ζωντανή την ειδωλολατρία, το γεγονός ότι η Ελλάδα και ιδιαίτερα η Αθήνα ήταν κέντρο της αρχαίας παιδείας που ήταν άρρηκτα δεμένη με την ειδωλολατρία, και τέλος η καθυστερημένη ανάπτυξη του μοναχισμού στις βαλκανικές περιοχές.

Δημιουργείται λοιπόν η εντύπωση ότι κατά τους πρώτους τέσσερεις μεταχριστιανικούς αιώνες η αρχαία θρησκεία συνυπάρχει με τη νέα χριστιανική μέσα σε ένα πνεύμα ανοχής και σχετικής διαλλακτικότητας, χωρίς πολλά φαινόμενα μισσαλοδοξίας και θρησκευτικού φανατισμού, όπως αυτά που σημειώνονται στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Αυτός είναι και ο λόγος της καθυστερημένης επέμβασης των χριστιανών στα αρχαία κέντρα. Αφ' ενός το ισχυρό εθνικό στοιχείο και αφ' ετέρου ο έντονος σεβασμός προς τα έργα τέχνης του παρελθόντος και τα αρχαία πολιτισμικά ιδεώδη. Έχει σημειωθεί άλλωστε το γεγονός ότι την ίδια περίοδο που μια παλαιοχριστιανική εκκλησία ιδρύεται στους Φιλίππους, ένας άλλος εθνικός αυτή τη φορά ναός της Ίσιδος καθιερώνεται στο Άργος⁴⁰⁰ περί το 350 μ.Χ.

Παρά ταύτα, το καίριο πλήγμα στους αρχαίους λατρευτικούς χώρους κατέφερε η δυναμική πολιτική των αυτοκρατόρων τόσο των Θεοδοσίου του Μεγάλου και Θεοδοσίου Β', όσο και του Ιουστινιανού. Η απαγόρευση των θυσιών αρχικά και το οριστικό κλείσιμο, στη συνέχεια, των αρχαίων ιερών με τη διακοπή της λειτουργίας τους και τη συνακόλουθη κατάργηση κορυφαίων εθνικών αθλητικών εκδηλώσεων όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες, οδήγησε στο μαρασμό και των εναπομεινάντων ναών και ιερών και την σταδιακή εγκατάλειψή τους. Παρά την επίσημη απαγόρευση της λειτουργίας των αρχαίων ιερών, ωστόσο γνωρίζουμε πλήθος περιπτώσεων όπου η αρχαία θρησκεία φαίνεται να επιβιώνει με κάποια μορφή τουλάχιστο έως και τον 5^ο αι. μ.Χ.⁴⁰¹

Από τον κατάλογο των μνημείων του Παραρτήματος Α' προκύπτει ότι, σύμφωνα με τις χρονολογήσεις των ανασκαφών και τις δημοσιευμένες ανασκαφικές εκθέσεις, η πλειονότητα των περιπτώσεων ίδρυσης βασιλικών στα ερείπια εθνικών ναών ανάγονται στον 5^ο και στον 6^ο αι. μ.Χ. Στο 5^ο αι. χρονολογούνται οι χριστιανικές εκκλησίες στη

⁴⁰⁰ A. Oikonomou, *Argos à l'époque paléochrétienne, IVe-VIIIe s.*, Thèse d'État, (Paris IV 1991), σ. 253. A. Pariente, *Le Monument argien des 'Sept contre Thèbes'*, BCH Συμπλ. 22 (1992), σ. 195-225.

⁴⁰¹ Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση του Ασκληπιείου της Κορίνθου και του πανελληνίου ιερού της Ολυμπίας.

Δωδώνη (α' φάση) (K.44), στην αυλή της Βιβλιοθήκης του Ανδριανού (Τετράκογχο) στην Αθήνα (K.33), στην Ολυμπία, στα ιερά του Διός στη Νεμέα (K.18), της Αφροδίτης στον Ακροκόρινθο (K.15), της Αθηνάς Ιτωνίας στην Καρδίτσα, της Ήρας στη Σάμο (K.87), πλησίον του ιερού της Αρτέμιδος στην Βραυρώνα (K.34), στην Ελευσίνα (K.35), στο Ασκληπιείο Λεβήνας (K.58), στο όρος Αττάβυρος της Ρόδου (K.70), στην Κάλυμνο στη θέση του ναού του Απόλλωνα (K.65), της Ευαγγελίστριας (K.64) και του Αγ. Ιωάννη Καλύμνου (K.65), στο Σαγκρί (Γύρουλας) Νάξου (K.79), στη θέση Μαυρόπαπας στη Γόρτυνα της Κρήτης. Πιο συγκεκριμένα, γνωρίζουμε ότι στο α' μισό του ίδιου αιώνα χτίστηκαν οι βασιλικές στο ελληνιστικό ιερό της Ελεύθερας (βασιλική Ευφράτα) (K.61), της Επιδαύρου (K.3), της Ολυμπίας (K.12) και του Αγίου Ανδρέα Λέσβου (K.85).

Στον 5^ο ή 6^ο αι. μ.Χ ιδρύθηκαν επίσης, οι χριστιανικοί ναοί στο Εβραιόκαστρο της Θάσου (K.49), στο ιερό του Απόλλωνα Δειραδιώτη στο Άργος(K.1), στην Παλαιόπολη Κερκύρας (K.90), στο ιερό της Αθηνάς Πολιάδος στη Φιλέρημο της Ρόδου (K.72), στη θέση των ιερών στα Ύρια Νάξου (K.81) και στη Σύμη Βιάννου (K.54). Ειδικότερα, η Αγία Σοφία Καλύμνου και η βασιλική στην Ακρόπολη της Γόρτυνας (K.55) χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου} ή αρχές του 6^{ου} αι. Επίσης, ο Παρθενώνας της Ακρόπολης των Αθηνών (K.25) μετατράπηκε σε χριστιανική βασιλική στα τέλη του 5^{ου} ή στο α' μισό του 6^{ου} αι. μ.Χ.

Στις αρχές του 6^ο αι. μ.Χ. τοποθετούνται οι πρωτοχριστιανικές εκκλησίες στην Αρνίθα Ρόδου (βασιλική Α) (K.69) και στην Ίτανο (Ερημούπολη) της Κρήτης (K.60). Επίσης, στον ίδιο αιώνα χρονολογούνται η β' φάση του χριστιανικού ναού της Δωδώνης (K.44), οι βασιλικές του Αγ. Κηρύκου στη Δήλο (K.74), στη Λυκοσουρά (K.7), της Αγ. Σοφίας στην Κάλυμνο (K.64), στα Κηπιά Παγγαίου (575 μ.Χ.) (K.46) και η αντίστοιχη στο λιμένα Χερσονήσου της Κρήτης (K.60). Στα χρόνια της βασιλείας του Ιουστίνου Β' χτίστηκε η βασιλική στο Εμπορικό της Χίου (K.88) και η βασιλική στον αρκαδικό Ορχομενό (K.5). Στο α' μισό του 6^{ου} αι. χρονολογείται η βασιλική στις Τρεις Εκκλησίες Πάρου ενώ στο β' μισό του ίδιου αι. εγκαταστάθηκε η χριστιανική λατρεία στο Θεσμοφόριο της Δήλου (K.76). Στα τέλη του 6^{ου} αι. ή στις αρχές του 7^{ου} αι. πραγματοποιήθηκαν οι μετατροπές του Ερέχθειου (K.24) και του ναού του Ηφαίστου (K. 27) στην Αθήνα σε χριστιανικές εκκλησίες και χτίστηκε η βασιλική στα ΒΑ του ναού του Απόλλωνα στην Κόρινθο (K.16).

Τέλος, στον 7^ο αι. μ.Χ. και όταν πια η ειδωλολατρία αποτελούσε μια μακρινή ανάμνηση από το παρελθόν στη θέση αρχαίων ναών χτίστηκαν η Παναγία στη Πέτρα στην Αθήνα (K.29), η βασιλική στο Ασκληπιείο της Δήλου (K.74) και έγινε η μετασκευή του μικρού ελληνιστικού ηρώου της Σικίνου (K.83) σε χριστιανική εκκλησία.

Το παλαιότερο γνωστό παράδειγμα είναι η περίπτωση του ελληνιστικού ηρώου των Φιλίππων. Τα μεγάλα αθηναϊκά ιερά, όπως το Ερέχθειο (**K.24**) και ο ναός του Ηφαίστου (**K.27**), φαίνεται ότι μετασκευάστηκαν σε εκκλησίες σε μια αρκετά όψιμη φάση της ζωής της πόλης και οπωσδήποτε μετά την καταστροφική εισβολή των Αβαροσλάβων που προκάλεσε την καταστροφή των χριστιανικών βασιλικών της πόλης⁴⁰². Η ανάγκη για αποκατάσταση των εκτεταμένων ζημιών που φαίνεται να υπέστησαν οι πρώιμες εκκλησίες σε μια εποχή οικονομικής δυσπραγίας και στα πλαίσια ενός παρόμοιου προγράμματος πραγματοποιήθηκε και η υιοθέτηση των από καιρού εγκαταλελειμμένων μεγάλων αθηναϊκών ναών, οι οποίοι όμως διατηρούνταν σε ικανοποιητική κατάσταση και όρθιοι. Η μετατροπή του Παρθενώνα (**K.25**) υπήρξε η πρώτη εντός της αθηναϊκής Ακρόπολης και συντελέστηκε νωρίτερα πιθανόν τις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αι. μ.Χ.

Αρχικά είναι γνωστό ότι οι χριστιανικές εκκλησίες καταλάμβαναν τα προάστια των αρχαίων πόλεων και οι ναοί τους χτίζονταν εκτός των τειχών. Με την είσοδο όμως των χριστιανών στον πολεοδομικό ιστό και τον σταδιακό εκχριστιανισμό των πόλεων οι χριστιανικές βασιλικές γίνονται μέρος του αστικού τοπίου και καταλαμβάνουν κεντρική θέση μέσα στη νέα χριστιανική πόλη. Η πρώτη σαφής υιοθέτηση αρχαίου ιερού εκ μέρους των χριστιανών στον πυρήνα της πόλης των Αθηνών πραγματοποιείται στα τέλη του 5^{ου} με την κατασκευή της βασιλικής του Ασκληπιείου. Σχεδόν την ίδια περίοδο ιδρύεται η βασιλική στο Ηράκλειο της Θάσου (**K.50**) που υπήρξε το σπουδαιότερο αστικό ιερό του νησιού⁴⁰³. Άλλες βασιλικές σε ιερά των πόλεων κατασκευάστηκαν στις Καφύες της Μαντινείας (**K.6**), στη Σικυώνα (**K.13**), στην Κορώνεια (**K.37**) και τη Χαιρώνεια της Βοιωτίας (**K.38**) και στο ιερό του Δηλίου Απόλλωνα στην Κάλυμνο (**K.65**). Με τον ίδιο τρόπο νωρίτερα τον 4^ο αι. μ.Χ. μια βασιλική είχε αντικαταστήσει τον ναό του Απόλλωνα Λυκείου στην αρχαία Αγορά του Άργους (**K.2**), μετά όμως την καταστροφή της από τη βαρβαρική επιδρομή των Ερούλων⁴⁰⁴. Ομοίως, στον 6^ο αι., όταν πια οι αρχαίες αγορές βρίσκονταν σε πολύ βαθειά παρακμή, καθιερώνεται μια χριστιανική βασιλική στη θέση του ναού του Απόλλωνα στην Αγορά της Τεγέας (**K.8**) και η λεγόμενη βασιλική του Ιοβιανού πάλι στο χώρο της αρχαίας αγοράς της Κέρκυρας (**K.90**)⁴⁰⁵.

Σε λιμάνια στις παρυφές των πόλεων είναι γνωστό ότι το χριστιανικό σύμπλεγμα των Κεγχρεών (**K.14**) ανάγεται στον 4^ο αι., στον 5^ο αι. χτίστηκε η βασιλική της Ερεσσού (**K.85**), ενώ οι βασιλικές της

⁴⁰² Frantz, *From Paganism to Christianity*, σ. 201-205.

⁴⁰³ Launey, *Le sanctuaire*, σ. 229-233. Sodini, *La ville*, σ. 283-284, εικ. 4.

⁴⁰⁴ Vollgraff, *Le sanctuaire*, σ. 102.

⁴⁰⁵ Τεγέα: Α. Κ. Ορλάνδος, *ABME* 12 (1973), σ. 9-11. Παλαιόπολη Κέρκυρας: Παπαδημητρίου, *Ο Ιοβιανός*, σ. 39-48.

Χερσονήσου στην Κρήτη (Κ.60) και του Εμπορίου στη Χίο (Κ.88) χρονολογούνται στον 6^ο αι.

Ακόμη, η εγκατάσταση της χριστιανικής λατρείας σε ειδωλωλατρικούς ναούς των ακροπόλεων φαίνεται να συντελείται από τα τέλη του 5^{ου} αι. και κυρίως από τον 6^ο αι. μ.Χ., όπως ήδη σημειώσαμε για την Ακρόπολη των Αθηνών αλλά και τις βασιλικές στις ακροπόλεις του Άργους(Κ.1), της Γόρτυνας (Κ.55) και της Ιτάνου στην Κρήτη⁴⁰⁶(Κ.60).

Κατά τον 5^ο ή 6^ο αι., επίσης, υψώνονται βασιλικές στην πλειονότητα των ιερών της υπαίθρου [Δωδώνη (Κ.44), Βραυρώνα (Κ.34), Ελευσίνα (Κ.35), Σύμη Βιάννου (Κ.54), Αττάβυρος (Κ.70), Καρθαία Κέας (Κ.78), Μέσα Λέσβου (Κ.86), Ηραίο Σάμου (Κ.87), Λυκοσούρα (Κ.7), Φίλια Καρδίτσας (Κ.43)].

Όπως προαναφέρθηκε, οι χριστιανικές κοινότητες στάθηκαν με δέος και αποστροφή απέναντι στους ειδωλωλατρικούς τόπους λατρείας τουλάχιστον μέχρι τον 4^ο αι. μ.Χ. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι χριστιανοί της Κορίνθου αποφεύγουν το ιερό του Ασκληπιού για ένα μακρό διάστημα μετά την καταστροφή του και μόλις δύο αιώνες αργότερα χτίζουν μια μικρή εκκλησία σε παρακείμενο προς αυτό ύψωμα. Το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση του Ασκληπιείου της Επιδαύρου (Κ.3), όπου η χριστιανική εκκλησία χτίστηκε εκτός των ορίων του ιερού. Ακριβώς, την ίδια οδό ακολούθησαν και οι κατασκευαστές της βασιλικής πλησίον του Ασκληπιείου της Λεβήνας στην Κρήτη (Κ.58), όπου, αν και «δανείστηκαν» υλικό από τα ερείπια του αρχαίου ιερού, ίδρυσαν την εκκλησία τους σε μικρή απόσταση απ' αυτό⁴⁰⁷. Η βασιλική αυτή ίσως χρονολογείται στον 5^ο αι. μ.Χ. Παρόμοια παραδείγματα επισημαίνονται τόσο στο Λισσό της Κρήτης, όπου δυο βασιλικές βρέθηκαν σε κοντινή θέση προς το τοπικό ιερό του Ασκληπιού (Κ.60)⁴⁰⁸.

Μια ακόμη βασιλική του 5^{ου} αι. μ.Χ., στο λεγόμενο εργαστήριο του Φειδία στην Ολυμπία (Κ.12), ενώ εντοπίζεται στον ευρύτερο χώρο του αρχαίου πανελλήνιου ιερού, κατασκευάστηκε σε γειτνίαση με τον ερειπωμένο ναό του Διός εκτός όμως του ιερού περιβόλου⁴⁰⁹.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα πτυχή του θέματος είναι η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ της χρονολογίας παύσης της λειτουργίας και

⁴⁰⁶ Γόρτυνα: Rizza, Scrinari, *Il santuario*, σ. 68-81. Ίτανος (Ερημούπολη): Sanders, *Roman Crete*, σ. 89-90.

⁴⁰⁷ Gerola, *Le antiche*, σ. 1153-1158. Pernier, Banti, *Guida*, σ. 67-75, εικ. 74-84.

⁴⁰⁸ Pallas, *RAC* 35, σ. 223, αρ. 26. Πελεκανίδης-Ατζακά, *Ψηφιδωτά*, σ. 125, αρ. 111-112. Λαοσιθιωτάκης, σ. 383, αρ. 122-123. Pallas, *Les monuments*, σ. 242. Ν. Ε. Παδούβα, Παλαιοχριστιανικά βασιλικά της δυτικής Κρήτης, *ΚρητΕστ* 8 (1957), τεύχ. 66, σ. 5-7. Σ. Γ. Σπανάκη, *Κρήτη*, Β', σ. 249.

⁴⁰⁹ Mallwitz, *Olympia*, σ. 107-119. Mallwitz, Schiering, Die Werkstatt. F. Adler, *Die byzantinische Kirche in Die Baudenkmalen von Olympia (= OlympiaII)* (Berlin 1892), σ. 93-105, εικ. LXVII-LXX. Adler, *Topographie*, σ. 93-105. Αραπογιάννη, *Ολυμπία*, σ. 143 -148. Ηλιόπουλος, *Ήλις και Ολυμπία*, σ. 161-162.

εγκατάλειψης των αρχαίων ιερών και της χρονολογίας της υιοθέτησής τους από τους χριστιανούς. Είναι βεβαίως, πολύ δύσκολο να προσδιοριστεί ο χρόνος εγκατάλειψης και καταστροφής ενός ναού ή ιερού. Για ελάχιστες περιπτώσεις γνωρίζουμε με ακρίβεια τη χρονολογία που έλαβε χώρα ένα τέτοιο γεγονός. Για παράδειγμα γνωρίζουμε ότι ο ναός του Απόλλωνα Λυκείου στην αγορά του Άργους (**K.2**) καταστράφηκε 267 μ.Χ. από τους Ερούλους⁴¹⁰. Είναι γενικά παραδεχτό ότι το κομβικό χρονικό σημείο για την παύση λειτουργίας και εγκατάλειψη των εθνικών ιερών του ελλαδικού χώρου είναι το έτος 391 μ.Χ. οπότε και εκδόθηκε το περίφημο διάταγμα του αυτοκράτορα Θεοδοσίου του Μεγάλου που επέβαλε το κλείσιμο των ιερών και την κατάργηση πανελλήνιων αθλητικών αγώνων και πολιτιστικών εκδηλώσεων, όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες, τα Νέμεα κ.ά. Για το λόγο αυτό παρατηρείται μία γενικευμένη τάση να αποδίδονται από πολλούς ανασκαφείς οι καταστροφές των αρχαίων ιερών στα μέτρα του Μ. Θεοδοσίου, όπως το διάταγμα του 391 μ.Χ., και των μέτρων του Θεοδοσίου Β' και του Ιουστινιανού αργότερα. Έτσι τα μεγάλα εθνικά ιερά του ελλαδικού χώρου, όπως της Ολυμπίας (**K.12**), των Δελφών κ.ά., σταματούν οριστικά τη λειτουργία τους στα χρόνια του Μ. Θεοδοσίου. Εξάλλου για να αναφερθεί και ένα οψιμότερο παράδειγμα, η καταστροφή των ειδωλικών ναών της Αγοράς της Κέρκυρας από τον επίσκοπο Ιοβιανό που αναφέρεται στη σχετική επιγραφή της βασιλικής της Παλαιοπόλεως στο νησί (**K.90**) έχει ευθέως συνδεθεί με την αντιπαγανιστική πολιτική του Ιουστινιανού Α'.

Παρά όμως τις προαναφερθείσες περιπτώσεις, δεν είμαστε σε θέση να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα γενικότερα για το χρόνο εγκατάλειψης των πολυθεϊστικών ιερών στην Ελλάδα. Οπωσδήποτε το έτος 391 μ.Χ. μπορεί να θεωρηθεί ως το *terminus post quem*, για την εγκατάλειψή τους, με εξαίρεση μόνο τους ναούς των Αθηνών. Άλλωστε στην άποψη αυτή συνηγορούν και η μελέτη των πρωιμότερων παραδειγμάτων εγκατάστασης της χριστιανικής λατρείας σε ελληνικά εθνικά ιερά. Η βασιλική που υψώνεται στη θέση του ναού του Απόλλωνα στο Άργος (**K.2**) στα χρόνια του Μ. Κωνσταντίνου, ιδρύθηκε σε ένα χώρο που εγκαταλείφθηκε μετά την καταστροφή του αρχαίου ναού λόγω βαρβαρικής επιδρομής⁴¹¹. Παρόμοια η χριστιανική εκκλησία που χτίστηκε στη θέση του ναού της Ίσιδας στο λιμάνι των Κεχρεών κατασκευάστηκε στη θέση ενός ναού που είχε υποστεί ανεπανόρθωτες ζημιές λόγω της σεισμικής δραστηριότητας στη περιοχή κατά το β' μισό του 4^{ου} αι. μ.Χ.⁴¹² Και οι δύο τουλάχιστον περιπτώσεις αυτές προηγούνται χρονικά της βασιλείας του Μ. Θεοδοσίου.

⁴¹⁰ Vollgraff, *Le sanctuaire*, σ. 102.

⁴¹¹ Vollgraff, *Le sanctuaire*, σ. 431.

⁴¹² Avraméa, Kyrkou, *Inventaire topographique*, σ. 42. Pallas, *Les monuments*, σ. 171-172. Scranton-Shaw-Ibrahim, *Kenchreai*, σ. 71-77.

Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι ανάμεσα στη διακοπή της λειτουργίας ενός ιερού και της ίδρυσης μιας χριστιανικής εκκλησίας στη θέση του, σχεδόν στο σύνολο των εξεταζόμενων περιπτώσεων, παρεμβάλλεται τουλάχιστον ένα διάστημα κάποιων δεκαετιών ή και ολόκληρων αιώνων ⁴¹³. Όσον αφορά τον ελλαδικό χώρο, είναι περιορισμένος ο αριθμός των τεκμηριωμένων ανασκαφικά περιπτώσεων βίαιης εισβολής χριστιανών σε κάποιο εθνικό ναό ή ιερό που να βρισκόταν ακόμα σε λειτουργία με παράλληλη ίδρυση χριστιανικού ναού στην ίδια θέση. Για παράδειγμα, χρειάστηκε τουλάχιστον ένας αιώνας πλήρους εγκατάλειψης του ναού του Απόλλωνα Πυθίου στο Άργος (**K.1**) μέχρι την ανοικοδόμηση, τον 6^ο αι. μιας επισκοπικής εκκλησίας στην ίδια θέση⁴¹⁴.

⁴¹³ Spieser, *La christianisation*, σ. 309-320. Foschia, *La réutilisation*, σ. 432.

⁴¹⁴ Vollgraff, *Le sanctuaire*, σ. 102.

Κεφάλαιο 4

Η συνέχιση της λατρείας στον αρχαίο λατρευτικό χώρο: Από τους αρχαίους θεούς στους χριστιανούς αγίους

Η εγκατάσταση της χριστιανικής λατρείας στα αρχαία ειδωλολατρικά ιερά υποδηλώνει μια συνέχεια της χρήσης του λατρευτικού χώρου και κατά τη χριστιανική περίοδο με νέο ωστόσο λατρευτικό ένδυμα. Η συνήθεια της επαναχρησιμοποίησης παλαιότερων λατρευτικών χώρων είτε με τη μετασκευή τους, είτε με την ίδρυση νέων ναών είναι γνωστή ήδη από την αρχαιότητα. Ο κλασικός, για παράδειγμα, ναός της Αθηνάς Παρθένου στην Ακρόπολη των Αθηνών στα πλαίσια βέβαια της ίδιας θρησκείας, διαδέχτηκε προηγούμενους ναούς της αρχαϊκής αλλά και μυκηναϊκής περιόδου που υπήρχαν στην ίδια θέση. Βέβαια, στην περίπτωση αυτή δεν συνέβη αλλαγή της θρησκευτικής πίστης των προσκυνητών. Ωστόσο, το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και στη μετάβαση σε μία νέα θρησκεία. Οι χριστιανοί δισταχτικά στην αρχή, αλλά με ιδιαίτερη ένταση αργότερα κατά τους 5^ο, 6^ο και 7^ο αι. μ.Χ., υιοθέτησαν μεγάλο αριθμό αρχαίων ναών και ιερών, καθιερώνοντάς τους ως χώρους χριστιανικής λατρείας και προσδίδοντάς τους ένα νέο χριστιανικό νόημα. Η πρακτική αυτή έχει ερμηνευτεί, μεταξύ άλλων, από το γεγονός ότι στη συνείδηση των νέων χριστιανών οι χώροι αυτοί ήταν ιεροί. Έτσι ήταν φυσικό εκεί όπου οι πρόην εθνικοί συνήθιζαν να προσεύχονται στην Αθηνά, τον Δία και στους άλλους θεούς του αρχαιοελληνικού πανθέου, τώρα να λατρεύουν ως χριστιανοί την Παρθένο ή το Σωτήρα Χριστό. Αργότερα στους μέσους βυζαντινούς χρόνους και πάλι η συνείδηση της ιερότητας του χώρου εκ μέρους των χριστιανών νομίζω ότι είναι ένας καταλυτικός παράγοντας για τη συνέχεια της λατρευτικής του χρήσης.

Από τα αρχαία ιερά που υιοθετήθηκαν από τους χριστιανούς τα περισσότερα ήταν αφιερωμένα στον Απόλλωνα [Ιερά: Κορύνθου Μεσσηνίας (Κ.21), Λυκείου Άργους (Κ.2), Πυθίου Άργους (Κ.1), Γόρτυνας (Κ.57), Τάρρας (Κ.61), Κορίνθου (Κ.16), Σικίνου (Κ.83), Θήρας (Κ.77), Δήλου (Κ.75), Νάξος (Κ.80), Φαναίου Χίου (Κ.89), Δηλίου (Κ.64), Αγοράς Τεγέας (Κ.8), Ερεθιμίου Ρόδου (Κ.71), Ερεσού Λέσβου (Κ.85), Ίου (Κ.101)] και την Αθηνά [Παρθενών Αθηνών (Κ.25), Οξυδερκούς Άργους (Κ.1), Πολιάδος Ιαλυσού (Κ.72), Γόρτυνας (Κ.55), Λίνδου (Κ.108) και Αλέας στην Τεγέα (Κ.10), Ιτωνίας Κρήτης (Κ.43), Ιτάνου Κρήτης (Κ.60)]. Επίσης, αρκετά ιερά της Αφροδίτης [Ακροκόρινθου (Κ.15), Τροιζήνα (Κ.98), Μορφούς Λακωνίας (Κ.20), Βιάννου (Κ.54), Ελεύθερνας (Κ.61)] και της Αρτέμιδος [Αγροτέρας στην Αθήνα (Κ.29), Σικυώνας (Κ.13), Βραυρώνος (Κ.34), Καλύμνου (Κ.67),

Χερσονήσου (Κ.60) και Ορχομενού Αρκαδίας (Κ.5)] μετατράπηκαν σε χριστιανικές εκκλησίες. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν και τα Ασκληπιεία [Επίδαυρος (Κ.3), Δήλου (Κ.74), Λεβήνα (Κ.58), Λισσός (Κ.60), Κως (Κ.68), Καλύμνου (Κ.64), και Τρίκαλα (Κ.97)] λόγω της λειτουργίας τους ως θεραπευτηρίων και της αντιπαραβολής του Ασκληπιού Σωτήρος προς τον Σωτήρα Χριστό. Από τους υπόλοιπους θεούς του ελληνικού Δωδεκαθέου οι χριστιανοί χρησιμοποίησαν ιερά της *Ήρας* [Σάμος (Κ.87)], *Δήμητρας* [Καρθαίας Κέας (Κ.78)] και του *Διός* [Δωδώνη (Κ. 44), Δίον (Κ.51), Άμμωνος Διός Χαλκιδικής]. Ακόμη, παλαιοχριστιανικές βασιλικές ιδρύθηκαν και στα ιερά αφιερωμένα σε περισσότερες θεότητες, όπως των *Απόλλωνα Κεδρίτη και Αφροδίτης* στη Σύμη Βιάννου (Κ.54) και στην Ελεύθερα (Κ.61) αλλά και της *ιερής τριάδας Διός – Διονύσου – Ήρας* [Μέσα Λέσβου (Κ.86)]. Κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους εισάγεται στην Ελλάδα η λατρεία *ανατολικών θεοτήτων* [Ισιδος στις Κεγχρεές (Κ.14)], ιερά που μετά την εγκατάλειψη τους χρησιμοποιήθηκαν από τους χριστιανούς. Ακόμη, χώροι όπου λατρεύονταν *τοπικοί ήρωες* (ηρώα) μετατράπηκαν σε χριστιανικές εκκλησίες (ελληνιστικό ηρώο Φιλίππων (Κ.47), Θήρας (Κ.77), ιερά του Μάρωνα στη Σύναξη Μαρωνείας (Κ.53), του Θησέα και του Ερεχθέα στην Αθήνα (Κ.24), του Ηρακλή στη Θάσο (Κ.50), στη Χαιρώνεια και την Κορώνεια της Βοιωτίας, του Τριπτόλεμου στην Ελευσίνα (Κ.35) και ηρώο στο ιερό του Απόλλωνα Πυθίου στη Σίκινο (Κ.83)). Τέλος, υιοθέτησαν και μεγάλα και φημισμένα ιερά της αρχαιότητας όπου τελούνταν *μυστηριακές λατρείες* [Ανθηδώνα (Κ.36), Ελευσίνα (Κ.35)].

Ωστόσο, οι πληροφορίες που αντλούμε σχετικά με τα ονόματα των αγίων προς τιμήν των οποίων ιδρύονταν οι χριστιανικοί ναοί είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Ο ναός της Αθηνάς Παρθένου στην Ακρόπολη των Αθηνών αφιερώθηκε στην Παρθένο Μαρία και ήταν γνωστός ως «Παναγία Αθηνιώτισσα» (Κ.25). Στην Θεοτόκο επίσης, αποδόθηκαν και οι ναοί της Αρτέμιδος Αγροτέρας (Κ.29) («Παναγία στην πέτρα»), της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα (Κ.10), και ο ναός στη Λάρδο της Ρόδου (Κ.107). Σύμφωνα με μεταγενέστερη παράδοση στη μνήμη των αγίων Αναργύρων, ιαματικών ιατρών, φαίνεται πως αφιερώθηκε η βασιλική του Ασκληπιείου Αθηνών (Κ.31)⁴¹⁵. Στους Δελφούς έχει έλθει στο φως ο παλαιοχριστιανικός ναός του Αγίου Γεωργίου (Κ.40).⁴¹⁶, ενώ στο όνομα του μεγαλομάρτυρα φαίνεται ότι τιμώνταν η εκκλησία του Ηφαιστείου των Αθηνών (Κ.27). Αφιερωμένη στον άγιο Ιωάννη ήταν ίσως η

⁴¹⁵ Κριτική για την υπόθεση απόδοσης της βασιλικής του Ασκληπιείου των Αθηνών στον απόστολο Ανδρέα βλ. Ι. Τραυλού, Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Ασκληπιείου των Αθηνών, ΑΕ 1939-1941, σ. 66-68, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁴¹⁶ Coffinet, L' église, σ. 242-260.

πιθανολογούμενη παλαιοχριστιανική φάση του μεσοβυζαντινού ναού στην Ακρόπολη της Λίνδου⁴¹⁷.

Έχει υποστηριχθεί ότι συχνά υπάρχει μια διαδοχή στην επιλογή του επώνυμου αγίου της χριστιανικής εκκλησίας σε σχέση με την ειδωλολατρική θεότητα που τιμώνταν στον προγενέστερο αρχαίο ναό⁴¹⁸. Δηλαδή, παρατηρείται ναοί της Παρθένου Αθηνάς να αφιερώνονται στην Θεοτόκο [Παρθενώνας (Κ.25)], ενώ οι βασιλικές που κατασκευάζονται στο χώρο των Ασκληπιείων συνήθως τιμώνται επ' ονόματι είτε του Σωτήρος Χριστού, είτε των αγίων ιαματικών Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού, οι οποίοι μεταξύ των θεραπευτικών τους μεθόδων χρησιμοποιούσαν και την «εγκοίμηση», γνωστή πρακτική στα Ασκληπιεία. Ωστόσο θα πρέπει να θεωρηθεί πιθανότερη η εκδοχή τόσο η περίπτωση του Ασκληπιείου των Αθηνών, όσο και της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στους Δελφούς, για την οποία κάνουμε εκτενέστερη αναφορά παρακάτω, ότι ήταν αφιερωμένες στο Σωτήρα Χριστό. Είναι γνωστό ότι οι πρώιμες χριστιανικές εκκλησίες καθιερώνονταν συνήθως όχι προς τιμήν κάποιου αγίου αλλά αφιερώνονταν σε μια ιδέα την οποία αντιπροσώπευε ο Χριστός (Αγ. Ειρήνη, Αγ. Σοφία, κ.α.). Άλλωστε και στις δύο αυτές περιπτώσεις με τον τρόπο αυτό επισημαίνεται μια συνέχεια της αρχαίας λατρευτικής πράξης με νέο χριστιανικό περιεχόμενο, καθώς ο Σωτήρας Χριστός αντικατέστησε τον Ασκληπιό σωτήρα της εθνικής θρησκείας και διαδέχτηκε τον Απόλλωνα στο μαντικό ιερό των Δελφών⁴¹⁹. Αργότερα η παράδοση και η ευσέβεια των χριστιανών προς τους αγίους ίσως απέδωσε την αφιέρωση των ιερών στους ιαματικούς αγίους Αναργύρους και τον άγιο Γεώργιο στα μεταγενέστερα χρόνια. Στην Ελεύθερνα της Κρήτης (Κ.61) η πιθανολογούμενη λατρεία του χθόνιου Ερμή, ο οποίος είχε και την ιδιότητα του ψυχοπομπού, φαίνεται να αντικαταστάθηκε από την τιμή προς τον επίσης ψυχοπομπό Αρχάγγελο Μιχαήλ, στον οποίο ήταν αφιερωμένη η επισκοπική εκκλησία της πόλης⁴²⁰. Άλλοτε πάλι το όνομα του χριστιανικού αγίου προς τον οποίο αφιερώνεται η εκκλησία προέρχεται από παραφθορά του ονόματος της θεότητας την λατρεία της οποίας διαδέχτηκε⁴²¹. Μια τέτοια περίπτωση είναι ίσως η εκκλησία του Προφήτη Ηλία στους Δελφούς στο ιερό όπου τίμονταν ιδιαίτερα ο Απόλλωνας (Κ.41) ως Ήλιος⁴²². Εντούτοις, οι περιπτώσεις που με βεβαιότητα γνωρίζουμε ότι αποδίδονται σε ονόματα συγκεκριμένων

⁴¹⁷ C. Blinkenberg, *Die Lindische Tempelchronik* (Bonn 1915). Dyggve, *Lindos*, σ. 520-528.

⁴¹⁸ Foschia, *La réutilisation*, σ. 417.

⁴¹⁹ Για το θέμα αυτό βλ. Dauphin, *From Apollo*, σ. 397-430.

⁴²⁰ Για την Βασιλική της Ελεύθερνας, τα προκτίσματα και τα ευρήματά της: Π. Θέμελης, *Ελεύθερνα*, *Κρητ Εστία* 2 (1988), 300-302. Ο ίδιος, *Ελεύθερνα*, *Κρητ Εστία*, 3 (1989), σ. 266-270. Ο ίδιος, *Ελεύθερνα*, *Κρητ Εστία*, 4 (1990), σ. 252-257. Ο ίδιος, *Ελεύθερνα*, *Κρητ Εστία* 5 (1994-1996), σ. 270-283.

⁴²¹ Foschia, *La réutilisation*, σ. 417.

⁴²² Coffinet, *L' église*, σ. 242-260.

αγίων είναι περιορισμένες. Στη Δήλο μια βασιλική είχε αφιερωθεί στον Άγιο Κήρυκο (Κ.75)⁴²³. Κατά παράδοση η εκκλησία που ανεγέρθηκε κοντά στο ιερό του Ασκληπιού στην Κάλυμνο ονομάζεται της Αγίας Σοφίας ή της Ευαγγελιστρίας (Κ.64)⁴²⁴. Οι βασιλικές δίπλα στο Ολυμπίο των Αθηνών (Κ.32)⁴²⁵ και της Ερεσού (Κ.85) πιθανολογείται ότι τιμώνταν επ' ονόματι του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ανδρέα Κρήτης⁴²⁶ αντίστοιχα. Είναι δύσκολο, ωστόσο, να εξάγουμε γενικά συμπεράσματα για το ζήτημα αυτό, τουλάχιστο για τον ελλαδικό χώρο.

Άλλωστε το ζήτημα είναι ιδιαίτερα σύνθετο και δεν επιτρέπει επιδερμικές προσεγγίσεις και απλοϊκές υποθέσεις. Χρειάζεται μια επαναθεώρηση των υπαρχουσών γραπτών πηγών, καθώς και των πληροφοριών που αντλούμε από τις αρχαιολογικές έρευνες που ίσως ανοίξουν νέες προοπτικές στην ερμηνεία του θέματος⁴²⁷. Για το λόγο αυτό αρκετοί μελετητές εμφανίζονται πολύ διστακτικοί να αποδεχτούν τη θεωρία αυτή για κάθε περίπτωση μετατροπής ενός αρχαίου ναού σε χριστιανικό. Ο F. Deichmann, για παράδειγμα, αναφέρει την περίπτωση του Παρθενώνος (Κ.25) ως ένα είδος «επαναντιπροσώπησης» και σημειώνει ότι το Πάνθεον της Ρώμης αφιερώθηκε όχι μόνο στην Παναγία αλλά και στη μνήμη όλων των μαρτύρων⁴²⁸. Από την αντίθετη πλευρά, είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο ναός της Ρέας, της μητέρας των θεών, στην Κύζικο ιδρύεται προς τιμή της παρθένου Μαρίας, της μητέρας του Θεού⁴²⁹.

Ομοίως και ο R. Trombley αντιμετωπίζει με ιδιαίτερα κριτικό πνεύμα τις σχετικές υποθέσεις του J. C. Lawson⁴³⁰. Ο Lawson στην αρκετά πρώιμη μελέτη του με τίτλο «*Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion*» που εκδόθηκε το 1915 συνδέει τη σχέση της λατρείας εθνικών θεών και ηρώων με χριστιανούς αγίους στη βάση της ομοιότητας των ονομάτων και των ιδιοτήτων τους⁴³¹. Υποστηρίζει για παράδειγμα τη σύνδεση της θεάς της γεωργίας Δήμητρας με τον πολιούχο της Θεσσαλονίκης Άγιο Δημήτριο εξαιτίας της κοινής ρίζας των ονομάτων τους, υποθέτει χωρίς όμως να τεκμηριώνει τη διαδοχή της λατρείας του τοπικού ήρωα των Αθηνών Θησέα με τον στρατιωτικό Άγιο Γεώργιο,

⁴²³ Orlandos, Delos, σ. 4-17.

⁴²⁴ Ch. T. Newton, Excavation and Discoveries at Calymnos, *The Archaeological Journal*, 1856, σ. 14-37. Segre, *Relazione*, σ. 36.

⁴²⁵ Τραυλός, Ανασκαφικά έρευνα, σ. 26-43. Πάλλας, *Η Αθήνα*, σ. 88-89.

⁴²⁶ Λάσκαρις, *Τα Λείψανα*, σ. 71-72. Επίσης, Καλδέλλης, *Λέσβος*, σ. 175.

⁴²⁷ Βλ. την κριτική των απόψεων του J. C. Lawson, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion* (1910 / επανέκδ. New York 1964) από τον Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. I, σ. 98-99.

⁴²⁸ Deichmann, *Frühchristliche Kirchen*, σ. 105-138.

⁴²⁹ Μαλάλας, *Χρονογραφία*, IV, 77-78 και Κεδρηγός, *Σύνοψις Ιστοριών*, σ. 209-210.

⁴³⁰ Trombley, *Hellenic Religion*, τόμ. I, σ. 98-99.

⁴³¹ J. C. Lawson, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion* (1910 / επανέκδ. New York 1964).

παραλληλίζει αβάσιμα την εκκλησία της Παναγίας στην Τήνο με την ιερά πηγή στο ιερό του Ποσειδώνα στο ίδιο νησί. Ο Trombley σημειώνει την πρωιμότητα αυτής της μελέτης και επισημαίνει τις μεθοδολογικές αδυναμίες της, προτείνοντας ως απαραίτητο ένα συνδυασμό όλων των διαθέσιμων στις μέρες μας γραπτών και αρχαιολογικών δεδομένων για μια ικανοποιητική θεώρηση του φαινομένου.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η αρχή αυτή της «ομοιότητας» επηρέασε σε κάποιο βαθμό τους χριστιανούς στην επιλογή του αγίου προς τον οποίο θα αφιερώνονταν η νέα εκκλησία. Υπενθυμίζουμε την περίπτωση της Ελεύθερας (Κ.61) που προαναφέρθηκε. Ωστόσο, αυτό δεν αποτέλεσε κάθε φορά το απόλυτο κριτήριό τους. Είναι γνωστό από τον Βίο του αγίου Γρηγορίου επισκόπου Συρακουσών το επεισόδιο όπου ο επίσκοπος αφιέρωσε μια νέα εκκλησία που προήλθε από μετατροπή αρχαίου ναού στους κορυφαίους των αποστόλων Πέτρο και Παύλο, οι οποίοι είχαν τη δύναμη να εξοβελίσουν από τον ναό τους δαίμονες που για χρόνια κατοικούσαν σε αυτόν⁴³².

Στη συνέχεια θα αναφέρουμε λεπτομερέστερα κάποια παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο. Στους Δελφούς μια παλαιοχριστιανική βασιλική που εντοπίστηκε πλησίον του αρχαίου μαντείου διασώζει την παράδοση της αφιέρωσης της στον Άγιο Γεώργιο. Η παράδοση αυτή φαίνεται ότι ενισχύεται από τον εικονογραφικό τύπο που αποδίδεται ο χριστιανός μάρτυρας. Εμφανίζεται δηλαδή ως ιππέας ενός αλόγου που κατατροπώνει έναν υπερμεγέθη δράκοντα. Αποδίδεται δηλαδή ένα επεισόδιο από τον βίο του Αγίου που υποδηλώνει και ένα σαφές συμβολικό νόημα. Ο χριστιανός μεγαλομάρτυρας με τη ζωή και το μαρτύριό του αναδείχθηκε νικητής και τροπαιοφόρος έναντι του μισαρού δράκοντος, δηλαδή, του διαβόλου. Για το λόγο αυτό ο Άγ. Γεώργιος εύλογα θα μπορούσε να διαδεχτεί την λατρεία του δρακοντοκτόνου Απόλλωνος. Ωστόσο, ισχυρή παρουσιάζεται και μία κάπως διαφορετική ερμηνεία των παραστάσεων αυτών. Σε μια τόσο πρώιμη εποχή είναι πολύ πιθανό η παράσταση του δρακοντοκτόνου έφιππου άνδρα να αποδίδει τον ίδιο το Χριστό. Άλλωστε, μια τέτοια προσέγγιση είναι βάσιμη θεολογικά, αφού ο Σωτήρας Χριστός σύμφωνα και με την υπόσχεση που απηύθυνε ο Θεός-Δημιουργός προς τους πρωτοπλάστους κατά την έξωσή τους από τον παράδεισο: «Αὐτός σου τηρήσει κεφαλὴν καὶ σὺ τηρήσεις Αὐτοῦ πτέρναν» (Γεν. γ' 15). Έτσι, ο Λυτρωτής Χριστός παρουσιάζεται εδώ ως αυτός που συνέθλασε τας κάρas των δαιμόνων. Σημειώνουμε ότι όλοι οι ειδωλολατρικοί λατρευτικοί χώροι ήταν για τους χριστιανούς μιαινοί και βέβηλοι, καθώς θεωρούνταν κατοικητήρια των δαιμόνων⁴³³. Αυτός ήταν

⁴³² Hanson, *The Transformation*, σ. 266-267.

⁴³³ Βλ. γενικά: C. Mango, *Antique statuary and the Byzantine beholder*, *DOP* 17 (1963), σ. 55-75.

και ο λόγος που οι χριστιανοί τους απέφευγαν. Ο Χριστός, λοιπόν, που υπήρξε ο νικητής κατά των δαιμονικών δυνάμεων είναι αυτός που με την ίδρυση αυτής της εκκλησίας στα όρια του περίφημου αρχαίου μαντικού ιερού εξαγνίζει και εξαγιάζει τον χώρο⁴³⁴. Στην ερμηνεία αυτή συνηγορεί και η ανακάλυψη ενός παλαιοχριστιανικού λυχναριού σε λουτρικό οικοδόμημα του ιερού, που εικονίζει τον Σωτήρα Χριστό να πατά πάνω σε ένα φίδι.

Ένα ακόμη παράδειγμα είναι η βασιλική που ιδρύθηκε μέσα στο Ιερό του Ασκληπιού στη νότια κλιτύ της Ακροπόλεως των Αθηνών (Κ.31). Κατά τους μεταγενέστερους αιώνες έμεινε ζωντανή η μνήμη της αφιέρωσης του χριστιανικού αυτού ναού προς τιμήν των Αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού. Άλλωστε κάτι τέτοιο φάνταζε απόλυτα λογικό και δικαιολογημένο, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις τα ιερά του Ασκληπιού, όταν υιοθετούνταν από τους χριστιανούς, αποδίδονταν στη λατρεία των Αγίων Αναργύρων. Οι ιαματικοί άγιοι Ανάργυροι έπαιρναν τη θέση τους μέσα σε ένα ιερό που λειτουργούσε παράλληλα και ως θεραπευτήριο. Ωστόσο, μια επιγραφή που βρέθηκε μέσα στην περιοχή του αρχαίου ιερού και σε γειτνίαση προς την εκκλησία και η οποία αναφέρονταν στον Άγιο Ανδρέα τον Απόστολο, δημιούργησε εύλογα την υπόθεση ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στον Πρωτόκλητο μαθητή του Χριστού. Μάλιστα, πρόκειται για ένα θαυματουργό άγιο με επίσης, θεραπευτικές ιδιότητες. Εκ των υστέρων, όμως, η παρουσία της συγκεκριμένης επιγραφής στο χώρο του Ασκληπιείου των Αθηνών ερμηνεύθηκε ως μεταφερόμενη από ένα παρακείμενο χριστιανικό ναό του Αγίου Ανδρέα που γειτνίαζε με το αρχαίο ιερό. Πάντως, ισχυρότερη εκδοχή αποτελεί η απόδοση της χριστιανικής εκκλησίας αυτής στο Σωτήρα Χριστό όπως υποστηρίχθηκε από την Α. Karivieri στα πλαίσια του ανταγωνισμού μεταξύ των προσώπων του Χριστού και του Ασκληπιού⁴³⁵. Μέσα στο ίδιο πνεύμα ερμηνεύτηκε η αφιέρωση της βασιλικής του Ευφράτα στην Ελεύθερα της Κρήτης προς τιμή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, που αντικατέστησε ιερό του ψυχοπομπού Ερμή⁴³⁶.

Πρώιμες μελέτες έχουν υποστηρίξει ότι η μετατροπή του Ασκληπιείου των Αθηνών αποτελεί περίπτωση ειδωλολατρικής συνέχειας κατά την χριστιανική περίοδο και ότι ιερά του Ασκληπιού επιλέγονταν συχνά ώστε να μετατραπούν σε χώρους χριστιανικής θεραπευτικής⁴³⁷. Αντίθετα, τέτοιες προσεγγίσεις έχουν αντιμετωπιστεί με ιδιαίτερο

⁴³⁴ Coffinet, *L'eglise*, σ. 242-260.

⁴³⁵ Karivieri, *The Christianization*, σ. 898-905. Βλ. επίσης και ειδικό κεφάλαιο για το θέμα παρακάτω (Μέρος Δ, Κεφάλαιο 2).

⁴³⁶ Για τη συζήτηση σχετικά με τον αρχαίο προάγγελο του Ταξιάρχη Μιχαήλ βλ. C. Mango, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 12 (1984), υποσημ. 56.

⁴³⁷ Τραυλός, *Βασιλική Ασκληπιείου*, σ. 63-64. Η. Delehaye, *Les legendes hagiographiques. Subsidia Hagiographica* 18 (Bruxelles 1955), σ. 143-144.

σκεπτικισμό από όσους αρνούνται την ύπαρξη κάποιας συγκεκριμένης συνέχειας στα Ασκληπιεία⁴³⁸. Πάντως, ιδιαίτερα στην περίπτωση του Ασκληπιείου των Αθηνών η ειδωλολατρική θρησκεία παραμένει ζωντανή στο ιερό όταν για πρώτη φορά θα έρθει σε επαφή με τον Χριστιανισμό γύρω στα μέσα του 5^{ου} αι. μ.Χ. Το ίδιο συμβαίνει και με τη θεραπευτική λειτουργία του. Αυτό αποτελεί, κατά τον T. Gregory, απαραίτητη προϋπόθεση για να υποστηρίξει κανείς, επιβίωση ειδωλολατρικών στοιχείων μέσα στο νέο χριστιανικό περιβάλλον που διαμορφώνεται⁴³⁹. Μόνο μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο μπορεί να θεωρηθεί μια πραγματική διαδοχή της λατρείας στον ίδιο χώρο με νέο χριστιανικό ένδυμα.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η διαδοχή των παγανιστικών θεών από αγίους κατά την καθιέρωση της χριστιανικής λατρείας μέσα στα αρχαία ιερά υπήρξε ένα ισχυρό κίνητρο στη σκέψη των Χριστιανών της μεταβατικής αυτής περιόδου. Ωστόσο, δεν αποτελεί τον αποκλειστικό γνώμονα της επιλογής τους. Η πολυσυνθετότητα του ζητήματος, όπως διεφάνη και από τα παρατεθέντα παραδείγματα, είναι τέτοια που επιτρέπει και την διατύπωση πλήθους άλλων κριτηρίων στην επιλογή του ονόματος του επωνύμου αγίου της νέας εκκλησίας ανάλογα με τις τοπικές ιδιαιτερότητες της χριστιανικής κοινότητας που αυτή θα εξυπηρετούσε.

Ένα άλλο σημείο που αξίζει ιδιαίτερα να σημειωθεί είναι η συνέχεια της χρήσης του λατρευτικού χώρου και κατά την επόμενη μεσοβυζαντινή περίοδο. Αρκετές από τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές οι οποίες είχαν αντικαταστήσει αρχαία ιερά εξακολουθούν να βρίσκονται σε χρήση και μετά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους με νέα όμως μορφή. Συνήθως, το μεσαίο κλίτος της προγενέστερης βασιλικής διαμορφώνεται σε μονόχωρο ναό με την ύψωση τοίχων μεταξύ των κίωνων των κιονοστοιχιών. Άλλοτε πάλι, πάνω στα ερείπια της προγενέστερης βασιλικής χτίζεται μία νέα των μεσοβυζαντινών χρόνων. Στο ιερό του Απόλλωνα Πυθίου στην αρχαία Δειρά του Άργους (**K.1**) η βασιλική στα ΝΑ του βωμού του αρχαίου ιερού, αντικαταστάθηκε τον 10^ο αι μ.Χ. από μία μεγαλύτερη βασιλική⁴⁴⁰. Παρόμοια, πάνω σε αρχαίους ναούς στη περιοχή Μέσα της Λέσβου (**K.86**) και στα Φανά της Χίου (**K.89**) κτίστηκαν παλαιοχριστιανικές εκκλησίες, τις οποίες διαδέχθηκαν μεσοβυζαντινοί ναοί⁴⁴¹.

Στα παραπάνω παραδείγματα θα πρέπει να προστεθεί και μια ομάδα μνημείων όπου η ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο χώρο όπου σώζονται ναοί των μέσων βυζαντινών χρόνων δεν τεκμηριώνεται

⁴³⁸ Frantz, *From Paganism to Christianity*, σ. 194-195. Spieser, *La christianisation*, σ. 310, 312.

⁴³⁹ Gregory, *The survival*, σ. 238.

⁴⁴⁰ Vollgraff, *Le sanctuaire*, σ. 11.

⁴⁴¹ Koldewey, *Die antiken Baureste*, σ. 59 (Ιερό Μέσων Λέσβου). Κ. Κουρουνώτης, *ΑΔ* 1915, σ. 64-93 και ο ίδιος, *ΑΔ* 1916, σ. 180-192 (Ιερό Φαναίου Απόλλωνα Χίου).

ανασκαφικά επαρκώς. Ωστόσο πιθανολογείται ότι της βυζαντινής εκκλησίας προηγήθηκε βασιλική των παλαιοχριστιανικών χρόνων λόγω της ύπαρξης αρχιτεκτονικών μελών της περιόδου αυτής εντοιχισμένων στην μεσοβυζαντινή εκκλησία ή επισημασμένων στον περιβάλλοντα χώρο της. Τέτοιες περιπτώσεις είναι οι ναοί του Αγ. Ιωάννη στη Λίνδο⁴⁴², στο ιερό του Άμμωνος Διός στην Καλλιθέα Χαλκιδικής (**K.99**)⁴⁴³ και της Παλαιάπολης Σαμοθράκης (**K.52**)⁴⁴⁴.

Η αλλαγή αυτή πιθανότατα συνδέεται με τη μείωση του πληθυσμού των παρακειμένων οικισμών κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο. Άλλωστε, κατά την περίοδο αυτή παρατηρείται η μετάβαση από τις μεγαλόπρεπες βασιλικές σε ναούς μικρότερων διαστάσεων⁴⁴⁵.

Επιπλέον, εκτός από τους ειδωλολατρικούς ναούς χριστιανικές εκκλησίες χτίζονται στη θέση δημοσίων ή ιδιωτικών κτηρίων. Μια μονόχωρη βασιλική θα χτιστεί στα τέλη του 5^{ου} αι. μ.Χ. μέσα στο Διονυσιακό Θέατρο των Αθηνών. Η εκκλησία αυτή κατέλαβε την ανατολική πάροδο του αρχαίου θεάτρου και η ορχήστρα διαμορφώθηκε σε αίθριο του νέου χριστιανικού ναού, με φιάλη που υδροδοτούνταν από τον αρχαίο οχετό⁴⁴⁶. Επίσης, τμήμα της νότιας πτέρυγας των Προπυλαίων της Αθηναϊκής Ακρόπολης, πλησίον όμως του Παρθενώνα (**K.25**), πρέπει να διαμορφώθηκε σε μονόχωρο ναΐσκο κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Ακόμη, η παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Ιωάννη του Προβατηνού στην Τεγέα (**K.9**) ιδρύθηκε πάνω σε τμήμα του αρχαίου θεάτρου της πόλης. Στη Νεμέα η χριστιανική εκκλησία χτίστηκε πάνω στα ερείπια του Ξενώνα (**K.18**), ενώ στην Ολυμπία (**K.12**) το λεγόμενο εργαστήριο του Φειδία (Πάνθεον) μετασκευάστηκε σε παλαιοχριστιανική βασιλική. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις οι χριστιανικές βασιλικές ιδρύθηκαν κοντά στους εθνικούς ναούς. Στην Ήλιδα ένα ψηφιδωτό των παλαιοχριστιανικών χρόνων οδήγησε στην ταύτιση της ύπαρξης μιας χριστιανικής βασιλικής χτισμένης πάνω στα ερείπια της Νότιας ή Κερκυραϊκής Στοάς⁴⁴⁷. Στη Σάμο μια τρίκλιτη βασιλική των χρόνων του Ιουστινιανού στη θέση Τρία Δόντια έχει κτισθεί μέσα στο χώρο του

⁴⁴² C. Blinkenberg, *Die Lindische Tempelchronik* (Bonn 1915). Dyggve, *Lindos*, σ. 520-528.

⁴⁴³ Ε. Τσιγαρίδας, *ΑΑΑ* 5 (1972), σ. 35-38.

⁴⁴⁴ *ΑΔ* 28, 1973, Χρ., σ. 503.

⁴⁴⁵ Δ. Ηλιόπουλος, *Μεσοβυζαντινοί ναοί στη θέση παλαιοχριστιανικών βασιλικών στον ελλαδικό χώρο, Ζ' Επιστημονική Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου* (Κομοτηνή 2007).

⁴⁴⁶ Τραυλός, *Η παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 301-316. Ο ίδιος, *Η πολεοδομική*, σ. 138. Frantz, *From Paganism to Christianity*, σ. 194, 196. Πάλλας, *Η Αθήνα*, σ. 35-36. Baldini-Lippolis, *La monumentalizzazione*, σ. 188. Γκιολές, *Η Αθήνα*, σ. 54-55, εικ. 61-62.

⁴⁴⁷ Ν. Γιαλούρης, *ΠΑΕ* (1962), σ. 125. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1964, σ. 137 κ.ε. πιν. 134-135. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1967, σ. 21, πιν. 10-11. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1973, 116 κ.ε. εικ. 2-3, πιν 139-141. Ο ίδιος, *ΑΔ* 18 (1963) Β1, σ. 102, πιν. 132γ. Ο ίδιος, *ΑΔ* 22 (1967) Β1, σ. 208, πιν. 149 α-β. Για το ψηφιδωτό δάπεδο: F. Glaser, *Ein fruechristliches Mosaik in Alt- Elis*, *ΙΩΕΑΙ* 52 (1976 - 77), σ. 35-38.

αρχαίου σταδίου της Σάμου⁴⁴⁸. Ενώ δύο ακόμα βασιλικές, μια μονόκλιτη και μια τρίκλιτη, έχουν επισημανθεί κάτω από το αρχαίο θέατρο και στον χώρο των ρωμαϊκών θερμών της ίδιας πόλης. Τέλος, σε παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο μετατράπηκε το Ωρολόγιο του Κυρρήστου, στην Ρωμαϊκή Αγορά των Αθηνών και σε χριστιανικό ναό η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης (**K.45**)⁴⁴⁹.

Πέρα από τους προφανείς λόγους για τους οποίους οι χριστιανοί υιοθέτησαν και δημόσια κτήρια θα πρέπει να τονιστεί ότι σημαντικός παράγοντας που συντέλεσε στην εξέλιξη αυτή ήταν η παρακμή του δημόσιου χαρακτήρα των αρχαίων αγορών και η εκχώρηση πολλών δημοσίων κτηρίων στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας.

⁴⁴⁸ ΑΔ 28, 1973, Β2, σ. 540-541.

⁴⁴⁹ Travlos, *Pictorial Dictionary*, σ. 281-288. D. B. Small, A Proposal for the Reuse of the Tower of the Wind, *AJA* 84 (1980), σ. 96-99. Βολανάκης, *Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια*, σ. 75-76. Baldini-Lippolis, *La monumentalizzazione*, σ. 189.

ΜΕΡΟΣ Δ
ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Κεφάλαιο 1

Η στάση των χριστιανών έναντι των αγαλμάτων

Η στάση των χριστιανών έναντι των ειδωλολατρικών αγαλμάτων υπήρξε διττή και αλληλοαντικρουόμενη. Από την μία, τα αγάλματα θεωρήθηκαν από τους χριστιανούς ως φορείς της αρχαίας θρησκείας και κατοικητήρια των δαιμόνων. Για το λόγο αυτό υιοθέτησαν μια εχθρική στάση απέναντί τους, η οποία εκδηλωνόταν με την ολοκληρωτική καταστροφή ή τον ακρωτηριασμό συγκεκριμένων μελών τους. Από την άλλη πλευρά, τα αρχαία αγάλματα εκτιμήθηκαν για την καλλιτεχνική τους αξία. Συγκροτήθηκαν για το λόγο αυτό μεγάλες ιδιωτικές συλλογές με σκοπό την προστασία και διατήρηση των γλυπτών σε μια εποχή ιδιαίτερα εχθρική προς κάθε τι εθνικό. Στο ίδιο πνεύμα η αυτοκρατορική νομοθεσία, αν και παροτρύνει την εχθρική στάση απέναντι στους αρχαίους ναούς, τα ειδωλολατρικά έθιμα και τις εθνικές λατρείες, λαμβάνει πρόνοια για την προστασία των γλυπτών.

Τα αρχαία αγάλματα εκτιμήθηκαν ως δημιουργήματα ανεκτίμητης καλλιτεχνικής αξίας. Σε άλλο κεφάλαιο σημειώσαμε το διάταγμα για την προστασία του ναού της Οροσηνής στη Βορειοδυτική Μεσοποταμία και των περίφημων γλυπτών του⁴⁵⁰. Κύκλοι διανοούμενων και μορφωμένα μέλη της ανώτερης τάξης εκτιμώντας βαθειά την καλλιτεχνική αξία των αγαλμάτων οργάνωσαν μεγάλες συλλογές αρχαίων γλυπτών με σκοπό την προστασία τους ιδιαίτερα μετά την ένταση της δραστηριότητας εναντίον της εθνικής θρησκείας, που προκλήθηκε από τα σκληρά μέτρα του Θεοδοσίου Α'. Σε ιδιωτικές συλλογές της Κωνσταντινούπολης, όπως η περίφημη στο παλάτι του Λαύσου, είχαν συγκεντρωθεί εξαιρετικά έργα τέχνης του αρχαίου κόσμου, όπως το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Διός από την Ολυμπία, η Αφροδίτη της Κνίδου, έργο του Πραξιτέλη, η Ήρα του Λυσίππου από το ιερό της στη Σάμο καθώς και γλυπτικές συνθέσεις του Έρωτος και του Καιρού⁴⁵¹. Τα αγάλματα και ειδικότερα αυτά που απεικόνιζαν μυθολογικά θέματα εξακολουθούσαν να θεωρούνται μέσα επικοινωνίας και διακόσμησης ενώ σοβαρές προσπάθειες καταβλήθηκαν ώστε οι γλυπτικές συνθέσεις να ενσωματωθούν στο νέο χριστιανικό γίγνεσθαι⁴⁵².

Η εκτίμηση της καλλιτεχνικής αξίας των αγαλμάτων από τους χριστιανούς υποδηλώνεται ποικιλοτρόπως στα μνημεία της πρωτοβυζαντινής εποχής. Τα γλυπτά των Γιγάντων και των Τριτώνων

⁴⁵⁰ CTh XVI, 10, 8. Βλ. επίσης Α' Μέρος .

⁴⁵¹ Mango, Vickers, Francis, The Palace, σ. 89-98.

⁴⁵² Jacobs, Production to Destruction, σ. 267-303.

στο λεγόμενο Παλάτι των Γιγάντων στην Αγορά των Αθηνών που μετακινήθηκαν από το Ωδείο του Αγρίππα, που είχε υποστεί σημαντικές καταστροφές κατά την εισβολή των Ερούλων στην πόλη το 267 μ.Χ.⁴⁵³ και τοποθετήθηκαν στην πρόσοψη του νέου κτηρίου με προφανέστατη διακοσμητική πρόθεση. Επίσης, στην Ολυμπία απευθείας στο δάπεδο μεταξύ των κιόνων της νότιας πλευράς του ναού του Διός εντοπίστηκαν υποδοχές για την τοποθέτηση χάλκινων αγαλμάτων, χωρίς όμως τις βάσεις τους, με σκοπό την δημιουργία ενός όμορφου αισθητικά συνόλου απέναντι από τον πρώιμο χριστιανικό οικισμό που εγκαταστάθηκε στο ιερό την ίδια περίοδο⁴⁵⁴. Ο πρωτοβυζαντινός οικισμός εξαπλώθηκε δυτικά του ναού του Διός. Είναι γνωστή η ευρεία επαναχρησιμοποίηση των περίφημων αρχαίων αγαλμάτων που συγκεντρώθηκαν για διακόσμηση της πρωτεύουσας αλλά και των άλλων μεγάλων πόλεων της αυτοκρατορίας⁴⁵⁵.

Τα λατρευτικά αγάλματα των ναών και εν γένει οι γλυπτές συνθέσεις θεωρήθηκαν εξ αρχής από τους χριστιανούς ως σημαίνοντα σύμβολα της φθίνουσας εθνικής θρησκείας. Ήδη από την αρχαιότητα τα αγάλματα θεωρούνταν κατοικητήρια δαιμονικών δυνάμεων. Η πεποίθηση αυτή διατηρείται και στους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους⁴⁵⁶. Στη συνείδηση των πρώτων χριστιανών τα αγάλματα αποτελούν σκευή και κατοικητήρια των φθονερών δαιμονικών δυνάμεων που αντιμάχονται τον Χριστό και τους πιστούς χριστιανούς. Για το λόγο αυτό κρατούν λίαν επιφυλακτική στάση απέναντι στα έργα της μνημειακής πλαστικής, ενώ πολλές φορές αναπτύσσεται σφοδρή πολεμική εναντίον τους ως αποκύημα φόβου και μισαλλοδοξίας προς αυτά. Οι βιαιότητες των χριστιανών εναντίον των αγαλμάτων είναι εμφανείς σε πολλά ανασκαφικά ευρήματα. Η Οικία Γ στον Άρειο Πάγο των Αθηνών εγκαταλείφθηκε κατά την διάρκεια των αυστηρών μέτρων του Ιουστινιανού εναντίον της εθνικής θρησκείας. Οι ιδωλόλατρες ιδιοκτήτες της εναπέθεσαν σε λάκκο και σφράγισαν με προσοχή τα αγάλματα που κατείχαν με την ελπίδα να τα ξαναφέρουν στο φως και να τα επαναχρησιμοποιήσουν όταν κάποια στιγμή θα επέστρεφαν. Ωστόσο, δεν επέστρεψαν. Η οικία κατοικήθηκε από χριστιανούς και το νοτιοανατολικό τμήμα της μετατράπηκε σε βαπτιστήριο κατά το α' μισό του 6^{ου} αι. μ.Χ. Μεταξύ των τροποποιήσεων που υπέστη το οικοδόμημα ήταν η διαμόρφωση του νυμφαίου σε δεξαμενή και η αντικατάσταση του επιδαπέδιου ψηφιδωτού από ένα νέο που κοσμούνταν με σταυρό ερυθρού χρώματος. Μάλιστα, κομμάτια από αγάλματα υποδεικνύουν βίαιη μεταχείριση εκ μέρους των χριστιανών. Πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα

⁴⁵³ Frantz, *Late Antiquity*, σ. 113. Saradi, *The Byzantine city*, σ. 257.

⁴⁵⁴ Sinn, *Das antike*, σ. 230.

⁴⁵⁵ Για τα αρχαία αγάλματα της Κωνσταντινούπολης βλ.: Bassett, *The Urban Image*.

⁴⁵⁶ Saradi, *Christian Attitudes*, σ. 47-61.

είναι η προτομή της Αθηνάς που είχε σκόπιμα τοποθετηθεί ως σκαλοπάτι της κλίμακας του κτηρίου⁴⁵⁷. Ο Sodini έχει εκφράσει δικαιολογημένα αμφιβολίες για την παραπάνω ερμηνεία της A. Frantz αναφορικά με το συσχετισμό της ανακαίνισης της Οικίας Γ με διάταγμα του Ιουστινιανού (529 μ.Χ.) ή την καταδίωξη των πολυθειστών ιδιοκτητών της, καθώς υποστηρίζει ότι τίποτα δεν υποδεικνύει τη θρησκευτική χρήση του κτηρίου, ενώ είναι εξαιρετικά αμφίβολη η ύπαρξη βαπτιστηρίου σε αυτό⁴⁵⁸. Σε κάθε περίπτωση έχει σημειωθεί ότι τέτοιες πρακτικές δεν ήταν γενικευμένες τουλάχιστον κατά τον 6^ο αι. μ.Χ.

Στην Κόρινθο στα πλαίσια πιθανόν ενός τελετουργικού εξαγνισμού τμήματα θρυμματισμένων αγαλμάτων ρίχτηκαν από κοινού μέσα σε αγωγούς, αφού πριν είχαν χαρακτηί με το σημείο του σταυρού⁴⁵⁹. Ορισμένα γλυπτά βρέθηκαν πεταμένα σε αγωγούς. Πρόκειται για τα κεφάλια ενός φιλοσόφου και ενός ιερέα της ύστερης αρχαιότητας σε αγωγό της κρήνης της Πειρήνης, δύο ακόμη κεφάλια ένα Διονύσου και ένα ακόμη γυναικείο στον μεγάλο αγωγό του Περιβόλου του Απόλλωνα κοντά στα οποία δύο άλλα πορτραίτα σοβαρά παραμορφωμένα. Ίσως αποτελούσαν ένα λατρευτικό σύνολο αφιερωμένο στο Διόνυσο. Η τελετουργική αυτή διαδικασία παρατηρείται συχνά στη Κόρινθο, όπου εντοπίζονται γλυπτά σε αγωγούς και φρεάτα, αλλά και σε άλλες περιοχές⁴⁶⁰ ως πράξη εξαγνισμού. Πρόκειται σαφώς για εχθρική ενέργεια των χριστιανών που σημειώνεται τον ύστερο 6 ή 7^ο αι. μ.Χ.⁴⁶¹.

Στην ίδια πόλη αρκετά αγάλματα και τρία επιτύμβια ανάγλυφα υπέστησαν σοβαρές καταστροφές από τους χριστιανούς. Ένα κεφάλι κολοσσιαίου αγάλματος, που πιθανότατα απεικόνιζε κάποια θεότητα, βρέθηκε χτυπημένο με σμίλη με αποτέλεσμα να έχει χαθεί εντελώς το πρόσωπο⁴⁶². Μια ακόμη βίαη επίθεση των χριστιανών εναντίον αγαλμάτων που κοσμούσαν ένα ιερό αποτυπώνεται στην ανακάλυψη δύο γλυπτών κεφαλιών ιερειών και ενός λατρευτικού αγάλματος γυναικείας θεότητας που βρέθηκαν ριγμένα σε ένα φρεάτιο στο μεσαίο ανάλημμα του ιερού της Δήμητρας και της Κόρης στην Κόρινθο⁴⁶³.

⁴⁵⁷ Frantz, *Late Antiquity*, σ. 41 και 87-90. Castrén, *Paganism and Christianity*, σ. 211-223. Γκιολές, *Η Αθήνα*, σ. 41. J. Roccas, *Athens*, σ. 397-410. K. Lange, *Die Athena Parthenos*, *AM* 5 (1880), σ. 370-372. Karivieri, *The 'House of Proclus'*, σ. 137-138.

⁴⁵⁸ J.-P. Sodini, *L'habitat urbain en Grèce à la veille des invasions*, στο *Villes peuplement dans l'Illyricum protobyzantin* (Rome, 1984), σ. 348-349.

⁴⁵⁹ Rothaus, *Corinth*, σ. 105-125 και ειδικότερα στις σ. 119-125.

⁴⁶⁰ Merrifield, *The Archaeology*, σ. 96-103.

⁴⁶¹ Rothaus, *Corinth*, σ. 121-125.

⁴⁶² Rothaus, *Corinth*, σ. 121-125.

⁴⁶³ Bookidis, Stroud, *The Sanctuary*.

Στο Ραμνούντα το λατρευτικό άγαλμα της Νέμεσης κατάθρυμματίστηκε από μια ομάδα φανατικών χριστιανών⁴⁶⁴ ενώ τα αγάλματα της Θέμιδας, της Ιέρειας Αριστονόοης και ενός νεαρού παιδιού στο σηκό του παρακείμενου ναού της θεάς βρέθηκαν πεσμένα στο έδαφος – μάλιστα το λατρευτικό άγαλμα της θεάς μπρούμυτα – αφού πριν είχαν αποσπαστεί από τα βάθρα τους⁴⁶⁵.

Τα αγάλματα των θεών προστατών του Γυμνασίου της Μεσσήνης, του Ηρακλή και του Ερμή θρυμματίστηκαν σε εκατοντάδες κομμάτια από τους Χριστιανούς και εντοπίστηκαν από την ανασκαφική έρευνα στο Δωμάτιο III b το οποίο ταυτίστηκε με το ιερό τους⁴⁶⁶. Η καταστροφή φαίνεται να υπήρξε συστηματική καθώς σε άλλα δωμάτια της δυτικής στοάς του Γυμνασίου βρέθηκαν επίσης σπασμένα αγάλματα αφηρωισμένων πολιτών της ανώτερης τάξης της Μεσσήνης κάποια από τα οποία ήταν αποδοσμένα στον εικονογραφικό τύπο του Ερμή. Ένα ακόμη άγαλμα του Θησέα στον τύπο του Δορυφόρου βρέθηκε επίσης θρυμματισμένο σε κομμάτια στο πόδιο του προπύλου της βορειοδυτικής γωνίας του Γυμνασίου.

Στη Μήλο κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών στο βαπτιστήριο και γύρω από ένα πιθανότατα χριστιανικό τάφο ανακαλύφθηκαν αγάλματα με θραυσμένα τα άκρα τους. Μεταξύ αυτών ένα άγαλμα τις Ίσιδας έφερε σταυρό στην πλάτη και βρέθηκε ριγμένο με το πρόσωπο στο έδαφος. Μερικά ακόμη είχαν θαφτεί στον τοίχο ιδρύματος κοντά στο βαπτιστήριο⁴⁶⁷. Ανάλογο περιστατικό αναφέρεται στο *Βίο του Σεβήρου*, του Ζαχαρία του Σχολαστικού που περιγράφει την συστηματική δημόσια καταστροφή αγαλμάτων την περίοδο της βασιλείας του Ζήνωνος, στην πόλη της Αλεξάνδρειας, μεταξύ των οποίων αγάλματα από ένα ιερό της Ίσιδος στη Μέμφιδα. Ο χριστιανικός όχλος πριν απορρίψει τα γλυπτά αυτά στη φωτιά θρυμματίσε με τελετουργικό τρόπο τα άκρα τους⁴⁶⁸.

⁴⁶⁴ Γ. Δεσπίνης, *Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγορακρίτου* (Αθήνα 1971), σ. 1-108 και ειδικότερα 64-65. Η λατρεία της θεάς υπήρξε διαδεδομένη κατά την Ύστερη Αρχαιότητα βλ. M. Hornum, *Nemesis, the Roman State and the Games* (Leiden 1993).

⁴⁶⁵ Β. Στάης, *Αγάλματα εκ Ραμνούντος*, *ΑΕ* 1891, σ. 45-46.

⁴⁶⁶ Θέμελης, *Μεσσήνη*, *Έργον* 1995 (1996), σ. 35. *BCH* 120 (1996), σ. 1159. Θέμελης, *Ηρώες και Ηρώα*, σ. 137-158. Ο ίδιος, *Roman Messene: the gymnasium*, στο O. Salomies (επιμ.), *The Greek East in the Roman Context. Proceedings of a Colloquium Organised by the Finnish Institute at Athens, May 21 and 22, 1999* (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens VII) (Helsinki 2001), σ. 119-126.

⁴⁶⁷ MacKenzie, *Excavations*, σ. 122-133.

⁴⁶⁸ *Βίος Σεβήρου*, *PO* 2/1 (1907), σ. 27-35. Πιθανότατα τα γλυπτά που καταστράφηκαν και αναφέρονται στο αγιολογικό κείμενο βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές στην περιοχή: M. Rodziewicz, *Remains of a Chryselephantine Statue in Alexandria*, *Bulletin de la Société archéologique d'Alexandrie* 44 (1991), σ. 119-130.

Το 2001 ανακαλύφθηκε μια ομάδα τριάντα περίπου αρχαίων αγαλμάτων μέσα σε ένα αποξηραμένο αυλάκι κατασκευασμένο από την αρχαιότητα και σε πολύ κοντινή απόσταση από την εκκλησία του Χριστού της Ιερουσαλήμ που έχει ιδρυθεί στη θέση του ιερού του Απόλλωνα Δηλίου στον αρχαίο «Δάμο» της Καλύμνου. Μεταξύ αυτών αναγνωρίζονται και τρία υπερμεγέθη μαρμάρινα κεφάλια αγαλμάτων ένα του Ασκληπιού, της Υγείας και ένα ακόμη πορτραίτο των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων που ήλθαν στο φως μαζί με ένα πλήθος μικρότερων μορφών μεταξύ των οποίων απεικονίζονται ο Απόλλωνας, ο Ασκληπιός καθώς και ένας ενδεδυμένος Κούρος της αρχαϊκής περιόδου. Επρόκειτο για αφιερωματικά γλυπτά στον Απόλλωνα. Το κεφάλι του Ασκληπιού μάλιστα ανήκει επιβεβαιωμένα σε ένα κορμό που προέρχεται από την ίδια θέση. Τα γλυπτά αυτά, η πλειονότητα των οποίων ανάγεται στον 4^ο αι. π.Χ., χρονολογούνται από τον 6^ο αι. π.Χ. έως και τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Την χρονολόγηση αυτή επιβεβαιώνουν και τα κινητά συνευρήματα που φτάνουν μέχρι τον 2^ο αι. μ.Χ. Όλα τα αγάλματα ήταν θραυσμένα στο κεφάλι και τα άκρα, ενώ η πρόσθια όψη της κεφαλής του Ασκληπιού ήταν επίσης κατεστραμμένη.

Ο Γ. Δεληγιαννάκης, στον οποίον οφείλουμε τις παραπάνω πληροφορίες⁴⁶⁹, συνδέει την περίπτωση της εκκλησίας του Χριστού στην Κάλυμνο με τη βασιλική του Ιοβιανού στην Παλαιόπολη Κερκύρας και πιθανολογεί χωρίς να αποκλείει και άλλες υποθέσεις ότι τα γλυπτά αυτά εναποτέθηκαν σκόπιμα στην αρχαία αποστραγγιστική αύλακα κατά την εγκατάσταση της χριστιανικής εκκλησίας στο αρχαίο ιερό⁴⁷⁰.

Σε αρκετές περιπτώσεις στα πλαίσια ενός ιδιαίτερου τελετουργικού τα αρχαία αγάλματα εξαγνίζονται και καθαίρονται από τις δαιμονικές δυνάμεις που ενυπάρχουν σε αυτά και είτε αποτίθενται, όπως σημειώθηκε παραπάνω, σε αγωγούς ή ρίχνονται σε φρεάτια είτε απογυμνωμένα από κάθε απρέπεια αλλά και βλαβερή πνευματική δύναμη επαναχρησιμοποιούνται με την εντοίχισή τους σε νέα κτήρια. Η διαδικασία εξαγνισμού των αγαλμάτων περιελάμβανε την αποκοπή μελών του σώματος με ιδιαίτερη σημασία όπως το κεφάλι, τα άκρα και τα γεννητικά όργανα. Στη συνέχεια, βασικό στοιχείο εξαγνισμού είναι η χάραξη του σημείου του σταυρού στο κεφάλι ή στο σώμα. Με αυτό τον τρόπο οι χριστιανοί επεδίωκαν να αποδιώξουν τους δαίμονες και να εξουδετερώσουν τις φθονερές τους δυνάμεις εξορκίζοντάς τους. Ο σταυρός ως σύμβολο της νίκης κατά των δαιμόνων αντιπροσωπεύει την σφραγίδα του αγίου βαπτίσματος. Έτσι επιτυγχάνεται ο εκχριστιανισμός των γλυπτών εικόνων των αρχαίων θεών. Στη Σπάρτη τα μάτια, το στόμα

⁴⁶⁹ Η είδηση αυτή δημοσιεύτηκε στον τύπο της εποχής, αλλά δεν έχει ακόμη επιστημονικά επισήμως παρουσιαστεί με αποτέλεσμα τα στοιχεία που διαθέτουμε να είναι αποσπασματικά και να προέρχονται κυρίως από αυτοψία του ίδιου του ερευνητή.

⁴⁷⁰ Deligiannakis, Late paganism.

αλλά και το μέτωπο ενός αγάλματος σφραγίζονται με το σημείο του σταυρού για τον εξαγνισμό τους⁴⁷¹. Ο Αγγ. Δεληβοριάς έχει υποστηρίξει την ενδιαφέρουσα άποψη ότι η πράξη αυτή, κοινή κατά την ύστερη αρχαιότητα, δεν αποτελεί μια έκφραση των βανδαλιστικών ενστίκτων ή των αισθημάτων φρίκης των χριστιανών αλλά αντικατοπτρίζει τον οίκτο του απλού λαϊκού ανθρώπου της εποχής απέναντι στα όμορφα έργα της πλαστικής που πια «βαπτίζονται» μέσα στο νέο χριστιανικό περιβάλλον που διαμορφώνεται, για να συνεχίσουν τη εκχριστιανισμένη ύπαρξή τους⁴⁷².

Στην Κόρινθο τρία γλυπτά φέρουν σταυρούς ως σημάδια εξαγνισμού τους. Σε ένα απ' αυτά έχει αφαιρεθεί το κεφάλι και φέρει ένα σταυρό πάνω από τα γεννητικά του όργανα. Ένα άγαλμα πιθανόν φιλοσόφου φέρει επίσης, σταυρούς στον βραχίονα και το πρόσωπο. Ένα άγαλμα της Ίσιδος βρέθηκε στις ανασκαφές του Βαπτιστηρίου της Μήλου με χαραγμένο στο πίσω μέρος του ένα σταυρό⁴⁷³.

Παρόμοια, σταυροί χαράσσονται και κατά την διαδικασία καθαρισμού ενός ειδωλολατρικού κτηρίου αλλά και καθιέρωσης μιας νέας εκκλησίας στη θέση ενός αρχαίου ναού. Στους Δελφούς πάνω σε βωμό έχουν παρατηρηθεί πλήθος σταυρών και το «Δένδρο της Ζωής», ενώ στη Σάμο δεκάδες σταυροί επισημαίνονται στο βωμό της Χίου⁴⁷⁴. Σταυρούς επίσης φέρουν και οι αναβαθμοί των Μεγάλων Προπυλαίων στο ιερό της Ελευσίνας.

Άλλοτε πάλι τα αγάλματα τοποθετούνται ακρωτηριασμένα σε τοιχοδομές κτηρίων ακόμη και εκκλησιών ως δομικό υλικό. Στη βασιλική της Ελεύθερνας πάνω από τις θύρες που οδηγούν από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό έχουν τοποθετηθεί ως ανώφλια αντίστοιχα τρεις αμφίγλυφες ερμαϊκές στήλες των οποίων όμως έχουν αποκοπεί τα κεφάλια και τα γεννητικά όργανα⁴⁷⁵. Ωστόσο, ανάλογα παραδείγματα εντοιχισμού αρχαίων αγαλμάτων σε εκκλησίες δεν είναι συχνά στον ελλαδικό χώρο. Αυτό μπορεί πιθανότατα οφείλεται στο γεγονός ότι οι τοίχοι των εκκλησιών δεν έχουν διατηρηθεί σε ένα αρκετά υψηλό σημείο⁴⁷⁶. Άλλωστε, η ολοκληρωτική καταστροφή κάποιων ναών, όπως στις περιπτώσεις της Παλαιοπόλεως στην Κέρκυρα και του Αφροδισίου του Άργους⁴⁷⁷, εξηγεί το

⁴⁷¹ Maguire, *Byzantine Art*, σ. 144 και εικ. 27. Δεληβοριάς, *Interpretatio Christiana*, σ. 107-123. Ø. Hjort, *Augustus Christianus-Livia Christiana: Sphragis and Roman portrait sculpture*, στο L. Ryden, J.O. Rosenqvist, *Aspects of Late Antiquity and Early Byzantium* (Transactions of the Swedish Institute in Istanbul IV) (Stockholm 1993).

⁴⁷² Δεληβοριάς, *Interpretatio Christiana*, σ. 107-123.

⁴⁷³ MacKenzie, *Excavations*, σ. 122-133.

⁴⁷⁴ P. Amandry, *BCH* 105 (1981), σ. 740 και εικ. 59, 60.

⁴⁷⁵ *ArchRep* 44 (1997), σ. 124-125. Η πράξη αυτή ίσως υπαγορεύτηκε από πρακτικούς λόγους και δεν αποτελεί απαραίτητα εχθρική πρωτοβουλία των χριστιανών έναντι των αγαλμάτων.

⁴⁷⁶ Saradi, *The Byzantine City*, σ. 371.

⁴⁷⁷ Παπαδημητρίου, *Ο Ιοβιανός*, σ. 39-48. (Βασιλική Παλαιοπόλεως). F. Croissant, *BCH* 93 (1969), σ. 1009 και 1012 (Αφροδίσιο Άργους).

γεγονός ότι δεν ανευρέθηκαν κατά τις ανασκαφές στην περιοχή λατρευτικά ή άλλα αγάλματα. Η καταστροφή των ναών αυτών είχε ως συνεπακόλουθο την ολοκληρωτική καταστροφή και των αγαλμάτων τους.

Σε αρκετές περιπτώσεις προφανής είναι η προσπάθεια εμπαιγμού και γελιοποίησης των αρχαίων λατρευτικών αγαλμάτων εκ μέρους των χριστιανών με σκοπό την υποτίμησή τους στα μάτια των εθνικών, ώστε να συνειδητοποιήσουν ότι δεν πρόκειται παρά για απλά και ταπεινά υλικά όπως πέτρα και μάρμαρο χωρίς καμιά θεϊκή ιδιότητα. Για το λόγο αυτό, τα αγάλματα λιώνονται σε ειδικούς κλιβάνους για να χρησιμοποιηθεί ο γύψος που θα προέλθει από αυτά σε άλλες εργασίες ή απογυμνώνονται από το πολύτιμο υλικό τους και στη συνέχεια εκθέτονται σε δημόσιο χώρο. Άλλωστε η ενέργειες αυτές εξυπηρετούσαν και προφανείς πρακτικούς λόγους καθώς ένα άγαλμα δεν είναι δυνατό να χρησιμοποιηθεί με την ίδια ευκολία που χρησιμοποιείται ένας λαξευμένος δόμος. Συνεπώς είναι πολύ συχνή η πρωτοβουλία για ασβεστοποίηση του. Στη Σπάρτη αρκετά είδωλα και αφιερωματικά αγάλματα προς τιμήν της Αρτέμιδος Κυπαρισσίας που ανήκαν σε τοπικό ιερό της θεάς βρέθηκαν κάτω από το κατάστρωμα μιας παρακείμενης σε αυτό οδού της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα περισσότερα από τα ανευρεθέντα γλυπτά εντοπίστηκαν άθικτα και αντιπροσώπευαν την ίδια την θεά του κυνηγιού⁴⁷⁸. Η λατρευτική τράπεζα του ιερού του Διονύσου στον Ραμνούντα χρησιμοποιήθηκε κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο στην επίστρωση του δαπέδου της αυλής της τοπικής οχύρωσης⁴⁷⁹. Πρόκειται για σκόπιμες πράξεις που δηλώνουν με σαφήνεια το θρίαμβο και την επικράτηση του χριστιανισμού έναντι της ειδωλολατρίας και την περιφρόνηση προς την παρακμάζουσα αρχαία θρησκεία.

Διαφορετική εικόνα μας δίνει η ανασκαφή του ιερού στα Ύρια της Νάξου. Στο στρώμα καταστροφής του ναού και νότια του μαρμάρινου κατωφλιού του αδύτου βρέθηκαν τεμάχια κιονοκράνων, ένα αγαλμάτιο από το χέρι ενός ανδριάντα που αναπαριστούσε τον Αντώνιο. Σε ένα λάκκο εντοπίστηκαν αποτμήματα από τη βάση και άλλα σημεία των ανδριάντων θωρακοφόρων μορφών της υστερορωμαϊκής περιόδου. Οι άνω κορμοί των αγαλμάτων αυτών βρέθηκαν σε άλλο σημείο και θεμελιώνουν την άποψη ότι διαλύθηκε και καταστράφηκε επί τόπου η βάση του μεγαλύτερου εξ αυτών για να χρησιμοποιηθεί αλλού το υλικό της. Οι κορμοί των αγαλμάτων βρέθηκαν να έχουν μεταφερθεί 6 μ. μακριά από τον προαναφερθέντα λάκκο. Δυστυχώς η ιστορία των αγαλμάτων από τη μετατροπή του ναού σε εκκλησία μέχρι την απόθεση των κορμών σε αυτή τη θέση δεν μπορεί να ανασυντεθεί. Σύμφωνα, πάντως, με τους ανασκαφείς η καταστροφή των αγαλμάτων έγινε κατά

⁴⁷⁸ Κουρίνου, *Σπάρτη*, σ. 179-180.

⁴⁷⁹ Β. Πετράκος, *Έργον* (2000), σ. 22-23.

την εγκατάλειψη του χώρου και όχι κατά την μετατροπή του αρχαίου ναού σε εκκλησία⁴⁸⁰. Πιθανότατα, οι ειδωλόλατρες έκρυψαν τα αγάλματα, αφού είχαν κακοποιηθεί από τους Χριστιανούς.

Στην αγορά του Άργους τις σοβαρότατες καταστροφές που προξενήθηκαν κατά την επιδρομή των Βησιγόθων συμπλήρωσε η καταστροφική δραστηριότητα των χριστιανών. Σε φρεάτιο ανατολικά του Μνημείου C ήλθαν στο φως ακρωτηριασμένα κεφάλια αγαλμάτων καθώς και μια μαρμάρινη πλάκα που έφερε αφιέρωση στον Αδριανό και μνημονεύει το χτίσιμο του ναού της Ήρας, σπασμένη σε πολλά κομμάτια που υποδηλώνουν συστηματική καταστροφή του γλυπτού διακόσμου του κτηρίου για λόγους θρησκευτικούς⁴⁸¹.

Πάντως, θα πρέπει με έμφαση να σημειωθεί ότι τα αγάλματα ως αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν για μακρό χρονικό διάστημα υπόκεινται στη φθορά και είναι εξαιρετικά δύσκολο να διαγνώσει κανείς με βεβαιότητα τα πραγματικά αίτια της καταστροφής τους εφόσον δεν συνδέεται με τη καταστροφή του κτηρίου που τα στέγαζε. Το ίδιο αινιγματικός παραμένει πολλές φορές και ο προσδιορισμός του χρόνου καταστροφής τους. Εύκολα οι ανασκαφείς κάποιες φορές αποδίδουν την καταστροφή αγαλμάτων στο αντιπολυθεϊστικό μίσος των χριστιανών υποθέτοντας ότι αυτή συνέβη κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, ωστόσο χρειάζεται πολύ προσεκτική ανάλυση των ανασκαφικών και ιστορικών δεδομένων πριν κανείς προβεί σε ασφαλή συμπεράσματα για το ζήτημα αυτό⁴⁸².

Ακόμη, ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει εδώ στην απολάξευση των μετοπών του Παρθενώνα στην Ακρόπολη των Αθηνών, με εξαίρεση την ενότητα της Κενταυρομαχίας στη νότια πλευρά του κτηρίου και τη σχετική συζήτηση κατά πόσο προκλήθηκαν από τους χριστιανούς ή από τους Βησιγόθους του Αλάριχου και ποιες σκοπιμότητες εξυπηρετούσε μια τέτοια ενέργεια⁴⁸³. Αν και κατά καιρούς έχει προταθεί από διάφορους

⁴⁸⁰ Lambrinouidakis - Gruben, Iria, σελ. 569-621. και οι ίδιοι, Ανασκαφή αρχαίου Ιερού στα Ύρια της Νάξου, Η έρευνα κατά τα έτη 1982, 1986 και 1987, *Αρχαιολογία* 5 1987-88 (1990), σελ. 193-199, πίν. 17-60.

⁴⁸¹ M. Piérart, *BCH* 116 (1992), σ. 673-674. Στο ίδιο φρεάτιο βρέθηκαν μολύβδινα πινακίδια και ικανός αριθμός λυχναριών που φανερώνουν μια χρήση του χώρου με τελετουργικό μαγικό περιεχόμενο: A. I. Ivantchik, Un puits de l'époque paléochrétienne sur l'agora d'Argos, *BCH* 126 (2002), σ. 331-413. Ανάλογη τελετουργική χρήση σε φρεάτια στην Κόρινθο: Ανραμέα, *Le Péloponnèse*, σ. 151-154. Rothaus, *Corinth*, σ. 126-234. Saradi, *Late Paganism*. (υπό εκτύπωση).

⁴⁸² Jacobs, *Production to Destruction*, σ. 267-303.

⁴⁸³ G. Rodenwald, *Interpretatio Christiana*, *AA* 1933, σ. 401. Δεληβοριάς, *Interpretatio Christiana*, σ. 119-120 (όπου αναφέρονται συνοπτικά - μαζί με τις απαραίτητες βιβλιογραφικές αναφορές - όλες οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις της ενέργειας αυτής). Επίσης, Κορρές, *Σύντομη επισκόπηση*, σ. 139 και C. Praschniker, *Parthenonstudien* (Wien 1928), σ. 48-49. Ο Χ. Μπούρας στην πρόσφατη ανακοίνωση του στο συνέδριο στη μνήμη της Λαΐου («*Μετακινήσεις πληθυσμών, φύλο και οικονομία στο Βυζάντιο*» Γεννάδιος Βιβλιοθήκη) με τίτλο: «Ο Αλάριχος στην Αθήνα» αποδίδει τις καταστροφές αυτές στους χριστιανούς.

μελετητές μια πλειάδα διαφορετικών ερμηνειών αναφορικά με το ποιοι και πότε κατέστρεψαν τις μετόπες του Παρθενώνα,⁴⁸⁴ αρκετοί επιμένουν στην απόδοση τους στην καταστροφική μανία των χριστιανών. Ο Α. Καλδέλλης θεωρεί άγνωστο τον τρόπο και την αιτία της ενέργειας αυτής και διερωτάται γιατί η καταστροφή περιορίστηκε μόνο στις μετόπες των τριών πλευρών ενώ τα εναέτια γλυπτά με εξίσου σημαντικά εθνικά μυθολογικά θέματα παρέμεινα άθικτα. Υπενθυμίζει ότι ούτε ο γειτονικός ειδωλολατρικός ναός της Αθηνάς Νίκης υπέστη παρόμοιες καταστροφές, γεγονός που καταδεικνύει την ανοχή που επέδειξαν οι χριστιανοί απέναντι στα γλυπτά και κατά τους επόμενους αιώνες⁴⁸⁵.

Εντύπωση ωστόσο προκαλεί το γεγονός ότι, ενώ απολαξεύτηκαν οι μετόπες των τριών πλευρών του ναού, διατηρήθηκαν άθικτες εκείνες της νότιας πλευράς. Μια πιθανή εξήγηση είναι το γεγονός ότι η ομάδα αυτή των γλυπτών μεταξύ του ναού και του τείχους δεν ήταν ορατή στους πιστούς⁴⁸⁶. Εύλογες όμως ενστάσεις στο επιχείρημα αυτό προκαλεί η διατήρηση ολόκληρης της ζωφόρου και των γλυπτών των αετωμάτων του ναού, ιδιαίτερα του δυτικού, που εντοπιζόνταν πάνω από την είσοδο της εκκλησίας⁴⁸⁷. Η άποψη του C. Mango ότι η νότια πλευρά των μετοπών διασώθηκε λόγω κόπωσης των καταστροφέων δεν εμφανίζεται ιδιαίτερα πειστική⁴⁸⁸. Αρκετοί ωστόσο είναι επιφυλακτικοί κατά πόσο υπήρξε ένα οργανωμένο σχέδιο καταστροφής των αρχιτεκτονικών γλυπτών του Παρθενώνα⁴⁸⁹. Η διατήρηση της μετόπης αρ. 32, που απεικονίζει πιθανότατα την φτερωτή Ήβη και την Ήρα καθήμενη, άθικτης έχει ερμηνευθεί από τον G. Rodenwald πρώτα, και αργότερα από τον Άγγ. Δεληβοριά, ως *interpretatio christiana*, καθώς ανακαλεί την εικονογραφία του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου από τον Αρχάγγελο Γαβριήλ⁴⁹⁰. Στο ίδιο

⁴⁸⁴ Έχει υποστηριχθεί ότι η καταστροφή των μετοπών του Παρθενώνα πραγματοποιήθηκε συστηματικά από τους χριστιανούς και περιστασιακά από τους μουσουλμάνους (J. M. Hurwit, *The Athenian Acropolis. History, Mythology, and Archaeology From The Neolithic Era To The Present* (Cambridge 1999), σ. 169-170) ή οφείλεται και στους δυο (D. Sansone, *Ancient Greek Civilization*, (Oxford 2004), σ. 137-138) ή πιθανόν και στους δύο (Robertson, *A Shorter History*, σ. 93). Ενδιαφέροντα είναι και η υπόθεση ότι η απολάξευση των μετοπών οφείλεται στους Λατίνους (Kaldellis, *The Christian Parthenon*, σ. 42).

⁴⁸⁵ Kaldellis, *The Christian Parthenon*, σ. 42.

⁴⁸⁶ Α. Δεληβοριάς, Ο γλυπτός διάκοσμος του Παρθενώνα, στο Τουρνικιώτης, *Ο Παρθενώνας*, σ. 118.

⁴⁸⁷ Γ. Α. Πουλημένος, *Από τον χριστιανικό Παρθενώνα στον Λύσανδρο Κωνταντζόγλου*, (Αθήνα 2006), σ. 54 και 56.

⁴⁸⁸ C. Mango (επιμ.), *Ιστορία του Βυζαντίου* (μετάφρ. στα ελληνικά), Αθήνα 2006, σ. 161.

⁴⁸⁹ Robertson, *The Parthenon*, σ. 13. R. Ousterjout, "Bestride the very peak of Heaven": The Parthenon after Antiquity, στο J. Neils (επιμ.), *The Parthenon from antiquity to the present* (Cambridge 2005), σ. 306.

⁴⁹⁰ G. Rodenwaldt, *Interpretatio christiana*, AA 48 (1933), σ. 401-405. Δεληβοριάς, *Interpretatio Christiana*, σ. 122. Αντίθετα οι M. Beard, *The Parthenon* (Cambridge 2002), σ. 57). Ο M. Robertson (Robertson, *A Shorter History*, σ. 93) θεωρεί άγνωστα τα αίτια της διατήρησης της συγκεκριμένης μετόπης.

πνεύμα ίσως διατηρήθηκαν και κάποια από τα υπόλοιπα γλυπτά, αν και είναι δύσκολο να ερμηνευθεί με θεολογικά και εικονογραφικά κριτήρια η διατήρηση των Κενταύρων της βόρειας πλευράς. Από την άλλη πλευρά οι κεντρικές μορφές του ανατολικού αετώματος πιθανότατα απομακρύνθηκαν κατά την κατασκευή της αψίδας της χριστιανικής εκκλησίας για λόγους αρχιτεκτονικούς και όχι θρησκευτικούς⁴⁹¹. Πάντως, πρέπει να σημειωθεί ότι λίγο αργότερα κατά την μετατροπή του Ηφαιστείου σε εκκλησία τα ανάγλυφα του μνημείου παρέμειναν στη θέση τους.

Κατά τους πρώιμους χριστιανικούς αιώνες ιδιαίτερα ισχυρή παρέμενε η αντίληψη αναφορικά με τις «αποτροπαϊκές» δυνάμεις των αγαλμάτων παρά τον σταδιακό εκχριστιανισμό της αυτοκρατορίας. Με αυτό μπορούν να ερμηνευτούν κάποια ενσωματωμένα αρχαία αγάλματα στους τοίχους των χριστιανικών εκκλησιών. Παραπάνω αναφέρθηκε η περίπτωση των αμφίγλυφων ερμαϊκών στηλών που χρησιμοποιήθηκαν ως ανώφλι της εισόδου της βασιλικής στην Ελεύθερα. Η παρουσία των συγκεκριμένων γλυπτών στην είσοδο της χριστιανικής εκκλησίας ίσως συνδέεται με την ιδιότητα του Ερμή ως προστάτη της εισόδου των κτηρίων, η οποία φαίνεται να διατηρείται και κατά τους χριστιανικούς χρόνους⁴⁹².

Παρόμοιο παράδειγμα έχει επισημανθεί και στην βασιλική που έχει εντοπιστεί στα ΒΑ του θεάτρου της Μεσσήνης. Στα δυο άκρα της αψίδας της χριστιανικής βασιλικής βρέθηκαν εντοιχισμένα δυο πεσσόσχημα ασβεστολιθικά βάθρα που χρονολογούνται στο 2ο αι. μ.Χ. Σχετικές επιγραφές στα μέτωπά τους φανερώνουν ότι στο παρελθόν στήριζαν δυο χάλκινα αγάλματα: του μυθικού ήρωα Αριστομένη και του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Εύλογα έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η παρουσία των συγκεκριμένων βάθρων στο σημαντικό αυτό σημείο της χριστιανικής εκκλησίας προβάλλει τους δυο επιφανείς στρατηγούς της Αρχαιότητας ως προστάτες τόσο της πόλης, όσο και της νέας εκκλησίας και στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους⁴⁹³. Ίσως υπό το ίδιο ερμηνευτικό πρίσμα θα μπορούσε να γίνει κατανοητό και ένα ανάλογο παράδειγμα από τη Μακεδονία. Στη Βεργίνα (Αιγαί) της Μακεδονίας σημαντικά

⁴⁹¹ Kaldellis, *The Christian Parthenon*, σ. 40-41. Βλ. επίσης: O. Palagia, *Pediments of the Parthenon*, (Leiden 1993), σ. 9 και M. Robertson, *The Parthenon frieze* (London 1975), σ. 14. Μια άλλη άποψη (I. Jenkins, *The Parthenon sculptures* (Cambridge 2007), σ. 23) θεωρεί ότι οι κεντρικές μορφές του ανατολικού αετώματος καταστράφηκαν κατά την πυρκαγιά στο εσωτερικό του ναού κατά τον 3^ο αι. μ.Χ.

⁴⁹² Πανσανίας, *Ελλάδος Περιήγησις*, 1, 22, 8. Παλαιότερα στο μονόχωρο ναό στη νότια πτέρυγα των Προπυλαίων της Αθηναϊκής Ακρόπολης σώζονταν βυζαντινή τοιχογραφία με τον αρχάγγελο Μιχαήλ που μπορεί να ερμηνευτεί στο ίδιο πνεύμα, καθώς σε πολλές περιπτώσεις, όπως ήδη σημειώθηκε, ο αρχάγγελος Μιχαήλ διαδέχτηκε τον εθνικό θεό Ερμή.

⁴⁹³ Π. Θέμελης, *Έργον* 1995 (1996), σ. 35. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1998 (2000), σ. 106-108. Ο ίδιος, *Ηρώες και Ηρώα*, σ. 28-31. *BCH* 120 (1996), σ. 1159.

αρχιτεκτονικά μέλη από την αρχαία πόλη χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό στο χτίσιμο μιας χριστιανικής βασιλικής στην περιοχή. Μεταξύ αυτών ένα ενεπίγραφο αφιερωματικό βάθρο που προέρχεται πιθανότατα από κάποιο ιερό της Εύκλειας, αφιέρωμα της Ευρυδίκης του Σύρρα, γιαγιάς του Μεγάλου Αλεξάνδρου χρησιμοποιήθηκε ως βάση κίονα στη βόρεια κιονοστοιχία της εκκλησίας⁴⁹⁴.

Παρόμοια στη ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας η βάση ενός αρχαίου περιρραντηρίου επαναχρησιμοποιήθηκε ως βάση ενός μικρού πλευρικού βωμού στο ανατολικό τμήμα του βορείου κλίτους μιας χριστιανικής βασιλικής. Στο εσωτερικό των τοίχων της εκκλησίας ήταν επίσης εντοιχισμένες ενεπίγραφες πλάκες των ρωμαϊκών χρόνων⁴⁹⁵.

Τέλος, στους Φιλίππους της Μακεδονίας ειδωλολατρικά ανάγλυφα χαραγμένα σε λίθους στη ακρόπολη φέρουν το σημείο του σταυρού. Οι θύρες στις εισόδους της πόλης φέρουν επίσης το σημείο του σταυρού. Μάλιστα, μια επιγραφή που αναφέρεται στην Ίσιδα, στην ανατολική πύλη εισόδου στην πόλη έχει αποκαθαρθεί με τον ίδιο τρόπο. Παρόμοια ένα αντίγραφο της επιστολής του βασιλιά της Οσροηνής (Έδεσσας) Αυγάρου προς τον Ιησού και η απάντηση του Χριστού που διαβεβαιώνει τον βασιλιά ότι η πόλη θα παραμείνει απόρθητη χαραγμένο σε μία από τις εισόδους των Φιλίππων ⁴⁹⁶ μπορεί να ερμηνευθεί με την ίδια αποτροπαϊκή - προστατευτική σημασία για την πόλη⁴⁹⁷.

⁴⁹⁴ Αικ. Λοβέρδου - Τσιγαρίδα, Αιγαί: Παλαιοχριστιανικοί χρόνοι, *Αφιέρωμα στον Ν. G. L. Hammond* (Θεσσαλονίκη 1997), σ. 288-289.

⁴⁹⁵ Φλ. Καραγιάννη, Η Βέροια και η ευρύτερη περιοχή στην περίοδο της μετάβασης από την αρχαιότητα στο χριστιανικό κόσμο, *Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας: Γνωριμία με τη Γη του Αλεξάνδρου. Η περίπτωση του Νομού Ημαθίας. Ιστορία - Αρχαιολογία* (Θεσσαλονίκη 7 - 8 Ιουνίου 2003) (Θεσσαλονίκη 2004), σ. 117.

⁴⁹⁶ Lemerle, *Philippes*, σ. 84-91. Feissel, *Inscriptions de Macédoine*, nos. 222, 223 (σ. 185-191).

⁴⁹⁷ Παρόμοιες επιγραφές επισημαίνονται και σε άλλες εισόδους πόλεων: Κωνσταντινούπολη: *CIL III*, αρ. 734. Νεάπολη: Feissel, *Inscriptions de Macédoine*, nos. 223 (σ. 189-190). Έδεσσα: Joshua the Stylite, c. 5 (σ. 5-6), 58 (σ. 47), 60-62 (σ. 51-54).

Κεφάλαιο 2

Η λατρεία του Ασκληπιού και η τύχη των θεραπευτικών ιερών του στην Ελλάδα κατά την ύστερη αρχαιότητα.

Η συμπεριφορά των Χριστιανών απέναντι στα ιερά του Ασκληπιού μπορεί να ερμηνευτεί μόνο υπό το πρίσμα της αντιδιαστολής του αρχαίου ιαματικού θεού προς το πρόσωπο του Ιησού Χριστού⁴⁹⁸. Ο Ασκληπιός, γιος του Δία, λατρευόταν ως χθόνια θεότητα σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας όπου υπήρχαν ιερά του: στα Τρίκαλα της Θεσσαλίας, όπου το αρχαιότερο και επιφανέστερο Ασκληπιείο, στις υπώρειες της ακρόπολης στην Αθήνα, το Πανελλήνιο ιερό του θεού στην Επίδαυρο, τα φημισμένα ιερά του στην Κω και στην Κόρινθο, στη Λισσό της Κρήτης, στην Ανθηδόνα της Λοκρίδας, στη Δήλο, στον Πειραιά και αλλού.

Ο Ασκληπιός εθεωρείτο ως η αρχή και ο σωτήρας του κόσμου, ο ιατρός τόσο των ψυχών, όσο και των σωμάτων των νοσούντων ανθρώπων⁴⁹⁹. Άνθρωπος ο ίδιος, εξυψώθηκε σε θεότητα και του προσδόθηκε από τον Ήλιο και τον Δία η ιδιότητα του θεραπευτή των ανθρώπων και του σωτήρα του κόσμου. Γι' αυτό και του είχε αποδοθεί το επίθετο «Σωτήρ»⁵⁰⁰. Μαζί με τον Ήλιο και τον Απόλλωνα κατείχε ξεχωριστή θέση στην ιερή ειδωλολατρική τριάδα⁵⁰¹.

Με την εξάπλωση του χριστιανισμού στον ελληνικό κόσμο η Εκκλησία βρήκε ισχυρή αντίσταση στην ιδιαίτερα διαδεδομένη λατρεία του Ασκληπιού, η οποία κατείχε σημαντική θέση στη συνείδηση των ειδωλολατρών. Τα ιερά του θεραπευτή θεού διατηρούνταν σε ακμαία λειτουργία κατά την ύστερη αρχαιότητα και ο ίδιος ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στους πιστούς της αρχαίας θρησκείας. Έτσι η λατρεία του Ασκληπιού υπήρξε η αιχμή της ειδωλολατρικής θρησκείας ενάντια στο ευαγγελικό μήνυμα. Η σύγκριση μεταξύ Ασκληπιού και Χριστού, προσέλαβε ξεχωριστή θέση στη σύγκρουση αρχαίας και νέας θρησκείας και αναδείχτηκε σε κυρίαρχο θέμα αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο ετερόθρησκων κοινοτήτων, της πολυθεϊστικής και της χριστιανικής. Οι

⁴⁹⁸ P. Borgen, Miracles of healing in the New testament (Some Observations), *Studia Theologica* 35 (Oslo 1981), σ. 92.

⁴⁹⁹ Για το θέμα της μετάβασης από τη λατρεία του Απόλλωνα και του Ασκληπιού στη λατρεία του Χριστού ως Σωτήρα ψυχών και σωμάτων των πιστών πολύ ενδιαφέρουσα είναι η μελέτη του Dauphin, *From Apollo*, σ. 397-430.

⁵⁰⁰ Βλ. W. Guthrie, *Les Grecs et leurs Dieux* (μτφρ. S. Guillemin) (Paris 1956), σ. 269. Καββαδίας, *Τὸ ἱερόν*, σ. 256. Edelstein, *Asclepius*, σ. 91. Β. Καλαϊτζακη, *Ασκληπιός, Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τομ. 3 (Αθήνα 1963), σ. 379. Παπαχατζής, *Η θρησκεία*, σ. 140. W. Burket, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία* (μτφρ. Ν. Μπεζαντάκου-Α. Αβαγιανού) (Αθήνα 1993), σ. 446.

⁵⁰¹ Edelstein, *Asclepius*, σ. 108, 136-137. Επίσης, Dauphin, *From Apollo*, σ. 423-424.

ομοιότητες μεταξύ των δύο προσώπων υπήρξαν αρκετές και σημαντικές. Αφ' ενός ακολουθούσαν το πρότυπο του θεού- ανθρώπου. Ο Ασκληπιός, αν και άνθρωπος, αναδέχτηκε θεϊκές ιδιότητες, ενώ στο πρόσωπο του Ιησού ενώθηκαν η θεϊκή και ανθρώπινη φύση. Ο Χριστός για τη χριστιανική θεολογία είναι ο Υιός και Λόγος του Θεού, ένα από τα πρόσωπα της χριστιανικής Τριαδικής Θεότητας. Παρόμοια, ο Ασκληπιός όπως σημειώθηκε, υπήρξε μέλος μιας ιερής τριάδας του πολυθεϊστικού πανθέου. Αφ' ετέρου, και οι δύο αποκαλούνταν από τους πιστούς τους και λατρεύονταν ως ο «σωτήρας του κόσμου». Για το λόγο αυτό αναπτύχθηκε μια έντονη διαλεκτική αντιπαράθεσης ανάμεσα στους χριστιανούς θεολόγους και τους λογίους της εθνικής θρησκείας για τα θέματα αυτά⁵⁰².

Με την επικράτηση του χριστιανισμού εκδηλώνεται και μία σημαντική πτυχή αυτής της αντιπαράθεσης, η οποία σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται να πήρε χαρακτήρα πολεμικό. Από την μια μεριά, η επιθυμία των χριστιανών για επιβολή της νέας θρησκείας και από την άλλη η σθεναρή αντίσταση των πολυθεϊστών που έβλεπαν να χάνονται κεκτημένα αιώνων και συνειδητοποιούσαν τη σταδιακή παρακμή της αρχαίας θρησκείας, σε συνάρτηση με τη βαθμιαία θριαμβευτική επικράτηση της Εκκλησίας, όλα αυτά οδήγησαν σε βίαια επεισόδια μεταξύ των πιστών των δύο θρησκειών. Μια τέτοια βίαια σύγκρουση φαίνεται ότι συντελέστηκε στην Κόρινθο και πιθανόν είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή του Ασκληπιείου της πόλης⁵⁰³.

Η εγκατάσταση της χριστιανικής λατρείας στα ιερά του Ασκληπιού δε συντελέστηκε πάντα με ειρηνικό τρόπο. Τα αρχαιολογικά ευρήματα φανερώουν ότι ναοί ιδιαίτερα δημοφιλείς κατά την ύστερη αρχαιότητα όπως τα Ασκληπιεία και τα Μιθραία έγιναν συχνά στόχος χριστιανικών επιθέσεων⁵⁰⁴. Την υιοθέτηση εκ μέρους των χριστιανών του Ασκληπιείου των Αθηνών ακολούθησε καταστροφή του ιερού απ' αυτούς, τουλάχιστον του μικρού ναού του θεραπευτή θεού στο μέσο του ιερού θεραπευτικού κέντρου. Ο μικρός αυτός ναός που δεν προσφέρονταν για μετατροπή του σε χριστιανική εκκλησία κατεδαφίστηκε και στη θέση του υψώθηκε μια μεγάλη βασιλική⁵⁰⁵. Οι γραπτές πηγές μαρτυρούν μία ζέουσα αντίθεση μορφωμένων μελών της εθνικής κοινότητας στην εισβολή των

⁵⁰² Για τις αντιμαχόμενες απόψεις βλ. Κλήμης Αλεξανδρείας, Λόγος προτρεπτικός προς Έλληνας, 2, PG 8, 97A. Ωριγένης, *Κατά Κέλσου*, III, 22, σ. 50(1-5). Αθηναγόρας, Πρεσβεία υπέρ Χριστιανών, 29, PG 6, 957B. Αθανάσιος Αλεξανδρείας, *Περί της ενανθρωπίσεως του λόγου*, 49, 1-2, 444(2-11). Κασσιόδωρος, *Institutiones*, 31, 1, σ. 78-79.

⁵⁰³ de Waele, *The Sanctuary*, σ. 417-451, ιδιαίτερα στις σ. 434-437.

⁵⁰⁴ Bayliss, *Provincial Cilicia*, σ. 17 όπου παρατίθενται και σχετικά παραδείγματα με βιβλιογραφικές αναφορές.

⁵⁰⁵ Στη βασιλική αυτή αναγνωρίζονται τουλάχιστον τρεις διαδοχικές οικοδομικές φάσεις: Ξυγγόπουλος, *Χριστιανικόν Ασκληπιείον*, σ. 52-71. Τραυλός, *Βασιλική Ασκληπιείου*, σ. 34-68.

χριστιανών στο ιερό⁵⁰⁶. Το ιερό του Ασκληπιού⁵⁰⁷ έπαψε να λειτουργεί πριν το θάνατο του φιλοσόφου Πρόκλου το 485 μ.Χ. και αρχικά αφαιρέθηκαν από αυτό μόνο τα αγάλματα και τα λατρευτικά αντικείμενα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το ιερό υπέστη βίαιη καταστροφή στα τέλη του 5^{ου} ή αρχές του 6^{ου} αι. μ.Χ., χωρίς όμως να είναι σαφές αν αυτή προκλήθηκε από κάποιο φυσικό φαινόμενο ή καταστροφή ή από τους ίδιους τους χριστιανούς. Ωστόσο δε φαίνεται να υπήρξε ένα ενδιάμεσο στάδιο εγκατάλειψης μεταξύ της μετατροπής του ναού και της κατασκευής της πρώτης βασιλικής. Όταν ο ναός του Ασκληπιού αντικαταστάθηκε από μία χριστιανική εκκλησία, υλικό, όπως κίονες επιστύλια και κιονόκρανα, από το εθνικό ιερό χρησιμοποιήθηκε στο χτίσιμό της. Αν και η ίδρυση της χριστιανικής εκκλησίας μέσα στο ιερό του Ασκληπιού έχει συνδεθεί από κάποιους μελετητές με το διάταγμα του Ιουστιανού για το κλείσιμο των φιλοσοφικών σχολών της Αθήνας το 529 μ.Χ.⁵⁰⁸, φαίνεται όμως ότι η τοπική εκκλησία ήταν ήδη αρκετά ενδυναμωμένη στα τέλη του 5^{ου} αι. μ.Χ. Η Α. Karivieri υποστηρίζει ότι είναι πολύ πιθανόν η θεμελίωση της χριστιανικής βασιλικής στο χώρο του Ασκληπιείου, να χρονολογείται ήδη στα τέλη του 5^{ου} αι. μ.Χ. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί και η χρονολόγηση στο α' μισό του 5^{ου} αι. του γλυπτού διακόσμου της εκκλησίας⁵⁰⁹.

Παρόμοια, εκτεταμένες καταστροφές από χριστιανικά χέρια πρέπει να υπέστη και το Ασκληπιείο της Λισσού στην Κρήτη⁵¹⁰. Σε κοντινή προς αυτό απόσταση χτίστηκαν δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές με υλικό από το κατεστραμμένο ιερό.

Πάντως, κάποια από τα Ασκληπιεία φαίνεται να εγκαταλείφθηκαν και σταδιακά ερειπώθηκαν. Αυτό υποδηλώνει μια υποχώρηση της λατρείας του θεραπευτή-Σωτήρα θεού, προϊόντος του χρόνου. Στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου, για παράδειγμα, η χριστιανική βασιλική κτίστηκε εκτός του περιβόλου και νότια των Προπυλαίων του ιερού του Ασκληπιού μετά την εγκατάλειψή του⁵¹¹. Ομοίως, με την επικράτηση του

⁵⁰⁶ Μαρίνος, *Πρόκλος ή Περί Εὐδαιμονίας*, 15 και 23. Βλ. επίσης: L. J. Rosan, *The Philosophy of Proclus, The Final Phase of Ancient Thought* (New York 1949), σ. 21 και 26.

⁵⁰⁷ Για την εγκατάσταση της χριστιανικής λατρείας στο ιερό του Ασκληπιού στην Αθήνα σημαντική είναι η μελέτη της: Karivieri, *The Christianization*, σ. 898-905.

⁵⁰⁸ Frantz, *From Paganism to Christianity*, σ. 194-195. Η ίδια, *Late Antiquity*, σ. 70-71, 92. Aleshire, *The Athenian Asklepieion*, σ. 19-20.

⁵⁰⁹ Karivieri, *The Christianization*, σ. 900-901, όπου και βιβλιογραφικές αναφορές για την γλυπτή διακόσμηση της εκκλησίας.

⁵¹⁰ Vaes, *Christliche*, σ. 326-327. Pallas, *Les monuments*, σ. 242. Ν. Ε. Παδούβα, *Παλαιοχριστιανικά βασιλικά της δυτικής Κρήτης*, *ΚρητΕστ* 8 (1957), τεύχ. 66, σ. 5-7. D. Pallas, *Scoptere archeologiche in Grecia negli anni 1956-1958*, *RAC* 35 (1959), σ. 223, αρ. 26.

⁵¹¹ Καββαδίας, *Το ιερόν*, σ. 23. Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* (1916), σ. 39-41. Ο ίδιος, *ΑΕ* (1918), σ. 172-195. Ο ίδιος, *ΑΑ* 13 (1923), σ. 305-306. Γ. Σωτηρίου, *ΠΑΑ* 4 (1929), σ. 91-95. Ο ίδιος, *Αί παλαιοχριστιανικά*, σ. 198-201. Όρλάνδος, *Η ξυλόστεγος*, σ. 50-51, 98-101, 106, 125, 125-130, 140, 154-155, 162, 175-179, 202, 400, 401, 570. Avraméa, *Le Péloponnèse*, σ. 177.

χριστιανισμού βαθμιαία εγκαταλείφθηκε και ο χώρος του Ασκληπιείου της Λεβήνας στην Κρήτη⁵¹².

Άλλοτε πάλι, η υιοθέτηση ενός ιερού του θεού Σωτήρα των αρχαίων από τους χριστιανούς πραγματοποιούνταν ικανό χρονικό διάστημα μετά την εγκατάλειψή του και καταστροφή του. Στο Ασκληπιείο της Κώ η χριστιανική εκκλησία χτίστηκε αρκετά χρόνια μετά την εγκατάλειψή του από τους ειδωλολάτρες⁵¹³.

Ανακεφαλαιώνοντας, η τύχη των ιερών του Ασκληπιού στον ελλαδικό χώρο, όπως άλλωστε συνέβη και σε άλλες επαρχίες της αυτοκρατορίας, ήταν συνυφασμένη με τη διατήρηση ή μη της λατρείας του θεού κατά την ύστερη αρχαιότητα. Είναι γεγονός ότι ο θεός σωτήρας της αρχαιότητας εξακολουθούσε να λατρεύεται έως και τον 4^ο αι. μ.Χ., εποχή κατά την οποία παρατηρείται η σταδιακή εξάπλωση του χριστιανισμού⁵¹⁴. Αναπόφευκτα, σε θεωρητικό επίπεδο διαμορφώθηκε μια έντονη διαλεκτική με αντικείμενο τη σύγκριση του θεού Σωτήρα των εθνικών και του Σωτήρα Χριστού, μεταξύ των δύο διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων, της χριστιανικής και της ειδωλολατρικής. Ωστόσο, παρά την ισχυρή επιβίωση της λατρείας του Ασκληπιού κατά τους ύστερους χρόνους της αρχαιότητας, τα ιερά του θεού ως ζωηρά κύτταρα της αρχαίας θρησκείας την περίοδο αυτή, δεν μπόρεσαν να αποφύγουν τη μοίρα και των άλλων ειδωλολατρικών κέντρων, τα οποία σε εποχή εμφανούς παρακμής της εθνικής θρησκείας και υπό το βάρος της εξάπλωσης του χριστιανισμού και της εδραίωσης της Εκκλησίας στα πλαίσια του βυζαντινού κράτους, σταδιακά εγκαταλείφθηκαν και ερειπώθηκαν. Καταστροφές κάποιων Ασκληπιείων εκ μέρους των χριστιανών αν και δεν τεκμηριώνονται επαρκώς, ήταν μεμονωμένες και κατανοούνται μόνο στα πλαίσια μιας πολεμικής μεταξύ χριστιανών και εθνικών, με ιδιαίτερο σημείο αντιπαράθεσης το πρόσωπο του Ασκληπιού κατά τη γνώμη μου. Το φαινόμενο, όμως, αυτό στον ελλαδικό χώρο δεν υπήρξε συχνό, καθώς επεισόδια μισαλλόδοξης συμπεριφοράς εκατέρωθεν των πλευρών ήταν λιγοστά. Στην Ελλάδα φαίνεται να υπήρξε μια ως επί το πλείστον ειρηνική συνύπαρξη των πιστών της παλαιάς και της νέας θρησκείας για μακρό χρονικό διάστημα⁵¹⁵. Για το λόγο αυτό με εξαίρεση ίσως το Ασκληπιείο των Αθηνών η εγκατάσταση της χριστιανικής λατρείας στα ιερά θεραπευτήρια της αρχαιότητας πραγματοποιείται μετά την εγκατάλειψή τους από τους ειδωλολάτρες. Η μετάβαση από τη λατρεία του Ασκληπιού στη λατρεία του Χριστού πραγματοποιείται με έναν αξιοθαύμαστο τρόπο, καθώς ο Χριστός διαδέχεται τον Ασκληπιό ως

⁵¹² Gerola, *Le antiche*, σ. 1153-1158. Pernier, Banti, *Guida*, σ. 67-75, εικ. 74-84.

⁵¹³ Shazmann, *Kos*, σ. 5.

⁵¹⁴ Στο Ασκληπιείο των Αθηνών η παύση της λατρείας του θεραπευτή θεού χρονολογείται στις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αι. μ.Χ.

⁵¹⁵ Foschia, *La réutilisation*, σ. 434.

Σωτήρας της Οικουμένης αλλά και ιατρός των ψυχών και των σωμάτων των ανθρώπων. Η επιβίωση της τιμής προς τους Αγίους Αναργύρους ιατρούς Κοσμά και Δαμιανό, κατά τους επόμενους αιώνες στο χώρο των Ασκληπιείων ερμηνεύεται μέσα στο ίδιο πνεύμα⁵¹⁶. Η ιερά κρήνη του Ασκληπιού τώρα γίνεται αγίασμα της χριστιανικής εκκλησίας και το εγκοιμητήριο του θεού της αρχαιότητας φιλοξενεί πια νοσούντες χριστιανούς που ελπίζουν για την ίασή τους στο Χριστό. Η λατρευτική πράξη παραμένει σχεδόν ίδια ωστόσο λαμβάνει σαφώς χριστιανικό νόημα.

⁵¹⁶ Επίσης, Dauphin, From Apollo, σ. 425.

Κεφάλαιο 3

Τα μαντικά ιερά

Σπουδαία κέντρα της εθνικής θρησκείας υπήρξαν τα μαντεία, οι χώροι, όπου οι προσκυνητές αναζητούσαν λύσεις στα μεγάλα δημόσια αλλά και ιδιωτικά τους προβλήματα και επεδίωκαν να βρουν παραμυθία στην αγωνία της πρόβλεψης του μέλλοντος. Τα περίφημα μαντεία της αρχαιότητας κατά τους ύστερους χρόνους είχαν βρεθεί σε δεινή κατάσταση λόγω βίαιων καταστροφών που υπέστησαν στην πάροδο των αιώνων. Βαρβαρικές επιδρομές και φυσικά φαινόμενα κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους και την παλαιοχριστιανική περίοδο, ήρθαν να ολοκληρώσουν το καταστροφικό έργο όλων των προγενεστέρων. Από την άλλη πλευρά ζητήματα που σχετίζονται με δημογραφικά και τοπογραφικά θέματα, οδήγησαν στην παρακμή των αρχαίων μαντικών κέντρων, όπως συνέβη στην περίπτωση των Δελφών και της Δήλου⁵¹⁷. Εξάλλου, στις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. ο πατριάρχης Αντιοχείας Σεβήρος αναφέρει εμφαντικά ότι τα ειδωλολατρικά μαντικά ιερά όπως η Δωδώνη, οι Δελφοί, η Ολυμπία, η Νεμέα, η Επίδαυρος, ο Ισθμός, η Δάφνη και η Ηλιούπολη έχουν σιγήσει και είναι πια κλειστά. Οι ναοί και τα αγάλματά τους έχουν πια καταστραφεί⁵¹⁸. Ομοίως, με θριαμβευτικό τόνο ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός αναφέρει σχετικά με το πυθικό μαντείο:

« Οὐκ ἔτι φθέγγεται δρυς· οὐκ ἔτι λέβης μαντεύεται· οὐκ ἔτι Πυθία πληροῦται, οὐκ οἱ δ' ὄντινων, πλὴν μύθων καὶ ληρημάτων. Πάλιν ἡ Κασταλία σεσίγηται, καὶ σιγᾶ, καὶ ὕδωρ ἐστὶν οὐ μαντευόμενον, ἀλλὰ γελῶμενον»

Πέρα όμως από τα παραπάνω, σε τουλάχιστον δύο περιπτώσεις κανείς μπορεί να διαγνώσει μια εχθρική συμπεριφορά των ντόπιων χριστιανικών πληθυσμών απέναντι στα ιερά της πρόγνωσης. Στο ιερό της Αφροδίτης Ερικύνης⁵¹⁹ στα γεωγραφικά όρια μεταξύ Αχαΐας, Αρκαδίας και Ηλείας, που λειτουργούσε ως φημισμένο μαντείο της περιοχής, η ανασκαφική έρευνα τεκμηριώνει μια συστηματική καταστροφή των σπουδαιότερων λατρευτικών χώρων του ιερού από τους χριστιανούς. Η λήξη της αρχαίας λατρευτικής πράξης στο ιερό της Αφροδίτης ανάγεται στο β' μισό του 4^{ου} αι. μ.Χ. και οπωσδήποτε συνδέεται με το γεγονός αυτό.

⁵¹⁷ Βλ. επόμενο κεφάλαιο 4.

⁵¹⁸ Βίος Σεβήρου, ΡΟ 35 (1969), σ. 363, 365 και 23 (1932), σ. 44, 48 και 36/4 (1974), σ. 565.

⁵¹⁹ Καρδαρά, Αφροδίτη Ερικύνη, σ. 273.

Χώροι ιδιαίτερης λατρευτικής σημασίας υπέστησαν σοβαρότατες καταστροφές. Τα ανώτερο τμήμα του ψηλού βάθρου του βωμού της θεάς βρέθηκε κατεστραμμένο. Μεγάλα τμήματα του μαντικού ομφαλού ήλθαν στο φως κυριολεκτικά κατακερματισμένα, ενώ καταθρυμματισμένος ήταν και ο ελεύθερος στύλος. Ο αφανισμός της δεξαμενής καθαρμών του κεντρικού τριπλού οικήματος του ιερού, η φραγή της ιερής πηγής, και η καταστροφή του επικοινωνούντος προς αυτή υπογείου αγωγού, ώστε η μαντική φωνή της να σιγήσει για πάντα αποτελούν αψευδείς μάρτυρες μιας βίαιης επέμβασης στο μαντικό ιερό. Μάλιστα, κανείς μπορεί αναγνωρίσει μία απέλπιδα προσπάθεια των εναπομεινάντων εθνικών να διαφυλάξουν τα ιερά σκεύη, καθώς στο τελεστήριο το βάθρο του ιερού τρίποδα βρέθηκε σκόπιμα αναποδογυρισμένο, ώστε να μη διακρίνεται τι ακριβώς ήταν. Η σημαντικότερη όμως πράξη που ολοκλήρωσε την καταστροφή του ιερού ήταν η αποκοπή και ο εκριζωμός της ιερής μαντικής δρυός. Αυτό επιτεύχθηκε με τη διάνοιξη ενός λάκκου γύρω από αυτή ο οποίος μάλιστα πληρώθηκε με κομμάτια από λιθοπλίνθους, πέτρες και άλλα δομικά στοιχεία των παρακείμενων κτηρίων. Ο λόγος βέβαια, είναι εμφανής: να αποκλειστεί κάθε πιθανότητα αναβλάστησης του ιερού δέντρου.

Ακριβώς το ίδιο συνέβη και στο ιερό της Δωδώνης. Το θεσπρωτικό ιερό φαίνεται να βρισκόταν ακόμη σε λειτουργία έως τα μέσα του 4^{ου} αι. Η καταστροφή του έχει αποδοθεί στην επιδρομή των Βησιγόθων που έπληξε το ιερό το 396 μ.Χ. Ο Αλάριχος αφού αποχώρησε από την Πελοπόννησο, όπου στο οροπέδιο της Φολόης είχε εγκλωβιστεί από τον στρατό του Σηλίχωνα, κατευθύνθηκε προς την Ήπειρο προκαλώντας και εκεί εκτεταμένες καταστροφές. Φαίνεται ότι μεταξύ των περιοχών που δέχτηκαν τις βίαιες επιθέσεις των Βησιγόθων ήταν και η Δωδώνη⁵²⁰. Ωστόσο, η αποκοπή της ιεράς φηγούς (βελανιδιάς), του μαντικού ιερού δένδρου στο θεσπρωτικό ιερό, υποδηλώνει μια σκόπιμη καταστροφική ενέργεια εκ μέρους των χριστιανών. Στόχος τους ήταν η οριστική παύση της ειδωλολατρικής λατρείας στο μαντείο του Διός, όπου οι ιερείς έδιναν τους χρησμούς ακούγοντας το θρόισμα των φύλλων της ιερής βελανιδιάς. Στην πράξη της εκρίζωσης των ιερών δένδρων αντικατοπτρίζεται με τον πλέον σαφή τρόπο η πρόθεση για εκρίζωση της ίδιας της ειδωλολατρικής θρησκείας.

Ανάλογα παραδείγματα αποκοπής ιερών δένδρων είναι γνωστά και από περιοχές μακριά από τον ελλαδικό χώρο. Στην Μαμβρή της Παλαιστίνης με εντολή του Μ. Κωνσταντίνου καταστράφηκε η ιερά δρυς στο περίφημο τοπικό ιερό, που αποτελούσε χώρο λατρευτικής συγκέντρωσης τόσο ειδωλολατρών, Ιουδαίων και αιρετικών όσο και

⁵²⁰Δάκαρης, Δωδώνη, σ. 68 και 150. Parke, *The Oracles*, σ. 124-125. Δάκαρης, Τὸ Ἱερόν, σ. 4-40.

χριστιανών⁵²¹. Στην θέση του ειδωλολατρικού ιερού υψώθηκε μια χριστιανική εκκλησία. Λίγο αργότερα κατά τον εκχριστιανισμό των Κελτών στη Βόρεια Ευρώπη στη θέση του αποκοπέντος ιερού δένδρου του Διός Thor, σύμφωνα με τοπική παράδοση αναβλάστησε, την ημέρα των γενεθλίων του κέλτικου θεού που συμπίπτει με την εορτή των Χριστουγέννων, ένα μικρό έλατο⁵²².

Όμως, για τις παραπάνω δύο περιπτώσεις υπάρχει η υπόθεση μιας βίαιης βαρβαρικής επιδρομής στην οποία θα ήταν δυνατό να αποδοθούν οι καταστροφές αυτές. Τόσο για τη Δωδώνη όσο και για το ιερό της Αφροδίτης στη Φολλή της Πελοποννήσου εικάζεται η εισβολή των Βησιγόθων του Αλάριχου⁵²³ ως υπεύθυνη για τις σοβαρές καταστροφές που υπέστησαν. Εντούτοις ο συστηματικός χαρακτήρας των καταστροφών συγκεκριμένων λατρευτικών χώρων εξέχουσας σημασίας όσον αφορά το ιερό της Ψωφίδας αλλά και η αποκοπή της ιεράς μαντικής δρυός τόσο σε αυτό όσο και στο αντίστοιχο μαντείο της Δωδώνης δεν αφήνει, νομίζω, αμφιβολίες ότι πρόκειται για πράξεις θρησκευτικής μισαλλοδοξίας εκ μέρους των χριστιανών.

⁵²¹ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου* III, 51-53.

⁵²² Καρδαρά, *Αφροδίτη Ερκίνη*, σ. 275.

⁵²³ Βελισσαρίου, *Αρχαιολογική ένδειξη*, σ. 269-273.

Κεφάλαιο 4

Τα διεθνή ιερά και ο εκχριστιανισμός τους κατά την ύστερη αρχαιότητα.

Ολυμπία

Οι πρώτοι μεταχριστιανικοί αιώνες στη ζωή του ιερού της Ολυμπίας χαρακτηρίζονται από μια σειρά θλιβερών γεγονότων που έμμεσα ή άμεσα έπληξαν το κύρος και την ευρωστία του λίκνου των ολυμπιακών αγώνων. Ήδη η βίαιη εισβολή του Σύλλα το 88 μ.Χ. στο ιερό οδήγησε στη λεηλάτησή του. Αργότερα, από τον 3^ο αι. μ.Χ. η Ολυμπία γνώρισε ένα κύμα αλλεπάλληλων βαρβαρικών επιδρομών έως και τα τέλη του 6^{ου} αι. Το βαρβαρικό φύλο των Ερούλων κατέφερε καίριο πλήγμα στο ιερό, καθώς, αφού προκάλεσε εκτεταμένες καταστροφές στην Αττική, και στις μεγάλες πόλεις της Πελοποννήσου, υποχρέωσε τους κατοίκους της Ολυμπίας με σπουδή να προβούν στη δημιουργία ενός τείχους, του λεγόμενου υστερορωμαϊκού προκειμένου να προφυλάξουν τον ναό του Διός και να περισώσουν τους πολύτιμους θησαυρούς του ιερού. Στην προσπάθειά τους αυτή χρησιμοποίησαν υλικό από πολλά δευτερεύοντα κτήρια του ολυμπιακού ιερού προκειμένου να οικοδομήσουν το συντομότερο δυνατό ένα τείχος ισχυρό εμπρός στην απειλή των Ερούλων που πλησίαζε. Οι πολυτιμότεροι θησαυροί του ιερού πρέπει να συγκεντρώθηκαν στο Ηραίο, ενώ η μέριμνα των κατοίκων εστιάστηκε και στην προστασία του παρακείμενου ναού του Διός, όπου υπήρχε και το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Διός. Τελικά για λόγους που παραμένουν άγνωστοι οι Έρουλοι δεν επιτέθηκαν στην Ολυμπία ωστόσο οι συνέπειες από την εσπευσμένη προσπάθεια των κατοίκων για δημιουργία αμυντικών έργων απέναντι στην απειλή του βαρβαρικού φύλου οδήγησε στην ερείπωση αρκετών κτηρίων του ιερού. Νεώτερες μελέτες ωστόσο υποστηρίζουν ότι οι καταστρεπτικές για τα κτήρια του ιερού αυτές συνέπειες οφείλονται σε σεισμό του 290 μ.Χ. και χρονολογούν το «υστερορωμαϊκό» τείχος της Ολυμπίας σχεδόν δύο αιώνες αργότερα στο β' μισό του 5^{ου} αι.⁵²⁴

Πάντως, ούτε το πλήγμα αυτό στάθηκε ικανό να οδηγήσει στην παρακμή του ιερού της Ολυμπίας και συνακόλουθα στη διακοπή των πανελλήνιων αγώνων που διοργανώνονταν σε αυτή. Οι εύστοχες

⁵²⁴ Robertson-Brown, *Hellenic Heritage*, σ. 314. Βλ. επίσης: Mallwitz, *Olympia*, σ. 21-45 και ειδικότερα σ. 42-44. U. Sinn, «Οι Έρουλοι», στο Ριζάκης, *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, σ. 365-371.

παρατηρήσεις του U. Sinn πάνω στην ιστορία των ύστερων χρόνων του φημισμένου ιερού, οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι το ιερό δεν περιήλθε σε παρακμή μετά την επιδρομή των Ερούλων, αλλά αντίθετα παρατηρήθηκε και μία προσπάθεια ανασυγκρότησης με τη δημιουργία νέων οικοδομημάτων, όπως ένα κτήριο που χρονολογείται περίπου στο 300 μ.Χ. Πρόκειται για ένα λουτρό που εντοπίζεται βόρεια του κτηρίου της αθλητικής ένωσης στο νοτιοδυτικό τμήμα του ιερού και το οποίο ανήκε σε καπηλείο. Στο κτήριο αυτό εφαρμόζονται νέες αρχιτεκτονικές πρακτικές αναφορικά με τη διοχέτευση του θερμού αέρα στους εσωτερικούς τείχους του οικοδομήματος⁵²⁵.

Άλλωστε, σε επιγραφή⁵²⁶ που βρέθηκε εντός παρακείμενου κτηρίου και εξαιτίας της οποίας αυτό ταυτίστηκε ότι ανήκε σε αθλητική ένωση, διαπιστώθηκαν δύο πολύ σημαντικά συμπεράσματα για τη ζωή της Ολυμπίας κατά την ύστερη αρχαιότητα. Αφενός έγινε γνωστό ότι οι αθλητικές ενώσεις της περιόδου αυτής διατηρούσαν το θρησκευτικό τους χαρακτήρα τιμώντας ως προστάτη τους τον Ηρακλή. Αφετέρου, επιβεβαιώθηκε η συνέχεια της τέλεσης των Ολυμπιακών αγώνων μέχρι και τον όψιμο 4^ο αι. μ.Χ. Οι αγώνες όχι μόνο δεν έχουσαν χάσει την αίγλη τους λόγω συμμετοχής βαρβάρων σε αυτούς, αλλά προσείλκυαν αθλητές τόσο από τα μητροπολιτικά κέντρα του ελλαδικού χώρου, όσο και από άλλες περιοχές του ελληνισμού όπως η Μ. Ασία. Μάλιστα, οι αγώνες εξακολουθούσαν να οργανώνονται με βεβαιότητα στην πλήρη μορφή τους έως τουλάχιστον το 385 μ.Χ., οπότε και ένα μέλος της ένωσης ο Ζώπυρος από την Αθήνα, αναφέρεται ως νικητής στο παγκράτιο των νέων⁵²⁷.

Ωστόσο, το έτος 385 μ.Χ. σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να θεωρηθεί ως καταληκτική χρονολογία των αγώνων καθώς αυτοί φαίνεται να συνεχίστηκαν τουλάχιστον έως και το διάταγμα του Θεοδοσίου Α' το 391 μ.Χ. σύμφωνα με το οποίο επιβλήθηκε η διακοπή της τέλεσης των πανελλήνιων αγώνων και το κλείσιμο των αρχαίων ελληνικών ιερών που βρίσκονταν ακόμη σε λειτουργία⁵²⁸.

Η κατάργηση των Ολυμπιακών αγώνων και η απαγόρευση της λατρείας στο ιερό οδήγησαν στην παρακμή της Ολυμπίας. Η μετάβαση από την εθνική στη χριστιανική θρησκεία συντελέστηκε σταδιακά στο πρώτο μισό του 5^{ου} αι., καθώς η ίδρυση της χριστιανικής βασιλικής στο χώρο του λεγόμενου εργαστηρίου του Φειδία χρονολογείται το ενωρίτερο στα μέσα του ίδιου αιώνα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι υπήρξε ένα διάστημα συνύπαρξης του εθνικού και χριστιανικού στοιχείου μέσα στα όρια του αρχαίου ιερού. Όμως η επιλογή της μετασκευής ενός κτηρίου,

⁵²⁵ Sinn, *Das antike*.

⁵²⁶ SEG 48 (1988), σ. 553.

⁵²⁷ Sinn, *Olympia*, σ. 377-380. Ο ίδιος, *Das antike*, σ. 227-232.

⁵²⁸ *CTh* XVI,10,10.

όπως το λεγόμενο εργαστήριο του Φειδία, το οποίο εντοπίζεται σε άμεση γειτνίαση με το ναό του Διός και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους λειτούργησε ως *Πάνθεον*, σηματοδοτεί και επιδιώκει να καταδείξει το θρίαμβο του χριστιανισμού έναντι της ειδωλολατρίας. Άλλωστε σε μια τέτοια ερμηνεία συνηγορεί και το γεγονός ότι παρόλο που το εργαστήριο του Φειδία δεν ανταποκρίνονταν πλήρως στις μορφολογικές αξίες των παλαιοχριστιανικών βασιλικών εντούτοις επιλέχθηκε από την χριστιανική κοινότητα να μετασκευαστεί σε χριστιανική εκκλησία ακριβώς λόγω της θέσης που κατείχε πλησίον του ναού του Διός. Πάντως, τα πρώτα χριστιανικά ευρήματα εμφανίζονται από τα μέσα του 5^{ου} αι. μ.Χ.

Φαίνεται ότι η ειδωλολατρική λατρεία στο χώρο σταμάτησε οριστικά στα τέλη του 4^{ου} ή το πολύ στις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ.⁵²⁹ Το λατρευτικό άγαλμα του Διός, εξαιρετο έργο του Φειδία, μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. για να κοσμήσει το παλάτι του Λαύσου, έως την καταστροφή του λόγω της πυρκαγιάς που εκδηλώθηκε στο κτήριο το έτος 475 μ.Χ.⁵³⁰

Στο χώρο του ιερού εγκαθίστανται δύο διαδοχικοί χριστιανικοί οικισμοί εκ των οποίων ο πρώτος χρονολογείται στον 5^ο έως τις αρχές του 6^{ου} αι. μ.Χ., ενώ ο δεύτερος έως και τον ύστερο 6^ο αιώνα⁵³¹. Πρόκειται για οικισμούς με αγροτικό και βιοτεχνικό χαρακτήρα, όπως φανερώνουν η εγκατάσταση ενός ληνού στην περιοχή του ρωμαϊκού περιστυλίου και ενός εργαστηρίου κεραμικής σε κτήριο θερμών στην ανατολική πτέρυγα του⁵³². Η χριστιανική κοινότητα της Ολυμπίας φαίνεται ότι ήταν καλά οργανωμένη σύμφωνα με το εκκλησιαστικό τυπικό⁵³³. Σε δυο αναθηματικές επιγραφές που βρέθηκαν εντός της βασιλικής της Ολυμπίας γίνεται αναφορά στα ονόματα δυο χριστιανών, του Κυριακού (ως χορηγού) και του Ανδρέα (ως κατασκευαστή) που και οι δυο έφεραν τον εκκλησιαστικό τίτλο του «αναγνώστου». Από το περιεχόμενο των επιγραφών αυτών συμπεραίνεται, επίσης, ότι την ίδια εποχή η ιδιοκτησία της γης του αρχαίου ιερού περιήλθε στην Εκκλησία⁵³⁴.

⁵²⁹ Διαθέτουμε στοιχεία για τη συνέχιση της ειδωλολατρίας κατά τον πρώιμο 5^ο αι. μ.Χ., ενώ ο ναός του Διός και τα άλλα κτήρια του ιερού παρέμειναν σχεδόν άθικτα τουλάχιστον έως τις προχωρημένες δεκαετίες του ίδιου αιώνα: Sinn, *Olympia*, σ. 118-122.

⁵³⁰ Το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Διός είδε στην Ολυμπία ο Θεμιστιος το 384 μ.Χ. (*Ομιλίες*, 27). Την πληροφορία ότι το άγαλμα βρισκόταν στο παλάτι του Λαύσου, το οποίο καταστράφηκε από πυρκαγιά μας δίνει ο Κεδρηνός: Κεδρηνός *Σύνοψις Ιστοριών*, 322B-C και 348A-B. Βλ. επίσης: A. B. Cook, *Zeus*, τόμ. III, (Cambridge 1940), σ. 969-970 και Bassett, *The Urban Image*, σ. 98, 99, 114, 232, 238-239.

⁵³¹ Adler, *Geschichte des Unterganges*, σ. 93-98. Herrmann, *Olympia*, σ. 196-199 (παλαιότερος οικισμός). E. Curtius-F. Adler (επιμ.), *Olympia, Karten und Plane*, φύλλο Vb. Herrmann, *Olympia*, σ. 199, εικ. 140 (νεότερος οικισμός).

⁵³² Για το ληνό: H. W. Catling, *ArchRep* 34 (1988), σ. 27 και εικ. 27. Για το εργαστήριο κεραμικής: Schauer, *Εργαστήριο*, σ. 208-218.

⁵³³ Ηλιόπουλος, *Ήλις και Ολυμπία*, σ. 156-165.

⁵³⁴ Zoumbaki, *Elis und Olympia*, σ. 55.

Ο πληθυσμός που κατοικούσε το ιερό δοκιμάστηκε σκληρά από μία σειρά βαρβαρικών επιδρομών με πρώτους τους Βησιγόθους το έτος 397 μ.Χ. Η εκστρατεία τους προκάλεσε σημαντικότερες καταστροφές στα μεγάλα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου και κατέφερε καιρίο πλήγμα στην οικονομία της περιοχής οδηγώντας τους τοπικούς πληθυσμούς σε οικονομική δυσπραγία και υποχρεώνοντας τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Β' να παραχωρήσει φορολογική ατέλεια στους κατοίκους της Ηλείας οι οποίοι είχαν τόσο εξαθλιωθεί από την επιδρομή αυτή⁵³⁵. Στα μέσα του 6ου αι. μ.Χ. καταστράφηκε ο ναός του Διός πιθανότατα από σεισμό. Ακολούθησαν δύο ακόμη εισβολείς οι Βάνδαλοι το 467/474 μ.Χ. και οι Σλάβοι οι οποίοι κατέλαβαν τις παρυφές του Κρονίου κατά την τελευταία δεκαετία του 6^{ου} αι. εξαναγκάζοντας τον πληθυσμό στην μετακίνησή του σε περιοχές περισσότερο ασφαλείς και οχυρές⁵³⁶.

Δελφοί

Ήδη από την αρχαιότητα το δελφικό ιερό υπέστη πλήγματα καθώς το γόητρο και η ισχύς του προκάλεσαν δύο Ιερούς Πολέμους, στα μέσα του 5ου και στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Λίγο αργότερα, τον 3ο αι. π.Χ. κυριεύεται από τους Αιτωλούς και υφίσταται σημαντικές καταστροφές. Κατά τους χρόνους της πρώιμης ρωμαϊοκρατίας είναι γνωστή η άγρια λεηλασία του ιερού από τον ρωμαίο στρατηγό Σύλλα το 86 π.Χ. Η παρακμή του μαντείου επήλθε σταδιακά εξαιτίας του φιλοσοφικού κινήματος του ορθολογισμού ήδη από τον 3ο αι. π.Χ., ωστόσο, το τυπικό στη λειτουργία του έμεινε αναλλοίωτο έως το 2ο αι. μ.Χ., την εποχή του Αδριανού⁵³⁷. Τότε το επισκέφθηκε ο περιηγητής Πausανίας, ο οποίος είδε και κατέγραψε λεπτομερώς τα κτήρια και περισσότερα από 300 αγάλματα. Η περιγραφή του αυτή συνέβαλε σημαντικά στην ανασύνθεση του χώρου. Την ίδια εποχή ο χώρος του ιερού θα γνωρίσει μια αναβίωση που διήρκεσε τουλάχιστον έως την εποχή των Σεβήρων. Μια ακόμη – η τελευταία που γνωρίζουμε - ανανέωση του ναού του Απόλλωνα σημειώθηκε από τον ανθύπατο Λεοντικό στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Κατά τη διάρκεια του 3^{ου} και στη συνέχεια του 4^{ου} αι. μ.Χ. το δελφικό ιερό γνώρισε μια ακόμη άνθηση, καθώς αναδείχτηκε σε διεθνές κέντρο του ελληνικού πολιτισμού και οργάνωνε σπουδαίους αθλητικούς αγώνες με ακτινοβολία σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο. Σπουδαίοι φιλόσοφοι

⁵³⁵ Χρυσός, Οί Βησιγόθοι, σ. 190-191.

⁵³⁶ Sinn, Olympia, σ. 128-129, Volling, The last Christian, σ. 303-323. Vida, Volling, *Das slawische*.

⁵³⁷ Parke, Wormell, *Delphic Oracle*. Amandry, *La mantique apollinienne*, σ. 190-195.

επισκέπτονταν αυτό τον «αληθινό ναό των Μουσών και εμπνέονταν από το θεό που προήδρευε πάνω σ' αυτές». Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα του χρησμού για τη μοίρα του Πλωτίνου και η απόφαση για τις αντίστοιχες αξίες των Πορφυρίου και Ιαμβλίκου, ενώ το ιερατείο φαίνεται να πήρε καθαρή θέση υπέρ των οπαδών του θεουργικού Νεοπλατωνισμού έναντι του αντίστοιχου κινήματος των νοητικών φιλοσόφων. Άλλωστε, αθλητές από τα πέρατα του ελληνικού κόσμου επιδίωκαν την συμμετοχή και νίκη τους στους πυθικούς αγώνες⁵³⁸.

Η «ιερά πόλις των Δελφών» ανέθεσε διαδοχικά αγάλματα προς τιμήν των αυτοκρατόρων και μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας με σκοπό είτε να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους για τις ευεργεσίες τους προς την πόλη και το ιερό, είτε για να προκαλέσουν την εύνοιά τους. Σχετικές επιγραφές όπου η πόλη αιτεί προνόμια αναφέρονται στους αυτοκράτορες Κόμμοδο, Σεπτίμιο Σεβήρο και Καρακάλλα, Ελεγάβαλο και Αλέξανδρο Σεβήρο, Γαλλιανό, ενώ αγάλματα αφιερώθηκαν προς τιμήν των Σεπτίμιου Σεβήρου, Γορδιανού III, Βαλεριανού, Κάρου, καθώς επίσης και τρεις αφιερώσεις επ' ονόματι του Κωνσταντίνου I, του Δαλμάτιου, του Κώνσταντα (δυο αφιερώσεις) και τέλος των Βαλεντινιανού και Βάλεντος. Μόνο στην τελευταία περίπτωση η πόλη φαίνεται να αφίσταται της ιερότητάς της, χωρίς όμως να απαρνείται την ευμάρειά της.

Ο αυτοκράτωρ Ιουλιανός, μόλις ανέλαβε την εξουσία, έστειλε το φίλο και προσωπικό γιατρό του Ορειβάσιο στους Δελφούς για να ζητήσει χρησμό από το μαντείο. Ακολουθώντας μια μακρά παράδοση αξιοπρεπούς ικεσίας οι κάτοικοι των Δελφών ζήτησαν την αυτοκρατορική βοήθεια περιγράφοντας μια δραματοποιημένη εικόνα του ιερού. Μάλιστα ο Ιουλιανός φαίνεται ότι απέστειλε κάποια βοήθεια προς αυτούς και το μαντείο ως αντίδωρο χρησιμοδότησε θετικά για τη νίκη του στον πόλεμο που προγραμματίζε εναντίον των Περσών⁵³⁹. Τα αρχαιολογικά στοιχεία σιωπούν σχετικά με την περίοδο των διαδόχων του Ιουλιανού. Ωστόσο, μπορεί με βεβαιότητα να σημειωθεί η εξάπλωση της πόλης κι η ανακαίνιση και επέκταση των τειχών της κατά την διάρκεια του 5^{ου} αι. μ.Χ. Κάποια από τα δημόσια κτήρια καταλήφθηκαν ή απογυμνώθηκαν από το αρχιτεκτονικό υλικό τους για το χτίσιμο άλλων οικοδομημάτων. Αυτό το φαινόμενο όμως ήταν περιορισμένο, καθώς ήταν έντονος στη συνείδηση των κατοίκων ο σεβασμός των καταλοίπων του ένδοξου παρελθόντος. Μάλιστα, την ίδια περίοδο πρέπει να έγινε και μια τελευταία αποκατάσταση της στέγης του αρχαίου ναού. Όταν πια το ιερό είχε εγκαταλειφθεί γύρω από τον περίβολο του ιερού του Απόλλωνα χτίστηκαν πλούσιες οικίες και λουτρικές εγκαταστάσεις, κάποιες από τις οποίες ήταν ιδιωτικές. Σε τουλάχιστον μια από τις πλούσιες αυτές βίλλες

⁵³⁸ Athanassiadi, *The fate*, σ. 278.

⁵³⁹ Gregory, *Julian*, σ. 355-366.

διαπιστώθηκε η συνέχεια της κατοίκησης της ήδη από τους χρόνους των Αντωνίνων, ενώ είναι γνωστό ότι σε ένα άλλο σπίτι στο κέντρο της πόλης βρέθηκε το περίφημο άγαλμα του Αντίνοου. Ακόμη, η κεντρική εμπορική οδός της πόλης ακολούθησε την πορεία της Ιεράς Οδού σεβόμενη τον ναό του Απόλλωνα⁵⁴⁰.

Αναφορικά με την τύχη του αρχαίου ναού έχει υποστηριχθεί ότι καταστράφηκε από το σεισμό της άνοιξης του 362 μ.Χ. πριν δηλαδή την απόδοση του χρησμού στον Ορειβάσιο⁵⁴¹. Είναι επίσης πιθανό σοβαρές ζημιές να προκάλεσε λίγο μετά τον 3^ο αι. μ.Χ. μια πυρκαγιά που έπληξε το ναό. Φαίνεται, όμως, να υπέστη κάποιες επισκευές κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουλιανού⁵⁴², ενώ γεγονός είναι ότι μόνο το άδυτο του ναού του Απόλλωνα καταστράφηκε. Σε κάθε περίπτωση ο ναός δεν μετατράπηκε ποτέ σε εκκλησία ή γκρεμίστηκε από τους χριστιανούς.

Παρατηρείται, λοιπόν, μια εκ διαμέτρου αντίθετη πορεία στην εξέλιξη του ιερού και της πόλης των Δελφών. Ενώ το δελφικό ιερό σταδιακά παρακμάζει και η διεθνής του ακτινοβολία μειώνεται, οι κάτοικοι των Δελφών αναπτύσσουν μια ισχυρή πολιτική συνείδηση διατηρώντας ένα αίσθημα υπερηφάνειας για το λαμπρό παρελθόν της πόλης τους. Η μέριμνά τους μετατίθεται από το μαντικό ιερό στην φροντίδα της ίδιας τους της πόλης. Αυτός είναι πιθανόν και λόγος της ήπιας μετάβασης από την ειδωλολατρία στην χριστιανική θρησκεία⁵⁴³.

Ο χριστιανικός οικισμός των Δελφών χαρακτηρίζεται από οικονομική ευμάρεια, ζωηρό πολιτιστικό αισθητήριο, πολυτέλεια και μια βαθιά αίσθηση πολιτικής αυτοσυνειδησίας και αγάπης για την παράδοση. Οι Δελφοί ανάγονται σε χριστιανική επισκοπή⁵⁴⁴, όπως μαρτυρεί η ενεπίγραφη ταφική πλάκα της Διακόνισσας Αθανασίας, όπου αναφέρεται ο τοπικός επίσκοπος Πανταμιανός⁵⁴⁵ και αποκτούν όλα τα στοιχεία μιας πρώιμης χριστιανικής πόλης: Μία εντυπωσιακή βασιλική χτίζεται σε κοντινή απόσταση προς τον ναό του Απόλλωνα. Μία ακόμη ανεγέρθηκε στα όρια του αρχαίου ιερού⁵⁴⁶, πάνω από την παλαιότερα του γυμνασίου, μεταξύ των ιερών του Απόλλωνα και της Αθηνάς Προναίας, η λεγόμενη του βασιλική του Αγ. Γεωργίου επίσης στις παρυφές του δελφικού ιερού, ενώ η κοιμητηριακή εκκλησία της πόλης πιθανολογείται ότι ιδρύθηκε στη θέση της αρχαίας Κασταλίας πηγής⁵⁴⁷. Δυο απ' αυτές

⁵⁴⁰ Déroche, Delphes impériales. A. Badie, V. Déroche and Pl. Pétridis, *BCH* 121 (1997) 754-755. Οι ίδιοι, *BCH* 122 (1998), σ. 543-547.

⁵⁴¹ Gregory, Julian, σ. 355-366.

⁵⁴² Déroche, Delphes, σ. 2720-6.

⁵⁴³ Athanassiadi, *The fate*, σ. 278.

⁵⁴⁴ *CTH* 15, 5, 4. Laurent, *Delphes chrétien*, σ. 273-277.

⁵⁴⁵ Η επιγραφή αυτή χρονολογείται στα μέσα του 5^{ου} αι. μ.Χ.

⁵⁴⁶ Foucart, *Mémoire*, σ. 18. Pomtow, *Beiträge*, σ. 83, J. Jannoray, *Le Gymnase, Fouilles de Delphes* 2 (1953), σ. 15-16. Coffinet, *L' église*, σ. 242-260.

⁵⁴⁷ Π. Λαζαριδής, *ΑΔ* 16 (1960), σ. 167. Daux, *Chronique des fouilles*, σ. 752-756.

χρονολογούνται στον 6^ο αι. μ.Χ. και είχαν ανοικοδομηθεί πάνω στις δύο βασικές εισόδους πρόσβασης στο ιερό⁵⁴⁸.

Αναφορικά με την λεγόμενη «Βασιλική του περιβόλου» είναι γνωστό ότι λεηλατήθηκε για την κατασκευή του οσίου Λουκά. Πάντως, ο J. Laurent πιστεύει ότι ο ναός του Απόλλωνα μετατράπηκε σε εκκλησία μεταξύ των ετών 425 – 450 μ.Χ.⁵⁴⁹, ενώ ο Déroche χρονολογεί τη βασιλική στο β' μισό του 5 αι. προτείνοντας μια θέση στα ΒΑ εντός του ιερού περιβόλου⁵⁵⁰.

Τέλος, η πόλη εγκαταλείφθηκε τον 6ο-7ο αι. μ.Χ., κατά την περίοδο των Σλαβικών εισβολών και σταδιακά το αρχαίο ιερό σκεπάστηκε με κατολισθήσεις βράχων. Τον 7^ο αι. πάνω στα ερείπια του αρχαίου ιερού χτίστηκε το χωριό Καστρί.

Δήλος

Η Δήλος υπέστη σημαντικές καταστροφές κατά την ύστερη αρχαιότητα που οδήγησαν στη σταδιακή παρακμή της. Τις καταστροφικές συνέπειες των μυθριδάτιων πολέμων διαδέχτηκαν οι συνεχείς εξορμήσεις των πειρατών που λυμαίνονταν τα νησιά του Αιγαίου με αποτέλεσμα τον περιορισμό όχι μόνο των προσκυνητών, που συνέρρεαν στο νησί λόγω της φήμης του σε όλο τον ελληνικό κόσμο, αλλά και τη μετατόπιση της εμπορικής δραστηριότητας σε άλλα πιο ασφαλή κέντρα της Ανατολής, και της ιταλικής χερσονήσου. Η Δήλος, το ιερό νησί των παιδιών της Λητώς, εκτός από θρησκευτικό κέντρο με διεθνή ακτινοβολία είχε μετατραπεί και σε κοσμοπολίτικο κέντρο με οικονομική ευημερία, σημαντικό σταθμό του διαμετακομιστικού εμπορίου⁵⁵¹.

Η σταδιακή ερήμωση του νησιού συντελέστηκε μέσα σε ένα αιώνα, δηλαδή μεταξύ του 150 και 250 μ. Χ. Η εγκατάσταση μιας χριστιανικής κοινότητας πραγματοποιήθηκε περίπου στα τέλη του 3ου ή στις αρχές του 4ου αι. Ο χριστιανικός οικισμός οικοδομήθηκε πάνω στα ερείπια του αρχαίου ιερού, και επεκτάθηκε πέρα από τα όρια της αρχαίας πόλης καταλαμβάνοντας το χώρο μεταξύ της στοάς των Ποσειδωνιαστών και του λιμανιού έχοντας όμως πάντα ως σημείο αναφοράς και κέντρο το

⁵⁴⁸ Robertson-Brown, *Hellenic Heritage*, σ. 312.

⁵⁴⁹ Laurent, *Delphes chrétien*, σ. 206-279.

⁵⁵⁰ Déroche, *Delphes impériales*, σ. 87-89.

⁵⁵¹ Ph. Bruneau, *Contribution à l'histoire urbaine de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale*, *BCH* 92 (1968), σ. 633-709 και ειδικότερα 691-696. Ο ίδιος, *Les lampes. Exploration Archéologiques de Délos*, τόμ. XXVI, (Paris 1965). Ο ίδιος, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale* (Paris 1970), σ. 160-161. Orlandos, *Delos*, σ. 68-100.

πάλαι ποτέ κραταιό ιερό του Απόλλωνα. Τα αρχαία ερείπια λειτούργησαν και σε αυτή την περίπτωση, όπως και σε άλλα σημαντικά ιερά του αρχαίου ελληνικού κόσμου, ως πηγή έτοιμου οικοδομικού υλικού για το κτίσιμο κατοικιών. Τα διατηρούμενα κατάλοιπα των αρχαίων κτηρίων υιοθετήθηκαν από τον χριστιανικό πληθυσμό, άλλοτε υποδιαϊρώντας τα σε επιμέρους χώρους κατοίκησης και άλλοτε συμπληρώνοντας τα για τον ίδιο λόγο. Επιπροσθέτως, στη θέση σημαντικών μνημείων του ιερού καθιερώθηκαν χριστιανικά λατρευτικά κέντρα⁵⁵².

Μετά το θρίαμβο του Χριστιανισμού η Δήλος εξακολουθεί να κατέχει πρωταγωνιστική θέση μεταξύ των νησιών που την περιβάλλουν και εξαιτίας του παλαιού μεγαλείου της αναβιβάζεται σε επισκοπή. Ένας μάλιστα επίσκοπος του νησιού, ο Σαβίνος, συμμετέσχε στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451 μ.Χ., όπως μαρτυρεί η υπογραφή του στο συνοδικό επισκοπικό κατάλογο.

Παρά το γεγονός ότι τα χριστιανικά κατάλοιπα της Δήλου υπέστησαν σημαντικές καταστροφές εξαιτίας του ζήλου των πρώτων κλασικών ανασκαφών του νησιού, πολλά από τα οποία θυσιάστηκαν, όπως συνέβη και αλλού στην προσπάθειά τους να αναζητήσουν τα αρχαιότερα ερείπια κάτω από το χριστιανικό στρώμα κατοίκησης, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο χριστιανικός οικισμός του νησιού απαρτιζόταν από ικανοποιητικό πληθυσμό και μάλιστα γνώρισε ιδιαίτερη ακμή τον 4ο και 5ο αι. μ.Χ. Η ευημερία του φθίνει σταδιακά καθώς τον 6ο αι. σε σύγχρονα γραπτά κείμενα αναφέρεται ως 'άδηλος', υπάγεται εκκλησιαστικά στον μητροπολίτη Αθηνών, ωστόσο εξακολουθεί να αναφέρεται μεταξύ των πόλεων της Ελλάδος. Η οριστική εγκατάλειψη του νησιού από τους κατοίκους του θα πρέπει να συντελέστηκε στα μέσα του 6ου αι. όπως μαρτυρούν οι ανυπαρξία νομισμάτων ή γλυπτών μετά το χρονικό αυτό σημείο. Πάντως στη Notitia του Λέοντα Γ' και σε μεταγενέστερα σχετικά έγγραφα, διαπιστώνεται ότι η Δήλος έχει πάψει να αναφέρεται ως επισκοπή ήδη πριν τον 8ο αι., καθώς πια προβάλλεται η επισκοπή της Σύρου. Έτσι μεταξύ των μέσων του 6ου αι. και του τέλους του 7ου το ιερό νησί εγκαταλείπεται για δεύτερη φορά ολοκληρωτικά από τους κατοίκους του επιβεβαιώνοντας την παλιά σιβυλλική προφητεία «**ἔσται καὶ Σάμος ἄμμος, ἔσειται Δήλος ἄδηλος**»⁵⁵³.

Το σημαντικότερο θρησκευτικό μνημείο της χριστιανικής Δήλου ανακαλύφθηκε νότια του μνημείου του Τριπατόρων Πυρρακιδών, σε ένα στρώμα υψηλότερο από το συγκεκριμένο μνημείο. Δυστυχώς η βασιλική που εντοπίστηκε στο χώρο αυτό δεν σώζεται ικανοποιητικά. Ωστόσο γνωρίζουμε ότι επρόκειτο για ένα τριμερή ναό με σχεδόν

⁵⁵² Orlandos, Delos, σ. 68-69.

⁵⁵³ Για την σύντομη ιστορική επισκόπηση της ιστορίας της Δήλου κατά την ύστερη αρχαιότητα και έως και τους πρώτους βυζαντινούς χρόνους αλλά και περιγραφή των παλαιοχριστιανικών μνημείων του νησιού βλ. : Orlandos, Delos, σ. 68-100.

παραλληλόγραμμο νάρθηκα στα δυτικά ο οποίος απέληγε σε ημικυκλική αψίδα στο ανατολικό του πέρας. Η τοίχοι της χριστιανικής εκκλησίας είχαν οικοδομηθεί με αρχιτεκτονικό υλικό που είχε προσληφθεί από τα παρακείμενα αρχαία μνημεία της περιοχής συνδεδεμένα μεταξύ τους με αμμώδες ασβεστοκονίαμα. Η βασιλική αυτή έχει χρονολογηθεί από τον Ορλάνδο περίπου στο πρώτο μισό του 5^{ου} αι. με βάση τη στυλιστική ανάλυση της γλυπτικής διακόσμησης τόσο των θωρακίων του τέμπλου, όσο και του άμβωνα που υπήρχε στον κυρίως ναό. Η χριστιανική αυτή εκκλησία σύμφωνα με επιγραφή που βρέθηκε στο πλακοστρωμένο δάπεδο του κυρίως ναού ήταν αφιερωμένη στο μάρτυρα των πρώτων χριστιανικών χρόνων Αγ. Κήρυκο, η λατρεία του οποίου από κοινού με τη μητέρα του Ιουλία ήταν διαδεδομένη σε διάφορα νησιά της Μεσογείου στη Μ. Ασία αλλά και στη Β. Ελλάδα.

Στο νότιο τμήμα του νησιού και συγκεκριμένα στην περιοχή του Ασκληπιείου εντοπίστηκε μια δεύτερη χριστιανική εκκλησία, η οποία είχε οικοδομηθεί πάνω στα κατάλοιπα ενός ρωμαϊκού σπιτιού, η περίστυλη αυλή του οποίου χρησιμοποιήθηκε ως αίθριό της, ενώ ο οίκος ως νάρθηκας. Πρόκειται για μονόχωρο ναό ο οποίος διακρίνεται σε τρία μέρη στο νάρθηκα, τον κυρίως ναό και την καμπυλόσχημη αψίδα προς την οποία παρεχόταν πρόσβαση από μία κλίμακα με έξι αναβαθμούς. Το δάπεδο του κυρίως ναού έφερε ψηφιδωτή διακόσμηση με γεωγραφικά θέματα. Πρόκειται για κτίσμα φτωχό και αγροτικό χωρίς ιδιαίτερη γλυπτική διακόσμηση το οποίο υψώθηκε βιαστικά από κοινό οικοδομικό υλικό τοποθετημένο άτακτα μακριά από το κέντρο της πόλης σε μια εποχή που η ειδωλολατρική λατρεία παρέμεινε ισχυρή στο νησί. Τα στοιχεία αυτά οδήγησαν τον Ορλάνδο να χρονολογήσει το κτίσμα αυτό στις αρχές του 4^{ου} αι. μ.Χ. Πιθανότερη ωστόσο φαίνεται μια χρονολόγηση του μνημείου στον 7^ο αι.

Παλαιότερα σώζονταν στη περιοχή του λιμανιού μία χριστιανική εκκλησία, η οποία είχε εγκαθιδρυθεί σε τμήμα ενός αρχαίου κτηρίου το οποίο λειτουργούσε ως Εκκλησιαστήριο ή Θεοδοφόριο. Η διαμόρφωση της χριστιανικής εκκλησίας πραγματοποιήθηκε με λιγιστές τροποποιήσεις μιας τετράγωνης αίθουσας του αρχαίου κτηρίου. Ακριβώς προσανατολισμένη η αίθουσα αυτή προσφέρονταν κατάλληλα για την μετάπλασή της σε χριστιανικό ναό και αυτό επιτεύχθηκε με την διαμόρφωση μιας μικρής ημικυκλικής αψίδας στον ανατολικό της τοίχο τη διάνοιξη μιας θύρας εισόδου στο μέσον της νότιας πλευράς. Διακρίνονταν σε τρία κλίτη με τη βοήθεια των εσωτερικών στυλοβατών, ενώ ως αίθριο χρησιμοποιήθηκε η περίστυλη αυλή αμέσως νότια της αίθουσας αυτής, όπου και η είσοδος της εκκλησίας. Από τη βασιλική αυτή σώζεται μόνο ικανός αριθμός αποτμημάτων και μελών της γλυπτικής διακόσμησής της, καθώς αυτή καταστράφηκε στην προσπάθεια διερεύνησης των κατώτερων ανασκαφικών στρωμάτων των αρχαίων κτηρίων της ίδιας

θέσης. Τα σωζόμενα ανάγλυφα υποδεικνύουν μια πιθανή χρονολόγηση της εκκλησίας στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αι.

Στα βόρεια των παραπάνω εκκλησιών και στο εσωτερικό της μεγάλης υπόστυλης αίθουσας απλώθηκαν οι ιδιωτικές οικίες του πρωτοβυζαντινού οικισμού μεταξύ των οποίων αναγνωρίζεται πιθανότατα και ένα μοναστικό κτίσμα. Εκτός από τα παραπάνω έχουν αναγνωριστεί τρία ακόμα λατρευτικά κτίσματα της παλαιοχριστιανικής περιόδου τα οποία δεν διατηρούνται πια. Μια πιθανότατα τρίκλιτη βασιλική της οποίας η ημικυκλική αψίδα εγγράφονταν στο γενικότερο ορθογώνιο σχήμα του κτηρίου, που αναμνησκει πρότυπα παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Συρίας και της Λέσβου είχε ιδρυθεί στη στοά του Φιλίππου. Μια δεύτερη εκκλησία είχε ίσως διαμορφωθεί σε μια οικία κοντά στα καταστήματα του λιμανιού στα νότια της αγοράς των Κομπεταλιαστών και πιθανότατα μια ακόμη στη θέση του κτηρίου των Ποσειδωνιαστών της Βηρυττού στα βόρεια του αρχαίου ιερού. Δεν είμαστε σε θέση με βεβαιότητα να ταυτίσουμε τα κτίσματα αυτά με χριστιανικές εκκλησίες τη στιγμή μάλιστα που δε σώζονται πια και δεν υπάρχει περιθώριο περαιτέρω μελέτης τους, ωστόσο στη χριστιανική λατρευτική τους χρήση συνηγορεί το πλήθος των καταλοίπων της γλυπτής τους διακόσμησης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπεράσματα

Η εξέλιξη του φαινομένου της μετατροπής των εθνικών ναών σε εκκλησίες ιχνηλατείται στην αυτοκρατορική πολιτική έναντι της ειδωλολατρίας, όπως αυτή εκφράστηκε μέσα από τη σχετική νομοθεσία και άλλες πηγές. Συνάμα, μία θεώρηση των εκδηλώσεων του φαινομένου στις κατά τόπους περιοχές της βυζαντινής επικράτειας, φανερώνει μία ποικιλομορφία στην αντιμετώπιση και υιοθέτηση των ειδωλολατρικών ναών από τους χριστιανούς των διαφόρων επαρχιών της αυτοκρατορίας. Οι πρώτες μετατροπές (ναός Αφροδίτης στο λόφο του Γολγοθά, ιερό της Μαμβρή στην Παλαιστίνη και ναός της Αφροδίτης στο Baalbek), χρονολογούνται ήδη στους χρόνους της βασιλείας του Μ. Κωνσταντίνου (324-337), ωστόσο, παρά τις μεγαλόστομες διακηρύξεις του Ευσεβίου Καισαρείας, υπήρξαν περιορισμένου χαρακτήρα και υπαγορεύτηκαν από ειδικούς λόγους χωρίς όμως το φαινόμενο να είναι γενικευμένο. Η πολιτική του πρώτου χριστιανού αυτοκράτορα υπήρξε εξισορροπιστική μεταξύ της παλαιάς εθνικής και της νέας χριστιανικής θρησκείας.

Με την αναρρίχηση στον αυτοκρατορικό θώκο του Κωνσταντίνου (337-361) με ειδικά διατάγματα, απαγορεύτηκαν οι δημόσιες θυσίες και διατάχθηκε το κλείσιμο των ειδωλολατρικών ιερών. Λίγο αργότερα, η λατρεία των ειδώλων ποινικοποιήθηκε και για πρώτη φορά επιβλήθηκαν σοβαρότατες τιμωρίες των παραβατών. Την ίδια περίοδο, τοπικοί επίσκοποι κυρίως στη Μ. Ασία (Κύζικος, Αιγές), τη Συρία (Αρέθουσα) και τη Παλαιστίνη (Γέρασα) ανέλαβαν πρωτοβουλίες για την καταστροφή σημαντικών ιερών στις επαρχίες τους, προκαλώντας μάλιστα και βίαιες συγκρούσεις μεταξύ των οπαδών των δύο θρησκειών, που στην περίπτωση της Αλεξάνδρειας κατέληξε στο λιντσάρισμα του αρειανού επισκόπου της πόλης Γεωργίου, ο οποίος αφού εισέβαλε σε ένα Μιθραίο της πόλης, ίδρυσε στη θέση του μία χριστιανική εκκλησία.

Μικρό διάλειμμα στην πολιτική αυτή έναντι της ειδωλολατρίας απετέλεσε η σύντομη βασιλεία του Ιουλιανού (361-363), κατά την οποία επιχειρήθηκε μια ύστατη προσπάθεια παλινόρθωσης της αρχαίας θρησκείας, αναβίωσης των θεσμών της, ενίσχυση των τελετών της και αποκατάσταση των εθνικών ιερών, με παράλληλη τιμωρία των επισκόπων που υπήρξαν υπεύθυνοι για τις καταστροφές τους.

Ο αυτοκράτορας Ιοβιανός (363-364) κατά την σύντομη διακυβέρνησή του επέστρεψε στην φιλοχριστιανική πολιτική, ενώ αμέσως μετά ακολούθησε μία περίοδος ανοχής και ανεξιθρησκείας υπό τους αυτοκράτορες Βάλεντα και Βαλεντινιανό Ι.

Η εχθρική πολιτική εναντίον της ειδωλολατρίας συνεχίστηκε από τον αυτοκράτορα Γρατιανό (375-383), ενώ την ίδια περίοδο η Ρώμη, υπό τη διοίκηση του Βαλεντινιανού ΙΙ αναδείχτηκε σε κέντρο αντίστασης του εθνικού στοιχείου έναντι της συνεχιζόμενης εξάπλωσης του χριστιανισμού.

Η κορύφωση της σκληρής αντιειδωλολατρικής πολιτικής πραγματοποιήθηκε όταν αυτοκράτορας ανακηρύχθηκε ο Θεοδόσιος Α΄ (379-395). Αν και αρχικά επέδειξε ανεκτική στάση, αργότερα υιοθέτησε αυστηρότερη πολιτική, αποσκοπώντας στο οριστικό τέλος της ειδωλολατρίας. Ακραία φαινόμενα καταστροφών συντελέστηκαν κυρίως στις ανατολικές επαρχίες εξαιτίας του υπέρμετρου ζήλου του υπάρχου των περιοχών αυτών Μάτερνου Κυνήγιου, με την συνεργασία του οποίου, ή υπό την ανοχή του, πραγματοποιήθηκαν καταστροφές φημισμένων ειδωλολατρικών ιερών στην Απάμεια (ναός Διός) και την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου (Σεραπείο), ύστερα από πρωτοβουλία των τοπικών επισκόπων. Σοβαρότατες καταστροφές υπέστησαν, την ίδια περίοδο και τα αγροτικά ιερά από τις ορδές φανατισμένων μοναχών, προκαλώντας την αντίδραση εξεχόντων εθνικών, όπως ο Λιβάνιος. Η σκληρή στάση της αυτοκρατορικής εξουσίας έναντι των ειδωλολατρικών ναών κορυφώθηκε στο ανατολικό τμήμα του βυζαντινού κράτους από τον αυτοκράτορα Αρκάδιο, ενώ η πολιτική του αδερφού του Ονώριου στη δύση, υπό την επίδραση της ισχυρής ειδωλολατρικής αριστοκρατίας της Ρώμης, υπήρξε εφεκτική.

Την πολιτική των προκατόχων τους θα συμπληρώσει ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Β΄ (408-450), διατάσσοντας το οριστικό κλείσιμο των ειδωλολατρικών ιερών που παρέμεναν ακόμη σε λειτουργία και την εγκατάσταση χριστιανικών εκκλησιών στη θέση τους. Την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκε η καταστροφή του ιερού του Διός Μάρνα στη Γάζα και η ύψωση στη θέση του μιας χριστιανικής εκκλησίας. Κατά τη διακυβέρνηση του Λέοντα Α΄ φαίνεται ότι γενικεύτηκε το φαινόμενο της εγκατάστασης των χριστιανών στα εθνικά ιερά, ενώ το τελευταίο πλήγμα έναντι της ειδωλολατρίας καταφέρθηκε από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό.

Αναφορικά με τη ποικιλομορφία στην εκδήλωση του φαινομένου κατά περιοχές, πρέπει να σημειωθεί η αντιπαράβολή ανάμεσα στις εκτεταμένες καταστροφές που συντελέστηκαν στις ανατολικές περιοχές της αυτοκρατορίας εξαιτίας του υπερβάλλοντα ζήλου των διοικητών, των τολμηρών πρωτοβουλιών των τοπικών επισκόπων και της εξάπλωσης του μοναχισμού σε αυτές και της ανεκτικής και διαλλακτικής κατάστασης που παρατηρείται στις επαρχίες του Ιλλυρικού και της Ιταλίας. Η επιβίωση έντονου ειδωλολατρικού στοιχείου έως και τον 6^ο αι μ.Χ. στις

περιοχές αυτές, ακόμη και σε ανώτερο επίπεδο αξιωματούχων, ο σεβασμός και η εκτίμηση απέναντι στους ναούς και στα έργα τέχνης που στέγαζαν αυτοί, εκ μέρους των κατοίκων των περιοχών αυτών, καθώς και η περιορισμένη εξάπλωση του μοναχισμού, αποτέλεσαν τους κυριότερους παράγοντες για την διατήρηση των εθνικών ναών, τόσο στη Ρώμη, όσο και στην Αθήνα. Στη πρώτη περίπτωση, η πρώτη γνωστή μετατροπή (Πάνθειον) χρονολογείται στις αρχές του 7^{ου} αι. μ.Χ. Αναφορικά όμως με την Αθήνα, οι ελάχιστα σωζόμενες γραπτές πηγές (*Βίος Πρόκλου, Θεοσοφία*), υποδεικνύουν μια χριστιανική επέμβαση τόσο στον Παρθενώνα, όσο και στο ιερό του Ασκληπιού στις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αι. μ.Χ.

Ο ελλαδικός χώρος παραμένοντας στο περιθώριο των εξελίξεων, υπήρξε κέντρο αντίστασης της παλαιάς θρησκείας για αρκετούς αιώνες, παρά τις συστηματικές προσπάθειες εκχριστιανισμού του, τόσο στα νησιά (Νάξος, Ικαρία κ.ά.), όσο και στις ηπειρωτικές περιοχές. Για το λόγο αυτό πλήθος ναών παρέμειναν σε λειτουργία έως και τον 4^ο αι. μ.Χ. (άλλωστε, οι φιλοσοφικές σχολές παρέμειναν ανοιχτές έως τον 6^ο αι. μ.Χ.), ενώ θεσμοί όπως τα Παναθήναια, φαίνεται ότι τελούνταν έως και το πρώτο μισό του 5^{ου} αι. μ.Χ. Ομοίως, οι Ολυμπιακοί Αγώνες τελούνταν τουλάχιστον έως και το τέλος του 4^{ου} αι. μ.Χ.

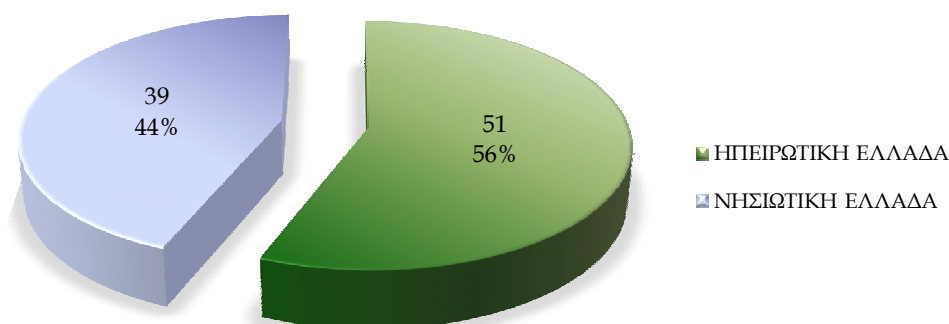
Σοβαρότατο πλήγμα υπέστησαν οι ειδωλολατρικοί ναοί στο πλαίσιο των καταστροφών που προκλήθηκαν κατά τις επιδρομές στον ελλαδικό χώρο των διάφορων βαρβαρικών φύλων. Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις είναι δύσκολο υπό το πρίσμα των ανασκαφικών δεδομένων και λόγω της έλλειψης σχετικών γραπτών πηγών να διακριβωθεί εάν οι καταστροφές αυτές προκλήθηκαν λόγω των επιδρομών ή από τους χριστιανούς.

Η κατάρτιση και μελέτη ενός αναλυτικού καταλόγου των μετατροπών αρχαίων λατρευτικών μνημείων σε εκκλησίες είναι δυνατόν να οδηγήσει σε μία σειρά σημαντικών συμπερασμάτων που αφορούν σε ποικίλα επιμέρους θέματα. Περισυλλέχθηκε και κατηγοριοποιήθηκε ένας μεγάλος όγκος δεδομένων που αφορούν σε ένα συνολικό πλήθος εκατόν έντεκα (111) σχετικών μνημείων εκ των οποίων τα ενενήντα (90) αποτελούν τεκμηριωμένες χριστιανικές επεμβάσεις σε ειδωλολατρικούς ναούς και ιερά του ελλαδικού χώρου, ενώ για είκοσι μια (21) ακόμα περιπτώσεις πιθανολογείται η εγκατάσταση χριστιανικών εκκλησιών στη θέση προγενέστερων ειδωλολατρικών λατρευτικών χώρων.

Γεωγραφικά, οι εξεταζόμενες περιπτώσεις κατανέμονται ως εξής:

Στην ηπειρωτική Ελλάδα εντοπίζονται πενήντα ένα (51) σχετικά μνημεία, ποσοστό δηλαδή **56%** επί του συνολικού αριθμού. Το αντίστοιχο ποσοστό για τις νησιωτικές περιοχές ανέρχεται σε **44%** (δηλαδή 39 περιπτώσεις).

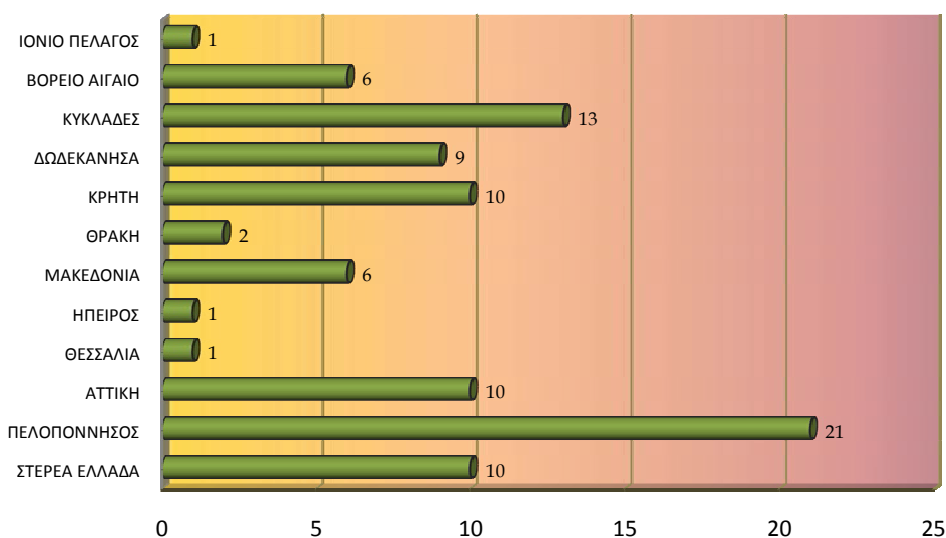
ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ

Στις επιμέρους επαρχίες η κατανομή είναι:

Πελοπόννησος (24%), Κυκλάδες (14%), Αττική (11%), Κρήτη (11%), Δωδεκάνησα (10%), Στερεά Ελλάδα (11%), Μακεδονία (7%), νησιά Β. Αιγαίου (7%), Θράκη (2%), Ήπειρος (1%), Θεσσαλία (1%), Επτάνησα (1%). Παρατηρείται δηλαδή ένα αυξημένο ποσοστό ναών που μετατράπηκαν σε εκκλησίες στην Πελοπόννησο σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα. Αυτό συμβαίνει πιθανότατα γιατί αποτέλεσε παλαιό μεγάλο θρησκευτικό κέντρο, ενώ ερμηνευτικά γεγονός-κλειδί φαίνεται να είναι η ύπαρξη μεγάλων και σημαντικών πόλεων στην Πελοπόννησο. Γενικότερα, προκύπτει ότι οι γεωγραφικές περιοχές που βρίσκονται στις πιο νότιες επαρχίες της χώρας παρουσιάζουν περισσότερες μετατροπές. Νομίζω ότι αυτό οφείλεται στο ότι ήταν πιο πυκνοκατοικημένες ή ήταν πιο «εκτεθειμένες» σε επαφές μέσω εμπορίου με το χριστιανισμό της Ανατολής.

ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ

Οι θέσεις των χριστιανικών εκκλησιών σε σχέση με τους ειδωλολατρικούς ναούς εντάσσονται σε τρεις κατηγορίες:

1) ο αρχαίος ναός μετασκευάζεται εσωτερικά κατά την μετατροπή του σε εκκλησία.

Πρόκειται για απευθείας μετατροπές αρχαίων ναών που διατηρούνται σε ικανοποιητικό βαθμό σε εκκλησίες με περιορισμένου χαρακτήρα αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις στο αρχικό κτίσμα, ώστε αυτό να ανταποκρίνεται στις χριστιανικές λατρευτικές ανάγκες. Στον ελλαδικό χώρο, μόλις δέκα (10) μνημεία (9%) υπέστησαν τέτοιου είδους μετατροπές: τέσσερα (4) στην Αττική (Παρθενώνας, Θησεΐον, Ναός Αρτέμιδος Αγροτέρας και Ερέχθειο), τέσσερα (4) στις νησιωτικές περιοχές (Ηρώ Σικίνου, Ναός Απόλλωνας Πυθίου Γόρτυνας, Καρθαία Κέας, Ιερό Δήμητρας Γύρουλα Νάξου), καθώς και οι περιπτώσεις του εργαστηρίου του Φειδία (Πανθέου) στην Ολυμπία και της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη.

Με βάση τα παραπάνω κριτήρια μπορούν να προσδιορισθούν τρεις μορφές μετατροπών: α) την εγκατάσταση της χριστιανικής εκκλησίας μέσα στο σηκό του αρχαίου ναού (cella-church), β) την διαμόρφωση της εκκλησίας με εντοιχισμό του πτερού που περιτρέχει ένα περίπτερο ναό (internalized-church) και γ) την διαμόρφωση του εξωτερικού πτερού ενός περιπτερου ναού ως εσωτερικής κιονοστοιχίας της χριστιανικής βασιλικής, αφού προηγουμένως έχουν αφαιρεθεί οι πλάγιοι εξωτερικοί τοίχοι του σηκού του αρχαίου ναού (inverted-church). Από τις τρεις

παραπάνω κατηγορίες επισημαίνονται παραδείγματα μόνο του πρώτου και τρίτου τύπου ενώ λείπουν σχετικές περιπτώσεις του δευτέρου.

2) ο νέος χριστιανικός ναός ιδρύεται στον ευρύτερο χώρο εντός ιερού περιβάλλου του ειδωλολατρικού ιερού.

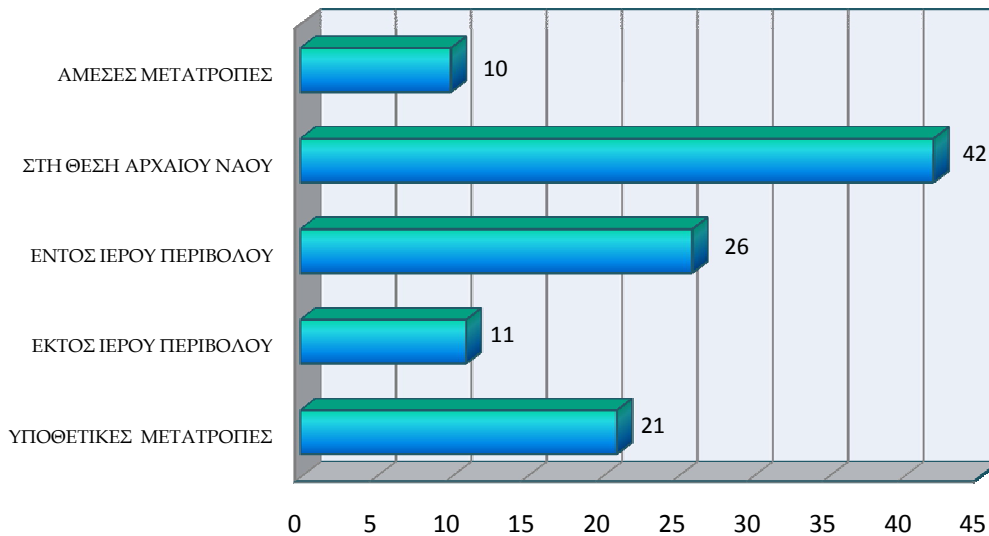
Πρόκειται για περιπτώσεις έμμεσων μετατροπών. Δηλαδή, οι χριστιανικές εκκλησίες χτίζονται στα ερείπια παλαιότερων ειδωλολατρικών ναών, είτε ακολουθώντας τον αρχικό αρχιτεκτονικό πυρήνα του, είτε πάνω σε τμήμα αυτού. Επισημαίνεται ένα πλήθος σχετικών παραδειγμάτων, το οποίο ανέρχεται σε ποσοστό 38%. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο σύνολο των περιπτώσεων αυτών το αρχιτεκτονικό υλικό του ειδωλολατρικού ναού χρησιμοποιείται σε δεύτερη χρήση για το χτίσιμο των εκκλησιών αυτών.

Άλλοτε πάλι, οι χριστιανικές εκκλησίες υψώνονται δίπλα στους εθνικούς ναούς και εντός του ιερού περιβάλλου του τεμένου στη θέση του αρχαίου βωμού ή σε άλλα δευτερεύοντα κτήρια του ιερού. Και σ' αυτή την περίπτωση, ο αριθμός των σχετικών μνημείων είναι ικανός (24%), ενώ σπόλια από τα προγενέστερα λατρευτικά κτίσματα χρησιμοποιούνται στο χτίσιμο των νέων εκκλησιών.

3) Ακόμη, ένας σημαντικός αριθμός πρωτοχριστιανικών εκκλησιών (10%) κατασκευάζεται στις παρυφές των αρχαίων ιερών σε άμεση γειτνίαση προς αυτά, εκτός όμως του ιερού περιβάλλου τους με δομικό υλικό απ' αυτά.

4) Τέλος σε μια ομάδα μνημείων (19%) εικάζεται η ύπαρξη μιας βασιλικής στο χώρο ενός αρχαίου ιερού εξαιτίας του εντοπισμού σε αυτόν αρχιτεκτονικών μελών της παλαιοχριστιανικής περιόδου ή η παρατήρηση αρχαίου δομικού υλικού στην τοιχοδομή χριστιανικών εκκλησιών οδηγεί συχνά στην υπόθεση ενός προϋπάρχοντος εθνικού ιερού. Ωστόσο, οι περιπτώσεις αυτές δεν τεκμηριώνονται επαρκώς ανασκαφικά και για το λόγω αυτό, αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία.

ΜΕΤΑΤΡΟΠΕΣ ΝΑΩΝ

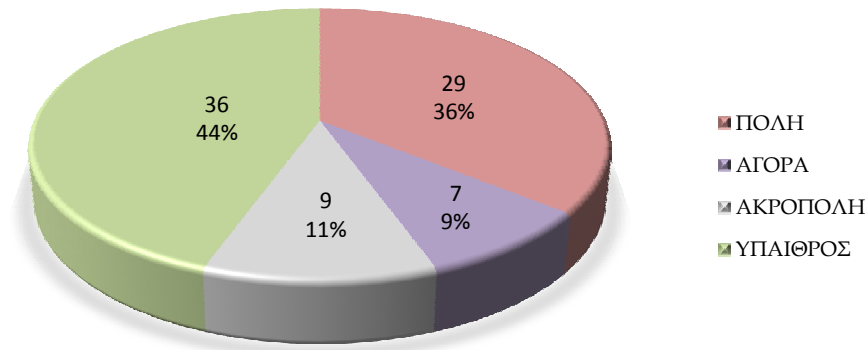
Τοπογραφικά, οι νέοι χριστιανικοί ναοί ανοικοδομούνται:

1) Στη θέση εθνικών ναών στο εσωτερικό των αρχαίων πόλεων ή ακροπόλεων όπου οι χριστιανικές βασιλικές αποτελούν τα σπουδαιότερα και λαμπρότερα οικοδομήματα του αστικού τοπίου. Είναι οι λατρευτικοί πυρήνες των οικισμών, τα κέντρα της πολιτικής, κοινωνικής και εμπορικής ζωής των παλαιοχριστιανικών πόλεων. Επιπλέον ως επισκοπικές εκκλησίες συχνά αναδεικνύονται σε διοικητικά κέντρα, γύρω απ' τις οποίες αναπτύσσεται ένα περίπλοκο σύμπλεγμα θρησκευτικών κτηρίων που γίνονται το κέντρο της χριστιανικής πόλης.

2) Στη θέση ναών της αρχαίας και ρωμαϊκής Αγοράς καθώς ο άλλοτε δημόσιος χαρακτήρας της αρχαίας Αγοράς με την πάροδο του χρόνου μειώνεται και πολλά ιδιωτικά κτήρια εμφανίζονται σταδιακά εντός της πάλαι ποτέ άβατης στην ιδιωτική κατοχή αρχαίας Αγοράς.

3) Στην υπαίθρο χώρα με κριτήρια την περίοπτη θέση, το κομβικό σημείο πάνω σε αρχαίους οδικούς ή εμπορικούς δρόμους, την επιβλητική τοποθεσία και την γειτνίαση προς τις πόλεις, σε πολυάνθρωπα λιμάνια ή ειδυλλιακά ακρωτήρια επιλέγονται ναοί με ιδιαίτερη σημασία για να μετατραπούν σε χριστιανικές εκκλησίες, ώστε να λειτουργήσουν προπαγανδιστικά υπέρ της νέας θρησκείας.

ΘΕΣΗ ΝΕΩΝ ΝΑΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ Ή ΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ

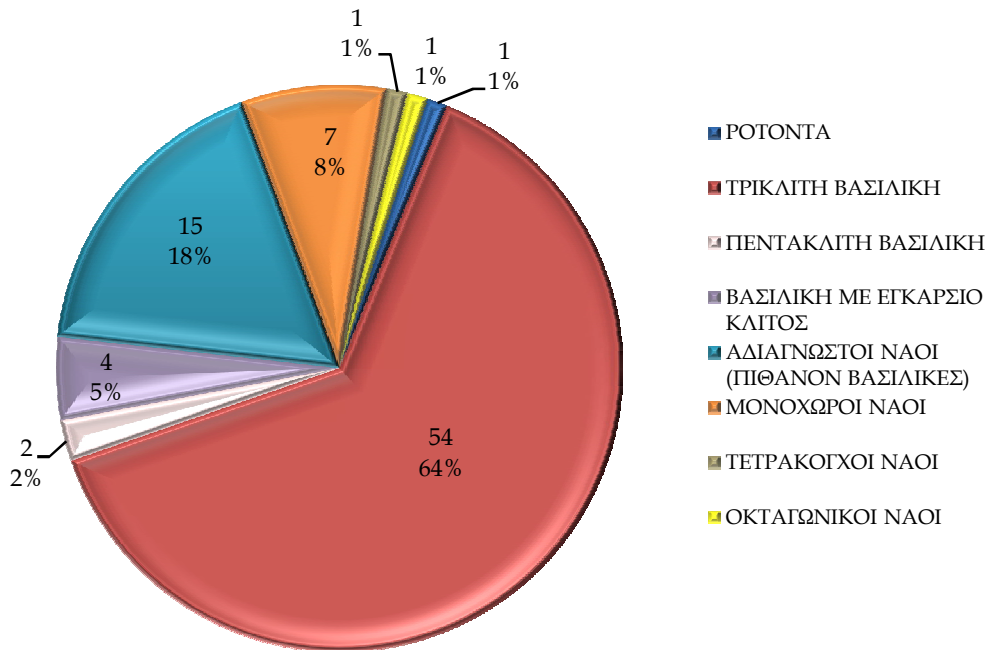

Εκκλησίες ιδρύονται τόσο στη θέση αστικών ναών όσο και στο χώρο των ιερών της υπαίθρου. Η διάδοση του χριστιανισμού φαίνεται ότι συντελέστηκε με παρόμοιους ρυθμούς στις πόλεις αλλά και την ύπαιθρο. Ιδιαίτερης σημασίας είναι οι εκκλησίες που εγκαθίστανται στις ακροπόλεις υπογραμμίζοντας τη σημαίνουσα θέση της ακροπόλεως στην πρωτοβυζαντινή πόλη, ενώ δεν λείπουν και οι εκκλησίες που χτίζονται πάνω σε ναούς των εγκαταλελειμμένων αρχαίων αγορών.

Στο χώρο των παλαιών εθνικών ιερών ή γύρω από αυτά μετά την παρακμή ή εγκατάλειψή τους, συχνά χτίζονται μικροί αγροτικού χαρακτήρα οικισμοί που ως λατρευτικό κέντρο τους έχουν μία χριστιανική εκκλησία που αντικατέστησε την προγενέστερη ειδωλολατρική χρήση του χώρου. Τα κτήρια των οικισμών αυτών χτίζονται πρόχειρα με χρήση άφθονου υλικού, διαθέσιμου από τα κατεστραμμένα κτήρια των ιερών.

Αναφορικά με τους αρχιτεκτονικούς τύπους των εκκλησιών που ιδρύονται στη θέση εθνικών ναών και ιερών κυρίαρχη θέση καταλαμβάνουν οι δομικές βασιλικές, κυρίως τρίκλιτες, ικανός είναι ο αριθμός των μονόχωρων ναών.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Οπωσδήποτε η ποσοστόση δεν εκπλήττει. Υπερέχουν οι τρικόλιτες βασιλικές που ήταν ο προτιμώμενος τύπος την εποχή αυτή. Εκείνο που φαίνεται είναι ότι οι μετατροπές αρχαίων ναών δεν έγιναν για να στεγάσουν μικρές εκκλησίες, αλλά μεγάλες βασιλικές, συνεπώς αυτό ήταν ένα μήνυμα θριάμβου. Δεν πρόκειται για «διστακτική» εγκατάσταση, αλλά για σίγουρη και θριαμβευτική.

Οι παράγοντες που ώθησαν τους χριστιανούς στην υιοθέτηση των εθνικών ναών και ιερών υπήρξαν ποικίλοι.

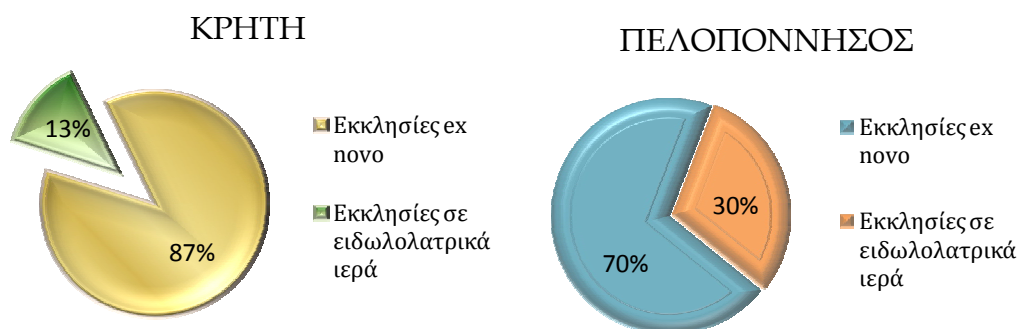
Η εγκατάσταση χριστιανικών εκκλησιών στο χώρο των εθνικών ιερών, συνδέεται σημαντικά με την σταδιακή παρακμή του δημόσιου χώρου που παρατηρείται στις πόλεις της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Πλήθος δημόσιων κτηρίων μεταξύ των οποίων και οι ναοί, περιέρχονται σταδιακά στην δικαιοδοσία της εκκλησίας είτε άμεσα κατόπιν ειδικών αυτοκρατορικών διαταγμάτων, είτε έμμεσα μέσω κρατικών δωρεών προς αυτήν. Έτσι, η διαχείριση των ειδωλολατρικών λατρευτικών χώρων ανήκει πια στην εκκλησία και για το λόγο αυτό το φαινόμενο της μετατροπής ή εγκατάστασης εκκλησιών στο χώρο των αρχαίων ιερών έλαβε εκτεταμένο χαρακτήρα.

Σημαντικές ακόμη παράμετροι υπήρξαν η αδιαφορία εκ μέρους της χριστιανικής αυτοκρατορικής διοίκησης για ανακαίνιση και αποκατάστασή τους, η οικονομική δυσπραγία της παλαιοχριστιανικής περιόδου σε συνδυασμό με τις τρομακτικές καταστροφές που προκάλεσαν οι βαρβαρικές επιδρομές της ίδιας περιόδου, καθώς και το γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις ερειπωμένα κτήρια ενός αρχαίου ιερού λειτούργησαν για τους χριστιανούς ως πηγή έτοιμου οικοδομικού υλικού, το οποίο αντλούσαν σε αφθονία για τη δημιουργία των δικών τους ναών.

Σημαντικό κίνητρο για τη εγκατάσταση της χριστιανικής λατρείας στα πρώην εθνικά ιερά φαίνεται ότι απετέλεσε η μνήμη της ιερότητας τους, η οποία βάρυνε στη συνείδηση των νέων χριστιανών, οι οποίοι σε μια μεταβατική περίοδο συνύπαρξης των δύο θρησκειών, έβρισκαν έναν λατρευτικό χώρο οικείο περιβεβλημένο με ένα νέο χριστιανικό ένδυμα. Την αρχική επιφύλαξη των χριστιανών έναντι των ειδωλολατρικών ναών, οι οποίοι συχνά αντιμετωπίστηκαν ως κατοικητήρια των δαιμόνων, διαδέχτηκε η όλο και αυξανόμενη από τα μέσα του 4^{ου} αι. μ. Χ. τάση υιοθέτησης τους ως χριστιανικών χώρων λατρείας.

Πάντως, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το πλήθος των εκκλησιών που χτίστηκαν ex novo είναι σημαντικά δυσανάλογος προς τον αριθμό των εκκλησιών που υψώθηκαν στο χώρο των άλλοτε ειδωλολατρικών ιερών. Αυτό καταδεικνύει ότι το φαινόμενο, αν και υπήρξε συχνό, παρατηρείται περιορισμένο ως κριτήριο επιλογής για την ίδρυση μιας νέας εκκλησίας.

ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΧΤΙΣΜΕΝΩΝ ΣΕ ΕΘΝΙΚΑ ΙΕΡΑ ΚΑΙ EX NOVO

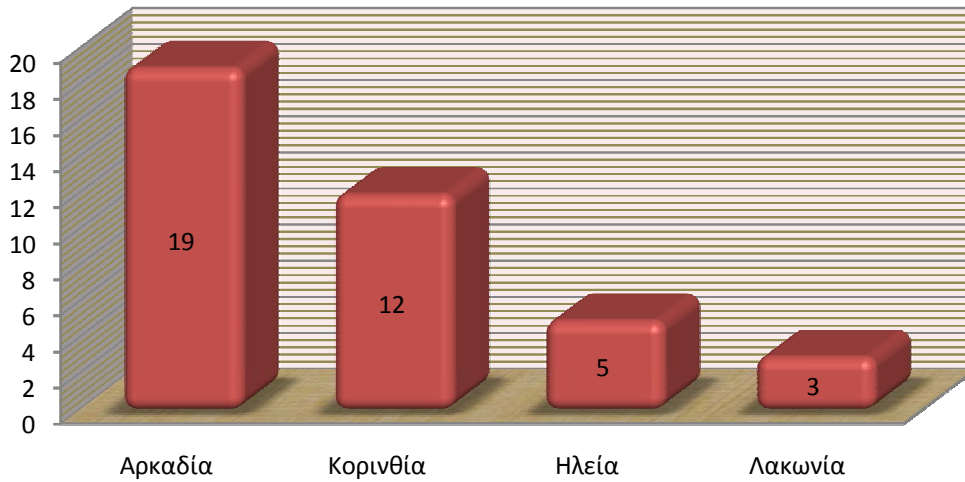

Μια σειρά χρησμών και επιγραφών που εμφανίζεται μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. μ.Χ. σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπως η αναφορά του κειμένου της Θεοσοφίας στην μετατροπή του Παρθενώνα των Αθηνών, και η σχετική επιγραφή της Ικαρίας, αντανακλούν την προσπάθεια της επίσημης Εκκλησίας να οικειοποιηθεί την παλιά θρησκεία επιχειρώντας να εμφανίσει ως ομαλή και δικαιολογημένη την μετάβαση από την ειδωλολατρική στη χριστιανική λατρευτική χρήση των χώρων των αρχαίων ιερών. Αξιοσημείωτο πάντως είναι το γεγονός ότι δεν έχουν σωθεί μέχρι στιγμής παρόμοιες προφητείες από τις ανατολικές επαρχίες. Αυτό πιθανότατα μπορεί να ερμηνευτεί ως ένδειξη πιο ακραίας/εχθρικής στάσης, των χριστιανών έναντι των ειδωλολατρικών ναών στις περιοχές αυτές απ' ό,τι στην Ελλάδα, όπου στο β' μισό του 5^{ου} αι. φαίνεται να επιχειρείται μια προσέγγιση των δυο πολιτισμών.

Άλλωστε, η ίδρυση μιας χριστιανικής εκκλησίας στη θέση ή πλησίον ενός φθίνοντος εθνικού ναού, μέσα στα όρια ενός ειδωλολατρικού ιερού λειτούργησε σαφώς προπαγανδιστικά υπέρ της νέας χριστιανικής θρησκείας, διακηρύσσοντας τον θρίαμβο της Εκκλησίας και ταυτόχρονα την ανεπιστρεπτή παρακμή της ειδωλολατρίας εμπρός στα μάτια των εναπομεινάντων εθνικών, μέσα στην καρδιά των αρχαίων ιερών.

Από την άλλη πλευρά μεταξύ των παραγόντων που συνέβαλαν στην καταστροφή και οριστική εγκατάλειψη των ειδωλολατρικών ιερών, συγκαταλέγονται η εγκατάλειψη ικανού αριθμού ναών ήδη από τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ., οι επιπτώσεις των βαρβαρικών επιδρομών, οι οικονομική δυσπραγία των πόλεων και οι καταστροφικές συνέπειες των σεισμών που παρατηρούνται με ιδιαίτερη συχνότητα και ένταση στον ελλαδικό χώρο. Με οδηγό το έργο του Πausανία επισημάνουμε σημαντικό αριθμό εγκαταλελειμμένων ιερών στην Πελοπόννησο ήδη από τον 2^ο αι. μ.Χ. Το γεγονός αυτό μπορεί να αποδοθεί τόσο στην σταδιακή παρακμή της αρχαίας θρησκείας που αρχίζει να εμφανίζεται ήδη από τα χρόνια αυτά, όσο και στην αδυναμία αποκατάστασης των πληγέντων από διάφορες αιτίες ναών, ήδη από τους ρωμαϊκούς χρόνους. Οπωσδήποτε τα πιο σημαντικά ιερά ευεργετήθηκαν από τους ρωμαίους αυτοκράτορες, ωστόσο, οι ανακαινίσεις και αποκαταστάσεις τους κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, υπήρξαν σαφώς περιορισμένες.

ΕΓΚΑΤΑΛΕΛΕΙΜΜΕΝΟΙ Ή ΕΡΕΙΠΩΜΕΝΟΙ ΝΑΟΙ ΣΤΗΝ
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ ΤΟ 2ο ΑΙ. Μ. Χ. ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟΝ ΠΛΑΥΣΑΝΙΑ

Επιπροσθέτως, τα αυτοκρατορικά διατάγματα φανερώουν τη σπουδή της κεντρικής εξουσίας να ενισχύσει τη Εκκλησία και παράλληλα να αποδυναμώσει την εθνική θρησκεία.

Η έλλειψη πηγών αναφορικά με τη δραστηριότητα των επισκόπων του ελλαδικού χώρου και άλλων ανώτερων κληρικών στη μετατροπή των αρχαίων ναών σε εκκλησίες καθιστά εξαιρετικά δύσκολη τη διερεύνηση του ρόλου τους. Σε μια σημαντική, όμως, επιγραφή από την βασιλική της Παλαιοπόλεως στην Κέρκυρα εγκωμιάζεται ο τοπικός επίσκοπος Ιοβιανός ως καταστροφέας των ειδωλολατρικών ναών της περιοχής. Παρόμοια, πρόσφατα έχει διατυπωθεί η ενδιαφέρουσα υπόθεση ότι η βίαιη καταστροφή των λατρευτικών αγαλμάτων από το ιερό του Δηλίου Απόλλωνα στην Κάλυμνο συνδέεται με τον κτήτορα της χριστιανικής βασιλικής του Χριστού της Ιερουσαλήμ που οικοδομήθηκε σε αυτό. Οι δυο αυτές περιπτώσεις ρίχνουν φώς στο ζήτημα αυτό, αν και οι σχετικές πρωτοβουλίες για τον βίαιο εκχριστιανισμό εθνικών ιερών φαίνεται να υπήρξαν περιορισμένες συγκριτικά με την έξαρση του φαινομένου στην Ανατολή είναι υπαρκτές και στην Ελλάδα. Αυτή η διαπίστωση συνηγορείται και από τον ικανό αριθμό ελληνικών ιερών που καταστράφηκαν βίαια με πρωτοβουλία των χριστιανών, όπως η αρχαιολογική έρευνα μας αποκαλύπτει σταδιακά τις τελευταίες δεκαετίες.

Πάντως, η εγκατάσταση εκκλησιών στους αρχαίους ναούς πραγματοποιείται όταν πια αυτοί έχουν εγκαταλειφθεί εξαιτίας της παρακμής της αρχαίας θρησκείας. Αυθαίρετες επεμβάσεις σε εθνικούς ναούς που βρίσκονταν ακόμη σε λειτουργία δεν φαίνεται να είναι τόσο συχνό φαινόμενο στον ελλαδικό χώρο, όπως συνέβη στις ανατολικές

επαρχίες της αυτοκρατορίας, θέτουν όμως υπό επανεξέταση το παλαιότερο επιχείρημα ότι δεν παρατηρηθήκαν στην Ελλάδα συχνά φαινόμενα μισαλλοδοξίας και βίαιων συγκρούσεων μεταξύ των οπαδών των δύο θρησκειών.

Οι γραπτές πηγές μαρτυρούν ένα πλήθος συστηματικών καταστροφών ειδωλολατρικών ναών σε διαφορετικές περιοχές της αυτοκρατορίας. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται με ιδιαίτερη ένταση κυρίως στις ανατολικές επαρχίες, στη Παλαιστίνη, τη Συρία και αλλού ενώ συχνά επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα των κατά τόπους ανασκαφών.

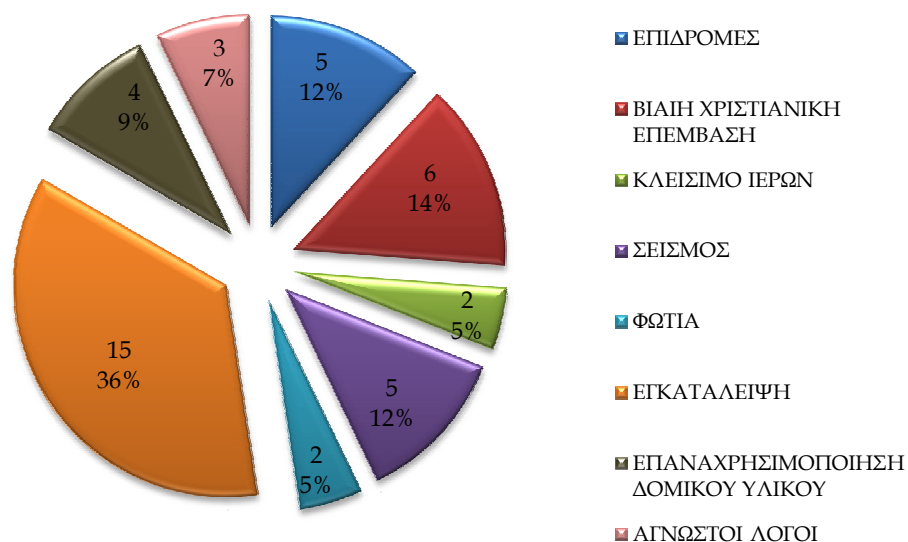
Ωστόσο αναφορικά με τον ελλαδικό χώρο – όπως άλλωστε έχει επισημανθεί και για τους ναούς της ιταλικής χερσονήσου – δεν σημειώνονται τέτοιας έκτασης οργανωμένες προσπάθειες μαζικών καταστροφών.

Δύο βασικοί παράγοντες ευθύνονται για τις περιπτώσεις όπου τεκμηριώνεται μια βίαιη καταστροφή ενός αρχαίου ναού στην περιοχή. Αφ' ενός το κύμα των λεγόμενων «βαρβαρικών επιδρομών» που έπληξε την Ελλάδα καθ' όλη σχεδόν την διάρκεια των παλαιοχριστιανικών χρόνων προκαλώντας βίαιες καταστροφές όχι μόνο στα κτήρια και μνημεία της υπαίθρου και των πόλεων αλλά και στα λατρευτικά οικοδομήματα με βεβαιότητα αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα αφανισμού των εθνικών ιερών. Αφ' ετέρου, οι όλο και περισσότερο αυξανόμενες ανασκαφικές έρευνες σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου σταδιακά αποκαλύπτουν ένα σημαντικό αριθμό στοιχείων που υποδεικνύουν με σαφήνεια βίαιες χριστιανικές επεμβάσεις στα ειδωλολατρικά ιερά. Συστηματικές καταστροφές λατρευτικών οικοδομημάτων και αντικειμένων, όπως στην Παλαιόπολη της Κέρκυρας, στο ιερό της Αφροδίτης Ερυκίνης στην Πελοπόννησο, στη Δωδώνη, στον Ραμνούντα και αλλού δεν αφήνουν περιθώρια αμφιβολίας ότι προκλήθηκαν από τους χριστιανούς.

Ωστόσο, οι περιπτώσεις αυτές αν και υπαρκτές φαίνεται να είναι περιορισμένες σε σύγκριση με άλλες περιοχές της βυζαντινής επικράτειας. Όπως και αλλού σημειώθηκε, στους παράγοντες που συνέβαλαν στον περιορισμό του φαινομένου αναφορικά με την Ελλάδα περιλαμβάνονται ο σεβασμός και η εκτίμηση της καλλιτεχνικής αξίας των αρχαίων οικοδομημάτων που παρέμενε έντονος λόγω και της επιβίωσης του ειδωλολατρικού στοιχείου καθ' όλη τη παλαιοχριστιανική περίοδο στην περιοχή καθώς και η περιορισμένη εξάπλωση του μοναχισμού σε ολόκληρη τη βαλκανική χερσόνησο.

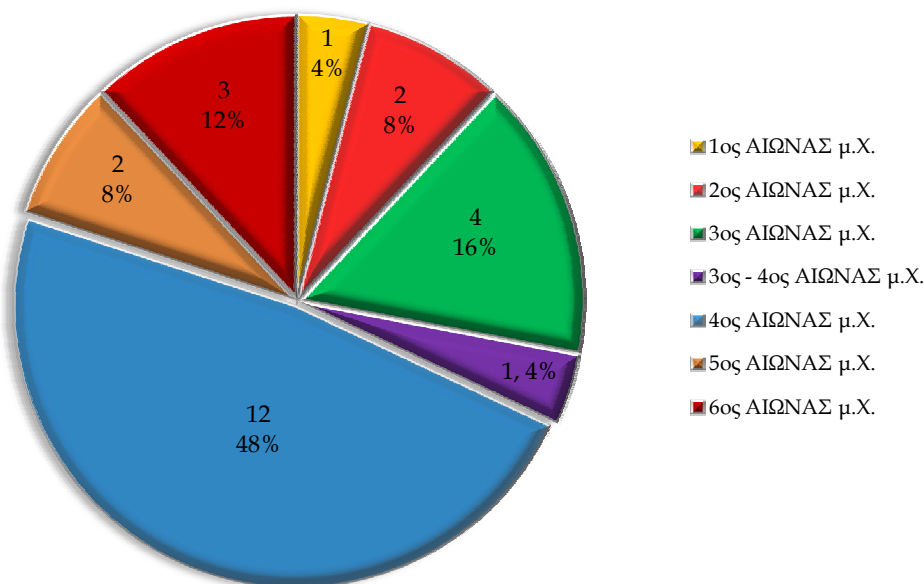
Πάντως, θα πρέπει με έμφαση να σημειωθεί ότι η σοβαρότατη έλλειψη σχετικών γραπτών πηγών και αγιολογικών κειμένων που να αφορούν την περιοχή αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα στο να διαμορφωθεί μια σαφέστατη εικόνα σχετικά με τις καταστροφές των ειδωλολατρικών περιοχών στην Ελλάδα. Το κενό αυτό αναπληρώνεται σημαντικά από τα πορίσματα των αρχαιολογικών ανασκαφών που συχνά, όμως, δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για το θέμα. Τόσο η αμελής αντιμετώπιση των χριστιανικών καταλοίπων από τους κλασικούς αρχαιολόγους παλαιότερα και η συστηματική απογύμνωση των κτηρίων από τα δομικά τους στοιχεία για την επαναχρησιμοποίησή τους σε άλλα νεότερα κτίσματα, όσο και η εγγενής δυσκολία να αναγνωριστούν τα πραγματικά αίτια μιας ανασκαφικής εικόνας καταστροφής, αν δηλαδή πρόκειται για αποτελέσματα φυσικών φαινομένων, όπως ένας σεισμός, ή ανθρωπινων ενεργειών όπως μια εχθρική εισβολή ή μια εκούσια καταστροφική δραστηριότητα εκ μέρους των χριστιανών, δύσκολα μπορούν να αποκαλύψουν τις αληθινές αιτίες των καταστροφών αυτών.

ΑΙΤΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΩΝ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΩΝ ΝΑΩΝ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΟΠΟΙΩΝ ΧΤΙΣΤΗΚΑΝ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ

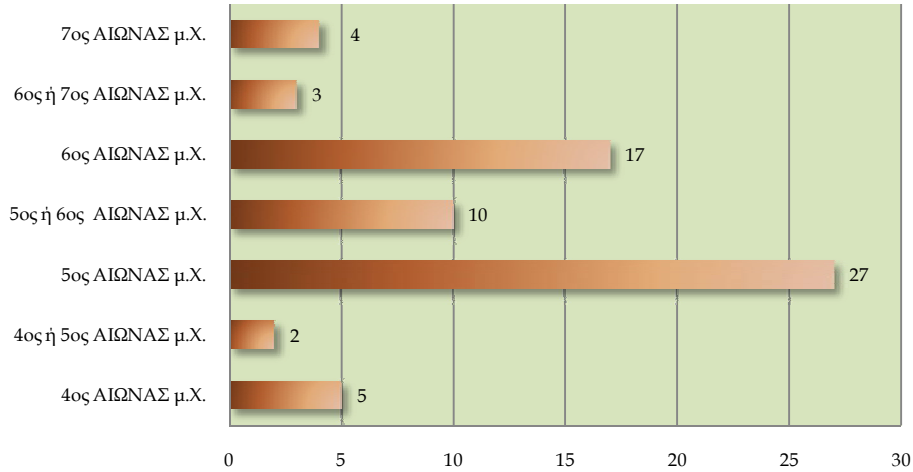

Για τους ίδιους ακριβώς λόγους είναι εξαιρετικά δύσκολο να προσδιοριστεί και ο ακριβής χρόνος εγκατάλειψης ή καταστροφής ενός αρχαίου ιερού καθώς και της εγκατάστασης της χριστιανικής λατρείας σε αυτό. Οι παλαιότερες εγκαταστάσεις χριστιανών σε εθνικούς λατρευτικούς χώρους χρονολογούνται ήδη από τον 4^ο αι. μ.Χ. Πάντως στον ελλαδικό χώρο φαίνεται ότι οι άμεσες μετατροπές μπορούν να προσδιοριστούν από τις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αι. μ.Χ. ενώ την ίδια περίοδο σταδιακά πληθαίνουν οι εκκλησίες που καταλαμβάνουν τα αστικά ιερά και τα ιερά της υπαίθρου. Η πλειονότητα των νέων εκκλησιών που ιδρύονται στη θέση των αρχαίων ιερών με βάση κυρίως επιγραφικά, νομισματικά και στυλιστικά δεδομένα χρονολογείται στον 5^ο και 6^ο αι. μ.Χ., ενώ η εγκατάλειψη των ειδωλολατρικών ναών φαίνεται ότι σε μεγάλο βαθμό έχει συντελεστεί στις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. Σε κάθε περίπτωση φαίνεται να παρεμβάλλεται κάποιο διάστημα μεταξύ της διακοπής της εθνικής λατρείας στα ειδωλολατρικά ιερά και της εγκατάστασης των χριστιανών σε αυτά.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΩΝ ΝΑΩΝ ΠΟΥ ΥΙΟΘΕΤΗΘΗΚΑΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥΣ

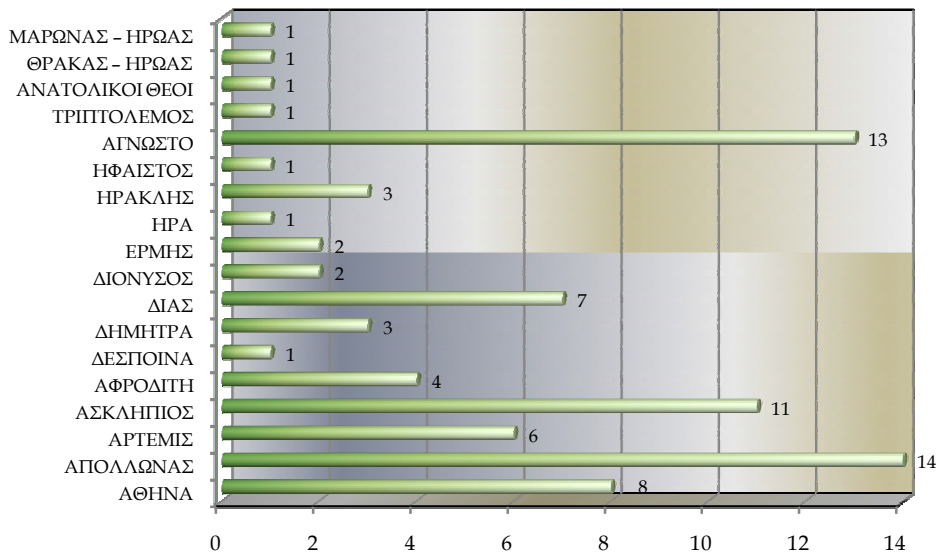

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΕΤΑΤΡΟΠΩΝ

Η διαδοχή των θεών της ειδωλολατρίας από τους χριστιανούς αγίους κατά την εγκατάσταση της χριστιανικής λατρείας μέσα στα αρχαία ιερά υπήρξε σημαντικός παράγοντας για την επιλογή της υιοθέτησης των εθνικών ιερών από τους χριστιανούς. Πρόκειται πάντως για ένα πολυσύνθετο ζήτημα που συναρτάται όχι μόνο με την επιλογή του ονόματος του επωνύμου αγίου της νέας εκκλησίας και τη σχέση του προς τις ιδιότητες της εθνικής θεότητας που αντικατέστησε αλλά και τις τοπικές ιδιαιτερότητες της χριστιανικής κοινότητας που αυτή θα εξυπηρετούσε. Το στοιχείο της επιθυμίας για συνέχιση της χρήσης του λατρευτικού χώρου και στους επόμενους αιώνες μαρτυρείται και από την ίδρυση μεσοβυζαντινών εκκλησιών στη θέση των παλαιοχριστιανικών βασιλικών που είχαν υψωθεί στο χώρο των αρχαίων ιερών.

**ΝΑΟΙ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΩΝ ΘΕΩΝ ΠΟΥ ΥΙΟΘΕΤΗΘΗΚΑΝ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥΣ**

Με το ζήτημα της μετατροπής των ειδωλολατρικών ναών σε εκκλησίες συνδέεται άμεσα μια σειρά ειδικών θεμάτων που φωτίζουν περαιτέρω επιμέρους εκφάνσεις του φαινομένου.

Τα αγάλματα και οι γλυπτές συνθέσεις των εθνικών ναών για μακρά περίοδο αντιμετωπίστηκαν από τους χριστιανούς ως κατοικητήρια των δαιμόνων. Για το λόγο αυτό συχνά παρατηρείται μια διαδικασία εξαγνισμού τους πριν την επαναχρησιμοποίησή τους ως οικοδομικό υλικό ή την εναπόθεση και απόκρυψή τους σε αγωγούς και φρεάτια αν η καταστροφή τους δεν υπήρξε ολική ή δεν χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή ασβέστη. Στη διαδικασία αυτή περιλαμβάνονταν ο ακρωτηριασμός μελών των άκρων και των γεννητικών οργάνων και το σφράγισμά τους με το σημείο του σταυρού ως πράξη αποκαθέρωσης και εξαγνισμού τους.

Ωστόσο, γρήγορα ιδιαίτερα στους πνευματικούς κύκλους της πρωτεύουσας είναι φανερό η εκτίμηση της καλλιτεχνικής αξίας των γλυπτών ως έργων τέχνης, τα οποία συγκεντρώνονταν από όλες τις επαρχίες της αυτοκρατορίας σε περίφημες ιδιωτικές συλλογές της Κωνσταντινούπολης που δημιουργήθηκαν για την προστασία τους. Κοντά στα παραπάνω σε πολλές πόλεις διαπιστώνεται ο σεβασμός απέναντι σε αγάλματα τοπικών ηρώων - πατρώνων των περιοχών στα οποία φαίνεται να αναγνωρίζονται ιδιαίτερες αποτροπαϊκές ιδιότητες.

Σημαντική θέση μεταξύ των εθνικών ιερών της ύστερης Αρχαιότητας κατείχαν τα Ασκληπιεία. Η λατρεία του Ασκληπιού επεβίωσε ισχυρή και κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο και ήλθε σε

ευθεία σύγκρουση με τη νέα χριστιανική θρησκεία. Η αντιπαράβολή των προσώπων του Σωτήρα Χριστού και του θεραπευτή θεού Σωτήρα των εθνικών Ασκληπιού αντικατοπτρίζεται και στη τύχη των θεραπευτικών ιερών κατά την περίοδο εξάπλωσης του χριστιανισμού. Στην Ελλάδα που ως επί το πλείστον παρατηρείται μια σχετικά ομαλή και ειρηνική συνύπαρξη των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων τα ιερά του Ασκληπιού ακολούθησαν την μοίρα των άλλων εθνικών ιερών μέσα στα πλαίσια της παρακμής της ειδωλολατρίας και της επικράτησης του χριστιανισμού κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Τα φαινόμενα θρησκευτικών συγκρούσεων και βίαιων καταστροφών που είναι δυνατό να τεκμηριωθούν μέσα στα Ασκληπιεία υπήρξαν περιορισμένα και η εγκατάσταση της χριστιανικής λατρείας στην περιοχή τους συντελέστηκε μόνο μετά την οριστική εγκατάλειψή τους από τους ειδωλολάτρες. Άλλωστε αυτό μαρτυρείται και από την διαδοχή της λατρευτικής χρήσης του χώρου από τους χριστιανούς και την αντικατάσταση της λατρείας του Ασκληπιού από τον Σωτήρα Χριστό και την τιμή προς τους ιαματικούς Αναργύρους Κοσμά και Δαμιανό.

Ιδιαίτερης σημασίας υπήρξαν, επίσης, τα μαντικά ιερά. Τόσο βαρβαρικές επιδρομές και βίαιες καταστροφές όσο και δημογραφικοί και τοπογραφικοί παράγοντες συνέβαλαν στη παρακμή και εγκατάλειψη των περίφημων μαντείων της αρχαιότητας ιδιαίτερα κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Όσον αφορά τον ελλαδικό χώρο σε τουλάχιστον δύο περιπτώσεις έχουν επισημανθεί βίαιες καταστροφές των «ιερών της πρόγνωσης». Το θεσπρωτικό ιερό της Δωδώνης και το μαντικό ιερό της Αφροδίτης Ερυκίνης στην Πελοπόννησο στιγματίστηκαν από εκτεταμένες καταστροφές λατρευτικών χώρων και αντικειμένων που υποδεικνύουν ως υπευθύνους τους χριστιανούς των περιοχών αυτών, παρά το γεγονός ότι κατά καιρούς οι καταστροφές αυτές αποδόθηκαν στις βίαιες επιδρομές των Βησιγόθων στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ.

Τέλος, εκεί που καθρεπτίζεται με τον καλύτερο τρόπο η τύχη των αρχαίων ελληνικών ιερών κατά την Ύστερη Αρχαιότητα είναι στην τελική φάση της ιστορικής διαδρομής των τριών σπουδαιότερων πανελλήνιων ιερών: της Ολυμπίας, των Δελφών και της Δήλου. Και στις τρεις αυτές αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις ένας χριστιανικός οικισμός εγκαθίσταται στην περιοχή των αρχαίων ιερών ενώ χριστιανικές βασιλικές υψώνονται σε καίρια σημεία των πρώην κραταίων εθνικών ιερών.

Στην Ολυμπία που αποδείχτηκε σθεναρό κέντρο αντίστασης της παλαιάς θρησκείας σημειώνονται σημαντικές προσπάθειες ανανέωσης των κτηρίων του ιερού ήδη από τον 2^ο αι. μ.Χ. έως και τα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες οργανώνονται κανονικά έως και τα τέλη του

4^{ου} αι., ενώ ο πρώτος χριστιανικός οικισμός, αγροτικού και βιοτεχνικού χαρακτήρα, εγκαθίσταται στο ιερό κατά το πρώτο μισό του 5^{ου} αι., οπότε και μετατρέπεται σε χριστιανική βασιλική το λεγόμενο «εργαστήριο του Φειδία» που την ρωμαϊκή περίοδο λειτούργησε ως «Πάνθεον». Η πρωτοβουλία αυτή σαφώς με προπαγανδιστικό περιεχόμενο εκ μέρους των χριστιανών δεν συνοδεύτηκε ωστόσο από βίαιες καταστροφές του ναού του Ολυμπίου Διός ή άλλων λατρευτικών κτισμάτων που παρέμειναν σεβαστά έως και την κατάρρευση του ναού από σεισμό πιθανότατα τον 6^ο αι. μ.Χ.

Παρόμοια, το δελφικό ιερό στη Φωκίδα ευεργετήθηκε κατ' επανάληψη από την αυτοκρατορική εξουσία με γενναίες χορηγίες και υπέστη σημαντικές ανακαινίσεις κτηρίων του τόσο κατά την εποχή των Αντωνίνων και των Σεβήρων όσο και κατά την βασιλεία του τελευταίου εθνικού αυτοκράτορα Ιουλιανού. Την σταδιακή παρακμή του μαντικού ιερού του Απόλλωνα διαδέχτηκε η άνθηση ενός σημαντικού χριστιανικού οικισμού, της «ιερής πόλης των Δελφών», που απλώθηκε σε κοντινή απόσταση προς το ναό του θεού του Φωτός με σεβασμό προς τα υφιστάμενα λατρευτικά κτίσματα που κύρια χαρακτηριστικά του υπήρξαν η οικονομική ευμάρεια, το ζωηρό πολιτιστικό αισθητήριο, η πολυτέλεια και μια βαθιά αίσθηση πολιτικής αυτοσυνειδησίας και αγάπης για την παράδοση. Η πόλη αναβιβάσθηκε σε επισκοπή και κοσμήθηκε με ικανό αριθμό χριστιανικών εκκλησιών που διατρέωναν σε κάθε περίπτωση τον θρίαμβο της χριστιανικής εκκλησίας επί των αρχαίων εθνικών ιερών.

Όταν κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους η πάλαι κοσμοπολίτικη και σφύζουσα από εμπορική δραστηριότητα Δήλος βρέθηκε στο περιθώριο των διεθνών εμπορικών δρόμων, ύστερα και από τις πολυάριθμες καταστροφές που κατά καιρούς υπέστη, ένας χριστιανικός οικισμός με ταπεινά, ως επί το πλείστον, κτίσματα εγκαταστάθηκε στο χώρο του φημισμένου ιερού του Απόλλωνα. Οι χριστιανικές εκκλησίες της επισκοπής της Δήλου αν και αρκετές δεν μπόρεσαν ποτέ να συγκριθούν με την επιβλητική εικόνα των εγκαταλελειμμένων κτηρίων του παρηκμασμένου αρχαίου ιερού που στέκουν ακόμη ολόρθα μαρτυρώντας την ακτινοβολία του πάλαι ποτέ ιερού νησιού του Απόλλωνα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄
ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Στο Παράρτημα Α' της παρούσας μελέτης παρατίθεται ο αναλυτικός κατάλογος των υπό εξέταση μνημείων του ελλαδικού χώρου, ηπειρωτικού και νησιωτικού. Τα μνημεία ταξινομούνται ανά γεωγραφικό διαμέρισμα και νομό. Κάθε αναφερόμενο μνημείο παρουσιάζεται μέσα από ένα συνοπτικό υπόμνημα που δίνει έμφαση στη θέση της χριστιανικής βασιλικής σε σχέση με τον προϋπάρχοντα εθνικό ναό ή ιερό, στους λόγους παρακμής ή καταστροφής των ειδωλολατρικών ναών, στη χρονολογία καταστροφής των αρχαίων ιερών και οικοδόμησης των χριστιανικών εκκλησιών. Γίνεται επίσης αναφορά στις αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις που υπέστη το προγενέστερο κτίσμα κατά την μετατροπή του σε εκκλησία καθώς και στον αρχιτεκτονικό τύπο των χριστιανικών ναών που υψώθηκαν στη θέση των παλαιών εθνικών ιερών. Στο τέλος κάθε υπομνήματος παρατίθεται η κατά μνημείο σχετική βιβλιογραφία.

Εκτός από τον κύριο κορμό των παρατιθέμενων μνημείων στο τέλος του καταλόγου επισυνάπτεται ένα συμπληρωματικό κεφάλαιο στο οποίο αναφέρονται μνημεία, όπου λόγω της ύπαρξης μεμονωμένων αρχιτεκτονικών μελών σε αυτά, πιθανολογείται ότι χριστιανικές εκκλησίες διαδέχτηκαν προγενέστερα αρχαία ιερά. Οι περιπτώσεις αυτές αποτελούν απλές υποθέσεις των ανασκαφών και αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη, γι' αυτό και ταξινομούνται χωριστά, καθώς δεν είναι ανασκαφικά επιβεβαιωμένες.

Κατάλογος Μνημείων

Ηπειρωτική Ελλάδα

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

Νομός Αργολίδας

1. Αργος, Ακρόπολη Ασπίδας (Αρχαία Δειράς): Ιερό Απόλλωνος Δειραδιώτη ή Πυθίου και Ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς (Εικ. 1)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Ο Ναός του Απόλλωνα Πυθίου στο Άργος είχε εγκαταλειφθεί οριστικά στις αρχές του 5^{ου} αιώνα μ.Χ. Τα ερείπια του αρχαίου ναού κατεδαφίστηκαν ολοκληρωτικά κάποιες δεκαετίες αργότερα όταν ιδρύθηκε στην ίδια θέση μια επισκοπική εκκλησία.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Προ του 5^{ου} αι. μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Νοτιοανατολικά του βωμού του αρχαίου ιερού του Απόλλωνα.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική με προσαρτημένο σε αυτή βαπτιστήριο. Μετά την καταστροφή της, λίγα χρόνια αργότερα, τη διαδέχτηκε μια νέα βασιλική που ανοικοδομήθηκε στην ίδια θέση τον 6^ο αι. μ.Χ. Στη βυζαντινή περίοδο (10ος αιώνας μ.Χ.) αντικαταστάθηκε από μια ακόμη μεγαλύτερων διαστάσεων βασιλική.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Vollgraff, *Le sanctuaire*, σ. 85-105. Όρλάνδος, *Η ξυλόστεγος*, σ. 207-210, 531. Ανταμέα, *Le Péloponnèse*, σ. 172. Α. Οικονόμου, Παλαιοχριστιανικό Άργος (5^{ος} - 7^{ος} αι.), *Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων (Αθήνα 1990), σ. 60. Η ίδια, Το Άργος από τον 4^ο στον 7^ο αιώνα, *Δέκατο Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων (Αθήνα 1997), σ. 51. Α. Μπανάκα - Δημάκη - Α.

Παναγιωτοπούλου - Α. Οικονόμου, Το Άργος κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο: σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων, στο Α. Pariente, G Touchais (επιμ.) *Άργος και Αργολίδα, Τοπογραφία και Πολεοδομία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα-Άργος 28/4-1/5 1990*, (Ελληνογαλλικές έρευνες 3), (Αθήνα-Παρίσι 1998), σ. 331. Caraher, *Church, society*, σ. 376.

2. Άργος, Αρχαία Αγορά: Ναός Απόλλωνος Λυκείου

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Ο ναός πυρπολήθηκε κατά την επιδρομή των Ερούλων το 267 μ.Χ. και δεν ξαναχτίστηκε ποτέ.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: 267 μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση του ναού του Απόλλωνα Λυκείου.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 4^{ος} αι. μ.Χ. (κατά τη βασιλεία του Μ. Κωνσταντίνου).

Βιβλιογραφία: Vollgraff, *Le sanctuaire*, σ. 102. Foschia, *Le reutilization*, σ. 425, 431.

3. Επίδαυρος: Ιερό Ασκληπιού (Εικ. 2)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Επιδρομή Βησιγόθων.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: 397 μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Ανατολικά των προπυλαίων του ιερού του Ασκληπιού.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Πεντάκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος, βαπτιστήριο και προσκτίσματα.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: α' μισό 5^{ου} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Καββαδία, Το ιερόν, σ. 23. Π. Καββαδίας, *ΠΑΕ* (1916), σ. 39-41. Ο ίδιος, *ΑΕ* (1918), σ. 172-195. Ο ίδιος, *ΑΑ* 13 (1923), σ. 305-306. Γ. Σωτηρίου, *ΠΑΑ* 4 (1929), σ. 91-95. Ο ίδιος, *Αί παλαιοχριστιανικά*, σ. 198-201. Όρλάνδος, *Η ξυλόστεγος*, σ. 50-51, 98-101, 106, 125, 125-130, 140, 154-155, 162, 175-179, 202, 400, 401, 570. Avraméa, *Le Péloponnèse*, σ. 177. Krautheimer, *Tripartite Transept*, σ. 421. R. Krautheimer, *Studies in Early Christian, Medieval and Renaissance Art* (New York 1969), σ. 61. Krautheimer, *Architecture*, σ. 91. Caraher, *Church, society*, σ. 381.

4. Ερμιόνη, θέση Μπίστη, αρχαϊκός ναός (Εικ. 3)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση υστεροαρχαϊκού ναού.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Βασιλική επί αρχαίου ναού.

Βιβλιογραφία: Α. Φιλαδελφεύς *ΠΑΕ* 1909, σ. 172-184. Μ. Η. McAllister, *A Temple at Hermione, Hesperia* 38 (1969), σ. 169-185. Caraher, *Church, society*, σ. 385.

Νομός Αρκαδίας

5. Αρκαδικός Ορχομενός, θέση Αγιάνης Λεβιδίου, Ναός Άρτεμης (Εικ. 4)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Πάνω σε ναό της Άρτεμης.

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Επιδρομή Σλάβων (:).

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη ή πεντάκλιτη βασιλική.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 6^{ος} αι. μ.Χ. Κατά τις ανασκαφές βρέθηκε νόμισμα Ιουστίνου Β'.

Άλλα στοιχεία: Τα πορίσματα των ανασκαφών δεν έχουν δημοσιευθεί εκτός από σύντομες αναφορές στα χρονικά.

Βιβλιογραφία: Blumm, Plassart, *Orchomène*, σ. 71-88. Κόντη, *Συμβολή*, σ. 114. A. Pariente, *BCH* 114 (1990), σ. 739. Ανραμέα, *Le Péloponnèse*, σ. 178. Η ίδια, *Νομίσματα*, σ. 63, αρ. 24. Caraher, *Church, society*, σ. 368.

6. Καφρές, κοινότητα Χωτούσας Μαντινείας: Βασιλική επί αρχαίου ναού.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση αρχαίου ναού του 3^{ου} / 2^{ου} αι. π.Χ.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική. Στην ανοικοδόμηση της βασιλικής έχει χρησιμοποιηθεί υλικό από τον αρχαίο ναό.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Τέλη 5^{ου}/αρχές 6^{ου} αι. Γύρω από την εκκλησία έχουν ανασκαφεί τάφοι της πρωτοβυζαντινής περιόδου, πιθανότατα σύγχρονοι με αυτήν.

Βιβλιογραφία: Θ. Γ. Σπυρόπουλος, *ΑΔ* 37 (1982), Β1, σ. 115-116. G. Touchais, *BCH* 107 (1983), σ. 767. Ο ίδιος, *BCH* 108 (1984), σ. 768. A Pariente, *BCH* 114 (1990), σ. 739. Ανραμέα, *Le Péloponnèse*, σ. 178. Κόντη, *Συμβολή*, σ. 118-120. Σπυρόπουλος, *Αρχαία Αρκαδία*, σ. 37. Caraher, *Church, society*, σ. 363.

7. Λυκοσοῦρα: Ἱερό Δέσποινας (Εικ. 5, 6, 7)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Κοντά στο πέρας της αρχαίας στοάς του αρχαίου ιεροῦ. Ἡ δυτική πλευρά του χριστιανικοῦ ναοῦ βαίνει ἐπὶ του ανατολικοῦ τοίχου της αρχαίας στοάς.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μονόχωρη βασιλική. Μια ἄλλη εἰσοδος υπήρχε στη βόρεια πλευρά του ναοῦ ἡ οποία στεγαζόταν με δικιδόνιο προστώο που φανερώνει ἐπιδράσεις ἀπὸ τις βασιλικές της Συρίας.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Γύρω ἀπὸ την βασιλική βρέθηκαν χριστιανικοὶ τάφοι του 5^{ου} ἢ 6^{ου} αἰῶνα που πρέπει να εἶναι σύγχρονοι με αὐτή.

Βιβλιογραφία: Β. Λεονάρδου, *Ἀνασκαφαὶ τοῦ ἐν Λυκοσοῦρα ἱεροῦ τῆς Δεσποίνης*, ΠΑΕ 1896, σ. 100, 119-120, πίν. 1V. Κ. Κουρουνιώτης, ΠΑΕ 1916, σ. 121. Ὁρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος*, σ. 448, Τραυλός, *Ἡ παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 313. Caraher, *Church, society*, σ. 366.

8. Τεγέα, Αρχαία Αγορά: Ναός Απόλλωνα (:)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση του αρχαίου ναοῦ του Απόλλωνα.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} ἢ ἄ τέταρτο 6^{ου} αἰ.

Ἄλλα στοιχεία: Καταστράφηκε κατὰ τις ἀνασκαφές της αρχαίας πόλης στα τέλη του 19^{ου} αἰ. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: V. Bérard, *BCH* 17 (1893), σ. 12. Pallas, *Monuments*, σ. 181, αρ. 89C. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα* II, σ. 77-80, αρ. 20. Α. Κ. Ὁρλάνδος, *ABME* 12 (1973), σ. 9-11. Ν. Δ. Μωραΐτου, *Ἱστορία της Τεγέας* (Ἀθήνα 1932), σ. 212. Α. Κ. Ὁρλάνδος, *ABME* 12 (1973), σ. 9-11, 20-22. Κόντη, *Συμβολή*, σ. 117. Σπυρόπουλος, *Αρχαία Ἀρκαδία*, σ. 24. Caraher, *Church, society*, σ. 370.

9. Τεγέα: Αρχαῖκό ἱερό πλησίον εκκλησίας Αγ. Ἰωάννη Προβαντηνοῦ (Εικ. 8)

Λόγοι καταστροφῆς εἰδωλολατρικοῦ ναοῦ: Εγκατάλειψη.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Βασιλική χτισμένη πάνω στα ερείπια αρχαῖκού ιεροῦ.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις:

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Μέσα του 4^{ου} αἰ. μ.Χ. Σε τμήμα ἀπὸ τον ἄμβωνα της βασιλικῆς ἀναφέρεται το ὄνομα του ἐπισκόπου Ὠφελίμου

που γνωρίζουμε ότι έλαβε μέρος στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας (351 μ.Χ.). Ο Δ. Πάλλας χρονολογεί τα γλυπτά λίγο υστερότερα.

Βιβλιογραφία: V. Bérard, *BCH* 17 (1893), σ. 2. Ο ίδιος, *BCH* 46 (1922), σ. 504. Α. Κ. Ορλάνδος, *ABME* 12 (1973), σ. 8-9, 97-101. Pallas, *Monuments*, σ. 181, αρ. 89B. Caraher, *Church, society*, σ. 370.

10. Τεγέα: Ναός Αλέας Αθηνάς (Εικ. 9, 10)

Λόγοι καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Διατάγματα Θεοδοσίου Α' και Θεοδοσίου Β'. Χριστιανοί. Επιδρομές Γότθων. Σεισμός.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση του αρχαίου ναού της Αθηνάς.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική. Οι χριστιανοί αρχιτέκτονες χρησιμοποίησαν τους εξωτερικούς τοίχους του αρχαίου τεμένους και προσέθεσαν στυλοβάτες που φέρουν σταυρούς, οι οποίοι θα υποστήριζαν τις εσωτερικές κιονοστοιχίες της εκκλησίας.

Βιβλιογραφία: Α. Κ. Ορλάνδος, *ABME* 12 (1973), σ. 7-8, 90-91, 99-100. Pallas, *Monuments*, σ. 180, αρ. 89A. E. Østby, *The archaic Temple of Athena Alea at Tegea*, *AAA* 17 (1984), σ. 118-124. Ο ίδιος, *The archaic temple of Athena Alea at Tegea*, *OpuscAth* 16 (1986), σ. 75-77. Caraher, *Church, society*, σ. 371.

Νομός Αχαΐας

11. Αρχαία Τριταία, Ακρόπολη: Βασιλική επί αρχαίου ναού

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Πιθανότατα πάνω σε αρχαίο ναό.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική.

Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκόστας, *Τρεις παλαιοχριστιανικά βασιλικά εν Αχαΐα*, *Πελοποννησιακά* 62 (παράρτ.), σ. 371-374. Ανγραμέα, *Le Péloponnèse*, σ. 199. Caraher, *Church, society*, σ. 354.

Νομός Ηλείας

12. Ολυμπία: Ιερό Διός, «Εργαστήριο» Φειδία/ Πάνθεον (Εικ. 11, 12)

Λόγοι καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Σεισμός.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: 552 μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Μετασκευή σε εκκλησία του λεγόμενου Εργαστηρίου του Φειδία (Πάνθεον), πλησίον ναού του Διός και εκτός του ιερού περιβόλου.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική. Αρχαίο δομικό υλικό σε δεύτερη χρήση.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: α' μισό 5^{ου} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Mallwitz, *Olympia*, σ. 264-266. Mallwitz, Schiering, *Die Werkstatt*, σ. 16-73. Adler, *Die byzantinische*, σ. 93-105, εικ. LXVII-LXX. Adler, *Topographie*, σ. 93-105. Π. Βελισσαρίου, Σχόλιον εις επιγραφήν Ολυμπίας, *Πρακτικά του 1^{ου} Συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών* (Αθήνα 1980) (*Πελοποννησιακά*, Συμπλ. 8), σ. 159-166. Σωτηρίου, *Αί παλαιοχριστιανικαί*, σ. 172-173. Όρλάνδος, *Η ξυλόστεγος*, σ. 144-145, 151, 251, 257, 264, 401, 510, 513, 516, 525-526, 543, 555. Α. Λαμπροπούλου, *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Μελετήματα 13* (1991), σ. 288. Α. Μουτζάλη, *Πρακτικά του Ηλειακού Πνευματικού Συμποσίου*, Αθήνα 1996, σ. 265-266. Lambropoulou, *Le Péloponnèse*, σ. 95-113. Αραπογιάννη, *Ολυμπία*, σ. 143-148. Δ. Ηλιόπουλος, *Ήλις και Ολυμπία κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες (4^{ος} - 6^{ος} αι. μ.Χ.)*, *Ηλειακή Πρωτοχρονιά 6* (Αμαλιάδα 2006), σ. 161-162. Caraher, *Church, society*, σ. 435.

Νομός Κορινθίας

13. Αρχαία Σικυών, οροπέδιο Βασιλικού: Ναός Άρτεμης(ς)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση αρχαίου πόρινου δωρικού ναού, ίσως της Άρτεμης, του 4^{ου} π.Χ. αιώνα.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Βασιλική.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Ένας δόμος της στοάς του αρχαίου ναού και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη όπως σφόνδυλοι κιόνων, κιονόκρανα, που φέρουν σταυρούς χαραγμένους επ' αυτών και αποσπασματικά σωζόμενες επιγραφές.

Βιβλιογραφία: Α. Φιλαδελφεύς, *ΑΔ 10* (1926), σ. 46-50. Α. Όρλάνδος, *ΠΑΕ 1933*, σ. 81-90. Ο ίδιος, *ΠΑΕ 1937*, σ. 94-96. G. Touchais, *BCH 109* (1985), σ. 773. Κ. Κρυστάλλη - Βότση, *ΠΑΕ 1984*, σ. 241-242. Η ίδια, *ΠΑΕ 1987*, σ. 66. Η ίδια,

ΠΑΕ 1988, σ. 30-31. G. Touchais, *BCH* 113 (1989), σ. 598. Avraméa, *Le Péloponnèse*, σ. 170. Caraher, *Church, society*, σ. 467.

14. Κεγχρεαί: Ναός Ίσιδας (Εικ. 13)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Σεισμός.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: 365 μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Ο Ναός της Ίσιδας που εντοπίζεται στην εξωτερική νοτιοδυτική πλευρά του λιμανιού, αντικαταστάθηκε από μία Βασιλική στα νότια της οποίας χτίστηκε ένα μικρό παρεκκλήσι ως Ναός της πηγής.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Δυσκολία στην αναγνώριση του αρχιτεκτονικού τύπου της εκκλησίας. Ο Δ. Πάλλας αναφέρει ότι πρόκειται για μονόκλιτη βασιλική με νάρθηκα και εξωνάρθηκα, ενώ ο W. Caraher θεωρεί το κτίσμα πεντάκλιτη βασιλική με αψίδα στα ανατολικά.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Τέλος του 4^{ου} αι. μ.Χ. Μεταξύ των ετών 365 και 375.

Άλλα στοιχεία: Αμφιβολίες παραμένουν ως προς την αναγνώριση της χρήσης του προγενέστερου της εκκλησίας οικοδομήματος, καθώς ο Rothaus έχει υποστηρίξει πρόσφατα ότι το κτήριο που διαδέχτηκε η χριστιανική εκκλησία δεν αποτελούσε ναό της Ίσιδας αλλά φιλοσοφική σχολή.

Βιβλιογραφία: Γ. Λαμπάκης, *Χριστιανικά Κεγχρεαί, Miscellanea di Archaeologia, Storia e Filologia dedicate a prof. Antonio Salinas* (Palermo 1907), σ. 71-80. Α. Ορλάνδος, *AAA* 10 (1935), σ. 55-57. R. L. Scranton, E.S. Ramage, *AD* 20 (1965), B1, σ. 145, 151-152. Οι ίδιοι, *AD* 22 (1967), B1, σ. 187. Οι ίδιοι, *Hesperia* 36 (1967), σ. 152-158. Adamscheck, *Kenchreai* III, σ. 63-92, Hohlfelder, *Kenchreai* IV, 82-140. Williams, *Kenchreai* V, σ. 69-88. Avraméa, Kyrkou, *Inventaire topographique*, σ. 42-43, Pallas, *Monuments*, σ. 171-172. Scranton, Shaw, Ibrahim, *Kenchreai*, σ. 64-67, 71-72, 102-107. Gregory, *Intensive Archaeological Survey and its Place in Byzantine Studies, Byzantine Studies* 13 (1986), σ. 161-164, Δ. Πάλλας, *ΕΕΒΣ* 47 (1987-89), σ. 295-309. Avraméa, *Le Péloponnèse*, σ. 167. Rothaus, *Corinth*, σ. 64-83. Caraher, *Church, society*, σ. 457.

15. Κόρινθος, Ακρόπολη Ακροκόρινθου: Ναός Αφροδίτης (Εικ. 15)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Επαναχρησιμοποίηση του δομικού υλικού του ναού της Αφροδίτης σε κτήρια μεταγενέστερων αιώνων.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στον Ακροκόρινθο, στη θέση του κλασικού ναού της Αφροδίτης, ο οποίος είχε διαδεχτεί έναν παλαιότερο, που ανάγονταν στους αρχαϊκούς χρόνους χτίστηκε στις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. μια μικρή παλαιοχριστιανική βασιλική.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική. Στο χτίσιμο της βασιλικής χρησιμοποιήθηκαν, ως δομικό υλικό, κατεργασμένοι πωρόλιθοι του αρχαίου ναού, όπως άλλωστε συνέβη και σε μεταγενέστερα οικοδομήματα που διαδέχτηκαν τη βασιλική.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} αι. μ.Χ. (ή 7^{ος} αι. κατ' άλλους). Η ίδρυση του χριστιανικού ναού συντελέστηκε αφού προηγήθηκε ικανό διάστημα μετά την καταστροφή του αρχαίου πρόστυλου ναού.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Σήμερα διακρίνονται μόνο αρχιτεκτονικά μέλη της χριστιανικής βασιλικής που καθιστούν ικανή την αναγνώρισή της.

Βιβλιογραφία: Όρλάνδος, *Η ξυλόστεγος*, σ. 251. C. W. Blegen, R. Stillwell, O. Broneer, A. R. Bellinger, *Acrocorinth. Excavations in 1926, (Corinth III, 1)* (Cambridge 1930), σ. 21-28. D. Pallas, *Korinth*, σ. 792-793. D. Pallas, *FR 118* (1979), σ. 95. Avraméa, *Le Péloponnèse*, σ. 166. Caraher, *Church, society*, σ. 459.

16. Κόρινθος: Αρχαϊκός Ναός του Απόλλωνα (Εικ. 16)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Καταστράφηκε ολοκληρωτικά τον 6^ο αι. μ.Χ. από τους μεγάλους σεισμούς της περιόδου αυτής.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: 6^{ος} αι. μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στα βορειοανατολικά του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Τέλος του 6^{ου} αι. μ.Χ. ή στις αρχές του 7^{ου} αι. μ.Χ.

Άλλα στοιχεία: Η βασιλική καταστράφηκε στα τέλη του 7^{ου} αι. μ.Χ., οπότε και την διαδέχτηκε ένας μικρός ναός που υψώθηκε στην ίδια θέση. Γύρω από το ναό έχουν επισημανθεί τάφοι που χρονολογούνται από τον 6^ο αι. μ.Χ. έως τον 13^ο αι. μ.Χ. που φιλοξενούσαν πλήθος ταφών.

Βιβλιογραφία: Pallas, *Korinth*, σ. 788. H. S. Robinson, *Hesperia* 45 (1976), σ. 203-239. Ο ίδιος, *AD* 29 (1973-74), B2, σ. 255. Ο ίδιος, *AD* 30 (1975), B1, σ. 61. H. S. Robinson, *Temple Hill, Corinth*, στο Jantzen, *Neue Forschungen*, σ. 256-260. D. Pallas, *FR 118* (1979), σ. 108-109. Caraher, *Church, society*, σ. 463.

17. Κόρινθος: Ασκληπιείο, Κρήνη Λέρνας

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Επιδρομές Βησιγόθων ή καταστροφές από τους χριστιανούς.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: 4^{ος} αι. μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στην παρακείμενη Κρήνη της Λέρνας, σε κοντινή απόσταση προς το ιερό του Ασκληπιού.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μονόχωρος ναός.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Μέσα 7^{ου} αι. μ.Χ.

Άλλα στοιχεία: Επιβίωση κάποιας μορφής εθνικής λατρείας ακόμη και μετά την καταστροφή του αρχαίου ναού.

Βιβλιογραφία: C. Roebuck, *The Asclepieion and Lerna* (=Corinth XIV) (Princeton 1950), σ. 168. D. Pallas, *Korinth*, σ. 788. Caraher, *Church, society*, σ. 460.

18. Νεμέα: Ιερό Διός, Ξενών (Εικ. 17, 18, 19)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Η καταστροφή του ναού του Διός πραγματοποιήθηκε σταδιακά. Ήδη κατά τον 2^ο αιώνα ο Πausanias μας αναφέρει ότι η στέγη είχε καταρρεύσει και είχε χαθεί το λατρευτικό άγαλμα. Ωστόσο ο ναός παρέμενε όρθιος. Η σεισμική δραστηριότητα στη περιοχή συνέβαλε αλλά σε καμία περίπτωση δεν ήταν ο αποκλειστικός λόγος που οδήγησε στην ολοκληρωτική καταστροφή του ναού. Τέλος, οι χριστιανοί αφαίρεσαν πλήθος αρχιτεκτονικού υλικού από τον ναό για να χρησιμοποιηθεί στο χτίσιμο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: 2^{ος} αι. μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Η χριστιανική βασιλική και το προσαρτημένο σ' αυτή βαπτιστήριο χτίστηκε στη θέση του ξενώνα λίγο μακρύτερα από το τέμενος του Διός. Ο Ξενών χτίστηκε πριν το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. και καταστράφηκε μέσα σε διάστημα μιας γενιάς. Πρόκειται για επίμηκες ορθογώνιο κτήριο χωρίς κεντρική αυλή.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με αψίδα στα ανατολικά και ένα ορθογώνιο νάρθηκα διαμορφωμένο εγκάρσια στο δυτικό άκρο της. Στη κατασκευή της βασιλικής έχουν χρησιμοποιηθεί σε β' χρήση κομμένες ασβεστολιθικές λιθόπλινθοι που μεταφέρθηκαν από το ναό του Διός. Στις εσωτερικές κιονοστοιχίες που διακρίνουν τα κλίτη του χριστιανικού ναού έχουν επαναχρησιμοποιηθεί σπόνδυλοι από την εσωτερική κιονοστοιχία κορινθιακού ρυθμού του ναού του Διός.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Η βασιλική χωρίς τα προκτίσματα πιθανόν κατασκευάστηκε στα τέλη του 5^{ου} ή τον πρώιμο 6^ο αιώνα, ενώ λίγο αργότερα προστέθηκε σε αυτήν και ένα βαπτιστήριο. Σε μικρή απόσταση, στα βόρεια της βασιλικής σώζεται μία παλαιοχριστιανική ταφή.

Άλλα στοιχεία: Η βασιλική αυτή υπήρξε ο λατρευτικός πυρήνας ενός μικρού χριστιανικού αγροτικού οικισμού που άκμασε κατά τον ύστερο 4^ο και 5^ο αιώνα μ.Χ.

Βιβλιογραφία: C. Blegen, *AJA* 31 (1927), σ. 435. A. Orlandos, *ACIAC* 5 (1957), σ. 112 εικ. 3. Ch. K. Williams, *AD* 20 (1965), B1, σ. 154-156. Ο ίδιος, *BCH* 89,

1965, σ. 703-707. Pallas, *Monuments*, σ. 176-177, εικ. 119. Avraméa, *Le Péloponnèse*, σ. 169. L. H. Kraynak, The Xenon στο S. Miller, *Nemea I: Excavations at Nemea, Topographical and architectural studies* (Berkeley 1992), σ. 99-187. Για την καταστροφή του αρχαίου ναού του Διός: Hill, *The Temple*. S. G. Miller, Poseidon at Nemea, στο Φίλια Ξπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνάν διὰ τὰ 60 ἔτη τοῦ ἀνασκαφικοῦ του ἔργου (Αθήνα 1986) τόμ. Ι, σ. 261-271. Caraher, *Church, society*, σ. 466.

Νομός Λακωνίας

19. Αφυσσος, θέση Κτιράκια, ιερό Ασκληπιού Κοτυλέως (κτήριο τετράγωνης κάτοψης) (Εικ. 20)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Το ιερό υπέστη καταστροφή κατά την επιδρομή των Ερούλων.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: 267 μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Σε κτήριο τετράγωνης κάτοψης που ανήκει στο ιερό του Ασκληπιού Κοτυλέως.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μετασκευή σε εκκλησία. Νωρίτερα κατά την ρωμαϊκή εποχή είχε τροποποιηθεί σε οικογενειακό τάφο.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Πρωτοβυζαντινή περίοδος.

Βιβλιογραφία: Χ. Χρήστου, *ΠΑΕ* 1963, σ. 130-136. *BCH* 88 (1964), σ. 730-731. Avraméa, *Le Péloponnèse*, σ. 54, 185. Caraher, *Church, society*, σ. 478.

20. Σπάρτη, Ιερό Αφροδίτης Μορφούς ή Διοσκούρων

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση του ιερού της Αφροδίτης Μορφούς.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Βασιλική.

Βιβλιογραφία: Α. Δεληβοριάς, *ΑΔ* 24 (1969), Χρον. Β1, σ. 138. Α. Μπακούρου, *ΑΔ* 44-46 (1989-1991), Α, σ. 358. P. Cartledge, A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta: A Tale of Two Cities* (London 1989), σ. 221. Caraher, *Church, society*, σ. 482.

Νομός Μεσσηνίας

21. Λογγάς, Ιερό Απόλλωνος Κορύνθου (Εικ. 21)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση του Ιερού του Απόλλωνα Κορύνθου.
Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική. Ως δομικό υλικό χρησιμοποιήθηκαν και αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως από πωρόλιθο από το αρχαίο ιερό.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Παλαιοχριστιανική περίοδος.

Άλλα στοιχεία: Το κεντρικό κλίτος έφερε ψηφιδωτό δάπεδο που δεν σώζεται πια.

Βιβλιογραφία: Φρ. Βερσάκη, Το Ιερόν του Κορύνθου Απόλλωνος, ΑΔ 1916, σ. 65-118. Avraméa, *Le Péloponnèse*, σ. 194. Lambropoulou, *Le Péloponnèse*, σ. 95-113. Caraher, *Church, society*, σ. 488.

ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

Νομός Αιτωλοακαρνανίας

22. Αιτώλια, Κάτω Βασιλική, λόφος Αγίας Τριάδας: Βασιλική επί αρχαίου ναού (Εικ. 22)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση αρχαίου πώρινου δωρικού ναού, ίσως της Άρτεμης, του 4^{ου} π.Χ. αιώνα.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική. Η βορειανατολική γωνία της εκκλησίας εδράζεται πάνω στο κρηπίδωμα αρχαίου ναού που προϋπήρχε στη θέση αυτή.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: α' μισό 6^{ου} αι.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Στην κατασκευή της χριστιανικής εκκλησία επαναχρησιμοποιήθηκαν επεξεργασμένοι δόμοι του αρχαίου ναού. Την βασιλική αυτή διαδέχτηκε πιθανότατα κατά τους μέσους

βυζαντινούς χρόνους μονόχωρος ναός ιδρυμένος επί του κεντρικού της κλίτους.

Βιβλιογραφία: Ε. Μαστροκώστας, *ΑΔ* 16 (1960), σ. 196. P. Soustal, J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, *TIB* 3 (Wien 1981), σ. 121. Μ. Κατσαρός, Παρατηρήσεις σε ορισμένες παλαιοχριστιανικές βασιλικές με φάσεις βυζαντινής περιόδου στη δυτική Στερεά Ελλάδα, *Κληρονομιά* 13 (1981), σ. 433-436. Α. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία* (Αθήνα 1985), σ. 50. Α. Παλιούρας, *Δωδώνη* 14 (1985), σ. 211-238. Caraher, *Church, society*, σ. 359.

23. Ακαρνανία, Βόνιτσα, Δρυμός, Θέση Παλιοκλήσι: Παλαιοχριστιανική βασιλική

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στο χώρο ιερού του Ασκληπιού.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική. Επαναχρησιμοποίηση του αρχιτεκτονικού υλικού του προγενέστερου ιερού.

Άλλα στοιχεία: Τάφοι στο εσωτερικό και το εξωτερικό της εκκλησίας.

Βιβλιογραφία: Ευθ. Μαστροκώστας, *AAA* 4 (1972), σ. 185-192. Pallas, *Monuments*, σ. 32. Caraher, *Church, society*, σ. 344.

Νομός Αττικής

24. Αθήνα, Ακρόπολη: Ερέχθειο (Εικ. 23)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Μετατροπή του Ερεχθείου σε εκκλησία.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μετασκευή του αρχαίου ναού σε τρίκλιτη βασιλική με αψίδα ανατολικά, ενώ στα δυτικά κατασκευάστηκε νάρθηκας, η βόρεια πρόσπαση χρησίμευσε ως αίθριο και το αρχαίο φρέαρ ως φιάλη. Στην ανατολική πλευρά της βόρειας πρόσπασης κατασκευάστηκε δεξαμενή, από την οποία θα εφοδιαζόταν με νερό η φιάλη.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Όψιμος 6^{ος} ή 7^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Paton, *The Erechtheum*, σ. 492-523. Τραυλός, *Η πολεοδομική*, σ. 138. Πάλλας, *Η Αθήνα*, σ. 41. Spieser, *La christianisation*, σ. 311. Γ. Σωτηρίου, *EMME* 1 (1927), σ. 43. Ο ίδιος, *Αί παλαιοχριστιανικά*, σ. 170-172. Deichmann, *Frühchristliche Kirchen*, σ. 112, 131. Όρλάνδος, *Η ξυλόστεγος*, σ. 85, 234, 602. Frantz, *From Paganism*, σ. 202-204. Travlos, *Bildlexikon Athen*, σ. 214. Janin, *Darrouzes, Les églises et les monastères*, σ. 308-309. Koder, *Hild, Hellas und Thessalia*, σ. 128. Frantz, *Late Antiquity*, σ. 92. I. Travlos, *Athen, RBK* 1 (1966), σ. 358-359. Caraher, *Church, society*, σ. 396.

25. Αθήνα, Ακρόπολη: Παρθενών (Εικ. 24, 25, 26)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Μετατροπή του ναού της Αθηνάς Παρθένου σε εκκλησία.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική με τρίπλευρη αψίδα εξωτερικά, στα ανατολικά, ευρύχωρο νάρθηκα στον οπισθόδομο, στο βορειοδυτικό τμήμα του οποίου κατασκευάστηκε εντός ιδιαίτερου τετράπλευρου χώρου χτιστή κολυμβήθρα (βαπτιστήριο) και υπερώα.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Στο χρονικό διάστημα μεταξύ του τέλους του 5^{ου} αι. έως και το β' μισό του 6^{ου} αιώνα μ.Χ. Κατά τον C. Mango τις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Mango, *The conversion*, σ. 201-203. J. Strzygowski, *Die Akropolis in altbyzantinischer Zeit*, AM 14 (1889), σ. 274. Μ. Κορρές, Συμβολή στη μελέτη του χριστιανικού Παρθενώνος, *Πέμπτο συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης* (Αθήνα 1985), σ. 36-38. C. E. Minor, *Lest We Forget: The Parthenon and an Overlooked Tricentennial*, *Ancient World* 19 (1989), σ. 113-119. Μ. Korres, Recent discoveries on the Acropolis, στο R. Economakis (επιμ.), *Acropolis Restoration. The CCAM Intervention* (London 1994), σ. 175-180. Janin, Darrouzes, *Les églises et les monastères*, σ. 316-317. Brommer, *Die Metopen*. Ward-Perkins, *Re-using*, σ. 235. Deichmann, *Die Basilika*, σ. 127-139. Όρλάνδος, *Η ξυλόστεγος*, σ. 52, 85, 120, 124, 157, 264, 275, 279, 302, 449, 450. Τραυλός, *Η πυρπόλησις*, σ. 234-235. Frantz, *From Paganism*, σ. 200-201, 204. Η ίδια, *Did Julian*, σ. 398-401. Δ. Πάλλας, *Η Αθήνα*, σ. 38-40. Spieser, *La christianisation*, σ. 310. Μ. Κορρές, Α. Όρλάνδος, *Η αρχιτεκτονική του Παρθενώνος* (Αθήνα 1977), σ. 340-343, 466-468. Κορρές, Μπούρας, *Μελέτη αποκατάστασης*, σ. 137-151. Κορρές, *Ο Παρθενώνας*, σ. 140-148. Π. Καλλιγιάς, *ΑΔ* 46 (1991), Β1, σ. 25. Caraher, *Church, society*, σ. 404.

26. Αθήνα, Ακρόπολη: Προπύλαια (Εικ. 27)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Εντός της νότιας πτέρυγας των Προπυλαίων της Αθηναϊκής Ακρόπολης.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μονόχωρος ναός.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Παλαιοχριστιανική περίοδος.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Τέσσερεις συμμετρικές βαθνήσεις στο δάπεδο των προπυλαίων.

Βιβλιογραφία: Τραυλός, *Η πολεοδομική*, σ. 138. Τανούλας, *Τα Προπύλαια*, σ. 214. Γκιολές, *Η Αθήνα*, σ. 58.

27. Αθήνα, Αρχαία Αγορά: Ναός Ηφαίστου (Εικ. 28, 29)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Μετατροπή του ναού του Ηφαίστου στην Αρχαία Αγορά των Αθηνών σε εκκλησία.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μετασκευή του αρχαίου ναού σε μονόχωρο, καμαροσκέπαστο δρομικό ναό με πεντάπλευρη αφίδα ανατολικά, γνωστό αργότερα ως του Αγίου Γεωργίου, με δυο περύγια στα πλάγια του ανατολικού τμήματος.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Όψιμος 6^{ος} ή 7^{ος} αι. μ.Χ.

Άλλα στοιχεία: Ο ναός παρέμεινε σε λειτουργική χρήση ως χριστιανική εκκλησία μέχρι και τους νεότερους χρόνους.

Βιβλιογραφία: Σωτηρίου, Αί παλαιοχριστιανικά, σ. 172. Γ. Σωτηρίου, *EMME* 1 (1927), σ. 48-49. Α. Κ. Ορλάνδος, *ABME* 2 (1936), σ. 207-216. Τραυλός, Η παλαιοχριστιανική βασιλική, σ. 301-316. Janin, Darrouzes, *Les églises et les monastères*, σ. 306-307. Τραυλός *Πολεοδομία*, σ. 142. Frantz, *From Paganism*, σ. 202, 204. Spieser, *La christianisation*, σ. 310-311. Πάλλας, Η Αθήνα, σ. 41. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος*, σ. 65, 85, 199. Deichmann, *Frühchristliche Kirchen*, σ. 112, 131-134. Dinsmoor, *Observation*, σ. 6-15. B. Hill, *The Interior Colonnade of the Hephaesteion*, *Hesperia* Συμπλ., VIII (1949), σ. 190-208. Frantz, *Late Antiquity*, σ. 92. Γκιολές, *Η Αθήνα*, σ. 58. Caraher, *Church, society*, σ. 397.

28. Αθήνα: Βασιλική Ιλισσού (Εικ. 30)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Σε νησίδα του Ιλισσού κάτω από το λόφο του Αρδηττού, έξω από τα τείχη της πόλης, δίπλα από τετράπλευρο νεκρικό θάλαμο - μαρτύριο πιθανότατα του τέλους του 4^{ου} αι.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος που εξέχει στα πλάγια και πιθανόν στεγάζονταν με πυραμιδοειδή οροφή.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: α' μισό 5^{ου} αι.

Άλλα στοιχεία: Μεγάλο μέρος του οικοδομικού υλικού και σχεδόν το σύνολο των γλυπτών της βασιλικής χρησιμοποιήθηκαν κατά τους νεότερους χρόνους στο χτίσιμο οπιτιών της γύρω περιοχής.

Βιβλιογραφία: Α. Ν. Σκίας, *ΠΑΕ* 1893, σ. 124-125. Γ. Σωτηρίου, *ΑΕ* (1917), σ. 106. Ο ίδιος, *ΑΕ* (1919), 1-31. Μ. Α. Sisson, *BSR*, 11 (1929), σ. 70. Σωτηρίου, Αί παλαιοχριστιανικά, σ. 208-210. Ε. Χατζηδάκης, *ΠΑΕ* 1948, σ. 69-80. Ε. Chatzidakis, *CA* 5 (1951), σ. 61-74. Ε. Chatzidakis, *CA* 6 (1952), σ. 192. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος*, σ. 138, 162, 183-186, 215, 222, 273, 509. Frantz, *From Paganism*, σ. 204. Krautheimer, *Architecture*, σ. 118-121. D. I. Pallas, *Corinthe et Nikopolis pendant le Bas Moyen-Age*, *FR* 2 (1979), σ. 110-112. Ν. Γκιολές, *Η Αθήνα*, σ. 45-46. Caraher, *Church, society*, σ. 398.

29. Αθήνα, Ιλισσός: Ναός Αρτέμιδος Αγροτέρας / «Παναγία στην Πέτρα» (Εικ. 31, 32)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Μετατροπή του μικρού ιωνικού ναού της Αρτέμιδος σε εκκλησία.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μονόχωρος ναός με νάρθηκα.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 7^{ος} αι. μ.Χ.

Άλλα στοιχεία: Σώζονταν μέχρι το 1778 οπότε και διαλύθηκε για να χρησιμοποιηθεί το οικοδομικό του υλικό στην οικοδόμηση του λεγόμενου τείχους του Χατζή Αλή Χασέκη. Είναι γνωστή από χαλκογραφία των περιηγητών Stuart και Revett (1751 - 1753).

Βιβλιογραφία: Α. Σκία, Ανασκαφαι παρά τον Ιλισσόν, ΠΑΕ 1897, σ. 73-85, πίν. 1. Γ. Σωτηρίου, *EMME* 1 (1927), σ. 50. Α. Ορλάνδος, *EMME* 3 (1933), σ. 148. E. Peirce - Blegen, *AJA* 50 (1946), σ. 374. Ι. Τραυλός, *AE* (1953-1954), σ. 313-314. Travlos, *Bildlexikon Athen*, σ. 214. J. Koder, Fr. Hild, *Hellas und Thessalia*, *TIB* 1 (Wien 1976), σ. 175. Frantz, *Late Antiquity*, σ. 92. *ΑΔ* 49 (1994), Β1, σ. 37. Γκιολές, *Η Αθήνα*, σ. 58-59. Caraher, *Church, society*, σ. 403.

30. Αθήνα: Ναός Ρέας και Κρόνου.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση ναού της Ρέας και του Κρόνου.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Βασιλική (:)

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 6^{ος} αι. ή και αργότερα.

Βιβλιογραφία: Travlos, *Pictorial Dictionary*, σ. 335. Caraher, *Church, society*, σ. 405.

31. Αθήνα, Ν. Κλιτύς Ακροπόλεως, Ιερό Ασκληπιού (Εικ. 33)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Στο Ασκληπιείο των Αθηνών πραγματοποιήθηκε η πρώτη σαφής εγκατάσταση χριστιανών σε ειδωλολατρικό ιερό, στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης. Η λατρεία στο αρχαίο ιερό πρέπει να σταμάτησε σύμφωνα με τις πληροφορίες που αντλούμε από το έργο του εθνικού συγγραφέα Μαρίνου, βιογράφου του νεοπλατωνικού διδασκάλου του Πρόκλου (410-485), περί τα μέσα του 5^{ου} αι. Στη δεκαετία μεταξύ του 450 και 460 μ.Χ. και μετά την εγκατάλειψή του από το εθνικό στοιχείο, φαίνεται ότι πραγματοποιήθηκε η εγκατάσταση των χριστιανών στο χώρο, ενώ η ίδρυση της χριστιανικής βασιλικής πιθανότατα επιτεύχθηκε τις τελευταίες δεκαετίες του ίδιου αιώνα. Αφού κατεδάφισαν, τον ιδιαίτερα μικρών διαστάσεων ναό που δεν προσφερόταν για μετατροπή σε βασιλική, έχτισαν μια μεγάλη τρικλιτη βασιλική.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Τελευταίες δεκαετίες 5^{ου} αι. μ.Χ.
Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση του ναού του Ασκληπιού που για το λόγο αυτό κατεδαφίστηκε.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μεγάλη τρικλιτη δρομική βασιλική με νάρθηκα, αίθριο, δεύτερη αυλή στα ανατολικά και κρύπτη στη νότια πλευρά. Η αρχαία ιερή κρήνη μετατράπηκε σε βαπτιστήριο η βόρεια στοά του αρχαίου ιερού ενσωματώθηκε στη βόρεια πτέρυγα του αιθρίου προκειμένου να χρησιμεύσει για την παραμονή των προσκυνητών και των ασθενών, όπως συνέβαινε και στην αρχαιότητα.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Τελευταίες δεκαετίες 5^{ου} αι. μ.Χ.

Άλλα στοιχεία: Αναφορικά με αφιέρωση της χριστιανικής εκκλησίας έχει υποστηριχθεί ότι την λατρεία του αρχαίου ιαματικού θεού Ασκληπιού, που έφερε εκτός των άλλων και το επίθετο «σωτήρ», αντικατέστησε η λατρεία του Σωτήρα Χριστού. Ακόμη, ο Τραυλός υποστηρίζει την αφιέρωση του ναού στους αγίους Κοσμά και Δαμιανό, τους ιαματικούς Αναργύρους ιατρούς οι οποίοι είχαν υιοθετήσει την μέθοδο της εγκοίμησης, χρησιμοποιούμενη ήδη, από αιώνες, από το ιερατείο του Ασκληπιού. Στην άποψη αυτή συντείνει και η σχετική μεταγενέστερη παράδοση σύμφωνα με την οποία στο χώρο αυτό τιμώνταν οι Άγιοι Ανάργυροι. Μια άλλη θεωρία που συνδέει το Ασκληπιείο των Αθηνών με τον Άγιο Ανδρέα λόγω μιας επιγραφής που βρέθηκε στο χώρο του αρχαίου ιερού αποδεικνύεται ανίσχυρη καθώς πιθανότατα προέρχεται από έναν μικρό ναό του Αποστόλου κοντά στο Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού. Το παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο αργότερα, όταν πλέον λόγω της καθιέρωσης τον 6ο αιώνα του νηπιοβαπτισμού, καταργήθηκε η χρήση του, μετατράπηκε σε αγίασμα και έτσι παραμένει μέχρι σήμερα.

Στον ίδιο χώρο κατά τις ανασκαφές εντοπίστηκαν και οι ημικυκλικές αψίδες δύο μεταγενέστερων χριστιανικών ναών που χτίστηκαν μετά την ερήμωση της πρώτης βασιλικής των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Από τα γλυπτά που ήρθαν στο φως και χρονολογούνται στους 10^ο και 11^ο αι., τουλάχιστον η μία από τις δύο είναι μεσοβυζαντινή.

Βιβλιογραφία: Στ. Κουμανούδης, *ΠΑΕ* (1876), σ. 20-22 Γ. Σωτηρίου, *EMME* 1 (1927), σ. 47. Ξυγγόπουλος, *Χριστιανικὸν Ασκληπιεῖον*, σ. 52-71. Ι. Τραυλός, *ΑΕ* (1939), σ. 34-68. Όρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος*, σ. 517, 520, 521. Ι. Τραυλός, *ΠΑΑ* 18 (1944), σ. 136-139. Α. Orlandos, *ACIAC* 5 (1957), σ. 111. Ν. Πλάτων, *ΑΔ* 18 (1963), Β'1 σ. 18-22. Τραυλός, *Βασιλικὴ Ασκληπιείου*, σ. 66-68. Ο ίδιος, *Ἡ πολεοδομική*, σ. 138-140. Πάλλας, *Ἡ Αθήνα*, σ. 32-35. Frantz, *From Paganism*, σ. 194-195. Travlos, *Bildlexikon Athen*, σ. 128. Frantz, *Late Antiquity*, σ. 70-71 και 92. Karivieri, *The Christianization*, σ. 898-905. Γκιολές, *Ἡ Αθήνα*, σ. 53-54. Caraher, *Church, society*, σ. 393.

32. Αθήνα: Ολυμπείο / Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγ. Νικολάου (;)(Εικ. 34)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Βόρεια του ναού του Ολυμπίου Διός δίπλα σε λουτρό του 2^{ου} αι. μ.Χ.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και ώμους που πλαισιώνουν την ημικυκλική αφίδα.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Ορατά ελάχιστα οικοδομικά κατάλοιπα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Βιβλιογραφία: Τραυλός, *Ανασκαφικάί έρευναι*, σ. 26-43. Όρλάνδος, *Η ξυλόστεγος*, σ. 282-283, 477. Ο ίδιος, *ACIAC* 5 (1957), σ. 111. Πάλλας, *Η Αθήνα*, σ. 88-89. Caraher, *Church, society*, σ. 402.

33. Αθήνα, Ρωμαϊκή Αγορά: Βιβλιοθήκη Αδριανού (Εικ. 35, 36, 37)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στην αυλή της Βιβλιοθήκης του Αδριανού.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τετράκογχο οικοδόμημα με αίθριο και σύνθρονο στην ανατολική του αφίδα.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: β' τέταρτο του 5^{ου} αι. μ.Χ.

Άλλα στοιχεία: Για τη λεγόμενη βιβλιοθήκη που εντοπίζεται στα βόρεια της ρωμαϊκής αγοράς των Αθηνών έχουν προταθεί διάφορες εκδοχές αναφορικά με τη λειτουργία της. Έχει υποστηριχτεί η χρήση της ως βιβλιοθήκης ή ως κτηρίου για τη φύλαξη των αρχείων της πόλης. Ωστόσο, πέραν των πολιτικών λειτουργιών του οικοδομήματος αυτό φαίνεται ότι φιλοξενούσε τη λατρεία των ολυμπίων θεών, λειτουργώντας δηλαδή ως Πάνθεον, και πιθανότατα λίγο αργότερα την περίοδο της βασιλείας του Ιουλιανού λειτουργούσε ακόμη ως αυτοκρατορικό forum που στέγαζε την αυτοκρατορική λατρεία.

Βιβλιογραφία: Για την ιστορία της Βιβλιοθήκης κατά την ύστερη αρχαιότητα και την Τετράκογχη εκκλησία αναλυτική είναι η μελέτη της Karivieri, *The so-called*, σ. 89-114. Βλ. επίσης: Σ. Κουμανούδης, *ΠΑΕ* (1855), σ. 15-24. Α. Ευγγόπουλος, *EMME* 2 (1929), σ. 88. Σωτηρίου, *Αί παλαιοχριστιανικά*, σ. 173-174. Ι. Τραυλός, *ΠΑΕ* 1950, σ. 41-63. Όρλάνδος, *Η ξυλόστεγος*, σ. 267, 295, 477. Frantz, *From Paganism*, σ. 196. Krautheimer, *Architecture*, σ. 328, αρ. 43. P. Lemerle, *Byzantion* XXII (1952), σ. 180 κ.ε. Α. Frantz, *ACAIC* 7 (1965), σ. 527-530. Travlos, *Bildlexikon Athen*, σ. 244, εικ. 321-323. Γ. Δοντάς, *ΑΔ* 25 (1970), σ. 28 κ.ε., εικ. 2. Δ. Πάλλας, *ΕΕΒΣ* 47 (1987-1989), σ. 419-422. Frantz, *Late Antiquity*, σ. 72-73. Α. Karivieri, *ACIAC* 12 (1995), σ. 899-900. Γκιολές, *Η Αθήνα*, σ. 41-44. Caraher, *Church, society*, σ. 399.

34. Βραυρώνα: Παλαιοχριστιανική βασιλική πλησίον ιερού Αρτέμιδος (Εικ. 38)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Σε κοντινή απόσταση προς το ιερό της Αρτέμιδος.

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Εγκατάλειψη.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μεγάλη τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με σύνθρονο στο εσωτερικό της αφίδας του ιερού βήματος, εσωνάρθηκα και εξωνάρθηκα στα δυτικά και κυκλικό βαπτιστήριο.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} αι. μ. Χ.

Άλλα στοιχεία: Εντός του εσωνάρθηκα και του εξωνάρθηκα βρέθηκαν παλαιοχριστιανικοί τάφοι.

Βιβλιογραφία: Ευ. Στίκας, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής παρά την Βραυρώνα, *ΠΑΕ* 1951, σ. 53-76. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1952, σ. 73-91. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1953, σ. 103-104. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1954, σ. 123-128. J. Koder, F. Hild, *TIB* 1 (1976), σ. 137. D. Pallas, L' édifice culturel chrétien et la liturgie dans l' Illyricum oriental, *Εισηγήσεις του Δεκάτου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας* (Θεσσαλονίκη 1980), σ. 511, εικ. 10. Δ. Πάλλας, Η Παλαιοχριστιανική Νοτιοανατολική Αττική, *Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής* (Καλόβια 1985), σ. 46-49. I. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (Tübingen 1988), σ. 56. R. Krautheimer, *Architecture*, σ. 121. Κ. Ευστρατίου, *ΑΔ* 44 (1989), Β1, σ. 76. Caraher, *Church, society*, σ. 407. Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, *ΑΔ* 45 (1990), Β1, σ. 88. Η ίδια, *Παλαιοχριστιανική και Πρωτοβυζαντινή Περίοδος (4ος-8ος αι.)*, *Μεσογαία* (Αθήνα 2001), σ. 150-165. Η ίδια, *Τα Μεσόγεια από την επικράτηση του χριστιανισμού έως την οθωμανική κατάκτηση*, *Μεσογαία* (Αθήνα 2001).

35. Ελευσίνα: Μεταβυζαντινός ναός Αγ. Ζαχαρία / Ιερό Τριπολέμου(;) / Παλαιοχριστιανική βασιλική (Εικ. 39)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Πιθανόν στη θέση ιερού του Τριπολέμου.

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Επιδρομή Ερούλων (267 μ.Χ.), Βησιγότθων (397 μ.Χ.), Εγκατάλειψη.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: 397 μ.Χ.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Παλαιοχριστιανική βασιλική με νάρθηκα και εξωνάρθηκα στη βόρεια πλευρά και βαπτιστήριο αποτελούμενο από δύο επιμήκη διαμερίσματα και σταυροειδή κολυμβήθρα.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} αι. μ. Χ.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Ορατά λείψανα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Βιβλιογραφία: Κ. Κουρουγιώτης, *Ημερολόγιο Μεγάλης Ελλάδος*, 1934, σ. 519-530. Σωτηρίου, *Αί παλαιοχριστιανικά*, σ. 183-184. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος*, σ. 135, 203-205, 400, 451, 505. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 16 (1960), σ. 77-78. Ο ίδιος, *ΑΔ* 20 (1965), Β1, σ. 140-141. Ο ίδιος, *ΑΔ* 24 (1969), Β1, σ. 98. J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (Tübingen 1988), σ. 98. J. Koder and F. Hild, *TIB* 1 (Vienna 1976), σ. 154. D.I. Pallas, *EThS* (1989), 887. Caraher, *Church, society*, σ. 409. Θ. Κυρικού, *ΑΔ* 49 (1994), Β1, σ. 50-51.

Νομός Βοιωτίας

36. Ανθηδώνα: Καβείριο ή Ναός Δημήτρας (Εικ. 40)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση Καβειρίου ή ναού της Δημήτρας.
Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με ψηφιδωτό δάπεδο στο κεντρικό κλίτος και στο νάρθηκα.
Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} αι. μ. Χ.
Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Σήμερα δε διακρίνεται τίποτε από τα μνημεία.

Βιβλιογραφία: Για τον αρχαίο ναό: J. C. Rolfe, *AJA* VI (1890), σ. 96-107. H. Schläger, D. J. Blackman, J. Schäfer, *Der Hafen von Anthedon mit Beitragen zur Topographie und Geschichte*, *AA* 83 (1968), σ. 21-102. Για τη βασιλική: Α. Κ. Ορλάνδος, *ABME* 3 (1937), σ. 172-174. Koder, Hild, *Hellas und Thessalia*, σ. 123. Ν. Παπαχατζής, *Πανσάνιου Ελλάδος Περιήγησις* (Αθήνα 1992), σ. 142, εικ. 172. Caraher, *Church, society*, σ. 422. Κοιλάκου, *Η Βοιωτία*, σ. 1109.

37. Κορώνεια, Πόντζα: Ιερό Ηρακλή Χάροπος

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση ιερού του Ηρακλή Χάροπος, νοτιοδυτικά της αρχαίας Κορώνειας.
Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Αρχιτεκτονικά μέλη, όπως τμήματα παλαιοχριστιανικού θωρακίου, αμφικιονίσκοι κ.α. υποδεικνύουν την ύπαρξη στο χώρο μιας μεγάλων διαστάσεων βασιλικής κτισμένης εξ ολοκλήρου σχεδόν με αρχαίο υλικό.
Άλλα στοιχεία: Για αρκετά χρόνια το επίμηκες κτίσμα αυτό θεωρούνταν ρωμαϊκή στοά.

Βιβλιογραφία: Θ. Σπυρόπουλος, *ΑΔ* 27 (1972), σ. 316-317, πιν. 269α, β, 270α. Χ. Κοιλάκου, *Η Βοιωτία*, σ. 1107-1108.

38. Χαιρώνεια, ναός Ηρακλή

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση του αρχαίου ναού του Ηρακλέους, βόρεια του οικισμού της Χαιρώνειας. Το χώρο του ιερού καταλαμβάνει σήμερα μεταγενέστερο εκκλησάκι της Αγ. Παρασκευής που κτίστηκε το 1858.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική. Άφθονο αρχιτεκτονικό υλικό, μονολιθικές κολόνες από γρανίτη και επιθήματα κυρίως, βρίσκονται άλλα *in situ* και άλλα ενσωματωμένα σε μεταγενέστερους ναούς της περιοχής.

Βιβλιογραφία: Γ. Σωτηριάδης *ΠΑΕ* 1904, σ. 48-50. Ο ίδιος, *Untersuchungen in Boiotien und Phokis, AM* 30 (1905), σ. 117. Π. Λαζαρίδης *ΑΔ* 25 (1970), Χρον., σ. 246, πιν. 212α-β. Χ. Koder, Hild, *Hellas und Thessalia*, σ. 138. Caraher, *Church, society*, σ. 423. Κοιλάκου, *Η Βοιωτία*, σ. 1107.

Νομός Φωκίδας

39. Δελφοί, Βασιλική Γυμνασίου (Εικ. 14)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Πάνω από την παλαιότερα του γυμνασίου, μεταξύ των ιερών του Απόλλωνα και της Αθηνάς Προναίας.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Βασιλική.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 6^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Foucart, *Mémoire*, σ. 18. Pomtow, *Beiträge*, σ. 83. Th. Homolle, *BCH* 23 (1899), σ. 580. J. Jannoray, *Le Gymnase, Fouilles de Delphes* 2 (1953), σ. 15-16. Coffinet, *L' église*, σ. 242-260. V. Déroche, *ACIAC* 11.3 (1989), σ. 2715-2717. P. Petridis, *BCH* 121 (1997), σ. 682. Caraher, *Church, society*, σ. 495.

40. Δελφοί, Εκκλησία Αγίου Γεωργίου

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στις παρυφές του δελφικού ιερού.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 6^{ος} αι. Η χρονολόγηση υποδεικνύεται από ένα ψηφιδωτό και ένα κιονόκρανο που βρέθηκε στην ίδια περιοχή.

Άλλα στοιχεία: Λίγα στοιχεία σώζονται από το χριστιανικό κτήριο (τμήμα ψηφιδωτού και κιονόκρανο). Η αναγνώριση του κτηρίου ως εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου είναι αμφίβολη, ενώ και η εκκλησιαστική του χρήση δεν έχει επιβεβαιωθεί πλήρως.

Βιβλιογραφία: M. P. Foucart, *Archives des missions scientifiques* 2, 10 (1865), σ. 105 κ.ε. E. Dyggeve, *CA*, 3 (1948), σ. 15-16. G. Daux, *BCH* 81 (1957), σ. 707. E.

Goffinet, *BCH* 86 (1962), σ. 242-260. Koder, Hild, *Hellas und Thessalia*, σ. 144. Caraher, *Church, society*, σ. 494.

41. Δελφοί, Ναός Απόλλωνα

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Πιθανότατα στα ΒΑ του ναού του Απόλλωνα.
Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Βασιλική.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} αι. μ.Χ.

Άλλα στοιχεία: Ο J. Laurent πιστεύει ότι ο ναός του Απόλλωνα μετατράπηκε σε εκκλησία μεταξύ των ετών 425 - 450 μ.Χ., ενώ ο Déroche χρονολογεί τη βασιλική στο β' μισό του 5 αι. προτείνοντας μια θέση στα ΒΑ εντός του ιερού περιβόλου. Το υλικό της βασιλικής χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του οσίου Λουκά Βοιωτίας.

Βιβλιογραφία: J. Laurent, *Delphes chrétien*, *BCH* 23 (1899), σ. 206-279. V. Déroche, *Delphes imperiales*, σ. 87-89. Για το ιερό των Δελφών γενικά βλ. Déroche, *Delphes imperiales*. Fowden, *The pagan. Dyggve*, *Les traditions culturelles*, σ. 10. P. Amandry, *Rapport preliminaire sur les statues chryselephantines de Delphes*, *BCH* 63 (1939), σ. 86-119. P. Lemerle, *Chronique des fouilles*, *BCH* 63 (1939), σ. 309. P. Amandry, *Chronique des fouilles*, *BCH* 105 (1981), σ. 736. Parke, Wormell, *Delphic Oracle*. P. Amandry, *La mantique apollinienne á Delphes* (Paris 1950), σ. 190-195. C. Vatin, *Les empereurs du IVeme s. in Delphes*, *BCH* 86 (1962), σ. 229-241. V. Déroche, *ACIAC* 11.3 (1989), σ. 2717-2718. Caraher, *Church, society*, σ. 496.

42. Ελάτεια, Ναός Αθηνάς

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Πάνω στα ερείπια ναού της Αθηνάς.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μονόχωρος ναός με αψίδα στα ανατολικά.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: β' μισό 6ου ή 7ος αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: P. Paris, *Elatee*, *BEFAR* 60 (1892), σ. 91-92 και 308. Caraher, *Church, society*, σ. 498.

ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Νομός Καρδίτσας

43. Καρδίτσα, Φίλια Θεσσαλιώτιδας, θέση Χαράμια, Ιερό Αθηνάς Ιτωνίας (Εικ. 41)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Πιθανότατα πάνω σε αρχαίο ναό της Αθηνάς Ιτωνίας.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική ελληνιστικού τύπου, με νάρθηκα και ημικυκλική αψίδα. Στην τοιχοδομία της αρχαίας εκκλησίας έχει επαναχρησιμοποιηθεί δομικό υλικό από το ίδιο το αρχαίο ιερό. Στο ιερό ίχνη ψηφιδωτού δαπέδου.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} αι. μ.Χ

Βιβλιογραφία: Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ 19* (1964), *Χρον.*, σ. 244-246. Α. Λιάγκουρας, *ΑΔ 19* (1964), *Χρον.*, σ. 253. Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ 20* (1965), *Χρον.*, σ. 312. Koder, Hild, *Hellas und Thessalia*, σ. 240. Pallas, *Monuments*, σ. 58-59. Spiro, *Critical Corpus*, σ. 407-408. P. Marzolff, *Die Damokratia-Basilika*, στο Bakhuizen, Gschnitzer κ.α., *Demetrias V* (Bonn 1987), σ. 195. Α. Ντίνα, *Παλαιοχριστιανικά μνημεία Θεσσαλίας*, *Αρχαιολογία* 34 (1990), σ. 88-89. Laskaris, *Monuments Funéraires*, σ. 87.

ΗΠΕΙΡΟΣ

Νομός Ιωαννίνων

44. Δωδώνη, Μαντικό Ιερό Διός (Εικ. 42, 43)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Επιδρομή Βησιγόθων. Αποκοπή ιεράς Φηγούς από τους χριστιανούς.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Διακοπή της αρχαίας λατρείας στα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στο ανατολικό άκρο του ιερού, βόρεια του ναού του Ηρακλή, διατηρούνται τα ερείπια μιας τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής με δύο χρονολογικές φάσεις.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική που είχε εγκάρσιο κλίτος με εξέχοντα τα δύο άκρα σε σχήμα σταυρού ή T, και μία μεγάλη αψίδα, αυτή του ιερού, κατά το πρότυπο της βασιλικής Α της Νικόπολης και εκείνης του Βουθρωτού (α' φάση). Κατά τον 6^ο αι. μ.Χ., ίσως μετά τους καταστρεπτικούς σεισμούς στα χρόνια του Ιουστινιανού (522-528 μ.Χ.), η βασιλική ανοικοδομήθηκε και επεκτάθηκε ανατολικά με την προσθήκη του τρίκογχου ιερού.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Αρχικά βασιλική του 5ου αι. μ.Χ. και η δευτέρα φάση χρονολογείται στον 6ο αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Δάκαρης, Δωδώνη, σ. 68 και 150. Parke, *The Oracles*, σ. 124-125. Δ. Ευαγγελίδης, ΠΑΕ 1929, σ. 104-129. Ο ίδιος, ΠΑΕ 1930, σ. 55-62. Ο ίδιος, ΠΑΕ 1957, σ. 76-78. Δάκαρης, Τὸ Ἱερὸν, σ. 4-40.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Νομός Θεσσαλονίκης

45. Θεσσαλονίκη, Ροτόντα: Ιερό Καβείρων ή ναός Αυτοκρατορικής Λατρείας (:)(Εικ. 44, 45, 46)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Μετασκευή οκταγωνικού οικοδομήματος που λειτούργησε ως ιερό των Καβείρων ή χρησιμοποιήθηκε ως ναός της αυτοκρατορικής λατρείας.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Οι σημαντικότερες αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις που συνδέονται με την μετάβαση από την ειδωλολατρική στην χριστιανική χρήση επικεντρώνονται στη προσθήκη ημικυκλικής αφίδας και καμάρας του Αγίου Βήματος στην ανατολική πλευρά, στη προσθήκη ενός εξωτερικού δακτυλίου- περιδρόμου γύρω από τον κεντρικό πυρήνα και στην διακόσμηση με ψηφιδωτές παραστάσεις του θόλου και των μεγάλων κογχών του ρωμαϊκού οικοδομήματος. Πρόκειται για ιδιωτικό ανακτορικό ναό.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Η ψηφιδωτή διακόσμηση του θόλου του μνημείου, έχει ερμηνευτεί είτε ως Ανάληψη είτε ως Δευτέρα παρουσία και ανάγεται στους χριστιανικούς χρόνους. Συγκεκριμένα τεχνοτροπικά και εικονογραφικά κριτήρια υπαγορεύουν μία χρονολόγηση είτε στα τέλη του 4^{ου} αι. είτε στο 2^ο τέταρτο του 5^{ου} αι. μ. Χ. και υποδηλώνει σχέση με ανακτορικό καλλιτεχνικό εργαστήριο⁵⁵⁴.

Άλλα στοιχεία: Δεν έχει διευκρινιστεί αν η μετατροπή του μνημείου σε εκκλησία συνδέεται με την παραμονή ενός αυτοκράτορα στην πόλη ή πραγματοποιήθηκε για να καλύψει τακτικές λατρευτικές ανάγκες των πιστών. Σύμφωνα με πηγές της πρώιμης τουρκοκρατίας αλλά και αναφορές των ξένων περιηγητών του 16^{ου} αι. ο ναός ήταν αφιερωμένος στους Αγίους Ασωμάτων ή Αγίους Αγγέλους⁵⁵⁵. Ενώ ο συσχετισμός του με το γειτονικό ναΰδριο του αγίου Γεωργίου είναι εντελώς αβάσιμος.

⁵⁵⁴ Σύντομη των σχετικών προτάσεων: E. Kitzinger, *Byzantine Art*, σ. 56 κ.ε., E. Kleinbauer, *The Iconography*, σ. 63 κ.ε.

⁵⁵⁵ G. Kavazza στο Κ. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας* (Θεσσαλονίκη 1947), σ. 126 κ.ε.

Βιβλιογραφία: Spieser, Thessalonique, σ. 132, σημ. 25 και Κ. Θεοχαρίδου, Η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέα στοιχεία και αποσαφηνίσεις με αφορμή της αναστηλωτικές εργασίες, ΔΧΑΕ (Δ') ΙΣΤ' (1991-92), σ. 75. Ο Ν. Μουτσόπουλος, Η παλαιοχριστιανική φάση της Ροτόντας του Αγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, Πρακτ. 10^{ου} Διεθ. Συν. Χριστ. Αρχαιολογίας, τόμ. Β' (Θεσσαλονίκη 1980 (1984), σ. 366 και 369, υποστηρίζει ότι ο περιδρομος καταστράφηκε γύρω στον 9^ο αι. Ίσως όμως πρέπει να δεχτούμε ότι επανασυστήθηκε μετά τη καταστροφή του στα μεσοβυζαντινά χρόνια (πρβλ. Θεοχαρίδου, ό.π., σ. 67). Βλ. επίσης: Α. Μέντζος, Βυζαντινά 18 (1996), σ. 339-363. Για τις κατά καιρούς ερμηνείες της ψηφιδωτής διακόσμησης του θόλου βλ. Ν. Γκιολές, Ένα εικονογραφικό παράλληλο των μωσαϊκών του τρούλου της Ροτόντας της Θεσσαλονίκης, Παρουσία Α' (1982), σ. 125, σημ. 6.

Νομός Καβάλας

46. Καβάλα, Παγγαίο,Κηπιά - Ακροβούνι, Ιερό Θράκα Ήρωα-Ιππέα (Εικ. 47, 48)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Σε κοντινή απόσταση από παρακείμενο ιερό του Θράκα ήρωα-ιππέα.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μικρών διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και εξωνάρθηκα, εντός εκτεταμένου κτηριακού συγκροτήματος παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Άλλα στοιχεία: Η εκκλησία φαίνεται ότι υπέστη σοβαρότατες βλάβες από σεισμό στα 575 μ.Χ και ανακατασκευάστηκε περιοριζόμενη στο μεσαίο μόνο κλίτος έως το 615 μ.Χ περίπου, οπότε ένας νέος σεισμός προκάλεσε την εκ νέου καταστροφή της. Η λατρεία στον ίδιο χώρο συνεχίστηκε καθώς στη θέση του ιερού βήματος της βασιλικής υψώθηκε ένα λασπόχτιστο ναύδριο που χρονολογείται στους «σκοτεινούς χρόνους». Η παρουσία του παλαιοχριστιανικού ναού σε μικρή απόσταση από το ιερό του Θράκα ήρωα-ιππέα εμφανίζει την παλαιοχριστιανική βασιλική ως συνέχεια της καθιερωμένης στην περιοχή αυτή λατρείας του Θράκα ήρωα-ιππέα που είχε την επωνυμία Αυλωνείτης. Πρόκειται για το πρώτο ιερό ήρωα-ιππέα που ανασκάπεται στην Ελλάδα. Στα νοτιοανατολικά της βασιλικής βρέθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι ακτέριστοι.

Βιβλιογραφία: ΑΔ 38 (1983), Β2, σ. 322. Για τη θέση της βασιλική σε σχέση με το γειτονικό ιερό του Ήρωα Αυλωνίτη και την περιγραφή της βασιλικής βλ. Χ. Μπακιρτζής, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής στα Κηπιά Παγγαίου, ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 433-441 και ΑΔ 42 (1987), Β2, σ. 465-467.

47. Φίλιπποι, Ελληνιστικό ηρώο/Ευκτήριος οίκος και Οκταγωνική εκκλησία Αποστόλου Παύλου (Εικ. 51, 52)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Αρχικά μικρός ευκτήριος οίκος ιδρυμένος πάνω σε υστεροελληνιστικό, καμαροσκέπαστο «μακεδονικό» τάφο - ηρώο του τοπικού ήρωα Ευηφένη Εξηκέστου, οικιστή της πόλης, στα ανατολικά της Αγοράς των Φιλιππών.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Ο χριστιανικός ευκτήριος οίκος χτίζεται νότια από το ηρώο και σε μεσοτοιχία με αυτό. Έτσι επιτυγχάνεται η διαδοχή της λατρείας του αφηρωϊσθέντος οικιστή της πόλης από τη χριστιανική. Ο ευκτήριος οίκος διαιρείται από έναν εγκάρσιο τοίχο σε δύο χώρους και απολήγει στα ανατολικά σε εγγεγραμμένη κόγχη. Τις τελευταίες δεκαετίες του 4^{ου} αι. ή στις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. ο ευκτήριος οίκος αντικαταστάθηκε από ένα οκταγωνικό ναό - μαρτύριο με αβαθή κόγχη στην ανατολική πλευρά, παραλληλόγραμμο νάρθηκα και δίστωο αίθριο. Το δάπεδο του ναού κοσμούνταν από μαρμαροθέτημα. Στα μέσα του 5^{ου} αι. μ.Χ. το ελεύθερο οκτάγωνο διαμορφώνεται εγγεγραμμένο σε τετράγωνο ενώ στο πρώτο μισό του 6^{ου} αι. μ.Χ. πραγματοποιήθηκαν επουσιώδεις μορφολογικά μετασκευές για τη στατική υποστήριξη του οικοδομήματος. Γύρω από το οκτάγωνο αναπτύχθηκε ένα σύνθετο παλαιοχριστιανικό συγκρότημα με βαπτιστήριο, θέρμες, μεγάλων διαστάσεων δυόροφο επισκοπείο που δηλώνουν την εξέχουσα θέση του οκταγωνικού ναού στην χριστιανική πόλη και τον προσκυνηματικό του χαρακτήρα. Αργότερα, ένα μικρό μονόχωρο ναΐδριο θα υψωθεί στη θέση του ιερού βήματος του οκταγώνου.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Η επιδαπέδια ψηφιδωτή διακόσμηση του πρώιμου αυτού χριστιανικού λατρευτικού χώρου αποτελείται από δύο ανεξάρτητα μεταξύ τους σύνολα που διαχωρίζονται από τον εγκάρσιο τοίχο. Στο ανατολικό κυριαρχούν φυτικά και ζωικά θέματα ενώ φέρει την ψηφιδωτή επιγραφή *ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΤΗΝ ΚΕΝΤΗΣΙΝ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΠΑΥΛΟΥ ΕΠΟΙΗΣΕΝ ΕΝ ΧΡΙΣΤΩ*. Στο έτερο ψηφιδωτό σύνολο την πολύχρωμη γεωμετρική διακόσμηση περιβάλλουν ζωικά και ανθικά μοτίβα και φέρει την επιγραφή *ΧΡΙΣΤΕ ΒΩΗΘΙ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΠΡΙΣΚΟΥ ΣΥΝ ΠΑΝΤΙ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ ΑΥΤΟΥ*. Από την πρώτη επιγραφή πληροφορούμαστε ότι την διακόσμηση του ναΐσκου ανέλαβε ο γνωστός από την συμμετοχή του στη σύνοδο της Σαρδικής επίσκοπος Φιλιππών Πορφύριος και αναφέρεται ότι ο ναός είναι αφιερωμένος στον απόστολο Παύλο, ιδρυτή της τοπικής εκκλησίας. Η δεύτερη επιγραφή πιθανότατα λίγο προγενέστερη, οδήγησε τον ανασκαφέα στη χρονολόγηση του ευκτήριου οίκου μεταξύ των ετών 311 μ.Χ. και 313 μ.Χ. Πρόκειται για το αρχαιότερο λατρευτικό κτίσμα όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής μεσογείου. Πιθανότερη ωστόσο είναι μία χρονολόγηση στην τέταρτη δεκαετία του 4^{ου} αι. Α' Φάση Οκταγωνικού ναού: Τελευταίες δεκαετίες του 4^{ου} αι. ή στις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. Β' Φάση: μέσα 5^{ου} αι. μ.Χ. Γ' Φάση: α' μισό 6^{ου} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: S. Pelekanides, Kultprobleme im Apostel-Paulus-Oktagon von Philippi in Zusammenhang mit einem literen Heroenkult, *Atti 9th Cong. Int. Arch. Christ.* 2 (Vatican 1978), σ. 393-397. Σ. Πελεκανίδης, Ανασκαφή Οκταγώνου Φιλίππων, ΠΑΕ 1958-1979 Σ. Πελεκανίδης, Οι Φίλιπποι και τα χριστιανικά μνημεία τους, στο *Μακεδονία-Θεσσαλονίκη, Αφιέρωμα τεσσαρακονταετηρίδος Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών* (Θεσσαλονίκη 1980), σ. 101-125. Σ. Πελεκανίδης, Συμπεράσματα από την ανασκαφή του Οκταγώνου των Φιλίππων σχετικά με τα μνημεία και την τοπογραφία της πόλης, *Η Καβάλα και η περιοχή της, Α' Τοπικό Συμπόσιο* (Καβάλα 1980), σ. 149-158. Γούναρης, Μέντζος κ.α., ΠΑΕ 1982, σ. 31-42. Ε. Πελεκανίδου, Α. Μέντζος, Οκτάγωνο Φιλίππων. Πρώτα συμπεράσματα μετά τις νεότερες έρευνες. *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και Χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986. (Ελληνογαλλικές Έρευνες 1), (Θεσσαλονίκη 1990), σ. 597-607. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. Μπακιρτζής, *Φίλιπποι* (Αθήνα 1995). P. Pilhofer, *Philippi. Die erste christliche Gemeinde Europas*, τόμ. 1(Tübingen 1995), σ. 16-25.

48. Θάσος, Αλυκές. Αρχαίο ιερό (Εικ. 53)

Λόγοι καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Εγκατάλειψη.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση μιας νεκρόπολης των αυτοκρατορικών χρόνων, σε παρακείμενο ύψωμα.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Δύο δρομικές βασιλικές μεταξύ των οποίων χτίστηκε μια μεγάλη ορθογώνια αίθουσα και ένα παρεκκλήσιο.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: β' μισό του 5^{ου} αιώνα μ. Χ.

Άλλα στοιχεία: Πρόκειται για το λατρευτικό κέντρο ενός κοντινού παλαιοχριστιανικού οικισμού, το οποίο εγκαταλείφθηκε στο α' μισό του 7^{ου} αιώνα μ. Χ.

Βιβλιογραφία: J.-P. Sodini, K. Kolokostas, *Aliki: La basilique double, (Etudes Thasiennes X)*, σ. 71 κ.ε.

49. Θάσος, ακρωτήριο του Εβραϊοκάστρου, Αρχαϊκό Ιερό (Θεοδοφόριο;) (Εικ. 54,55, 56)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση αρχαίου ναού.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική, στην οποία αργότερα προστέθηκαν εξώστες. Το αρχιτεκτονικό υλικό του αρχαίου ναού χρησιμοποιήθηκε στο χτίσιμο της χριστιανικής εκκλησίας. Ιδιαίτερα ο νάρθηκας της βασιλικής είναι επιστρωμένος με αρχαία μάρμαρα.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^ο ή 6^ο αιώνα μ. Χ.

Άλλα στοιχεία: Πρόκειται για κοιμητηριακή εκκλησία αφού ο περιβάλλον χώρος του κτηρίου καταλήφθηκε από ένα νεκροταφείο της ίδιας εποχής.

Βιβλιογραφία: F. Ducat, *La basilique d'Évraïokastro a Thasos*, BCH 89 (1965), σ. 142-153. ΑΔ 19 (1964), σ. 380.

50. Θάσος, Αρχαία πόλη, Ιερό Ηρακλή (Εικ. 57)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση ναού του Ηρακλή.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Ο χριστιανικός ναός κατασκευάστηκε πάνω στο κατά πλάτος άξονα του αρχαίου ναού, που είχε διεύθυνση Βορρά-Νότο. Η αψίδα διαμορφώθηκε στα ανατολικά του κατά μήκος άξονα της εκκλησίας ώστε να επιτευχθεί ο επιθυμητός προσανατολισμός σύμφωνα με τις λειτουργικές ανάγκες των χριστιανών.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Πιθανότατα, στις αρχές του 6^{ου} αιώνα μ. Χ.

Βιβλιογραφία: Launey, *Le sanctuaire*, σ. 229-233. Sodini, *La ville*, σ. 283-284, εικ. 4.

Νομός Πιερίας

51. Πιερία, πρόποδες Ολύμπου, Δίον (Εικ. 58, 59)

Λόγος καταστροφής ειδωλολατρικών ναών: Εγκατάλειψη.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Μετά τον 3^ο αι. μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στην περιοχή του Δίου ανασκάφτηκαν δύο διαδοχικές φάσεις μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής, σε γειτνίαση προς τους ναούς της ιερής πόλης των Μακεδόνων.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 4^{ος} αι. (Βασιλική Α), 5^{ος} αι. (Βασιλική Β).

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική (και στις δυο φάσεις). Η λεγόμενη βασιλική Α' η οποία είναι και η αρχαιότερη έχει ορθογώνιο σχήμα στενόμακρο νάρθηκα ανισόπλευρου σχήματος στα δυτικά ενώ στα ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική κόγχη στο εσωτερικό της οποίας φαίνεται να υπήρχε χτιστό σύνθρονο. Στο χτίσιμο αυτής της χριστιανικής εκκλησίας έχουν χρησιμοποιηθεί και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από αρχαιότερα χτίσματα της περιοχής. Μετά την καταστροφή της βασιλικής Α' ανηγέρθηκε η νεότερη βασιλική Β'. Στην αψίδα του νεότερου ναού προστέθηκε η πρόθεση και το διακονικό ενώ ο νάρθηκας έλαβε ορθογώνιο παραλληλόγραμμο σχήμα.

Βιβλιογραφία: Γ. Σωτηριάδης, *ΠΑΕ* 1928, σ. 86-90. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1929, σ. 72-73. Ο ίδιος, *ΠΑΕ*, 1930, σ. 49-51. Ο ίδιος, *IIIe Congres International des Etudes Byzantines* (Αθήνα 1930), σ. 251-252. Σωτηρίου, *Αί παλαιοχριστιανικά*, σ. 180 κ.ε., Στ. Πελεκανίδης, *ΑΔ* 19 (1964), *Χρον.*, σ. 384. Ο ίδιος, *ΑΔ* 20 (1965), *Χρον.*, σ. 477-478 και *ΑΔ* 21 (1966), *Χρον.*, σ. 371-376. Δ. Παντερμαλής, *Δίον. Η ανακάλυψη* (Αθήνα 1999), σ. 253 κ.ε.

ΘΡΑΚΗ

Νομός Έβρου

52. Σαμοθράκη, Παλαιάπολις, αρχαίο λιμάνι

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Πιθανόν στη θέση αρχαίου ιερού.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Παλαιοχριστιανικός ναός στην τοιχοποιία του οποίου έχει χρησιμοποιηθεί αρχαίο αρχιτεκτονικό υλικό που εικάζεται με βεβαιότητα ότι προέρχεται από κοντινό στο χριστιανικό αυτό ναό προϋπάρχον ιερό. Αργότερα, στους μεσοβυζαντινούς χρόνους εντός της παλαιοχριστιανικής εκκλησίας φαίνεται να χτίστηκε μικρότερων διαστάσεων ναός.

Βιβλιογραφία: K. Lehmann-Hartleben, *Excavations in Samothrace*, *AJA* 43 (1939), σ. 142. *ΑΔ* 28 (1973), σ. 503.

Νομός Ροδόπης

53. Μαρώνεια, Σύναξη, Ηρώο Μάρωνα (Εικ. 49, 50)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση του Ηρώου του τοπικού βασιλέα-ιερέα Μάρωνα.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με εγκάρσιο κλίτος, νάρθηκα και αίθριο με κρήνη. Στην βασιλική ήταν προσαρτημένο ένα λατρευτικό

παρεκκλήσι, τα ψηφιδωτά δάπεδα του οποίου σώζονται μόνο σε σπαράγματα. Στην κατασκευή της βασιλικής και κυρίως στο ανατολικό τμήμα της, που έχει τη μορφή τρικόγχου, έχει χρησιμοποιηθεί πλήθος μαρμάρινων μελών που πιθανότατα προέρχονται από ένα ηρώο της εποχής του αυτοκράτορα Αδριανού⁵⁵⁶, αφιερωμένο στον τοπικό μυθικό ήρωα Μάρωνα⁵⁵⁷, το οποίο προσιπήρχε στη θέση αυτή⁵⁵⁸.

Άλλα στοιχεία: Η βασιλική αυτή καταστράφηκε τον 7^ο αι. μ.Χ. και ακριβώς πάνω στα ερείπια της ιδρύθηκε τον 9^ο/10^ο αι. μοναστήρι με μονόχωρο καθολικό στην αυλή του και δύο πτέρυγες διαμερισμάτων όπου περιλαμβάνονται τράπεζα, ξενώνας, κελλιά και σκευοφυλάκειο. Η μονή εγκαταλείφθηκε στα μέσα του 13^{ου} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Χ. Μπακιρτζής, Ανασκαφή στη Σύναξη Μαρώνειας, *AEMΘ* 1, 1987 (1988), σ. 453-460. Ο ίδιος, Ανασκαφή στη Σύναξη Μαρώνειας, *AEMΘ* 4, 1990 (1993), σ. 573-585. Ο ίδιος, Σύναξη Μαρώνειας: Ο ξενώνας των προσκυνητών, *AEMΘ* 10B, 1996 (1997), σ. 873-879. Ο ίδιος, Έργον 1985, σ. 13. *ΑΔ* 40 (1985), σ. 279-280. *ΑΔ* 42 (1987) Β2, σ. 468. Ο ίδιος, *Η αρχαιολογική έρευνα των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών μνημείων στη Θράκη: συμπεράσματα και προοπτικές, Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη* (Θεσσαλονίκη 1989), σ. 175-185. Χ. Μπακιρτζής, Δ. Τριαντάφυλλος, *Θράκη, Πολιτισμικοί Οδηγοί Α* (Αθήνα 1988).

⁵⁵⁶ Μεταξύ αυτών μαρμάρινοι καλυπτήρες τοίχων «άβατον ιερού» που συνδέεται με ταφική λατρεία ήρωα, πιθανόν του μυθικού βασιλιά και ιερέα Μάρωνα (Γ. Μπακαλάκης, *ΠΑΕ* 1986, σ. 142 και Χ. Μπακιρτζής, *AEMΘ* 1990 (1993), σ. 579.

⁵⁵⁷ Ο γεωγράφος Στράβων αναφέρει την ύπαρξη στην περιοχή της Σύναξης, ηρώου του Μάρωνα (Στράβων XII. 44 α). Για την διάδοση της λατρείας του Μάρωνα στην περιοχή της Μαρώνειας και την Σαμοθράκη βλ. *BCH* 5 (1881), σ. 95. Conze, *Archäologische Untersuchungen*, σ. 39 αλλά και Χ. Μπακιρτζής, *AEMΘ* 1990 (1993), σ. 579, σημ. 11.

⁵⁵⁸ Η αρχική θέση του ηρώου του Μάρωνα εντοπίζεται πιθανότατα στην παρακείμενη ακρόπολη του Αγίου Γεωργίου, η οποία μάλλον ταυτίζεται με την ομηρική Ίσμαρο (Δ. Τριαντάφυλλος, Υπαίθρια ιερά στη χώρα των Κικόνων, *ΘρακΧρον* 41 (1986), σ. 57-60). Από εκεί φαίνεται ότι ήδη είχε μεταφερθεί κατά τους χρόνους του Ανδριανού (117-138 μ.Χ) στην παραλία της Σύναξης (Χ. Μπακιρτζής, *AEMΘ* 1990 (1993), σ. 579).

Νησιά Αιγαίου Πελάγους

ΚΡΗΤΗ

Νομός Ηρακλείου

54. Βιάννος, Κάτω Σύμη, Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης (Εικ. 60)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Το ιερό λειτούργησε αδιάκοπα από την νεοανακτορική εποχή έως και τον 3^ο αι. μ.Χ. χωρίς να παρεμβληθεί κάποια περίοδος εγκατάλειψής του. Η μακράιωνη λειτουργία του φαίνεται ότι παρατάθηκε και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο με νέο περιεχόμενο.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Εντός του αρχαίου ιερού της Σύμης.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μέσα στο χώρο του ορεινού ιερού της Σύμης ήλθαν στο φως δύο διαδοχικοί μονόχωροι, πιθανόν καμαροσκέπαστοι, ναοί των πρώιμων χριστιανικών χρόνων. Το νεότερο ναύδριο περιορίστηκε στο εσωτερικό του παλαιότερου του οποίου επαναχρησιμοποίησε το νότιο τοίχο, καθώς και μία γυναικεία παλαιοχριστιανική ταφή σε επαφή με το βόρειο τοίχο του νεότερου ναΐσκου.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} ή 6^{ος} αι. μ.Χ.

Άλλα στοιχεία: Μια ομάδα παλαιοχριστιανικών λυχναριών κοντά στην ιερή πηγή μαρτυρά επίσης τη χριστιανική παρουσία στο χώρο, η οποία σηματοδοτείται και από την εισαγωγή ενταφιασμού πλησίον του λατρευτικού χώρου.

Βιβλιογραφία: Α. Λεμπέση, *ΠΑΕ* 1992, σ. 214-217, πίν. 91. Η ίδια, *ΠΑΕ* 1997, σ. 192-195. Η ίδια, *ΑΕ* 1981, σ. 15 (όπου και παράθεση των αντικρουόμενων απόψεων σχετικά με τις υποτιθέμενες περιόδους εγκατάλειψης του ιερού), σ. 18-19.

55. Γόρτυνα, ακρόπολη, ναός Αθηνάς (Εικ. 61)

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Πρόκειται πιθανότατα για τρίκλιτο οικοδόμημα αν και δεν είναι ορατά τα πλάγια κλίτη του. Η βασιλική απέληγε στα ανατολικά σε ημικυκλική αφίδα ενώ στα δυτικά υπήρχε νάρθηκας στα νότια του οποίου ήταν προσαρτημένος ένας ορθογώνιος χώρος που πιθανόν λειτουργούσε ως διακονικό.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αι. μ.Χ.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Στη τοιχοδομία της έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι ορθογώνιοι καλοδουλεμένοι δόμοι που δόμοι συγκεντρώθηκαν από άλλα αρχαιότερα παρακείμενα κτίσματα. Ο αρχαίος βόθρος ήταν ενσωματωμένος στην χριστιανική εκκλησία και κατά τους ανασκαφείς είχε επαναχρησιμοποιηθεί ως πηγή βαπτιστηρίου.

Βιβλιογραφία: Rizza, Scrinari, *Il santuario*, σ. 68-81, εικ. 18 (σχέδ.). Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά Κρήτης, σ. 247. I. Sanders, *Roman Crete*, σ. 109-110.

56. Γόρτονα, θέση Μαυρόπαπας (Εικ. 62)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Βασιλική χτισμένη στη θέση προγενέστερου αρχαίου ιερού.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη δρομική βασιλική με παστοφόρια εκατέρωθεν του ιερού βήματος και ορθογώνιο νάρθηκα στα δυτικά.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} αι. μ.Χ.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Ορατά και σήμερα αρχιτεκτονικά μέλη του στο χώρο.

Άλλα στοιχεία: Απότμημα φέρει χαραγμένα επιγραφή και σταυρό, στοιχεία της κάθαρσης του χώρου που ίσως χρονολογείται ίσως στα μέσα του 6^{ου} αι. (Guarducci: πιθανόν 5^{ος} αι. μ.Χ.)

Βιβλιογραφία: De Sanctis, *MonAnt* 18 (1907), σ. 277 κ.ε. και *IC. IV. Praef. iv*, σ. 9. Gerola, *Monumenti Veneti*, σ. 39, εικ. 17. Sanders, *Roman Crete*, σ. 109. Πλάτων, *Αί ξυλόστεγοι*, σ. 116. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά Κρήτης, σ. 252.

57. Γόρτονα, Ρωμαϊκή πόλη, ναός Απόλλωνα Πυθίου (Εικ. 63, 64, 65)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Μετασκευή του ρωμαϊκού ναού του Απόλλωνα Πυθίου σε χριστιανική βασιλική.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική. Ο πρόναος του αρχαίου ναού χρησιμοποιήθηκε ως νάρθηκας. Ο σηκός έγινε ο κυρίως ναός της εκκλησίας που διαιρείται σε τρία κλίτη από δύο εσωτερικές κιονοστοιχίες κάθε μια από τις οποίες φέρει τέσσερις κίονες. Οι κίονες αυτοί μαρμαρίνοι ή από γρανίτη είναι σε δεύτερη χρήση. Μάλιστα ένας απ' αυτούς φέρει επιγραφή προς τιμήν του αυτοκράτορα Καρακάλλα⁵⁵⁹. Το κεντρικό κλίτος της βασιλικής απέληγε στα δυτικά σε ημικυκλική αψίδα - η εκκλησία λόγω προσανατολισμού του αρχαίου κτηρίου έχει το ιερό βήμα στα δυτικά - που αποτελεί προσθήκη στο προϋπάρχον αρχαίο οικοδόμημα, καθώς διανοίχτηκε στο μέσον του δυτικού τοίχου του αρχαίου ναού. Είναι κατασκευασμένη από αντωπούς λίθους με

⁵⁵⁹ *IG. IV. 280*

όψη κάπως ακατέργαστη, κάτι που, όμως, είναι σύνηθες στις πρώιμες εκκλησίες του νησιού.

Άλλα στοιχεία: Βορειότερα, έχουν έλθει στο φως λείψανα άλλης μίας βασιλικής, εντελώς κατεστραμμένης πια, που χρονολογείται στο τέλος του 5^{ου} ή τις αρχές του 6^{ου} αι. μ.Χ.⁵⁶⁰. Πρόκειται για δυο αφίδες μια από τις οποίες αρκετά ευμεγέθης⁵⁶¹.

Βιβλιογραφία: Sanders, *Roman Crete*, σ. 108, εικ. 33 (κάτοψη).

58. Λεβήνα (Λέντας), Ιερό Ασκληπιού (Εικ. 66)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Εγκατάλειψη

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Μετά το 393 μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στο ανατολικό άκρο του ιερού του Ασκληπιού στην Λεβήνα (Λέντα) και στη θέση της εκκλησίας του Αγ. Ιωάννη.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα ελαφρά παράγωνο προς το κύριο σώμα της βασιλικής χτισμένη από ασβεστολιθικό οικοδομικό υλικό από τα ερείπια του αρχαίου ιερού που έχει επαναχρησιμοποιηθεί. Ο Sanders υποθέτει την ύπαρξη και ενός αιθρίου στα δυτικά της, που επικοινωνούσε με το νάρθηκα με δυο ακραίες θύρες, αμέσως βόρεια του οποίου υπήρχαν προσκτίσματα, μεταξύ των οποίων πιθανόν ένα βαπτιστήριο.

Βιβλιογραφία: G. Gerola, *Le antiche*, σ.1153-1158. L. Pernier – L. Banti, *Guida degli scavi*, σ. 67-75, εικ. 74-84. Sanders, *Roman Crete*, σ. 113. Σωτηρίου, Αί παλαιοχριστιανικά, σ. 193, εικ. 25 (κάτοψη). Πλάτων, Αί ξυλόστεγοι, σ. 418. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά Κρήτης, σ. 255.

59. Χερσόνησος, Αρχαίο λιμάνι, ναός Αρτεμης (Εικ. 68)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Η βασιλική της Χερσονήσου εντοπίζεται στα ανατολικά του αρχαίου λιμένα και πιθανότατα αντικατέστησε ναό αφιερωμένο στην Άρτεμη Βριτόμαρτι.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη δρομική βασιλική με αιθριο, οι τοίχοι της οποίας έχουν κατασκευαστεί με χονδροειδή υλικά δομής

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Η ψηφιδωτή διακόσμηση υποδεικνύει μια χρονολόγηση της εκκλησίας στον πρώιμο 6^ο αι. μ.Χ.

⁵⁶⁰ Σε τοίχο της βασιλικής εντοπίστηκε επιγραφή του 6^{ου} αι. μ.Χ. σχετικά με ανανέωση του ναού από τον τοπικό επίσκοπο Θεόδωρο. Στη δημοσίευση της επιγραφής (*IC*, IV, σ. 398 και 460), η Guarducci είχε εσφαλμένα υποθέσει ότι η βασιλική αυτή ήταν ο μετασκευασθείς ναός του Πυθίου Απόλλωνος.

⁵⁶¹ Gerola, *Monumenti Veneti*, σ. 39. Πλάτων, Αί ξυλόστεγοι, σ. 416.

Άλλα στοιχεία: Ένα ναύδριο του Αγ. Νικολάου βαίνει σε μεγάλο τμήμα του ιερού βήματος της παλαιοχριστιανικής εκκλησίας. Ο Ορλάνδος θεωρεί ότι η βασιλική χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως χώρος ταφής των περιοίκων χριστιανών, καθώς βρέθηκαν τρεις τάφοι στο νάρθηκα και άλλοι στον κυρίως ναό, κοντά στον άμβωνα. Ωστόσο, ο Sanders υποστηρίζει ότι οι αλλαγές που έλαβαν χώρα είναι μεταγενέστερες και πρέπει να τοποθετηθούν πριν από την αραβική κατάκτηση και ερμηνεύει το πρόσθετο κτήριο στο Ν τοίχο του αιθρίου ως μιναρέ και υποθέτει την μετατροπή της βασιλικής σε τζαμί.

Βιβλιογραφία: Sanders, *Roman Crete*, σ. 95-101 (ειδικότερα σ. 95) και 144-146. Σ. Μαρινάτος, Επιγραφή εις Βριτομάρτιν εκ Χερσονήσου, *ΑΔ* 9 (1924), σ. 79-84. *IC* . I. VII. 4. Ορλάνδος, *ΠΑΕ* 1955, σ. 326-327. Πλάτων, *Αί ξυλόστεγοι*, σ. 419. Βολανάκης, *Τα παλαιοχριστιανικά Κρήτης*, σ. 257-258. P. Mattiassi, *Byzantion* 67 (1997), σ. 541 κ.ε., σχ. 4, εικ. 6. Λ. Χανιώτη-Σταρίδα, *Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων (Αθήνα 1983), σ. 79. Bourboudakis, Gallas, Wessel, *Byzantinisches Kreta*, σ. 420-421. Πελεκανίδης-Ατζακά, *Σύνταγμα* I, σ. 110-111.

Νομός Λασιθίου

60. Ιτανος, Ακρόπολη, ναός Αθηνάς Πολιάδος (:)(Εικ. 70, 71)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη ΝΔ πλευρά της ακρόπολης της αρχαίας Ιτάνου η λεγόμενη βασιλική Α πιθανόν κτίστηκε στη θέση προγενέστερου ναού της Αθηνάς Πολιάδος, όπως υποδεικνύει σχετική επιγραφή. Έχει επιβεβαιωθεί η ύπαρξη προγενέστερων κτηρίων άγνωστης χρήσης κάτω από τη Βασιλική Α.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική με πλευρικές αψίδες. Η βασιλική κατασκευασμένη από υλικό σε δεύτερη χρήση εμφανίζει ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά στοιχεία που ανακαλούν πρότυπα εκκλησιών της Κιλικίας ή της Συρίας⁵⁶² καθώς πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική που στο μέσον των τοίχων που διακρίνουν τα κλίτη διαμορφώνονται συμμετρικά από μια ημικυκλική αψίδα.

Ο Sanders υποθέτει ότι οι πλευρικές αυτές κόγχες στους εσωτερικούς τοίχους της βασιλικής πιθανόν ανταποκρίνονται σε μια, μεταγενέστερη της αρχικής, φάση του οικοδομήματος, όπου το μέγεθος της εκκλησίας περιορίστηκε στο μεσαίο κλίτος και προστέθηκαν σ' αυτό οι πλευρικές αψίδες.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Ο Sanders παραλληλίζει την βασιλική της Ιτάνου με τη βασιλική στο Kerratin της Συρίας (480 -520 μ.Χ.), συγκρίνοντας τα υπολείμματα του γλυπτού της διακόσμησης με αντίστοιχα της βασιλικής στον Πάνορμο, επίσης στην Κρήτη, καταλήγοντας σε μια

⁵⁶² Lassus, *Les sanctuaires*, σ. 36. Krautheimer, *Early Christian*, σ. 161.

χρονολόγηση στον πρώιμο 6^ο αι. μ.Χ. Έχουν αναγνωριστεί τέσσερις χρονολογικές φάσεις της βασιλικής που μπορούν να χρονολογηθούν από τον 5^ο έως και τον 7^ο αι.

Βιβλιογραφία: Sanders, *Roman Crete*, σ. 89-90. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά Κρήτης, σ. 259. Πλάτων, Αί ξυλόστεγοι, σ. 420. Bourboudakis, Gallas, Wessel, *Byzantinisches Kreta*, σ. 471-472, εικ. 446. *BCH* 1951, σ. 193 κ.ε. *BCH* 119 (1995), σ. 720-728, εικ. 7-11. *BCH* 120 (1996), σ. 941-942. *BCH* 121 (1997), σ. 811. *BCH* 122 (1998), σ. 586. *BCH* 123 (1999), σ. 518-519, εικ. 2. Χρ. Τσιγωνάκη, Ίτανος. Ιστορία και τοπογραφία μιας παράκτιας θέσης της ανατολικής Κρήτης κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο στο *Ψηφίδες, Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland* (Ρέθυμνο 2009), σ. 166. Για την επιγραφή: IC. III. IV. Praef. σ. 75-76. Halbherr, *Greek Christian Inscriptions, AJA*, XI (1896), σ. 459.

Νομός Ρεθύμνου

61. Ελεύτερνα, Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης (:). Βασιλική Αρχαγγέλου Μιχαήλ (Εικ. 69)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Το ελληνιστικό ιερό ομοιάζει με μνημειακό ορθογώνιο κτίσμα και αναγνωρίζονται σε αυτό τρεις χρονολογικές φάσεις που καλύπτουν το διάστημα μεταξύ της θεμελίωσης του ναού τον 2^ο αι π.Χ. έως και τους χρόνους του Αυγούστου και του Τιβερίου. Έχει αναγνωριστεί μια σοβαρή καταστροφή του το έτος 67 π.Χ και μια ανακαίνισή του αργότερα κατά την τελευταία φάση του.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Η βασιλική έχει υψωθεί μερικώς πάνω στα ερείπια ενός ελληνιστικού ιερού, πιθανότατα του Ερμή.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με προσκτίσματα, κατοικίες, λουτρώνα με δεξαμενές, και πολυάριθμους τάφους της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Σύμφωνα με την τρίστιχη επιγραφή:

«Εὐφρατάς, ὁ αγιώτατος Ἐπίσκοπος, ἐκτίζει τόδε τὸ θίον
τέμενος, οἶκον εὐπρεπή εἰς ὕψος ἐγίρας Μιχαήλ τοῦ
Ἀρχαγγέλου, οὐπερ πρεσβίαις χάρις θύσετε ὑμῖ(ν)».

που βρέθηκε στα δεξιά της εισόδου προς το κεντρικό κλίτος, αναφέρεται ως ιδρυτής της βασιλικής ο τοπικός επίσκοπος Ευφράτας, πρόσωπο γνωστό από τις γραπτές πηγές, καθώς έλαβε μέρος στην Οικουμενική Σύνοδο της

Χαλκηδόνας το 451 μ.Χ.⁵⁶³ Με βάση την αναφορά αυτή η βασιλική αυτή είναι μια από τις σπάνιες περιπτώσεις στον ελλαδικό χώρο που μπορούν να χρονολογηθούν με σχετική ακρίβεια και ανάγεται (τουλάχιστον στην αρχική της φάση) αρκετά πρώιμα στο διάστημα μεταξύ του 430-450 μ.Χ.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Στην κατασκευή της χριστιανικής εκκλησίας επαναχρησιμοποιήθηκαν επεξεργασμένοι δόμοι του αρχαίου ναού. Την βασιλική αυτή διαδέχτηκε πιθανότατα κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους μονόχωρος ναός ιδρυμένος επί του κεντρικού της κλίτους.

Βιβλιογραφία: Για την περιγραφή της Βασιλικής, των προκτισμάτων και των ευρημάτων, βλ. Π. Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα*. Θέμελης, *Αρχαία Ελεύθερνα*, σ. 80-85. Ο ίδιος, *Ελεύθερνα*, *Κρητ Εστία* 2 (1988), σ. 300-302. Ο ίδιος, *Ελεύθερνα*, *Κρητ Εστία*, 3 (1989), σ. 266-270. Ο ίδιος, *Ελεύθερνα*, *Κρητ Εστία*, 4 (1990), σ. 252-257. Ο ίδιος, *Ελεύθερνα*, *Κρητ Εστία* 5 (1994-1996), σ. 270-283.

62. Λισσός, Ιερό Ασκληπιού (Εικ. 67)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Εγκατάλειψη

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Μετά το 393 μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Οι εκκλησίες της Παναγίας και του Αγίου Κηρύκου έχουν χτιστεί πάνω στα ερείπια δύο παλαιοχριστιανικών βασιλικών σε κοντινή απόσταση προς το ιερό του Ασκληπιού και στα όρια της αρχαίας πόλης.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Παλαιοχριστιανική περίοδος.

Βιβλιογραφία: Κ. Λασιθιωτάκης, *Εκκλησίες Δυτικής Κρήτης*, *Κρητ Χρον* 23 (1971), σ. 383, αρ. 122-123. D. Pallas, *Monuments*, σ. 242-3. Ν. Ε. Παδούβα, *Παλαιοχριστιανικά βασιλικά της δυτικής Κρήτης*, *Κρητ Εστ*, 8 (1957), τεύχ. 66, σ. 5-7. Σ. Γ. Σπανάκη, *Κρήτη*, Β', σ. 249. Pallas, *RAC XXXV*, σ. 223, αρ. 26. Πελεκανίδης-Άτζακά, *Σύνταγμα* I, σ. 125, αρ. 111-112.

63. Τάρρα, Ναός Απόλλωνα

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Εγκατάλειψη

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Βασιλική ιδρυμένη πάνω σε ερείπια αρχαίου ναού, πιθανώς του Απόλλωνα, όπως μαρτυρούν τα παλαιότερα σωζόμενα γλυπτά από αυτόν.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική με αψίδα και σύνθρονο στα ανατολικά.

⁵⁶³ Για την ανάλυση της επιγραφής, βλ. I. Tzifopoulos, *The Inscriptions*, στο Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα*, σ. 241-243.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: οι εξωτερικοί τοίχοι της οποίας διασώζονται σε ύψος 3 μ. Έχει κτιστεί από πελεκητούς δόμους και οπποπλίνθους. Από τη βασιλική αυτή σώζονται οι στυλοβάτες των κιονοστοιχιών που διέκριναν τα κλίτη και τα χωρίσματα του ιερού βήματος και των παστοφοριών. Το μεσαίο κλίτος απολήγει στα ανατολικά σε ευρύχωρη ημικυκλική αψίδα εντός της οποίας διατηρείται το κρηπίδωμα του συνθρόνου. Η παλαιοχριστιανική εκκλησία κοσμούσαν με επιδαπέδια ψηφιδωτά με γεωμετρικά μοτίβα.

Βιβλιογραφία: Πλάτων, Αί ξυλόστεγοι, σ. 423, 429. Sanders, *Roman Crete*, σ. 122.

Για τα ψηφιδωτά δάπεδα: Πελεκανίδης-Ατζακά, *Σύνταγμα I*, σ. 125-126. G. De Sanctis, *MonAnt* 11 (1901), σ. 516. Gerola, *Monumenti Veneti*, II, σ. 182. H. Van Effenterre, *La basilique paléochrétienne de Poros, L'Architecture Française* 1941, σ. 34 σημ. 13. Πλάτων, Αί ξυλόστεγοι, σ. 423, 429 σημ.1. Σ. Γ. Σπανάκη, *Κρήτη, Β'*, σ. 372.

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

Νομός Δωδεκανήσου

64. Κάλυμνος, Λιμνιώτισσα, Βασιλική Αγίας Σοφίας ή Ευαγγελίστριας, Ιερό Ασκληπιού (Εικ. 72, 73)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση ιερού του Ασκληπιού.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: τρίκογχη βασιλική.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Η βασιλική εμφανίζει δύο χρονολογικές φάσεις. Κτίστηκε στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} μ.Χ. αιώνα, καταστράφηκε στα μέσα του 6^{ου} αι. από τον σεισμό του 554 μ.Χ. και υπέστη επισκευές αργότερα.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Στο εσωτερικό του ναού, στο νάρθηκα και τον κυρίως ναό υπάρχουν πολύχρωμα ψηφιδωτά δαπέδου.

Βιβλιογραφία: Ch. T. Newton, *Excavation and Discoveries at Calymnos, The Archaeological Journal* 1856, σ. 14-37. Segre, *Relazione*, σ. 36. Πελεκανίδης-Ατζακά, *Σύνταγμα I*, σ. 49.

65. Κάλυμνος, Λιμνιώτισσα, Ιερό Απόλλωνα Δηλίου/Βασιλική Χριστού Ιερουσαλήμ (Εικ. 74)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Πιθανή καταστροφή του ιερού από τους χριστιανούς.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Εντός του ιερού του Απόλλωνα Δηλίου.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική, κτισμένη με αρχαίο οικοδομικό υλικό από τον Ιωνικό ναό του Δηλίου Απόλλωνα, αλλά και επιγραφές, βάσεις αγαλμάτων και κομμάτια από το αρχαίο θέατρο. Για τη στήριξη της αμφικλινοῦς ξύλινης στέγης χρησιμοποιήθηκαν οι μονολιθικοί Ιωνικού ρυθμού κίονες του αρχαίου ναού, ενώ στην κατασκευή του σύνθρονου στο εσωτερικό της αφίδας του Ιερού Βήματος καθίσματα από το αρχαίο θέατρο.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} αι. μ.Χ. (καταστράφηκε από σεισμό στα μέσα του 6^{ου} αι. και στη συνέχεια επισκευάστηκε).

Βιβλιογραφία: Segre, *Relazione*, σ. 34. Για τα ψηφιδωτά: Πελεκανίδης-Ατζακά, *Σύνταγμα I*, σ. 50.

66. Κάλυμνος, Μυρτιές, θέση Μελιτσαχάς, εκκλησία Αγίου Ιωάννη Προδρόμου

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση ειδωλολατρικού ναού κάτω από το νεώτερο εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} αι. μ.Χ.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Σήμερα ορατά αρχιτεκτονικά μέλη της βασιλικής και το επιδαπέδιο ψηφιδωτό του νάρθηκα.

Άλλα στοιχεία: Στο ψηφιδωτό του νάρθηκα αναφέρεται ως κτήτορας κάποιος Ανατόλιος.

Βιβλιογραφία: Κουτελλάς, *Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές*, σ. 78. Segre, *Relazione*, σ. 34-35 πίν. 32, εικ.3. Για τα ψηφιδωτά: Πελεκανίδης-Ατζακά, *Σύνταγμα I*, σ. 49.

67. Κάλυμνος, «Σχολή Μαύρου», Ναός Άρτεμης, Παλαιοχριστιανική βασιλική Ευαγγελίστριας

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στην περιοχή του ιερού της Άρτεμης.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική. Η τοιχοδομία αποτελείται από μεγάλο μέγεθος ορθογωνισμένους λίθους του αρχαίου ναού.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} αι. μ.Χ.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Το ορατό τμήμα της περιλαμβάνει την, επτάπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά, αψίδα και τον ανατολικό τοίχο, καθώς και τμήμα του βόρειου και το εσωτερικό κοσμούνταν με επιδαπέδια ψηφιδωτά.

Βιβλιογραφία: Λαζαρίδης, Συμβολή, σ. 230. Κουτελλάς, Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές, σ. 76.

68. Κώς, Ασκληπιείο (Εικ. 75)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Εγκατάλειψη

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Επάνω στον πρόναο του ναού Α του ιερού του Ασκληπιού.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Βασιλική.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Σώζεται μόνο ένα κιονόκρανο.

Βιβλιογραφία: Shazmann, *Kos*, σ. 5.

69. Ρόδος, Αρνίθα, θέση Αγ. Ειρήνη (Εικ. 77)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση ναού του Διός Πολιέος.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Δύο τρίκλιτες βασιλικές εκ των οποίων η μεγαλύτερη (βασιλική Α) είναι τρίκλιτη με ημικυκλικό σύνθρονο και προσκτίσματα, ενώ νότια αυτής εντοπίζεται η επίσης τρίκλιτη βασιλική Β.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 6^{ος} αι. μ.Χ. (Βασιλική Α)

Βιβλιογραφία: Ι. Βολανάκης, Παλαιοχριστιανικών συγκρότημα εις Αρνίθαν Ρόδου, ΠΑΕ 1979, σ. 270-272. Ο ίδιος, Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια, σ. 126-127. Ο ίδιος, Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου, *Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα*, σ. 330. Για τα ψηφιδωτά που υπήρχαν στο Διακονικό και το Μαρτύριο: Πελεκανίδης-Ατζακά, *Σύνταγμα Ι*, σ. 92.

70. Ρόδος, Αττάβυρος Όρος, Ιερό του Ατταβυρείου Διός.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: στη θέση του ιερού του Διός

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: τρίκλιτη βασιλική των παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία, σ. 331.

71. Ρόδος, Αρχάγγελος, Ιερό Απόλλωνα Ερεθιμίου.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στο χώρο του ιερού του Ερεθιμίου Απόλλωνος.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική των παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: ΝΑ των ερειπίων του αρχαίου ιερού είχαν έλθει στο φως λείψανα τοίχων, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και ψηφιδωτά δάπεδα προερχόμενα από τη βασιλική.

Βιβλιογραφία: ΑΔ 34 (1987), σ. 447-448. L. Ross, *Inselreisen* III, 1843, 100-101. *Clara Rhodos* II (1932), σ. 79 κ.ε. R. U. Inglieri, *Carta archeologica dell' isola di Rodi* (Firenze 1936), σ. 31-32, αρ. 45-46. ΑΔ 1979, Β2, σ. 447. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία, σ. 332.

72. Ρόδος, Ιαλυσός, Φιλήρημος, Ακρόπολη, Ναός Αθηνάς Πολιάδος (Εικ. 76)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Επάνω στον αρχαίο ναό Αθηνάς Πολιάδος.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική με αίθριο και βαπτιστήριο, στο βόρειο κλίτος της οποίας θα κτιστεί το 10ο αιώνα μονόχωρη εκκλησία με τρούλλο και την περίοδο της Φραγκοκρατίας τη θέση αυτή κατέλαβαν μεσαιωνικό μοναστήρι και εκκλησία.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^ο ή 6^ο αι. μ.Χ.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Τα θεμέλια του αρχαίου ναού και το βαπτιστήριο της βασιλικής.

Βιβλιογραφία: Α. Ορλάνδος, *ΑΒΜΕ* 6 (1948), σ. 47-54. Π. Λαζαρίδης, Συμβολή, σ. 245, Βολανάκη, *Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια*, σ. 127-128.

ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Νομός Κυκλάδων

73. Αμοργός, Κατάπολα, εκκλησία Παναγίας Καταπολιανής

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Κάτω από την νεώτερη εκκλησία της Καταπολιανής, στη θέση ιερού του Απόλλωνα.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Βασιλική.

Βιβλιογραφία: Pallas, *Monuments*, σ. 215.

74. Δήλος, Ασκληπιείο (Εικ. 78)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Πλησίον του Ασκληπιείου.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μονόκλιτη βασιλική.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 7^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Orlandos, *Delos*, σ. 84-86, εικ. 15.

75. Δήλος, Ιερό Απόλλωνα, Βασιλική Αγίου Κηρύκου (Εικ. 80, 81)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Έξω από τον ιερό περίβολο και νοτιότερα του ναού του Απόλλωνα. Στα ΝΔ της Αγοράς των Δηλίων.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα. Ο Ι. Τραυλός (Η παλαιοχριστιανική βασιλική, σ. 316) θεωρεί την βασιλική μονόκλιτη.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 6^{ος} αι. μ.Χ.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Το εσωτερικό της αφίδας είχε σύνθρονο από το οποίο σώζονται δυο βαθμίδες.

Βιβλιογραφία: Orlandos, *Delos*, σ. 71 κ.ε., εικ. 1, 4.

76. Δήλος, Λιμάνι, Θεομοφόριο/Εκκλησιαστήριο (Εικ. 79)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Σε τμήμα δημοσίου κτηρίου πλησίον του λιμανιού.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μετατροπή τετράγωνης αίθουσας του αρχαίου κτηρίου σε τρίκλιτη εκκλησία με αψίδα και αίθριο.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: β' μισό 6^{ου} αι. μ.Χ.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα: Από τη βασιλική αυτή σώζεται μόνο ικανός αριθμός αποτμημάτων και μελών της γλυπτικής διακόσμησής της καθώς αυτή καταστράφηκε στην προσπάθεια διερεύνησης των κατώτερων ανασκαφικών στρωμάτων των αρχαίων κτηρίων της ίδιας θέσης.

Βιβλιογραφία: Orlandos, Delos, σ. 86 κ.ε., εικ. 17-18.

77. Θήρα, Ιερό Απόλλωνα Πυθίου (Εικ. 82)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στο χώρο του ιερού του Απόλλωνος Πυθίου.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Άγνωστη

Βιβλιογραφία: E. Hiller von Gaertringen, *Die Insel Thera in Altertum und Gegenwart* (= Thera I), (Berlin 1899), σ. 254-258.

78. Κέα, Καρθαία, περιοχή Βαθοποτάμου, Ιερό Δήμητρας (Εικ. 83)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Πάνω στα ερείπια ενός αρχαίου ναού που πιθανόν ταυτίζεται με το γνωστό από τις γραπτές πηγές ιερό της Δήμητρας.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική. Στην ανοικοδόμηση της εκκλησίας έχει χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά δομικό υλικό από το ιερό. Ο αρχαίος ναός είχε καταρρεύσει κατά το ήμισυ και ενσωματώθηκε στην βασιλική

Βιβλιογραφία: P. Graindor, *Fouilles à Karthaia, Ile de Keos, BCH 29* (1905), σ. 329-361 (ειδικότερα σ. 333-337), *ΑΔ 19* (1964), σ. 507. Για τις νεώτερες εργασίες ανάδειξης των μνημείων στη περιοχή της Καρθαίας: Ε. Σημαντώνη-Μπούρνια, Λ. Μενδώνη, Τ. Πανάγου, *Καρθαία, ελαχύνωτον στέρονον χθονός* (Αθήνα 2009).

79. Νάξος, Γύρουλας, Ιερό Δήμητρας (Εικ. 84, 85, 86)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση του αρχαϊκού ναού της Δήμητρας.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά. Το εσωτερικό της διακρίνεται από δύο κιονοστοιχίες στις οποίες επαναχρησιμοποιήθηκαν σπόνδυλοι από τους εσωτερικούς και εξωτερικούς κίονες του αρχαίου ναού οι οποίοι εδράζονταν σε αρχαίες ιωνικές βάσεις. Στην τοιχοποιία της εκκλησίας ενσωματώθηκαν οι παραστάδες των δύο θυρών του ναού, ενώ οι αρχαίες μαρμάρινες δοκοί χρησιμοποιήθηκαν ως επιστύλια στην τοιχοποιία των

πλαγίων κλιτών της εκκλησίας, ως στυλοβάτες του τέμπλου και βαθμίδες της δυτικής εισόδου. Για το χτίσιμο της βασιλικής επαναχρησιμοποιήθηκε το μεγαλύτερο μέρος του αρχαίου δομικού υλικού του αρχαϊκού ναού έχει επαναχρησιμοποιηθεί στην κατασκευή της βασιλικής.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} αι. μ.Χ.

Άλλα στοιχεία: Φαίνεται πάντως ότι πριν την έναρξη των εργασιών στο χώρο αυτό για την ανέγερση της εκκλησίας πραγματοποιήθηκε ισοπέδωσή του. Πάντως το δάπεδο της βασιλικής διευθετήθηκε σε κατώτερο ύψος από αυτό του δαπέδου του αρχαίου ναού. Στα νότια της εκκλησίας εντοπίστηκαν χώροι οικιακής και αγροτικής χρήσης που πιθανόν ιδρύθηκαν τον 6^ο αι. με αφορμή τη λειτουργία της βασιλικής.

Βιβλιογραφία: Ν. Κοντολέων, ΠΑΕ 1954, 330 κ.ε. Β. Λαμπρινουδάκης κ.α., Ανασκαφή Νάξου, ΠΑΕ 1976, σ. 299-308. Β. Λαμπρινουδάκης, Ανασκαφή Νάξου, ΠΑΕ 1977, σ. 378-386. Σαγκρι: Νάξος. Το αρχαίο ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρι (Αθήνα 2001).

80. Νάξος, Παλάτια, ναός Απόλλωνα (Εικ. 88)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση ιωνικού ναού του Απόλλωνα.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Βασιλική. Κατά την κατασκευή της εκκλησίας το δάπεδό της διευθετήθηκε σε χαμηλότερο επίπεδο από το αντίστοιχο του αρχαίου ναού και αλλοιώθηκε ο αρχιτεκτονικός τύπος του προγενέστερου κτηρίου.

Άλλα στοιχεία: Η κατασκευή του αρχαίου ναού που ανάγεται στα χρόνια του Λύγδαμι (περ. 530 π.Χ.) δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Σήμερα διακρίνεται μόνο η μνημειακή είσοδος του ναού (Πορτάρα) και μέρος του στυλοβάτη.

Βιβλιογραφία: G. Gruben, W. Koenigs, AA 1968, σ. 693 κ. ε.

81. Νάξος, Ύρια, Θέση Λειβάδι, Αρχαίο Ιερό Διονύσου (:)/ Υστεροβυζαντινή εκκλησία Αγίου Γεωργίου

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Εγκατάλειψη και καταστροφή αγαλμάτων.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: 3^{ος} αι. μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Εντός του αρχαίου ιερού και στη θέση του άδυτου του αρχαίου ναού.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Βασιλική.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} ή 6^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Lambrinoudakis, Gruben, Iria, σ. 569-621 και οι ίδιοι, Ανασκαφή αρχαίου Ιερού στα Ύρια της Νάξου, Η έρευνα κατά τα έτη 1982, 1986 και 1987, Αρχαιογνωσία 5 1987-88 (1990), σ. 193-199, πίν. 17-60.

82. Πάρος, Τρεις Εκκλησιές (Εικ. 89)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Πάνω στα ερείπια αρχαίου ναού.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Βασιλική.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: α' μισό 6^{ου} αι. μ..Χ.

Βιβλιογραφία: Α. Ορλάνδος, *ΠΑΕ* 1960, σ. 246-257. Ο ίδιος, *ΑΔ* 18 (1963), σ. 298-301.

83. Σίκινος, Ελληνιστικό Ηρώο/Ιερό Απόλλωνα Πυθίου (εικ. 87)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Ελληνιστικό Ηρώο.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Μετασκευή του ελληνιστικού ναού σε εκκλησία με ελάχιστες μικρές παρεμβάσεις που αφορούσαν κυρίως τον προσανατολισμό του κτηρίου.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 7^{ος} αι. μ.Χ.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Πολύ ικανοποιητική διατήρηση του μνημείου.

Βιβλιογραφία: Frantz, *The Temple*, σ. 397-422.

Νησιά Βορείου Αιγαίου

Νομός Λέσβου

84. Ακρωτήριο Αγίου Φωκά, Ιερό Διονύσου Βρυσαγένους (Εικ. 90)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Ανεγέρθηκε επάνω στα ερείπια του ναού του Διονύσου Βρυσαγενούς.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική, στην οποία μάλιστα εντοιχίστηκαν και αρχιτεκτονικά μέλη του αρχαίου ναού.

Βιβλιογραφία: Για το ναό του Διονύσου, βλ. N. Spencer, *A Gazetteer of Archaeological Sites in Lesbos* (Oxford 1995), σ. 17, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Για τη βασιλική, βλ. Δ. Χατζή, *ΑΔ* 27 (1972), σ. 596-599, Πίν.

548-550, και Α. Αρχοντίδου, *ΑΔ* 48 (1993), σ. 420-424, Σχ. 9 και Πιν. 125γ. Επίσης, Καλδέλλης, *Λέσβος*, σ. 175.

85. Λέσβος, Ερεσός, Ναός Απόλλωνα(ς), Βασιλική Αγίου Ανδρέα (Εικ. 91)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Έχει κτιστεί πιθανώς επάνω σε ελληνικό ναό δωρικού τύπου αφιερωμένου στον Απόλλωνα.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική με εγγεγραμμένη κυκλοτερή αψίδα εσωτερικά και εξωτερικά πολύπλευρη.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: α' μισό του 5^{ου} αι. μ.Χ.

Άλλα στοιχεία: Οι σπόνδυλοι του ναού καταστράφηκαν από τους εργάτες που τους ανακάλυψαν το 1931.

Βιβλιογραφία: Γ. Λάσκαρις, Τα λείψανα της αρχαίας Ερεσού, *Λεσβιακά* 3 (1959), σ. 67-74, σ. 71-72. Επίσης, Καλδέλλης, *Λέσβος*, σ. 175.

86. Λέσβος, περιοχή Μέσων, αρχαία Πύρρα, Παλλεσβιακό ιερό (Εικ. 92)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Εγκατάλειψη.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: 3^ο - 4^ο αι. μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Πάνω στα ερείπια ενός ψευδοδίπτερου ιωνικού ναού.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Λόγω των ελάχιστων οικοδομικών καταλοίπων της που διατηρούνται δεν μπορούμε να εξάγουμε με ασφάλεια πληροφορίες για την αρχιτεκτονική της μορφή. Στην οικοδόμηση της χριστιανικής εκκλησίας χρησιμοποιήθηκε οικοδομικό υλικό σε β' χρήση από το αρχαίο ιερό.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Άγνωστη.

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Ελάχιστα οικοδομικά λείψανα

Άλλα στοιχεία: Την παλαιοχριστιανική κοιμητηριακή βασιλική διαδέχθηκε μεσοβυζαντινός ναός.

Βιβλιογραφία: Koldewey, *Die antiken Baureste*, σ. 59. Καλδέλλης, *Λέσβος*, σ. 175. Α. Αχειλαρά, *ΑΔ* 52 (1997), Χρον., σ. 910.

Νομός Σάμου

87. Σάμος, Πυθαγόρειο, Ηραίο (Εικ. 93)

Λόγος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Εγκατάλειψη.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Ο ναός και ο οικισμός καταστράφηκε πιθανόν στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στο εσωτερικό του Ιερού της Ήρας, μεταξύ του Ηραίου και του ρωμαϊκού βωμού.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική με ορθογώνιο νάρθηκα και προσκτίσματα. Τμήμα του νάρθηκα της εκκλησίας έχει κτιστεί πάνω στο στυλοβάτη και σε τοίχο του ρωμαϊκού ναού. Στην οικοδόμηση της εκκλησίας έχουν χρησιμοποιηθεί πλήθος από αρχαία αρχιτεκτονικά τμήματα.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: 5^{ος} αι. μ.Χ. Αργότερα, ανακαινίστηκε στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: A. M. Schneider, Samos im frühchristlicher und byzantinischer Zeit, AM 54 (1929), σ. 96-141. Walter, Das griechische, σ. 86-88. H. P. Isler, AM 84 (1969), σ. 22.

Νομός Χίου

88. Χίος, Εμποριό, Λιμάνι (Εικ. 94, 95, 96)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Αμέσως ανατολικά της ημικυκλικής αφίδας της εκκλησίας έχει εντοπιστεί το ημικυκλικό θεμέλιο ενός αφιδωτού ιωνικού ναού του 5^{ου} αι. π.Χ.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα στα δυτικά, αίθριο κυκλικό βαπτιστήριο και άλλα προσκτίσματα. Οι καλοδουλεμένοι δόμοι του αρχαίου ναού καθώς και μεγάλο τμήμα του δομικού του υλικού έχουν αφαιρεθεί και χρησιμοποιηθεί στο χτίσιμο της χριστιανικής εκκλησίας.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Περίοδος βασιλείας Ιουστίνου Β' (565-578 μ.Χ.) με βάση τα νομισματικά στοιχεία.

Βιβλιογραφία: *Byzantine Emporio*, σ. 11-50.

89. Χίος, Κάτω Φανά, Ιερό Φαναίου Απόλλωνα (Εικ. 97)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Εγκατάλειψη.

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Μετά το 393 μ.Χ. (Διάταγμα Θεοδοσίου)

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Πάνω στα λείψανά του ναού του Απόλλωνα κτίστηκε παλαιοχριστιανική βασιλική, την οποία διαδέχτηκε βυζαντινός ναός.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις: Τρίκλιτη βασιλική

Σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας: Ορατά λείψανα του αρχαϊκού ναού και του περιβόλου του, αρχιτεκτονικά μέλη τα οποία επαναχρησιμοποιήθηκαν σε μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις καθώς και λείψανα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Βιβλιογραφία: Κ. Κουρουγιώτης, ΑΔ 1915, σ. 64-93 και ΑΔ 1916, σ. 180-192.

Νησιά Ιονίου Πελάγους

90. Κέρκυρα, Παλαιόπολη, Αρχαία Αγορά, Βασιλική Ιοβιανού (Εικ. 98, 99, 100, 101, 102)

Τρόπος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: Καταστροφή των ειδωλολατρικών ναών της περιοχής από τον τοπικό επίσκοπο Ιοβιανό σύμφωνα με σχετική επιγραφή στο επιστόλιο του τριβήλου της βασιλικής.

Επιγραφικά στοιχεία: Στο επιστόλιο (εξωτερική όψη) του τριβήλου της βασιλικής:

«Πίστιν ἔχων βασιλ[ε]ϊαν ἐμῶν μενέων συνέριθον σοι, μάκαρ
ὕψιμεδον, τόνδ' ἱερὸν ἔκτισα νηὸν Ἑλλήνων τεμένη καὶ βωμοὺς
ἐξαλαπάσας χειρὸς ἀπ' οὐτιδανῆς Ἰοβιανὸς ἔδνον ἄνακτι».

Στο ψηφιδωτό του νάρθηκα της βασιλικής: «*Εὐχαῖς ἀγίων ἐπὶ τοῦ ἐπισκόπου
Ἰοβιανοῦ ἐποίησεν Ἐλπίδιος τὸ ἔργον τοῦτο ὑπ[έρ] ψυ[χ]ῆς αὐ[το]ῦ[ν]*»

Χρόνος καταστροφής ειδωλολατρικού ναού: 5^{ος} αι. μ.Χ.

Θέση χριστιανικής εκκλησίας: Στη θέση προγενέστερου ειδωλολατρικού ναού ή ωδείου.

Τύπος χριστιανικής εκκλησίας και αρχιτεκτονικές τροποποιήσεις:
Τρίκλιτη βασιλική.

Χρονολόγηση χριστιανικής εκκλησίας: Η βασιλική από τα ψηφιδωτά της χρονολογείται στη αρχή του 6^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Παπαδημητρίου, Ο Ιοβιανός, σ. 39-48. Sodini, Mosaiques paléochrétiennes, σ. 729 και 731. Για την επιγραφή: CIG IV, 8608.

II

Μνημεία όπου εικάζεται η ύπαρξη βασιλικής επί αρχαίου ναού

Ηπειρωτική Ελλάδα

91. Αττική, Κορωπί Κιάφα - Θίτι⁵⁶⁴

Πιθανώς η βυζαντινή εκκλησία να είχε χτιστεί πάνω σε αρχαϊκό ιερό, στους τοίχους του οποίου υπήρχαν αρκετοί δουλεμένοι ογκόλιθοι (από πωρόλιθο) που πρέπει να προέρχονται από το παλαιότερο λατρευτικό κτίσμα.

92. Αττική, Ελευσίνα, Τελεστήριο⁵⁶⁵

Μια χριστιανική εκκλησία είναι πιθανό ότι εγκαταστάθηκε στο χώρο του Τελεστήριου της Ελευσίνας, στο εσωτερικό του ιερού.

93. Βοιωτία, Σωληνάρι, εκκλησία Αγίου Ιωάννη Βαπτιστή⁵⁶⁶

Κοντά στη σύγχρονη εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή έχει έλθει στο φως η αψίδα μιας παλαιοχριστιανικής πιθανότατα βασιλικής, η οποία ίσως ήταν χτισμένη στη θέση του ναού του Απόλλωνα Τολθουσίου.

94. Δελφοί, Κασταλία πηγή⁵⁶⁷

Υπάρχει η υπόθεση ότι στη θέση της Κασταλίας πηγής υψώθηκε μια χριστιανική βασιλική κατά τον 6^ο αι.

95. Λιβαδειά, Ιερό Τροφωνείου⁵⁶⁸

Στο βοιωτικό ιερό του Τροφωνείου πιθανολογείται η κατασκευή κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο μιας μονόχωρης εκκλησίας πάνω στα θεμέλια του ναού του Διός Βασιλέως.

⁵⁶⁴ ΑΔ 1982, Β1, σ. 60-61.

⁵⁶⁵ Κ. Κουρουγιώτης, *Ημερολόγιο Μεγάλης Ελλάδος* 1934, σ. 519-530.

⁵⁶⁶ Θ. Σπυρόπουλος, *ΑΑΑ* 6 (1973), σ. 381-384.

⁵⁶⁷ G. Daux, *BCH* 82 (1958), σ. 239. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 16 (1960), σ. 167. Daux, *Chronique des fouilles*, σ. 752-756. Koder, Hild, *Hellas und Thessalia*, σ. 144. V. Déroche, *ACIAC* 11.3 (1989), σ. 2713-2715. P. Petridis, *BCH* 121 (1997), σ. 684.

⁵⁶⁸ ΑΔ 22 (1967), *Χρον.*, σ. 244-245.

96. Τανάγρα, Βασιλική επί αρχαίου ναού (;)⁵⁶⁹

Το 1890 στο ψηλότερο σημείο της πόλης, όπου διακρίνονταν σπόνδυλοι κίωνων αρχαίου ναού, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, το δάπεδο της οποίας καλυπτόνταν με ψηφιδωτό αρκετά φθαρμένο. Σήμερα δε διακρίνεται τίποτε. Ένα παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο όμως που χρησιμεύει ως Αγία Τράπεζα στο νεότερο εκκλησάκι του Αγ. Γεωργίου, σε κοντινή απόσταση, πιθανόν να σχετίζεται με τη βασιλική.

97. Τρίκαλα, Αρχαία Τρίκκη, Ασκληπιείο⁵⁷⁰

Η καταστροφή του ιερού του Ασκληπιού αποδίδεται στους χριστιανούς, ωστόσο, δεν βρέθηκαν στοιχεία που να πιστοποιούν την λατρευτική χρήση του χώρου από τους χριστιανούς. Ο Ορλάνδος, ωστόσο, υποστηρίζει ότι μια τρίκλιτη κοιμητηριακή βασιλική που χρονολογείται στο β' μισό ή και στα τέλη του 5^{ου} αιώνα μ.Χ. ίσως είναι ιδρυμένη στην περιοχή του επιφανέστερου ελληνικού Ασκληπιείου.

98. Τροιζήνα, Κατασκόπια, Ιερό Αφροδίτης (;), εκκλησία Επισκοπής⁵⁷¹

Πιθανολογείται ότι η εκκλησία της Επισκοπής Τροιζήνας είναι κτισμένη στη θέση του ιερού της Αφροδίτης στα Κατασκόπια. Ένας μεγάλος αριθμός παλαιοχριστιανικών αρχιτεκτονικών μελών υποδηλώνει την προγενέστερη ύπαρξη μιας χριστιανικής βασιλικής στο χώρο αυτό.

99. Χαλκιδική, Καλλιθέα, ιερό Άμμωνος Διός⁵⁷²(Εικ. 105)

Στο μαντείο του Άμμωνος Διός στην παραλία του χωριού Καλλιθέα (ή Μάλτεπε) με διάρκεια λειτουργίας από τον 5ο αι. π.Χ. έως τους ρωμαϊκούς χρόνους σώζονται οικοδομικά λείψανα του ιερού με δωρικό ναό (β' μισό 4ου αι. π.Χ.). Βρέθηκαν επίσης δύο κτίσματα για τις συγκεντρώσεις των πιστών. Ένα δεύτερο ιερό του Διονύσου και των Νυμφών, ΝΔ. του προηγούμενου, είναι αρχαιότερο. Το συγκρότημα των ιερών καταστράφηκε μάλλον επί Θεοδοσίου Β' (4ος αι. μ.Χ.) και τότε κτίστηκε στο χώρο τους παλαιοχριστιανική βασιλική. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του ιερού του Άμμωνος Διός στην Καλλιθέα Χαλκιδικής ήλθε στο φώς μικρός

⁵⁶⁹ Δ. Κώνστας, ΠΑΕ 1893, σ. 34.

⁵⁷⁰ Α. Ορλάνδου, *ABME* 7 (1959), σ. 117-125. Foschia, *La réutilisation*, σ. 424-425.

⁵⁷¹ G. Welter, *Troizen und Kalaureia* (Berlin 1941), σ. 37-38.

⁵⁷² Ε. Τσιγαρίδας, *AAA* 5 (1972), σελ. 35-38.

μονόχωρος ναός που χρονολογείται στην πρώιμη μεσοβυζαντινή περίοδο. Επίσης, σημειώθηκε η ύπαρξη αρχιτεκτονικών μελών μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής που εικάζεται ότι προϋπαρχε στο χώρο, τα οποία ήταν εντοιχισμένα στους αναλημματικούς τοίχους του παλαιού μετοχίου της μονής Παντελεήμονος στην περιοχή.

Νησιωτική Ελλάδα

100. Ικαρία, Οινόη, εκκλησία Αγίας Ειρήνης⁵⁷³

Ο Γ. Δεληγιαννάκης υποθέτει την ύπαρξη μιας βασιλικής στη θέση της εκκλησίας της Αγ. Ειρήνης στην Οινόη της Ικαρίας συσχετίζοντάς τη με τη γνωστή επιγραφή από το νησί που το περιεχόμενό της ανακαλεί το κείμενο της *Θεοσοφίας* του Tübingen.

101. Ίος, Αγ. Ιωάννης Κυκλάδες⁵⁷⁴

Η ύπαρξη παλαιοχριστιανικών μελών εντοιχισμένων στο μονόχωρο ναό του Αγ. Ιωάννη (Παλιά Μητρόπολη) στην Ίο, οδήγησε στην υπόθεση ότι ανήκουν σε προγενέστερη παλαιοχριστιανική βασιλική που είχε κτιστεί στο χώρο του αρχαίου ναού του Απόλλωνα, που εκτείνεται στα νότια της Μητρόπολης.

102. Κέρκυρα, Καμάρα Μέσης⁵⁷⁵

Σημαντικά αρχιτεκτονικά μέλη (θωράκια, κιονίσκοι κ.α.) της παλαιοχριστιανικής εποχής βρέθηκαν εντοιχισμένα στις όμορες εκκλησίες του Ταξιάρχη Μιχαήλ και Αγίου Βλασίου, στο χωριό Καμάρα Μέσης. Αν και η ποιότητα της τέχνης των γλυπτών αυτών θυμίζει τα αντίστοιχα της βασιλικής της Παλαιοπόλεως, λόγω του πλήθους των επί τόπου ανευρεθέντων αρχιτεκτονικών μελών καθιστά απίθανη την εκδοχή μεταφοράς τους από άλλη περιοχή. Πιθανολογείται αντίθετα η ύπαρξη βασιλικής στη θέση του ναυδρίου του Ταξιάρχη όπου επίσης εικάζεται η ύπαρξη αρχαίου ιερού.

103. Κέρκυρα, Μέση Κέρκυρας⁵⁷⁶

⁵⁷³ Deligiannakis, Late paganism.

⁵⁷⁴ ΑΔ 34 (1979), Β2, σ. 378.

⁵⁷⁵ ΑΔ 23 (1968), Χρον., σ. 316.

Παλαιοχριστιανική βασιλική πιθανότατα ιδρύθηκε με σκοπό το καθαγιασμό τόπου αρχαίας λατρείας. Εάν η ταύτιση του όρους των Αγίων Δέκα προς την αρχαία Ιστώνη αποδειχθεί ισχυρή τότε στο σημείο αυτό μπορεί να αναζητηθεί το ιερό των Διοσκούρων Ιστωναίων.

104. Κρήτη, Βεράν Επισκοπή, Μεσοβυζαντινή εκκλησία Αγίας Ειρήνης⁵⁷⁷ (Εικ. 106)

Στη θέση της μεσοβυζαντινής εκκλησίας της Αγίας Ειρήνης φαίνεται ότι υπήρχε προγενέστερη βασιλική των παλαιοχριστιανικών χρόνων, η οποία είχε αντικαταστήσει κάποιο εθνικό ιερό που υπήρχε στον ίδιο χώρο. Αυτό άλλωστε δηλώνει και η ύπαρξη αρκετών αρχιτεκτονικών μελών που ήλθαν στο φως, μεταξύ των οποίων και κορινθιακά κιονόκρανα του 6^{ου} και 7^{ου} αι. μ.Χ.

105. Πάτμος, Μονή Αγ. Ιωάννη του Θεολόγου, ναός Ταυροπόλου Αρτέμιδος (;)⁵⁷⁸

Η μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο πιθανολογείται ότι είναι χτισμένη πάνω σε παλαιοχριστιανική βασιλική που αντικατέστησε προϋπάρχοντα ναό της Ταυροπόλου Αρτέμιδος. Η ύπαρξη βασιλικής των πρώιμων χριστιανικών χρόνων δεν τεκμηριώνεται ανασκαφικά. Σήμερα διακρίνονται μόνο λίγα αρχιτεκτονικά λείψανα της ύστερης αρχαιότητας μεταξύ των οποίων κορμός ραβδωτού κίονος που τώρα στηρίζει την κιονοστοιχία του εξωνάρθηκα του καθολικού.

106. Ρόδος, Άγιος Γεώργιος (Χουρμαλι Μεδρεσέ)⁵⁷⁹

ΒΑ του καθολικού της μονής πλησίον της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου έχει έλθει στο φως παλαιοχριστιανικό συγκρότημα χτισμένο πιθανόν επί αρχαίου ιερού.

107. Ρόδος, Λάρδος, Παναγία Καθολική

Ανατολικά της Λάρδου υψώνεται ο ναός της Παναγίας Καθολικής (Κοίμηση Θεοτόκου)⁵⁸⁰. Πρόκειται για μονόχωρο κτίσμα που καλύπτεται με

⁵⁷⁶ ΑΔ 23 (1968), Χρον., σ. 315.

⁵⁷⁷ Gerola, *Monumenti Veneti*, σ. 77. Κ. Δ. Καλοκύρης, ΠΑΕ 1959, σ. 230. Πλάτων, Αί ξυλόστεγοι, σ. 421. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά Κρήτης, σ. 246.

⁵⁷⁸ Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική*, σ. 10. υποσημ. 1.

⁵⁷⁹ Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία, σ. 327.

⁵⁸⁰ Α. Ορλάνδος, *ΑΒΜΕ* 6 (1948), σ. 63, εικ. 50 (κάτοψη).

χτιστή καμάρα και κοίλα κεραμίδια. Ο ναός χτίστηκε στους μέσους χρόνους (πιθανώς το 13ο-14ο αι.) στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής, από την οποία διατηρούνται διάφορα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Κατά τη διάρκεια εργασιών αποχωμάτωσης γύρω από το μνημείο, για να προστατευθεί από την υγρασία, αποκαλύφθηκαν λείψανα από την τοιχοποιία δύο παλιότερων οικοδομημάτων, τα οποία βρίσκονταν στην ίδια θέση. Είναι πιθανό ότι κατά τον 5ο αι. μ.Χ. χτίστηκε στη θέση αυτή μια τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική (βασιλική Α), του απλού ελληνιστικού τύπου.

Μετά την ερείπωση της πρώτης βασιλικής χτίστηκε στην ίδια θέση δεύτερη (βασιλική Β), από την οποία διατηρείται η ημικυκλική αψίδα, χτισμένη από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα.

Πιθανολογείται το χτίσιμο της παλαιοχριστιανικής εκκλησίας στη θέση αρχαίου ιερού, όπως φαίνεται και από μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη προχριστιανικής εποχής που διατηρούνται μέχρι σήμερα στο χώρο αυτό.

108. Ρόδος, Λίνδος⁵⁸¹(Εικ. 107)

Στο άνδηρο της μεγάλης στοάς του ιερού της Λίνδου, πάνω από τις λαξευμένες στο βράχο κινστέρες και τους αποθηκευτικούς χώρους της ακρόπολης (1ος αι. π.Χ.), βρίσκεται ο μεσοβυζαντινός ναός του Αγίου Ιωάννη. Φαίνεται ότι χτίστηκε στα ερείπια προηγούμενης εκκλησίας, όπως μαρτυρούν αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν στην ακρόπολη και τα οποία χρονολογούνται στον 6ο αιώνα π.Χ.

109. Σάμος, Αγρός Καρμίρη⁵⁸²

Ανατολικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Παναγίτσας⁵⁸³ ήλθαν στο φως λείψανα αρχαϊκού κτηρίου που από τα ευρήματα και τα χαραγμάτα σε μερικά όστρακα που εντοπίστηκαν οδηγούν στην υπόθεση ότι ανήκει σε σημαντικό ιερό της Αρτέμιδος, γνωστό και από τις αρχαίες πηγές⁵⁸⁴.

110. Σκόπελος, Βυζαντινός ναός Παναγίας Επισκοπής⁵⁸⁵

Στη θέση της σωζόμενης μονόκλιτης βασιλικής της Παναγίας στο νησί της Σκοπέλου που χρονολογείται στο β' μισό του 16^{ου} ή τις αρχές του 17^{ου} αι. μ.Χ. ο Ξυγγόπουλος έχει πειστικά υποστηρίξει ότι ευρίσκονταν ο βυζαντινός ναός της Επισκοπής που «ανεκαινίσθηκε εκ βάθρων» σύμφωνα με σχετική

⁵⁸¹ C. Blinkenberg, *Die Lindische Tempelchronik* (Bonn 1915). Dyggve, *Lindos*, σ. 520-528.

⁵⁸² ΑΔ 34 (1979), Β2, σ. 354, ΑΑΑ 8 (1980), σ. 305-318.

⁵⁸³ ΑΜ 54 (1929), 119 κ.ε., εικ. 13, πίν. 44.

⁵⁸⁴ Ἡρόδοτος, *Ἱστορίαι*, ΙΙΙ, 48.

⁵⁸⁵ Α. Ξυγγόπουλος, ΑΕ 1956, σ. 188-191.

επιγραφή από τον επίσκοπο της νήσου Αναστάσιο κατά το έτος 1078 μ.Χ. Αυτή ακριβώς η επιγραφή που κάνει λόγο για ανακαίνιση ήδη προϋπάρχοντος ναού σε συνδυασμό με την ύπαρξη ενός κιονοκράνου του τύπου της ανεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας που είναι εντοιχισμένο στη δυτική πρόσοψη της σωζόμενης σήμερα εκκλησίας και ο μελετητής χρονολογεί στα μέσα ή στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αι. μ.Χ. αλλά και άλλων αρχιτεκτονικών καταλοίπων της ίδιας περιόδου όπως επιθημάτων και κίωνων οδήγησε στην αναγνώριση μιας πρωιμότερης παλαιοχριστιανικής φάσης του μνημείου. Επιπλέον, ο εντοπισμός στον περιβάλλοντα χώρο της εκκλησίας δυο ιωνικών κιονοκράνων και λιγοστών θραυσμάτων αρχαίων αγαλμάτων σε συνάρτηση με τη χρησιμοποίηση στην τοιχοποιία της εκκλησίας αρχαίου οικοδομικού υλικού, όπως η βάση ενός αρχαίου περιρραντηρίου που τοποθετήθηκε ως βάση του παλαιοχριστιανικού κιονοκράνου έκαναν τον Ευγγόπουλο εύλογα να υποθέσει την ύπαρξη στον ίδιο χώρο ενός αρχαίου ιερού αλλά και νεκροταφείου στην ίδια περιοχή το οποίο διαδέχτηκε η παλαιοχριστιανική βασιλική.

111. Σκόπελος, Στάφυλος, εκκλησία Αγίου Παντελεήμονα⁵⁸⁶

Πίσω από το ναό του Αγίου Παντελεήμονα στο Στάφυλο της Σκοπέλου είναι ορατοί τοίχοι και διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη ναού των πρωτοχριστιανικών χρόνων. Στη νεώτερη εκκλησία έχει ενσωματωθεί η ημικυκλική κόγχη της παλαιότερης, ενώ πιθανολογείται και η ύπαρξη αρχαίου ιερού στον ίδιο χώρο.

⁵⁸⁶ Α. Σάμψων, *Σκόπελος: ιστορική και αρχαιολογική αφήγηση* (Σκόπελος 2000), σ. 256.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄
ΘΕΜΑΤΙΚΟΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΩΝ ΝΑΩΝ

Αρχαιολογικά είναι δύσκολο να διακριβωθούν τα ακριβή αίτια της καταστροφής ενός ναού. Εχθρότητα εκ μέρους των χριστιανών, «βαρβαρικές επιδρομές», εγκατάλειψη ή τα αποτελέσματα ενός σεισμού συχνά παρέχουν παρόμοια ανασκαφική εικόνα που όταν δεν υπάρχει η δυνατότητα να συσχετιστεί και με υπάρχουσες σχετικές γραπτές μαρτυρίες, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου οι σωζόμενες πηγές είναι πολύ περιορισμένες το ερώτημα παραμένει. Ωστόσο, σημαντικό φαίνεται ότι είναι το ποσοστό των εγκαταλελειμμένων εθνικών ιερών λόγω αφενός της παρακμής της αρχαίας θρησκείας, αφετέρου της εξάπλωσης του χριστιανισμού. Οι ανασκαφείς βασιζόμενοι στα ευρήματα συχνά κάνουν λόγο για καταστροφικές συνέπειες ενός σεισμού ή μιας βαρβαρικής επιδρομής που έπληξε την περιοχή. Εντούτοις, σκόπιμες καταστροφές αντικειμένων και κτηρίων με ιδιαίτερο λατρευτικό περιεχόμενο σε συνδυασμό με καταστροφές λατρευτικών αγαλμάτων δεν αφήνουν πολλά περιθώρια αμφιβολιών για υπαιτιότητα της χριστιανικής μισαλλοδοξίας.

ΕΠΙΔΡΟΜΕΣ: 5

Άργος, Αρχαία Αγορά: Ναός Απόλλωνος Λυκείου

Άφυσσος, θέση Κτιράκια: Ιερό Ασκληπιού Κοτυλέως (κτήριο τετράγωνης κάτοψης)

Δωδώνη: Μαντικό Ιερό Διός

Ελευσίνα: Ιερό Τριπτολέμου(ς)

Επίδαυρος: Ιερό Ασκληπιού

ΒΙΑΙΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΠΕΜΒΑΣΗ: 6

Αθήνα, Ν. Κλιτύς Ακροπόλεως: Ιερό Ασκληπιού

Δωδώνη: Μαντικό Ιερό Διός

Κάλυμνος: Ιερό Δηλίου Απόλλωνα

Κέρκυρα, Παλαιόπολη, Αρχαία Αγορά: Αρχαία ιερά

Τεγέα: Ναός Αλέας Αθηνάς

Τρίκαλα, Αρχαία Τρίκκη: Ασκληπιείο

ΚΛΕΙΣΙΜΟ ΙΕΡΩΝ: 2

Τεγέα: Ναός Αλέας Αθηνάς

Χίος, Κάτω Φανά: Ιερό Φαναίου Απόλλωνα

ΣΕΙΣΜΟΣ: 5

Κεγχρεαί: Ναός Ίσιδας

Κόρινθος: Αρχαϊκός Ναός Απόλλωνα

Νεμέα: Ιερό Διός

Ολυμπία: Ιερό Διός, «Εργαστήριο» Φειδία / Πάνθεον

Τεγέα: Ναός Αλέας Αθηνάς

ΦΩΤΙΑ: 2

Άργος, Αρχαία Αγορά: Ναός Απόλλωνος Λυκείου (επιδρομή Ερούλων)
Άργος: Ιερό Αφροδίτης

ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ: 15

Αθήνα, Ακρόπολη: Ερέχθειο

Αθήνα, Αρχαία Αγορά: Ηφαιστείο

**Άργος: Ακρόπολη Ασπίδας (Αρχαία Δειράς): Ιερό Απόλλωνος Δειραδιώτη
ή Πυθίου και Ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς**

Βραυρώνα: Ιερό Αρτέμιδος

Γόρτυνα, Ρωμαϊκή πόλη: Ναός Απόλλωνα Πυθίου

Ελευσίνα: Ιερό Τριπολέμου(;)

Κώς: Ασκληπιείο

Λεβήνα (Λέντας): Ιερό Ασκληπιού

Λέσβος, περιοχή Μέσων, Αρχαία Πύρρα: Παλλεσβιακό Ιερό

Λισσός: Ιερό Ασκληπιού

Νάξος, Ύρια, Θέση Λειβάδι: Αρχαίο Ιερό Διονύσου (;

Πιερία, πρόποδες Ολύμπου: Διον

Σάμος, Πυθαγόρειο: Ηραιο

Τάρρα: Ναός Απόλλωνα

Τεγέα: Αρχαϊκό Ιερό πλησίον εκκλησίας Αγ. Ιωάννη Προβαντηνού

Χιος, Κάτω Φανά: Ιερό Φαναίου Απόλλωνα

ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΔΟΜΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ: 4

Αθήνα, Ιλισσός: Ναός Αρτέμιδος Αγροτέρας

Θάσος, Ακρωτήριο του Εβραιοκάστρου: Αρχαϊκό Ιερό

Κόρινθος, Ακρόπολη Ακροκορινθου: Ναός Αφροδίτης

Λέσβος, Ακρωτήριο Αγίου Φωκά: Ιερό Διονύσου Βρυσαγένους

ΑΓΝΩΣΤΟΙ ΛΟΓΟΙ: 3

Ελεύθερνα: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης (;

**Κάλυμνος, Λιμνιώτισσα: Ιερό Απόλλωνα (πιθανή καταστροφή από
χριστιανούς)**

Νάξος, Ύρια, Θέση Λειβάδι: Αρχαίο Ιερό Διονύσου (;

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΩΝ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΩΝ ΝΑΩΝ

Η εγκατάλειψη ή οι καταστροφές των εθνικών ναών γνωρίζουν ιδιαίτερη ένταση κατά τον 5^ο και 6^ο αι. μ.Χ., οπότε και διατάσσεται το κλείσιμο των εθνικών ιερών και η κατάργηση των επιβιούντων ειδωλολατρικών θεσμών. Ωστόσο, μία τάση εγκατάλειψης των ειδωλολατρικών ιερών επισημαίνεται ήδη από τον 2^ο αι. μ.Χ. σύμφωνα και με τις σχετικές αναφορές του περιηγητή Παυσανία.

1^{ος} ΑΙΩΝΑΣ: 1

Ελευθέρινα: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης (67 μ.Χ.)

2^{ος} ΑΙΩΝΑΣ: 2

Ελευθέρινα: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης
Νεμέα, Ιερό Διός: Ξενών

3^{ος} ΑΙΩΝΑΣ: 4

Άργος, Αρχαία Αγορά: Ναός Απόλλωνος Λυκείου (267 μ.Χ.)
Αφύσσοι, θέση Κτιράκια: Ιερό Ασκληπιού Κοτυλέως (κτήριο τετράγωνης
Κάτοψης, 267 μ.Χ.)
Νάξος, Ύρια, Θέση Λειβάδι: Αρχαίο Ιερό Διονύσου (;)
Σάμος: Πυθαγόρειο, Ηραίο

3^{ος} – 4^{ος} ΑΙΩΝΑΣ: 1

Λέσβος, περιοχή Μέσων, Αρχαία Πύρρα: Παλλεσβιακό Ιερό

4^{ος} ΑΙΩΝΑΣ: 12

Άργος, Ακρόπολη Ασπίδας (Αρχαία Δειράς): Ιερό Απόλλωνος Δειραδιώτη
ή Πυθίου και Ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς
Δωδώνη: Μαντικό Ιερό Διός
Ελευσίνα: Ιερό Τριτολέμου(;) (397 μ.Χ.)
Επίδαυρος: Ιερό Ασκληπιού (397 μ.Χ.)
Κεγχρεαί: Ναός Ίσιδας (365 μ.Χ.)
Λεβήνα (Λέντας): Ιερό Ασκληπιού (μετά το 393 μ.Χ.)
Λισσός: Ιερό Ασκληπιού (μετά το 393 μ.Χ.)
Πιερία, πρόποδες Ολύμπου: Δίον
Τεγέα: Ναός Αλέας Αθηνάς (μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ.)
Χίος, Κάτω Φανά: Ιερό Φαναίου Απόλλωνα (μετά το 393 μ.Χ.)

5^{ος} ΑΙΩΝΑΣ: 2

Αθήνα, Ν. Κλιτύς Ακροπόλεως: Ιερό Ασκληπιού (τελευταίες δεκαετίες)
Κέρκυρα, Παλαιόπολη, Αρχαία Αγορά: Αρχαία ιερά

6^{ος} ΑΙΩΝΑΣ: 3

Κόρινθος: Αρχαϊκός Ναός Απόλλωνα

Νεμέα: Ναός Διός

Ολυμπία: Ιερό Διός, «Εργαστήριο» Φειδία / Πάνθεον (552 μ.Χ.)

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΜΟΡΦΕΣ ΜΕΤΑΤΡΟΠΩΝ

Ο αριθμός των απευθείας μετατροπών εθνικών ναών σε εκκλησίες είναι εξαιρετικά δυσανάλογος σε σχέση προς τον αντίστοιχο των εκκλησιών που χτίστηκαν στα ερείπια των ειδωλολατρικών ιερών. Σε αυτό ίσως συνέτεινε το χρονικό διάστημα που παρεμβλήθηκε μετά την εγκατάλειψη ή καταστροφή των εθνικών ναών και την εγκαθίδρυση χριστιανικών εκκλησιών στη θέση τους. Οι λιγοστές άμεσες μετατροπές ναών επισημαίνονται κυρίως στην Αττική, όπου η ειδωλολατρία διατηρείται τουλάχιστο μέχρι τον 6^ο αι. μ.Χ. καθώς και σε ελάχιστα νησιωτικά ιερά που διατηρούνταν. Αξιίζει να τονιστεί ότι οι χριστιανικές εκκλησίες ιδρύονται ως επί το πλείστον πάνω στα ερείπια των ειδωλολατρικών ναών ή σε πολύ λιγότερες περιπτώσεις πλάι σε αυτούς για να δηλώσουν την θριαμβευτική νίκη της Εκκλησίας έναντι της ειδωλολατρίας.

▪ ΑΜΕΣΕΣ ΜΕΤΑΤΡΟΠΕΣ: 10

Αθήνα, Ακρόπολη: Ερέχθειο

Αθήνα, Ακρόπολη: Παρθενών

Αθήνα, Αρχαία Αγορά: Ναός Ηφαιστου

Αθήνα, Ιλισσός: :Νός Αρτέμιδος Αγροτέρας / «Παναγία στην Πέτρα»

Γόρτυνα, Ρωμαϊκή πόλη: Ναός Απόλλωνα Πυθίου

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα: Ιερό Καβείρων ή ναός Αυτοκρατορικής
Λατρείας

Κέα, Καρθαία: Ιερό Δήμητρας

Νάξος, Γύρουλας: Ιερό Δήμητρας

Ολυμπία: Ιερό Διός, «Εργαστήριο» Φειδία/ Πάνθεον

Σίκινος: Ελληνιστικό Ηρώο / Ιερό Απόλλωνα Πυθίου

▪ ΕΜΜΕΣΕΣ ΜΕΤΑΤΡΟΠΕΣ: 80

ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΑΡΧΑΙΟΥ ΝΑΟΥ: 42

Αιτωλία, Κάτω Βασιλική: Παλαιοχριστιανική βασιλική

Αθήνα, Ν. Κλιτύς Ακροπόλεως: Ιερό Ασκληπιού

Αθήνα, Ρωμαϊκή Αγορά: Βιβλιοθήκη Αδριανού

Αθηδώνα: Καβείριο ή Ναός Δήμητρας

Άργος, Αρχαία Αγορά: Ναός Απόλλωνος Λυκείου

Αρκαδικός Ορχομενός, θέση Αγιάννης Λεβιδίου: Ναός Αρτεμης

Γόρτυνα, Ακρόπολη: Ναός Αθηνάς

Γόρτυνα, θέση Μαυροπαπάς: Βασιλική επί αρχαίου ναού

Ελευθέρα: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης (:)/ Βασιλική Αρχαγγέλου
Μιχαήλ

Ελάτεια: Ναός Αθηνάς

Ερμιόνη, θέση Μπίστη: Αρχαϊκός ναός

Θάσος, Ακρωτήριο του Εβραιοκάστρου: Αρχαϊκό Ιερό

Θάσος, Αρχαία πόλη: Ιερό Ηρακλή
 Θήρα: Ιερό Απόλλωνα Πυθίου
 Ίτανος, Ακρόπολη, Ναός Αθηνάς Πολιάδος (:)
 Κάλυμνος, Μορτιές, θέση Μελιτσαχά, εκκλησία Αγ. Ιωάννη
 Καρδίτσα, Φίλια Θεσσαλιώτιδας, θέση Χαμάμια: Ιερό Αθηνάς Ιτωνίας
 Καφυές, κοινότητα Χωτούσας Μαντινείας: Βασιλική επί αρχαίου ναού
 Κεγχρεαί: Ναός Ίσιδας
 Κέρκυρα, Παλαιόπολη, Αρχαία Αγορά: Βασιλική Ιοβιανού
 Κόρινθος, Ακρόπολη Ακροκορινθου: Ναός Αφροδίτης
 Κορώνεια: Πότζα, Ιερό Ηρακλή Χάροπος
 Κώς: Ασκληπιείο
 Λέσβος, Ακρωτήριο Αγίου Φωκά: Ιερό Διονύσου Βρυσαγένους
 Λέσβος, Ερεσός: Ναός Απόλλωνα(:) / Βασιλική Αγίου Ανδρέα
 Λέσβος, περιοχή Μέσων, Αρχαία Πύρρα: Παλλεσβιακό ιερό
 Λογγάς Μεσσηνίας: Ιερό Απόλλωνος Κορόνθου
 Νάξος, Παλάτια: Ναός Απόλλωνα
 Πάρος: Τρεις Εκκλησιές
 Ρόδος, Αρνίθα, θέση Αγ. Ειρήνη: Παλαιοχριστιανικό συγκρότημα
 Ρόδος, Ιαλυσός, Φιλήρημος, Ακρόπολη: Ναός Αθηνάς Πολιάδος
 Σαμοθράκη, Παλαιάπολις, Αρχαίο λιμάνι
 Σικυών, οροπέδιο Βασιλικού: Ναός Άρτεμης(:)
 Τάρρα: Ναός Απόλλωνα
 Τεγέα: Ναός Αλέας Αθηνάς
 Τεγέα, Αρχαία Αγορά: Ναός Απόλλωνα (:)
 Τεγέα: Αρχαϊκό Ιερό πλησίον εκκλησίας Αγ. Ιωάννη Προβαντηνού
 Τριταΐα, Ακρόπολη: Βασιλική επί αρχαίου ναού
 Φίλιπποι: Ελληνιστικό ηρώο / Ευκτήριος οίκος και Οκταγωνική εκκλησία
 Αποστόλου Παύλου
 Χαιρώνεια: Ναός Ηρακλή
 Χερσονήσος, Αρχαίο λιμάνι: Ναός Άρτεμης
 Χίος, Εμποριό, Λιμάνι: Βασιλική επί αρχαίου ναού

ΕΝΤΟΣ ΙΕΡΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ: 26

Αθήνα, Ολυμπείο: Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγ. Νικολάου (:)
 Ανθηδώνα: Βασιλική
 Άργος: Ακρόπολη Ασπίδας (Αρχαία Δειράς) / Ιερό Απόλλωνος Δειραδιώτη
 ή Πυθίου και Ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς
 Άφυσος, θέση, Κτιράκια: ιερό Ασκληπιού Κοτυλέως (κτήριο τετράγωνης
 κάτοψης)
 Βιάννου, Κάτω Σύμη: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης
 Βόνιτσα, Δρυμός, θέση Παλιοκκλησί
 Δήλος, Λιμάνι: Θεσμοφόριο / Εκκλησιαστήριο
 Δωδώνη: Μαντικό Ιερό Διός
 Ελευσίνα: Μεταβυζαντινός ναός Αγ. Ζαχαρία. Ιερό Τριπτολέμου(:) /
 Παλαιοχριστιανική βασιλική
 Κάλυμνος, «Σχολή Μαύρου»: Ναός Άρτεμης / Παλαιοχριστιανική
 βασιλική Ευαγγελίστριας
 Κάλυμνος, Λιμνιώτισσα: Ιερό Απόλλωνα Δηλίου / Βασιλική Χριστού

Ιερουσαλήμ

Κάλυμνος: Βασιλική Αγίας Σοφίας ή Ευαγγελίστριας / Ιερό Ασκληπιού
Κέα, Καρθαία: Ιερό Δήμητρας
Κόρινθος: Αρχαϊκός Ναός του Απόλλωνα
Κορώνεια, Πότζα: Ιερό Ηρακλή
Λυκοσούρα: Ιερό Δέσποινας
Μαρώνεια, Σύναξη: Ηρώο Μάρωνα
Νάξος, Ύρια, Θέση Λειβάδι: Αρχαίο Ιερό Διονύσου (;) / Υστεροβυζαντινή εκκλησία Αγίου Γεωργίου
Νεμέα: Ιερό Διός, Ξενών
Ολυμπία: Ιερό Διός, «Εργαστήριο» Φειδία / Πάνθεον
Ρόδος, Αρχάγγελος: Ιερό Απόλλωνα Ερεθιμίου
Ρόδος, Αττάβυρος: Ιερό Ατταβυρείου Διός
Σάμος, Πυθαγόρειο: Ηραίο
Σπάρτη: Ιερό Αφροδίτης Μορφούς ή Διοσκούρων
Χίος, Κάτω Φανά: Ιερό Φαναίου Απόλλωνα

ΕΚΤΟΣ ΙΕΡΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ: 11

Βραυρώνα: Παλαιοχριστιανική βασιλική πλησίον Ιερού Αρτέμιδος
Δελφοί: Βασιλική Γυμνασίου
Δελφοί: Εκκλησία Αγίου Γεωργίου
Δήλος: Ασκληπιείο
Δήλος: Ιερό Απόλλωνα / Βασιλική Αγίου Κηρύκου
Επίδαυρος: Ιερό Ασκληπιού
Θάσος: Ιερά Αλυκών
Καβάλα, Παγγαίο, Κηπιά - Ακροβούνι: Ιερό Θράκα Ήρωα - Ιππέα
Λεβήνα (Λέντας): Ιερό Ασκληπιού
Λισσός: Ιερό Ασκληπιού
Πιερία, πρόποδες Ολύμπου: Δίον

▪ ΥΠΟΘΕΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΤΡΟΠΕΣ: 21

Αττική, Κορωπί Κιάφα - Θίτι
Βοιωτία, Σωληνάρι: εκκλησία Αγίου Ιωάννη Βαπτιστή
Δελφοί: Κασταλία πηγή
Ελευσίνα: Τελεστήριο
Ικαρία, Οινόη, εκκλησία Αγίας Ειρήνης
Ίος: Αγ. Ιωάννης Κυκλάδες
Κέρκυρα, Καμάρα Μέσης
Κέρκυρα, Μέση
Κρήτη, Βεράν Επισκοπή: Μεσοβυζαντινή εκκλησία Αγίας Ειρήνης
Λιβαδειά: Ιερό Τροφωνείου
Πάτμος: Μονή Αγ. Ιωάννη Θεολόγου / Ναός Ταυροπόλου Αρτέμιδος (;)
Ρόδος: Άγιος Γεώργιος (Χουρμαλι Μεδρεσέ)
Ρόδος, Λάρδος: Παναγία Καθολική.
Ρόδος, Λίνδος: Μεσοβυζαντινή εκκλησία Αγ. Ιωάννη
Σάμος, Αγρός Καρμίρη
Σκόπελος: Βυζαντινός ναός Παναγίας Επισκοπής
Σκόπελος: Στάφυλος, εκκλησία Αγ. Παντελεήμονα

Τανάγρα: Βασιλική επί Αρχαίου Ναού (;)
Τροιζήνα, Κατασκόπια: Ιερό Αφροδίτης (;) / Εκκλησία Επισκοπής
Τρίκαλα, Αρχαία Τρίκκη: Ασκληπιείο
Χαλκιδική, Καλλιθέα: Ιερό Άμμωνος Διός

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΕΤΑΤΡΟΠΩΝ

Αν και το ζήτημα της χρονολόγησης τόσο της εγκατάλειψης ή καταστροφής των ειδωλολατρικών ναών, όσο και της κατασκευής νέων εκκλησιών στη θέση τους είναι ένα πολυσύνθετο πρόβλημα για τους ερευνητές, οπωσδήποτε παρατηρείται μια ένταση του φαινομένου κυρίως κατά τον 5^ο και τον 6^ο αι. μ.Χ. Οι πρώτες αλλά λιγότερες απόπειρες εγκατάστασης της χριστιανικής λατρείας στα αρχαία ιερά συναρτώνται με την επιφυλακτικότητα των χριστιανών έναντι της ειδωλολατρίας αλλά και την επιβίωση της εθνικής θρησκείας και κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Το κλείσιμο των αρχαίων ιερών και η απαγόρευση της ειδωλολατρίας έδωσε το έναυσμα για την εισβολή των χριστιανών στα εθνικά ιερά που κορυφώθηκε τους δύο επόμενους αιώνες, οπότε και παρατηρούνται και οι πρώτες απευθείας μετατροπές ναών σε εκκλησίες.

4^{ος} ΑΙΩΝΑΣ: 5

Άργος, Αρχαία Αγορά: Ναός Απόλλωνος Λυκείου

Διον: Βασιλική Α' (τέλη 4^{ου} αι.)

Κεγχρεαί: Ναός Ίσιδας (Τέλος του 4^{ου} αι. Μεταξύ των ετών 365 και 375.)

Τεγέα: Αρχαίο Ιερό πλησίον εκκλησίας Αγ. Ιωάννη Προβαντηνού (Μέσα του 4^{ου} αι.)

Φίλιπποι: Ελληνιστικό ηρώο / Ευκτήριος οίκος Αποστόλου Παύλου

4^{ος} ή 5^{ος} ΑΙΩΝΑΣ: 2

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα: Ιερό Καβείρων ή ναός Αυτοκρατορικής

Λατρείας (είτε στα τέλη του 4^{ου} αι. είτε στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. μ. Χ.)

Φίλιπποι: Ελληνιστικό ηρώο / Οκταγωνική εκκλησία Αποστόλου Παύλου, Α' Φάση (Τελευταίες δεκαετίες του 4^{ου} αι. ή στις αρχές του 5^{ου} αι.)

5^{ος} ΑΙΩΝΑΣ μ.Χ.: 27

Αθήνα, Ν. Κλιτύς Ακροπόλεως: Ιερό Ασκληπιού (τελευταίες δεκαετίες)

Αθήνα: Παρθενώνας

Αθήνα, Ρωμαϊκή Αγορά, Βιβλιοθήκη Αδριανού (β' τέταρτο του 5^{ου} αι.)

Άργος, Ακρόπολη Ασπίδας (Αρχαία Δειράς): Ιερό Απόλλωνος Δειραδιώτη ή Πυθίου και Ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς

Βραυρώνα: Παλαιοχριστιανική βασιλική πλησίον Ιερού Αρτέμιδος

Γόρτυνα, θέση Μαυροπαπάς: Βασιλική επί αρχαίου ναού

Διον: Βασιλική Β'

Δωδώνη: Βασιλική (α' φάση)

Ελευθέρινα: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης (:)/ Βασιλική Αρχαγγέλου Μιχαήλ (Ευφράτα) (430 - 450)

Ελευσίνα: Μεταβυζαντινός ναός Αγ. Ζαχαρία / Ιερό Τριπολέμου(:)/ Παλαιοχριστιανική βασιλική

Επίδαυρος: Ιερό Ασκληπιού (α' μισό του 5^{ου} αι.)

Κάλυμνος: Ιερό Ασκληπιού
Κάλυμνος, Λιμνιώτισσα: Ιερό Απόλλωνα Δηλίου - Βασιλική Χριστού
Ιερουσαλήμ
Κάλυμνος, Μορτιές, θέση Μελιτσαχά, εκκλησία Αγ. Ιωάννη
Κάλυμνος, «Σχολή Μαύρου»: Ναός Άρτεμης / Παλαιοχριστιανική
βασιλική Ευαγγελίστριας
Καρδίτσα, Φίλια: Ιερό Αθηνάς Ιτωνίας
Κόρινθος, Ακρόπολη Ακροκορινθου: Ναός Αφροδίτης (αρχές 5^{ου} αι.)
Λεβήνα: Ιερό Ασκληπιού
Λέσβος, Ερεσός: Ναός Απόλλωνα(;) / Βασιλική Αγίου Ανδρέα (α' μισό 5^{ου}
αι.)
Νάξος, Γύρουλας: Ιερό Δήμητρας
Ολυμπία: Ιερό Διός, «Εργαστήριο» Φειδία / Πάνθεον (α' μισό 5^{ου} αι.)
Ρόδος, Αττάβυρος: Ιερό Διός
Σάμος, Πυθαγόρειο: Ηραιό
Τρικάλα, Αρχαία Τρίκκη: Ασκληπιείο (β' μισό ή και στα τέλη του 5^{ου} αιώνα)
Φίλιπποι: Ελληνιστικό ηρώο / Ευκτήριος οίκος και Οκταγωνική εκκλησία
Αποστόλου Παύλου Β' Φάση (μέσα 5^{ου} αι.)

5^{ος} ή 6^{ος} ΑΙΩΝΑΣ: 10

Αθήνα, Ακρόπολη: Παρθενών (μεταξύ του τέλους του 5^{ου} αι. έως και το
β' μισό του 6^{ου} αιώνα)
Βιάννος, Κάτω Σύμη: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης
Γόρτυνα, Ακρόπολη: Ναός Αθηνάς
Δωδώνη: Μαντικό Ιερό Διός (αρχικά βασιλική του 5ου αι. και η δεύτερη
φάση χρονολογείται στον 6ο αι.)
Θάσος, Ακρωτήριο του Εβραιοκάστρου: Αρχαϊκό Ιερό
Κάλυμνος: Βασιλική Αγίας Σοφίας ή Ευαγγελίστριας / Ιερό Ασκληπιού
Κέρκυρα, Παλαιόπολη: Βασιλική Ιοβιανού
Νάξος, Ύρια, Θέση Λειβάδι: Αρχαίο Ιερό Διονύσου (;) / Υστεροβυζαντινή
εκκλησία Αγίου Γεωργίου
Νεμέα: Ιερό Διός, Ξενών (τέλη 5^{ου} ή τον πρώιμο 6^ο αι.)
Ρόδος, Ιαλυσός, Φιλήρημος, Ακρόπολη: Ναός Αθηνάς Πολιάδος

6^{ος} ΑΙΩΝΑΣ: 17

Αρκαδικός Ορχομενός, θέση Αγιάννης Λεβιδίου: Ναός Άρτεμης
Δήλος: Ιερό Απόλλωνα / Βασιλική Αγίου Κηρύκου
Δήλος, Λιμάνι: Θεομοφόριο / Εκκλησιαστήριο (β' μισό 6^{ου} αι.)
Δελφοί, Βασιλική Γυμνασίου
Δελφοί, Εκκλησία Αγίου Γεωργίου
Δωδώνη: Βασιλική (β' φάση)
Θάσος, Αρχαία πόλη: Ιερό Ηρακλή
Ιτανος, Ακρόπολη: Ναός Αθηνάς Πολιάδος (;) (πρώιμος 6^{ος} αι.)
Καβάλα, Παγγαίο, Κηπιά - Ακροβούνι: Ιερό Θράκα Ήρωα / Ιππέα (575)
Κάλυμνος: Αγ. Σοφία
Κέρκυρα, Παλαιόπολη, Αρχαία Αγορά: Βασιλική Ιοβιανού
Λυκοσούρα: Ιερό Δέσποινας

Πάρος: Τρεις Εκκλησιές (α' μισό 6^ο αι.)
Ρόδος, Αρνίθα : Ιερό Διός (;)
Χερσόνησος, Αρχαίο λιμάνι: Ναός Άρτεμης
Χιος, Εμποριό, Λιμάνι: Βασιλική επί αρχαίου ναού (565-578)
Φίλιπποι: Ελληνιστικό ηρώο / Ευκτήριος οίκος και Οκταγωνική εκκλησία
Αποστόλου Παύλου (Γ' Φάση) (α' μισό 6^ο αι.)

6^{ος} ή 7^{ος} ΑΙΩΝΑΣ: 3

Αθήνα, Ακρόπολη: Ερέχθειο (Όψιμος 6^{ος} ή 7^{ος} αι.)
Αθήνα, Αρχαία Αγορά: Ναός Ηφαιστου (Όψιμος 6^{ος} ή 7^{ος} αι.)
Κόρινθος: Αρχαϊκός Ναός του Απόλλωνα (Τέλος του 6^ο αι. ή στις αρχές του 7^ο αι.)

7^{ος} ΑΙΩΝΑΣ: 4

Αθήνα, Ακρόπολη: Προπόλαια, μονόχωρος ναός
Αθήνα, Ιλισσός: Ναός Αρτέμιδος Αγροτέρας / «Παναγία στην Πέτρα»
Δήλος: Ασκληπιείο
Σίκινος: Ελληνιστικό Ηρώο / Ιερό Απόλλωνα Πυθίου

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Από τους αρχιτεκτονικούς τύπους των νέων εκκλησιών που υψώνονται στη θέση των ειδωλολατρικών ιερών κυριαρχεί ο τύπος της τρίκλιτης βασιλικής, επισημάνση που δεν εκπλήσσει καθώς είναι ο πιο συνήθης τύπος της περιόδου αυτής. Ιδιαίτερη εντύπωση όμως προκαλεί η μεγαλοπρέπεια των νέων εκκλησιών που δηλώνει τη θριαμβευτική νίκη του χριστιανισμού επί της ειδωλολατρίας.

ΡΟΤΟΝΤΑ: 1

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα: Ιερό Καβείρων ή ναός Αυτοκρατορικής
Λατρείας

ΤΡΙΚΛΙΤΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ: 54

Αθήνα, Ακρόπολη: Ερέχθειο

Αθήνα, Ακρόπολη: Παρθενών

Αθήνα, Ν. Κλιτύς Ακροπόλεως: Ιερό Ασκληπιού

Αθήνα, Ολυμπείο: Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγ. Νικολάου (:)

Αιτωλία, Κάτω Βασιλική, λόφος Αγίας Τριάδας: Βασιλική επί αρχαίου
ναού

Ανθηδόνα: Καβείριο ή Ναός Δημήτρας

Άργος, Αρχαία Αγορά: Ναός Απόλλωνος Λυκείου

Άργος, Ακρόπολη Ασπίδας (Αρχαία Δειράς): Ιερό Απόλλωνος Δειραδιώτη
ή Πυθίου και Ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς

Αρκαδικός Ορχομενός, θέση Αγιάννης Λεβιδίου: Ναός Άρτεμης

Αρχάγγελος: Ιερό Απόλλωνα Ερεθιμίου Θεολόγος Ρόδου

Βραυρώνα: Παλαιοχριστιανική βασιλική πλησίον ιεροῦ Ἀρτέμιδος

Βόνιτσα, Δρυμός, θέση Παλιοκκλησί

Γόρτυνα, Ακρόπολη, Ναός Αθηνάς

Γόρτυνα, θέση Μαυροπαπάς: Βασιλική επί αρχαίου ναού

Γόρτυνα, Ρωμαϊκή πόλη: Ναός Απόλλωνα Πυθίου

Δήλος: Ιερό Απόλλωνα / Βασιλική Αγίου Κηρύκου

Δήλος, Λιμάνι: Θεομοφόριο / Εκκλησιαστήριο

Δωδώνη: Μαντικό Ιερό Διός

Ελευθέρα: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης (:)/ Βασιλική Αρχαγγέλου
Μιχαήλ (Ευφράτα)

Ελευσίνα: Μεταβυζαντινός ναός Αγ. Ζαχαρία / Ιερό Τριπολέμου(:)/
Παλαιοχριστιανική βασιλική

Ερμιόνη, θέση Μπίστη: Αρχαϊκός ναός

Θάσος, Ακρωτήριο του Εβραϊοκάστρου: Αρχαϊκό Ιερό

Τανος, Ακρόπολη: Ναός Αθηνάς Πολιάδος (:)

Καβάλα, Παγγαίο, Κηπιά - Ακροβούνι: Ιερό Θράκα Ήρωα - Ιππέα

Κάλυμνος, Λιμνιώτισσα: Ιερό Απόλλωνα Δηλίου / Βασιλική Χριστού
Ιερουσαλήμ

Κάλυμνος, Μυρτιές, θέση Μελιτσαχάς, Εκκλησία Αγίου Ιωάννη
Προδρόμου
Κάλυμνος, «Σχολή Μαύρου»: Ναός Άρτεμης / Παλαιοχριστιανική
βασιλική Ευαγγελιστρίας
Καρδίτσα, Φίλια Θεσσαλιώτιδας, θέση Χαμάμια: Ιερό Αθηνάς Ιτωνίας
Καφυές: κοινότητα Χωτούσας Μαντινείας
Κέα, Καρθαία, περιοχή Βαθυποτάμου: Ιερό Δήμητρας
Κέρκυρα, Παλαιόπολη, Αρχαία Αγορά: Βασιλική Ιοβιανού
Κόρινθος, Ακρόπολη Ακροκορινθου: Ναός Αφροδίτης
Κόρινθος: Αρχαϊκός Ναός Απόλλωνα
Λεβήνα (Λέντας): Ιερό Ασκληπιού
Λέσβος, Ακρωτήριο Αγίου Φωκά: Ιερό Διονύσου Βρυσαγένους
Λέσβος, Ερεσός: Ναός Απόλλωνα(;) / Βασιλική Αγίου Ανδρέα
Λογγάς Μεσσηνίας: Ιερό Απόλλωνος Κορώνθου
Νάξος, Γύρουλας: Ιερό Δήμητρας
Νεμέα: Ιερό Διός, Ξενών
Ολυμπία: Ιερό Διός, «Εργαστήριο» Φειδία / Πάνθεον
Πάρος: Τρεις Εκκλησιές
Πιερία, πρόποδες Ολύμπου: Διον
Ρόδος, Αρνίθα, θέση Αγ. Ειρήνη: Μεσοβυζαντινή εκκλησία Αγ. Ιωάννη
Ρόδος, Ιαλυσός, Φιλήρημος, Ακρόπολη: Ναός Αθηνάς Πολιάδος
Ρόδος, Όρος Αττάβυρος: Ιερό του Ατταβυρείου Διός
Σάμος, Πυθαγόρειο: Ηραίο
Τάρρα: Ναός Απόλλωνα
Τεγέα: Ναός Αλέας Αθηνάς
Τεγέα, Αρχαία Αγορά: Ναός Απόλλωνα (;)
Τριταία: Ακρόπολη
Χαιρώνεια: Ναός Ηρακλή
Χερσόνησος, Αρχαίο λιμάνι: Ναός Άρτεμης
Χίος, Εμποριό, Λιμάνι: Βασιλική επί αρχαίου ναού
Χίος, Κάτω Φανά: Ιερό Φαναίου Απόλλωνα

ΠΕΝΤΑΚΛΙΤΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ: 2

Επίδαυρος: Ιερό Ασκληπιού
Κεγχρεαί: Ναός Ίσιδας

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΕ ΕΓΚΑΡΣΙΟ ΚΛΙΤΟΣ: 4

Επίδαυρος: Ιερό Ασκληπιού (πεντάκλιτη)
Δωδώνη: Μαντικό Ιερό Διός (τρικλιτη)
Μαρώνεια, Σύναξη: Ηρώο Μάρωνα (τρικλιτη)
Αθήνα: Βασιλική Ιλισσού

ΑΔΙΑΓΝΩΣΤΟΙ ΝΑΟΙ (ΠΙΘΑΝΟΝ ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ): 15

Αρχαία Σικυών, οροπέδιο Βασιλικού: Ναός Άρτεμης (;)
Άφυσσος, θέση Κτιράκια: Ιερό Ασκληπιού Κοτυλέως (κτήριο τετράγωνης
κάτοψης)
Δελφοί: Βασιλική Γυμνασίου

Δελφοί: Εκκλησία Αγίου Γεωργίου
Θάσος, Αρχαία πόλη: Ιερό Ηρακλή
Θήρα: Ιερό Απόλλωνα Πυθίου
Κορώνεια, Πότζα: Ιερό Ηρακλή Χάροπος
Κώς: Ασκληπιείο
Λέσβος, περιοχή Μέσων, Αρχαία Πύρρα: Παλλεσβιακό ιερό
Λισσός: Ιερό Ασκληπιού
Νάξος, Ύρια, Θέση Λειβάδι: Αρχαίο Ιερό Διονύσου (;) / Υστεροβυζαντινή
εκκλησία Αγίου Γεωργίου
Σαμοθράκη, Παλαιάπολις, Αρχαίο λιμάνι
Σπάρτη: Ιερό Αφροδίτης Μορφούς ή Διοσκούρων
Τεγέα: Αρχαϊκό Ιερό πλησίον εκκλησίας Αγ. Ιωάννη Προβαντηνού

ΜΟΝΟΧΩΡΟΙ ΝΑΟΙ: 7

Αθήνα, Αρχαία Αγορά: Ναός Ηφαιστου
Αθήνα, Ακρόπολη: Προπύλαια
Αθήνα, Ιλισσός: Ναός Αρτέμιδος Αγροτέρας / «Παναγία στην Πέτρα»
Βιάννους, Κάτω Σύμη: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης
Δήλος: Ασκληπιείο
Σίκινος: Ελληνιστικό Ηρώο / Ιερό Απόλλωνα Πυθίου
Λυκοσόρα: Ιερό Δέσποινας

ΤΕΤΡΑΚΟΓΧΟΙ ΝΑΟΙ: 1

Αθήνα, Ρωμαϊκή Αγορά: Βιβλιοθήκη Αδριανού

ΟΚΤΑΓΩΝΙΚΟΙ ΝΑΟΙ: 1

Φίλιπποι: Ελληνιστικό ηρώο / Οκταγωνική εκκλησία Αποστόλου Παύλου

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: ΘΕΣΗ ΝΕΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΙΣΤΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ

Εκκλησίες ιδρύονται τόσο στη θέση αστικών ναών όσο και στο χώρο των ιερών της υπαίθρου. Η διάδοση του χριστιανισμού φαίνεται ότι συντελέστηκε με παρόμοιους ρυθμούς στις πόλεις αλλά και την υπαίθρο. Ιδιαίτερης σημασίας είναι οι εκκλησίες που εγκαθίστανται στις ακροπόλεις υπογραμμίζοντας τη σημαίνουσα θέση της ακροπόλεως στην πρωτοβυζαντινή πόλη, ενώ δεν λείπουν και οι εκκλησίες που χτίζονται πάνω σε ναούς των εγκαταλελειμμένων αρχαίων αγορών.

ΠΟΛΗ: 29

Αθήνα, Ν. Κλιτύς Ακροπόλεως: Ιερό Ασκληπιού
Αθήνα, Ολυμπείο: Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγ. Νικολάου (:)
Αθηδώνα: Καβείριο ή Ναός Δημητράς
Αρκαδικός Ορχομενός, θέση Αγιάνης Λεβιδίου: Ναός Άρτεμης
Γόρτυνα, θέση Μαυροπαπάς: Βασιλική επί αρχαίου ναού
Γόρτυνα, Ρωμαϊκή πόλη: Ναός Απόλλωνα Πυθίου
Δήλος: Ασκληπιείο
Δήλος, Λιμάνι: Θεσμοφόριο/Εκκλησιαστήριο
Δίον: Βασιλικές Α' και Β'
Ελευθέρα: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης (:)/ Βασιλική Αρχαγγέλου Μιχαήλ (Ευφράτα)
Θάσος, Αρχαία πόλη: Ιερό Ηρακλή
Θεσσαλονίκη, Ροτόντα: Ιερό Καβείρων ή ναός Αυτοκρατορικής Λατρείας
Θήρα: Ιερό Απόλλωνα Πυθίου
Κάλυμνος, Λιμνιώτισσα: Ιερό Απόλλωνα Δηλίου / Βασιλική Χριστού Ιερουσαλήμ
Καφές, κοινότητα Χωτούσας Μαντινείας: Βασιλική επί αρχαίου ναού
Κεγχρεαί: Ναός Ίσιδας
Κόρινθος: Αρχαϊκός Ναός Απόλλωνα
Κορώνεια, Πότζα: Ιερό Ηρακλή
Λεβήνα (Λέντας): Ιερό Ασκληπιού
Λέσβος, Ερεσός: Ναός Απόλλωνα(:) / Βασιλική Αγίου Ανδρέα
Λιβαδειά: Ιερό Τροφωνείου
Λισσός: Ιερό Ασκληπιού
Περία, πρόποδες Ολύμπου: Δίον
Σικυών: Βασιλική
Τάρρα: Ναός Απόλλωνα
Τεγέα: Ναός Αλέας Αθηνάς
Τρίκαλα, Αρχαία Τρίκκη: Ασκληπιείο
Φίλιπποι: Ελληνιστικό ηρώο / Ευκτήριος οίκος και Οκταγωνική εκκλησία Αποστόλου Παύλου
Χαιρώνεια: Ναός Ηρακλή

ΑΓΟΡΑ: 7

Άργος, Αρχαία Αγορά: Ναός Απόλλωνος Λυκείου
Αθήνα, Αρχαία Αγορά: Ναός Ηφαιστου
Αθήνα, Ρωμαϊκή Αγορά: Βιβλιοθήκη Αδριανού
Δήλος: Ιερό Απόλλωνα / Βασιλική Αγίου Κηρύκου
Κέρκυρα, Παλαιόπολη, Αρχαία Αγορά: Βασιλική Ιοβιανού
Τεγέα, Αρχαία Αγορά: Ναός Απόλλωνα (;)
Τεγέα: Αρχαϊκό Ιερό πλησίον εκκλησίας Αγ. Ιωάννη Προβαντηνού

ΑΚΡΟΠΟΛΗ: 9

Αθήνα, Ακρόπολη: Ερέχθειο
Αθήνα, Ακρόπολη: Παρθενών
Αθήνα, Ακρόπολη: Προπόλεια
Άργος, Ακρόπολη Ασπίδας (Αρχαία Δειράς): Ιερό Απόλλωνος Δειραδιώτη
ή Πυθίου και Ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς
Γόρτυνα, Ακρόπολη: Ναός Αθηνάς
Ίτανος: Ακρόπολη: Ναός Αθηνάς Πολιάδος (;)
Κόρινθος, Ακρόπολη Ακροκορινθου: Ναός Αφροδίτης
Ρόδος, Ιαλυσός, Φιλήρημος, Ακρόπολη: Ναός Αθηνάς Πολιάδος
Τριταία: Ακρόπολη

ΥΠΑΙΘΡΟΣ: 36

Αθήνα, Ιλισσός: Ναός Αρτέμιδος Αγροτέρας / «Παναγία στην Πέτρα»
Αιτωλία, Κάτω Βασιλική, λόφος Αγίας Τριάδας: Βασιλική επί αρχαίου
ναού
Άφουσσοι, θέση Κτιράκια: Ιερό Ασκληπιού Κοτυλέως (κτήριο τετράγωνης
κάτοψης)
Ολυμπία: Ιερό Διός, «Εργαστήριο» Φειδία/ Πάνθεον
Βιάννος, Κάτω Σύμη: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης
Βραυρώνα: Παλαιοχριστιανική βασιλική πλησίον Ιερού Αρτέμιδος
Δήλος: Ασκληπιείο
Δωδώνη: Μαντικό Ιερό Διός
Ελευσίνα: Μεταβυζαντινός Ναός Αγ. Ζαχαρία / Ιερό Τριπτολέμου(;) /
Παλαιοχριστιανική βασιλική
Επίδαυρος: Ιερό Ασκληπιού
Θάσος, Ακρωτήριο του Εβραϊοκάστρου: Αρχαϊκό Ιερό
Καβάλα, Παγγαίο: Ιερό Θράκα Ήρωα - Ιππέα
Κάλυμνος: Βασιλική Αγίας Σοφίας ή Ευαγγελίστριας / Ιερό Ασκληπιού
Κάλυμνος, «Σχολή Μαύρου»: Ναός Άρτεμης / Παλαιοχριστιανική
βασιλική Ευαγγελίστριας
Καρδίτσα, Φίλια Θεσσαλιώτιδας, θέση Χαμάμια: Ιερό Αθηνάς Ιτωνίας
Κέα, Καρθαία, περιοχή Βαθυποτάμου: Ιερό Δήμητρας
Κορώνεια, Πότζα: Ιερό Ηρακλή Χάροπος
Κώς: Ασκληπιείο
Λέσβος, περιοχή Μέσων, Αρχαία Πύρρα: Παλλεσβιακό Ιερό
Λέσβος, Ακρωτήρι Αγ. Φωκά: Ιερό Διονύσου Βρυσαγένους

Λογγάς: Ιερό Απόλλωνος Κορώνθου
Λυκοσούρα: Ιερό Δέσποινας
Μαρώνεια, Σύναξη: Ηρώ Μάρωνα
Νάξος, Γύρουλας: Ιερό Δήμητρας
Νάξος, Ύρια, Θέση Λειβάδι: Αρχαίο Ιερό Διονύσου (;) / Υστεροβυζαντινή
εκκλησία Αγίου Γεωργίου
Νεμέα: Ιερό Διός, Ξενών
Σαμοθράκη, Παλαιάπολις, αρχαίο λιμάνι
Σάμος, Πυθαγόρειο: Ηραίο
Σίκινος: Ελληνιστικό Ηρώ / Ιερό Απόλλωνα Πυθίου
Σπάρτη: Ιερό Αφροδίτης Μορφούς ή Διοσκούρων
Ρόδος, Αρνίθα, θέση Αγ. Ειρήνη: Παλαιοχριστιανικό συγκρότημα
Ρόδος, Αρχάγγελος: Ιερό Απόλλωνα Ερεθιμίου
Ρόδος, Όρος Αττάβυρος: Ιερό Ατταβυρείου Διός
Χερσόνησος, Αρχαίο λιμάνι: Ναός Άρτεμης
Χίος, Εμποριό, Λιμάνι: Βασιλική επί αρχαίου ναού
Χίος, Κάτω Φανά: Ιερό Φαναίου Απόλλωνα

**ΠΙΝΑΚΑΣ 7: ΝΑΟΙ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΩΝ ΘΕΩΝ ΠΟΥ ΥΙΟΘΕΤΗΘΗΚΑΝ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥΣ**

Από τα ιερά που υιοθετήθηκαν από τους χριστιανούς ιδιαίτερη προτίμηση φαίνεται ότι υπήρξε σε αυτά που ήταν αφιερωμένα στον Απόλλωνα, την Αθηνά και τον Ασκληπιό για λόγους συμβολισμού και συνέχισης της λατρείας με χριστιανικό «ένδυμα». Ο Απόλλωνας θεός του Φωτός, των τεχνών και της πρόβλεψης παραπέμπει ευθέως στον νοητό ήλιο της Δικαιοσύνης, τον Χριστό ενώ στη θέση της σεβαστής παρθένας Αθηνάς υπερυμνήθηκε η άμωμος Παρθένος Μαρία, η Θεοτόκος. Στο ίδιο πνεύμα και μέσα στη διαλεκτική μεταξύ χριστιανισμού και ειδωλολατρίας ο Σωτήρας Χριστός προβάλλεται έναντι του Ασκληπιού σωτήρος που ήταν ιδιαίτερα αγαπητός και κατά την Ύστερη Αρχαιότητα.

ΑΘΗΝΑ: 8

Αθήνα, Ακρόπολη: Ερέχθειο

Αθήνα, Ακρόπολη: Παρθενών

Άργος, Ακρόπολη Ασπίδας (Αρχαία Δειράς): Ιερό Απόλλωνος Δειραδιώτη
ή Πυθίου και Ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς

Γόρτυνα, Ακρόπολη, Ναός Αθηνάς

Τανος, Ακρόπολη: Ναός Αθηνάς Πολιάδος (:)

Καρδίτσα, Φίλια Θεσσαλιώτιδας, θέση Χαράμια: Ιερό Αθηνάς Ιτωνίας

Ρόδος, Ιαλυσός, Φιλήρημος, Ακρόπολη: Ναός Αθηνάς Πολιάδος

Τεγέα: Ναός Αλέας Αθηνάς

ΑΠΟΛΛΩΝΑΣ: 14

Άργος, Ακρόπολη Ασπίδας (Αρχαία Δειράς): Ιερό Απόλλωνος Δειραδιώτη
ή Πυθίου και Ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς

Άργος, Αρχαία Αγορά: Ναός Απόλλωνος Λυκείου

Αρχάγγελος: Ιερό Απόλλωνα Ερεθιμίου Θεολόγος Ρόδου

Αρχαία Τάρρα: Ναός Απόλλωνα

Γόρτυνα, Ρωμαϊκή πόλη: Ναός Απόλλωνα Πυθίου

Δήλος: Ιερό Απόλλωνα / Βασιλική Αγίου Κηρύκου

Θήρα: Ιερό Απόλλωνα Πυθίου

Κάλυμνος, Λιμνιώτισσα: Ιερό Απόλλωνα Δηλίου / Βασιλική Χριστού
Ιερουσαλήμ

Κοινότητα Λογγά: Ιερό Απόλλωνος Κορόνθου

Κόρινθος: Αρχαϊκός Ναός Απόλλωνα

Λέσβος, Ερεσός: Ναός Απόλλωνα(:) / Βασιλική Αγίου Ανδρέα

Νάξος, Παλάτια: Ναός Απόλλωνα

Σίκινος: Ελληνιστικό Ηρώο / Ιερό Απόλλωνα Πυθίου

Χίος, Κάτω Φανά: Ιερό Φαναίου Απόλλωνα

ΑΡΤΕΜΙΣ: 6

Αρκαδικός Ορχομενός, θέση Αγιάννης Λεβιδίου: Ναός Άρτεμης

Αρχαία Σικυών, οροπέδιο Βασιλικού: Ναός Άρτεμης(;)
 Αιτωλία, Κάτω Βασιλική, λόφος Αγίας Τριάδας: Βασιλική επί αρχαίου
 ναού (Άρτεμης;)
 Αθήνα, Ιλισσός: Ναός Αρτέμιδος Αγροτέρας/ «Παναγία στην Πέτρα»
 Βραυρώνα: Παλαιοχριστιανική βασιλική πλησίον Ιερού Αρτέμιδος
 Χερσονήσος, Αρχαίο λιμάνι: Ναός Άρτεμης

ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ: 11

Αθήνα, Ν. Κλιτύς Ακροπόλεως: Ιερό Ασκληπιού
 Αφύσσοι, θέση Κτιράκια: Ιερό Ασκληπιού Κοτυλέως (κτήριο τετράγωνης
 κάτοψης)
 Δήλος: Ασκληπειείο
 Επίδαυρος: Ιερό Ασκληπιού
 Κάλυμνος: Βασιλική Αγίας Σοφίας ή Ευαγγελίστριας/ Ιερό Ασκληπιού
 Κάλυμνος, «Σχολή Μαύρου»: Ναός Άρτεμης/ Παλαιοχριστιανική βασιλική
 Ευαγγελίστριας
 Κώς: Ασκληπειείο
 Λεβήνα (Λέντας): Ιερό Ασκληπιού
 Λισσός: Ιερό Ασκληπιού
 Τρίκαλα, Αρχαία Τρίκκη: Ασκληπειείο

ΑΦΡΟΔΙΤΗ: 4

Βιάννου, Κάτω Σύμη: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης
 Ελεύθερα: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης (;) / Βασιλική Αρχαγγέλου
 Μιχαήλ (Ευφράτα)
 Κόρινθος, Ακρόπολη Ακροκορινθου: Ναός Αφροδίτης
 Σπάρτη: Ιερό Αφροδίτης Μορφούς ή Διοσκούρων

ΔΕΣΠΟΙΝΑ: 1

Λυκοσούρα: Ιερό Δέσποινας

ΔΗΜΗΤΡΑ: 3

Ανηδώνα: Καβείριο ή Ναός Δήμητρας
 Κέα, Καρθαία, περιοχή Βαθυποτάμου: Ιερό Δήμητρας
 Νάξος, Γύρουλας: Ιερό Δήμητρας

ΔΙΑΣ: 7

Αθήνα, Ολυμπείο: Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγ. Νικολάου (;)
 Δωδώνη: Μαντικό Ιερό Διός
 Νεμέα: Ιερό Διός, Ξενών
 Ολυμπία: Ιερό Διός, «Εργαστήριο» Φειδία / Πάνθεον
 Πιερία, πρόποδες Ολύμπου: Δίον
 Ρόδος, Αρνίθα: θέση Αγ. Ειρήνη
 Ρόδος, Όρος Αττάβυρος: Ιερό Ατταβυρείου Διός

ΔΙΟΝΥΣΟΣ: 2

Λέσβος, Ακρωτήριο Αγίου Φωκά: Ιερό Διονύσου Βρυσάγηνους

Νάξος, Ύρια, Θέση Λειβάδι: Αρχαίο Ιερό Διονύσου (;) / Υστεροβυζαντινή εκκλησία Αγίου Γεωργίου

ΕΡΜΗΣ: 2

Βιάννου, Κάτω Σύμη: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης

Ελευθέρινα: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης (;) / Βασιλική Αρχαγγέλου Μιχαήλ (Ευφράτα)

ΗΡΑ: 1

Σάμος, Πυθαγόρειο: Ηραιο

ΗΡΑΚΛΗΣ: 3

Θάσος, Αρχαία πόλη: Ιερό Ηρακλή

Κορώνεια, Πότζα: Ιερό Ηρακλή Χάροπος

Χαιρώνεια: Ναός Ηρακλή

ΗΦΑΙΣΤΟΣ: 1

Αθήνα, Αρχαία Αγορά: Ναός Ηφαιστου

ΑΙΓΝΩΣΤΟ: 13

Αθήνα, Ρωμαϊκή Αγορά: Βιβλιοθήκη Αδριανού

Αρχαία Τριταία: Ακρόπολη

Γόρτυνα: θέση Μαυροπαπιάς

Δήλος, Λιμάνι: Θεσμοφόριο / Εκκλησιαστήριο

Θάσος, Ακρωτήριο του Εβραϊοκάστρου: Αρχαϊκό Ιερό

Κάλυμνος, Μυρτιές, θέση Μελιτσαχάς, Εκκλησία Αγίου Ιωάννη Προδρόμου

Κέρκυρα, Παλαιόπολη, Αρχαία Αγορά: Βασιλική Ιοβιανού

Λέσβος, περιοχή Μέσων, αρχαία Πύρρα: Παλλεσβιακό Ιερό

Τεγέα: Αρχαϊκό Ιερό πλησίον εκκλησίας Αγ. Ιωάννη Προβαντηνού

Καφυές, κοινότητα Χωτούσας Μαντινείας: Βασιλική επί αρχαίου ναού

Σαμοθράκη, Παλαιάπολις, Αρχαίο λιμάνι

Φίλιπποι: Ελληνιστικό ηρώο / Ευκτήριος οίκος και Οκταγωνική εκκλησία Αποστόλου Παύλου

Χίος, Εμποριό, Λιμάνι: Βασιλική επί αρχαίου ναού

ΤΡΙΠΤΟΛΕΜΟΣ: 1

Ελευσίνα: Μεταβυζαντινός Ναός Αγ. Ζαχαρία / Ιερό Τριπτολέμου(;) / Παλαιοχριστιανική βασιλική

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΙ ΘΕΟΙ: 1

Κεγχρεαί: Ναός Ίσιδας

ΘΡΑΚΑΣ - ΗΡΩΑΣ: 1

Καβάλα, Παγγαίο, Κηπιά - Ακροβούνι: Ιερό Θράκα Ήρωα - Ιππέα

ΜΑΡΩΝΑΣ - ΗΡΩΑΣ: 1

Μαρώνεια, Σύναξη: Ηρώο Μάρωνα

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ

Η αναλογία μεταξύ ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας είναι εύλογη ενώ κυρίαρχη θέση στην εκδήλωση του φαινομένου κατέχει η Πελοπόννησος, παλαιό θρησκευτικό κέντρο με μεγάλες και σημαντικές πόλεις. Αυξημένα, επίσης, παρατηρούνται τα ποσοστά των νησιωτικών περιοχών του Αιγαίου κυρίως στην Κρήτη αλλά και στα Δωδεκάνησα και τις Κυκλάδες, που ήταν περισσότερο «εκτεθειμένες» σε επαφές μέσω εμπορίου με το χριστιανισμό της Ανατολής.

- ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ: 51

ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ: 10

Αιτωλία, Κάτω Βασιλική: λόφος Αγίας Τριάδας

Ακαρνανία, Βόνιτσα, Δρυμός, θέση Παλιοκκλήσι: Παλαιοχριστιανική βασιλική

Ανθηδώνα: Καβείριο ή Ναός Δημήτρας

Δελφοί, Βασιλική Γυμνασίου

Δελφοί, Εκκλησία Αγίου Γεωργίου

Δελφοί, Ναός Απόλλωνα

Ελάτεια, Ναός Αθηνάς

Κορώνεια, Πότζα: Ιερό Ηρακλή Χάροπος

Λιβαδειά: Ιερό Τροφωνείου

Χαιρώνεια: Ναός Ηρακλή

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ: 21

Άργος, Ακρόπολη Ασπίδας (Αρχαία Δειράς): Ιερό Απόλλωνος Δειραδιώτη ή Πυθίου και Ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς

Άργος, Αρχαία Αγορά: Ναός Απόλλωνος Λυκείου

Αρκαδικός Ορχομενός, θέση Αγιάνης Λεβιδίου: Ναός Άρτεμης

Αρχαία Τριταία, Ακρόπολη: Βασιλική επί αρχαίου ναού

Άφυσος, θέση Κτιράκια: Ιερό Ασκληπιού Κοτυλέως (κτήριο τετράγωνης κάτοψης)

Επίδαυρος: Ιερό Ασκληπιού

Ερμιόνη, θέση Μπιστη: Αρχαϊκός Ναός

Καφρές, κοινότητα Χωτούσας Μαντινείας: Βασιλική επί αρχαίου ναού

Κεγχρεαί: Ναός Ίσιδας

Κόρινθος, Ακρόπολη Ακροκορινθου: Ναός Αφροδίτης

Κόρινθος, Ασκληπιείο: Κρήνη Λέρνας

Κόρινθος: Αρχαϊκός Ναός Απόλλωνα

Λογγάς: Ιερό Απόλλωνος Κορώνθου

Λυκοσούρα: Ιερό Δέσποινας

Νεμέα: Ιερό Διός, Ξενών

Ολυμπία: Ιερό Διός, «Εργαστήριο» Φειδία / Πάνθεον
Σικυών, οροπέδιο Βασιλικού: Ναός Αρτεμης(;)
Σπάρτη: Ιερό Αφροδίτης Μορφούς ή Διοσκουρών
Τεγέα, Αρχαία Αγορά: Ναός Απόλλωνα (:)
Τεγέα: Αρχαϊκό Ιερό πλησίον εκκλησίας Αγ. Ιωάννη Προβαντηνού
Τεγέα: Ναός Αλέας Αθηνάς Επίδαυρος / Ιερό Ασκληπιού

ΑΤΤΙΚΗ: 10

Αθήνα, Ακρόπολη: Ερέχθειο
Αθήνα, Ακρόπολη: Παρθενών
Αθήνα, Αρχαία Αγορά: Ναός Ηφαιστου
Αθήνα: Βασιλική Ιλισσού
Αθήνα, Ιλισσός: Ναός Αρτέμιδος Αγροτέρας / «Παναγία στην Πέτρα»
Αθήνα, Ν. Κλιτύς Ακροπόλεως: Ιερό Ασκληπιού
Αθήνα, Ολυμπείο: Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγ. Νικολάου (:)
Αθήνα, Ρωμαϊκή Αγορά: Βιβλιοθήκη Αδριανού
Βραυρώνα: Παλαιοχριστιανική βασιλική πλησίον Ιερού Αρτέμιδος
Ελευσίνα: Μεταβυζαντινός Ναός Αγ. Ζαχαρία. Ιερό Τριπολέμου(;) /
Παλαιοχριστιανική βασιλική

ΘΕΣΣΑΛΙΑ: 1

Καρδίτσα, Φίλια Θεσσαλιώτιδας, θέση Χαμάμια: Ιερό Αθηνάς Ιτωνίας

ΗΠΕΙΡΟΣ: 1

Δωδώνη: Μαντικό Ιερό Διός

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ: 6

Θάσος, Ακρωτήριο του Εβραιοκάστρου: Αρχαϊκό Ιερό
Θάσος, Αρχαία πόλη: Ιερό Ηρακλή
Θεσσαλονίκη, Ροτόντα: Ιερό Καβείρων ή ναός Αυτοκρατορικής
Λατρείας
Καβάλα, Παγγαίο, Κηπιά - Ακροβούνι: Ιερό Θράκα Ήρωα - Ιππέα
Πιερία, πρόποδες Ολύμπου: Δίον
Φίλιπποι: Ελληνιστικό ηρώο / Ευκτήριος οίκος και Οκταγωνική εκκλησία
Αποστόλου Παύλου

ΘΡΑΚΗ: 2

Μαρώνεια, Σύναξη: Ηρώο Μάρωνα
Σαμοθράκη, Παλαιάπολις: Αρχαίο λιμάνι

- ΝΗΣΙΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ: 39

ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ ΠΕΛΑΓΟΥΣ: 38

ΚΡΗΤΗ: 10

Βιάννου, Κάτω Σύμη: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης
 Γόρτυνα, ακρόπολη: Ναός Αθηνάς
 Γόρτυνα, θέση Μαυροπαπάς: Βασιλική επί αρχαίου ναού
 Γόρτυνα, Ρωμαϊκή πόλη: Ναός Απόλλωνα Πυθίου
 Ελεύθερνα: Ιερό Ερμή Κεδρίτη και Αφροδίτης (;) / Βασιλική Αρχαγγέλου
 Μιχαήλ (Ευφράτα).
 Ίτανος, Ακρόπολη: Ναός Αθηνάς Πολιάδος (;)
 Λισός: Ιερό Ασκληπιού
 Λεβήνα (Λέντας): Ιερό Ασκληπιού
 Τάρρα: Ναός Απόλλωνα
 Χερσόνησος, Αρχαίο λιμάνι: Ναός Άρτεμης

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ: 9

Κάλυμνος: Βασιλική Αγίας Σοφίας ή Ευαγγελίστριας / Ιερό Ασκληπιού
 Κάλυμνος, Λιμνιώτισσα: Ιερό Απόλλωνα Δηλίου / Βασιλική Χριστού
 Ιερουσαλήμ
 Κάλυμνος, Μυρτιές, θέση Μελιτσαχάς, Εκκλησία Αγίου Ιωάννη
 Προδρόμου
 Κάλυμνος, «Σχολή Μαύρου»: Ναός Άρτεμης / Παλαιοχριστιανική βασιλική
 Ευαγγελίστριας
 Κώς: Ασκληπιείο
 Ρόδος, Αρνίθα, θέση Αγ. Ειρήνη: Μεσοβυζαντινή εκκλησία Αγ. Ιωάννη
 Ρόδος, Ιαλυσός, Φιλήρημος, Ακρόπολη: Ναός Αθηνάς Πολιάδος
 Ρόδος, Όρος Αττάβυρος: Ιερό Ατταβυρείου Διός
 Ρόδος, Αρχάγγελος: Ιερό Απόλλωνα Ερεθιμίου

ΚΥΚΛΑΔΕΣ: 13

Αμοργός, Κατάπολα: εκκλησία Παναγίας Καταπολιανής
 Δήλος: Ασκληπιείο
 Δήλος: Ιερό Απόλλωνα / Βασιλική Αγίου Κηρύκου
 Δήλος, Λιμάνι: Θεσμοφόριο / Εκκλησιαστήριο
 Θήρα: Ιερό Απόλλωνα Πυθίου
 Κέα, Καρθαία, περιοχή Βαθυποτάμου: Ιερό Δήμητρας
 Νάξος, Γύρουλας: Ιερό Δήμητρας
 Νάξος, Παλάτια: Ναός Απόλλωνα
 Νάξος, Ύρια, Θέση Λειβάδι: Αρχαίο Ιερό Διονύσου (;) / Υστεροβυζαντινή
 εκκλησία Αγίου Γεωργίου
 Πάρος: Τρεις Εκκλησιές
 Σίκινος: Ελληνιστικό Ηρώο / Ιερό Απόλλωνα Πυθίου
 Χίος, Κάτω Φανά: Ιερό Φαναίου Απόλλωνα
 Χίος, Εμποριό, Λιμάνι: Βασιλική επί αρχαίου ναού

ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ: 6

Λέσβος, Ακρωτήριο Αγίου Φωκά: Ιερό Διονύσου Βρυσαγένους

Λέσβος, Ερεσός: Ναός Απόλλωνα(;) / Βασιλική Αγίου Ανδρέα

Λέσβος, περιοχή Μέσων, Αρχαία Πύρρα: Παλλεσβιακό ιερό

Σάμος, Πυθαγόρειο: Ηραίο

Χίος, Εμποριό, Λιμάνι: Βασιλική επί αρχαίου ναού

Χίος, Κάτω Φανά: Ιερό Φαναίου Απόλλωνα

ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ: 1

Κέρκυρα, Παλαιόπολη, Αρχαία Αγορά: Βασιλική Ιοβιανού

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΠΗΓΕΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν</i>
AARC	<i>Atti dell' Accademia Romanistica Costantiniana</i>
ABME	<i>Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος</i>
ABSA	<i>The Annual of the British School at Athens</i>
ΑΔ	<i>Αρχαιολογικὸν Δελτίον</i>
AEMΘ	<i>Το Αρχαιολογικὸ Ἔργο στη Μακεδονία και Θράκη</i>
AE	<i>Αρχαιολογική Ἐφημερίς</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AJP	<i>American Journal of Philology</i>
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
<i>Ancient World</i>	<i>The Ancient World: a Scholarly Journal for the Study of Antiquity</i>
AncSoc	<i>Ancient Society</i>
ArchRep	<i>Archaeological Reports</i>
ASAA	<i>Annuario della (Regia) scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente</i>
AW	<i>Antike Welt</i>
BCH	<i>Bulletin des correspondance hellénique</i>
BEFAR	<i>Bibliothèque des École francaises d' Athènes et de Rome</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
BSR	<i>Papers of the British School at Rome</i>
<i>Byzantion</i>	<i>Byzantion: revue internationale des études byzantines</i>

ByzFor	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CA	<i>Cahiers Archéologiques</i>
CQ	<i>The Classical Quarterly</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
ΕΕΒΣ	<i>Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
EMME	<i>Ἐνρετῆριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος</i>
Ἔργον	<i>Το Ἔργον τῆς ἐν Αθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
FA	<i>Fasti Archaeologici</i>
FR	<i>Felix Ravenna</i>
GRBS	<i>Greek, Roman, and Byzantine Studies</i>
<i>Hesperia</i>	<i>Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
HSPh	<i>Harvard Studies in Classical Philology</i>
HThR	<i>Harvard Theological Review</i>
Θρακ Χρον	<i>Θρακικά Χρονικά</i>
JAC	<i>Jahrbuch für Antike und Christentum</i>
JdI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
JEH	<i>Journal of Ecclesiastical History</i>
JHS	<i>The Journal of Hellenic Studies</i>
JLA	<i>Journal of Late Antiquity</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft</i>
JÖEAI	<i>Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien</i>

JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
JRS	<i>The Journal of Roman Studies</i>
JSS	<i>Journal of Semitic Studies</i>
JTS	<i>Journal of Theological Studies</i>
Κερκ Χρον	<i>Κερκυραϊκά Χρονικά</i>
Κρητ Εστία	<i>Κρητική Έστία</i>
Κρητ Χρον	<i>Κρητικά Χρονικά</i>
LAA	<i>Late Antique Archaeology</i>
<i>Latomus</i>	<i>Latomus: Revue d' études latines</i>
MEFRA	<i>Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité</i>
MonAnt	<i>Monumenti Antichi</i>
OpuscAth	<i>Opuscula Atheniensiā, Annual of the Swedish Institute at Athens</i>
ΠΑΑ	<i>Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
PAPhS	<i>Precedings of the American Philosophical Society</i>
RAC	<i>Rivista Archeologia Cristiana</i>
RBK	<i>Reallexikon zur Byzantinischen Kunst</i>
REB	<i>Revue des études byzantines</i>
REG	<i>Revue des l'études grecques</i>
ReiCretActa	<i>Rei Cretariae Romanae Fautorum acta</i>
TIB	<i>Tabula Imperii Byzantini</i>
TM	<i>Travaux et mémoires</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphie</i>

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΗΓΩΝ

- Αθανάσιος Αλεξανδρείας, *Περί τῆς ἐνανθρωπίσεως τοῦ λόγου*, 49, 1-2, (ἐκδ.) C. Kannengiesser, *Sources Chrétiennes* 199 (1973).
- Αμβρόσιος, *Επιστολές*: Ambrosius, *Epistulae extra collectionem: Sancti Ambrosii epistulae et acta*, (ἐκδ.) O. Faller, M. Zelzer, τόμ. 3, CSEL 82, 3 (Wien 1982), σ. 141-311.
- Ammianus Marcellinus: W. Seyfarth (ἐκδ.), *Rerum gestarum libri qui supersunt*, 2 τόμ. (Leipzig 1978).
- Βίος Αγ. Θέκλας: *Βίος και Θαύματα της Αγίας Θέκλας* (ἐκδ.) G. Dagron, *Vie et miracles de sainte Thècle. Texte grec, traduction et commentaire* (Bruxelles 1978).
- CIG: *Corpus Inscriptionum Graecarum*.
- CIL: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, (ἐκδ.) Th. Mommsen (Berlin, 1853-).
- CJ: *Codex Justinianus, CJC*, τόμ. 2.
- Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγοι*: Gregory of Nazianzus, *Orations*, στο *Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II*, τόμ. VII.
- CSEL: *Corpus Scriporum Ecclesiasticorum Latinorum*.
- CTh: T. Mommsen, P. M. Meyer, *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis* (Berlin 1905, επαν. Dublin, Zürich 1970-1971).
- Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου*: I. A. Heikel, *Eusebius Werke. Über das Leben Konstantins* (Leipzig 1902).
- Ζωναράς, *Έπιτομή Ιστορία*: T. Büttner-Wobst, *Ioannis Zonarae epitomae historiarum libri xviii*, τόμ. 3 (Bonn 1897).
- Ζώσιμος, *Νέα Ιστορία*: F. Paschoud, *Zosime, Histoire nouvelle*, 3 τόμ. σελ. 4 (Paris 1971 - 1986).
- Feissel, *Incriptions de Macédoine*: D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, BCH, Συμπλ. VIII (Αθήνα 1983).
- Feissel, Philippidis-Braat, *Inventaires*: D. Feissel & A. Philippidis-Braat, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de*

Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra), *TM* 9 (1985), 267-395.

GCS: Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte

Ἡρόδοτος, *Ἱστορίαι: Ἡροδότου Ἱστορίαι*, (εκδ.) Ph.-E. Legrand, Hérodote. *Histoires*, 9 τόμ. Paris: Les Belles Lettres, (Paris 1932-1954, επαν. 1968-1995)

Θεμιστιος, *Ὀμιλῖαι: H. Shenkl, G. Downey, A. F. Norman, Themistii Orationes quae supersunt*, 3 τόμ. (Leipzig 1965-1974).

Θεοδώρητος Κύρρου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία: L. Parmentier and F. Scheidweiler, Theodoret. Kirchengeschichte* (Leipzig 1911, αναθεωρημένη από F. Scheidweiler, Berlin 1954).

Θεοδώρητος Κύρρου, *Θεραπευτικὴ: Θεοδώρητος Κύρρου, Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων* (εκδ.) P. Canivet, *Théodoret de Cyr. Thérapeutique des maladies helléniques*, τόμ. 2 (Paris 1958).

IC: M. Guarducci, Inscriptiones creticae, IV, Tituli Gortynii (Roma 1950).

IG: Inscriptiones Graecae (Berlin).

Ιουλιανός: *Julian, Epistles / Misopogon / Orations*, (εκδ.) W.C. Wright. Loeb Classical Library, 3 τόμ. (1913-1923).

Joshua the Stylite: *The chronicle of Joshua the Stylite, composed in Syriac A.D. 507 with a Translation into English and Notes* (εκδ.) W. Wright (Cambridge 1882).

Κασσιόδωρος, *Institutiones: Cassiodorus, Institutiones*, 31, 1, (εκδ.) R. A. B. Mynors (Oxford 1937).

Κεδρηνός, *Σύνοψις Ἱστοριῶν: Kedrenus, Compendium historiarum*, (εκδ.) I. Bekker, *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope*, 2 τόμ. (*Corpus scriptorum historiae Byzantinae*) (Bonn 1838-1839).

Λιβάνιος: R. Foerster (εκδ.), *Opera*, 12 vols. (Leipzig 1903-1927, επανέκδ. Hildesheim 1963).

Μαρίνος, *Πρόκλος ἢ Περί Εὐδαιμονίας: Ioh. F. Boissonade* (εκδ.), *Marini, Vita Procli* (Leipzig 1814, επανέκδ. Amsterdam: A. M. Hakkert, 1966).

Μάρκος Διάκονος, *Βίος Πορφυρίου: H. Grégoire, M.-A. Kugener, Marc le Diacre. Vie de Porphyre, évêque de Gaza* (Paris 1930).

- Μαλάλας, *Χρονογραφία: Ioannis Malalae Chronographia* (έκδ.) I. Thurn (Berlin 2000).
- Παυσανίας, *Ἑλλάδος Περιήγησις: Pausaniae Graeciae descriptio*, (εκδ.) F. Spiro, *Pausaniae Graeciae descriptio*, 3τόμ. (Leipzig 1903) (επαν. Stuttgart: 1967). Επίσης: Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις* (Αθήνα 1992).
- PG: J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series graeca* (Paris 1857-1866).
- Πλούταρχος, *Ἠθικά: Πλουτάρχου, Ἠθικά* (έκδ.) F. C. Babbitt, *Plutarch's moralia*, (Cambridge 1927, επαν. 1969) .
- PLRE: A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris (επιμ.), *Prosopography of the Later Roman Empire*, τόμ. 1-3. (Cambridge 1971-1992).
- PO: R. Graffin and F. Nau, *Patrologia Orientalis*, τόμ. 1 - Paris 1904 -).
- Rufinus, *Ecclesiastical History: Rufinus, Ecclesiastical History*, στο *Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II*, τόμ. 3.
- Rufinus, *Historia Ecclesiastica*, E. Schwartz, Th. Mommsen, GCS 9 (Leipzig 1908).
- SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum*.
- Symmachus, *Relationes: Symmachus, Relationes*, (έκδ.) W. Meyer, *Quinti Aurelii Symmachi Relationes* (Leipzig 1872).
- Συνέκδημος: E. Honigmann, *Le Synekdèmos d'Hiéroklos et l'opuscule géographique de Georges de Chypre. Texte, introduction, commentaire et cartes* (Brussels 1939).
- Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία: J. Bidez και G.C. Hansen, Sozomenus. Kirchengeschichte* (Berlin 1960).
- Σωκράτης, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία: R. Hussey, Ecclesiastical History*, αναθεωρημένη από W. Bright (Oxford 1893).
- Ωριγένης, *Κατά Κέλσου: Origenes, Contre Celse*, III, 22, M. Borret, *Sources Chrétiennes* 136 (1968), σ. 50.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Άβραμέα, Θεσσαλία: Α. Άβραμέα, *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις τήν Ιστορικήν Γεωγραφία* (Αθήναι 1974).
- Αγγελίδη, *Η καθημερινή ζωή*: Χρ. Αγγελίδη (επιμ.), *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου Ε.Ι.Ε.* (Αθήνα 1989).
- Αθανασιάδη, Το λυκόφως: Π. Αθανασιάδη, *Το λυκόφως των Θεών στην Ανατολική Μεσόγειο: Στοιχεία ανάλυσης για τρεις επί μέρους περιοχές, Ελληνικά 44* (1994), σ. 31-50.
- Αραπογιάννη, *Ολυμπία*: Ξ. Αραπογιάννη, *Ολυμπία - Η κοιτίδα των Ολυμπιακών Αγώνων* (Αθήνα 2004).
- Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα II*: Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος II: Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα* (Θεσσαλονίκη 1987).
- Βελισσαρίου, Αρχαιολογική ένδειξη: Π. Βελισσαρίου, Αρχαιολογική ένδειξη της παρουσίας Βησιγόθων στην Φολόη και στον Ερύμανθο (397 μ.Χ.), στο *Achaia und Elis in der Antike. Akten des 1. internationalen Symposiums*, Αθήνα, 19.-21. Μαΐ 1989, εκδ. Α. Ριζάκης (Αθήνα 1991), σ. 269-73.
- Βολανάκης, *Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια: I. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος* (Αθήνα 1976)
- Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά Κρήτης: Ι. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Κρήτης, *ΚρητΧρον* 27 (1987), σ. 235-261
- Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία: Ι. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου, *Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα επί τη συμπληρώσει τεσσαράκοντα ετών αρχιερατείας* (Αθήνα 1988) σ. 311-341.
- Γιαλούρης, *Αρχαία Ήλις*: Ν. Γιαλούρης, *Αρχαία Ήλις. Το Λίκνο των Ολυμπιακών Αγώνων* (Αθήνα 1996).

- Γκιολές, *Η Αθήνα*: Ν. Γκιολές, *Η Αθήνα στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες* (Αθήνα 2005).
- Δάκαρης, Δωδώνη: Σ. Δάκαρης, *Τὸ ἱερόν τῆς Δωδώνης*, *ΑΕ* 1959, σ. 68-150.
- Δάκαρης, Τὸ Ἱερόν: Σ. Δάκαρης, *Τὸ Ἱερόν τῆς Δωδώνης*, *ΑΔ* 16, 1960, σελ. 4-40.
- Δεληβοριάς, *Interpretatio*: Α. Δεληβοριάς, *Interpretatio christiana: About the boundaries of the pagan and Christian worlds*, στο *Ευφρόσυνον αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη* (Αθήνα 1991), σ. 107-122.
- Ευαγγελάτου – Νοταρά, Πελοπόννησος: Φ. Ευαγγελάτου – Νοταρά, «... και τα πολλά της Πελοποννήσου... σεισμοῦ γεγονόσιν παρανάλωμα», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τομ. Β' (Αθήνα 1987-1988), σ. 427-448.
- Ευφρόσυνον: Ευφρόσυνον αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη* (Αθήνα 1991).
- Giraud, *Ελευσίς*: D. G. Giraud, *Ελευσίς. Η κυρία είσοδος του ιερού της Ελευσίνας* (Αθήνα 1991).
- Θεοχάρη, Ανασκαφαί: Δ. Θεοχάρη, *Ανασκαφαί καὶ ἔρευναι ἐν Τρίκκῃ*, *ΠΑΕ* 1958, σ. 64-80.
- Θέμελης, *Ἡρώες και Ἡρώα*: Π. Θέμελης, *Ἡρώες και Ἡρώα στην Μεσσήνη* (Αθήνα 2000).
- Θέμελης & Κόντη, *Μεσσήνη και Ολυμπία*: Π. Θέμελης & Β. Κόντη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία, Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο. Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998* (Αθήνα 2002).
- Θέμελης, *Μεσσήνη*: Π. Θέμελης, *Η αρχαία Μεσσήνη* (Αθήνα 1999).
- Θέμελης, *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα*: Π. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα. Τομέας Ι* (Ρέθυμνο 2000).
- Θέμελης, *Αρχαία Ελεύθερνα*: Π. Θέμελης, *Αρχαία Ελεύθερνα. Ανατολικός Τομέας* (Αθήνα 2002)
- Θέμελης, *Υστερορωμαϊκή Μεσσήνη*: Π. Θέμελης, *Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*, στο Θέμελης & Κόντη, *Μεσσήνη και Ολυμπία*, σ. 20-58.
- Καββαδίας, *Τὸ ἱερόν*: Π. Καββαδίας, *Τὸ ἱερόν τοῦ Ασκληπιοῦ* (Αθήνα 1900).

- Καλδέλλης, Λέσβος: Α. Ε. Καλδέλλης, *Λέσβος και Ανατολική Μεσόγειος κατά τη ρωμαϊκή και πρώιμη βυζαντινή περίοδο (100 π.Χ. - 600 μ.Χ.)* (Θεσσαλονίκη 2002).
- Καμάρα, *Η αντιπαγανιστική*: Α. Καμάρα, *Η αντιπαγανιστική νομοθεσία της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μέσα από τους κώδικες* (Αθήνα 2000).
- Καρδαρά, *Αφροδίτη Ερυκίνη*: Χρ. Καρδαρά, *Αφροδίτη Ερυκίνη. Ιερόν και Μαντείον εις την Β.Δ. Αρκαδίαν* (Αθήνα 1988).
- Κοιλάκου, *Η Βοιωτία*: Χ. Κοιλάκου, *Η Βοιωτία κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο (4^{ος} - 7^{ος} αι. μ.Χ.)*. Μια πρώτη προσέγγιση, *1^ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*, τ. 2, I (Βόλος 2006), σ. 1105-1115.
- Κόντη, *Συμβολή*: Β. Κόντη, *Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία της Αρκαδίας (395-1209)*, *Σύμμεικτα* 6 (1985), σ. 91-124.
- Κοντολέων, *Ειδήσεις*: Ν. Κοντολέων, *Ειδήσεις περί τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Νάξου*, στο *Τόμος εις Μνήμην Κ. Αμάντου 1874-1960* (Αθήνα 1960), σ. 468-474.
- Κορρές, Μπούρας, *Μελέτη ἀποκαταστάσεως*: Μ. Κορρές, Χ. Μπούρας (επιμ.), *Μελέτη ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος*, (Αθήνα 1983)
- Κορρές, *Ο Παρθενώνας*: Μ. Κορρές, *Ο Παρθενώνας από την αρχαία εποχή μέχρι τον 19^ο αιώνα*, στο *Τουρνικιώτης, Ο Παρθενώνας*, σ. 136-161.
- Κορρές, *Συμβολή*: Μ. Κορρές, *Συμβολή στή μελέτη τοῦ χριστιανικοῦ Παρθενῶνος*, στο *Πέμπτο συμπόσιο βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης, Περιλήψεις Ανακοινώσεων* (Αθήνα 1985), σ. 36-38.
- Κορρές, *Σύντομη ἐπισκόπηση*: Μ. Κορρές, *Σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας καὶ τῶν οἰκοδομικῶν περιπετειῶν τοῦ Παρθενῶνος μέχρι καὶ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ*, στο *Κορρές, Μπούρας, Μελέτη ἀποκαταστάσεως*, τόμ. I, σ. 131-149.
- Κουμούση, *Ανασκαφικές μαρτυρίες*: Α. Κουμούση-Βγενοπούλου, *Ανασκαφικές μαρτυρίες σεισμοῦ, ΑΑΑ (1996-1998)*, σ. 51-56.
- Κουντούρα-Γαλάκη, *Οι Σκοτεινοί Αιώνες*: Ε. Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου, 7^{ος} - 9^{ος} αι.* (Αθήνα 2001).
- Κουρίνου, *Σπάρτη*: Ε. Κουρίνου, *Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της* (Αθήνα 2000).

- Κουτελλάς, Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές: Μ. Κουτελλάς, Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Καλύμνου, *Corpus* 2003, σ. 77-78.
- Λάββας, Οι πόλεις: Γ. Λάββας, Οι πόλεις των «χριστιανικών» βασιλικών: μια συμβολή στην πολεοδομία του Ανατολικού Ιλλυρικού, *Εισηγήσεις του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980* (Città del Vaticano - Θεσσαλονίκη 1984), σ. 403-445.
- Λαμπρινουδάκης, Gruben, Ύρια: Β. Λαμπρινουδάκης, G. Gruben και άλλοι, Ανασκαφή αρχαίου ιεροῦ στα Ύρια της Νάξου. Η έρευνα κατά τα έτη 1982, 1986 και 1987, *Αρχαιογνωσία* 5 (1987-8), σ. 133-191.
- Λάσκαρις, Τὰ λείψανα: Γ. Λάσκαρις, *Τὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας Ἐρεσού, Λεσβιακά*, τόμ. Γ' (Μυτιλήνη 1959), σ. 67-74.
- Ματθαίου, Παπαδόπουλος, *Επιγραφές*: Α. Ματθαίου - Γ. Παπαδόπουλος, *Επιγραφές Ικαρίας* (Αθήνα 2003).
- Μπακιρτζής, Η ημέρα: Χ. Μπακιρτζής, Η ημέρα μετά την καταστροφή στους Φιλίππους, στο Αγγελίδη, *Η Καθημερινή ζωή*, σ. 695-710.
- Ευγγόπουλος, Χριστιανικὸν Ἀσκληπιεῖον: Α. Ευγγόπουλος, Χριστιανικὸν Ἀσκληπιεῖον, *ΑΕ* 1915, σ. 52-71.
- Ὀρλάνδος, *Ἡ ἀρχιτεκτονική*: Α. Ὀρλάνδος, *Ἡ ἀρχιτεκτονική καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου* (Ἀθήναι 1970).
- Ὀρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος*: Α. Ὀρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης* (Ἀθήναι 1952).
- Πάλλας, Η Αθήνα: Δ. Πάλλας, Η Αθήνα στα χρόνια της μετάβασης από την αρχαία λατρεία στη χριστιανική. Τα αρχαιολογικά δεδομένα (Αθήνα 1989) (ανάτυπο από την *Θεολογία* 28 (1989)).
- Παπαδημητρίου, Ὁ Ἰοβιανός: Ι. Παπαδημητρίου, Ὁ Ἰοβιανός τῆς βασιλικῆς Παλατιοπόλεως, *ΑΕ* 1942-1944, Συμπλ. σ. 39-48.
- Παπαζάχος, *Σεισμοί*: Β. Παπαζάχος και Κ. Παπαζάχου. *Οι Σεισμοί της Ελλάδας* (Θεσσαλονίκη 1989).
- Παπαχατζής, *Ἡ θρησκεία*: Ν. Παπαχατζής, *Ἡ θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα* (Αθήνα 1987).

- Πελεκανίδης-Ατζακά, *Σύνταγμα Ι: Στ. Πελεκανίδης-Π. Ατζακά, Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος Ι: Νησιωτικὴ Ἑλλάς* (Θεσσαλονίκη 1974).
- Πλάτων, Αἱ ξυλόστεγοι: Ν. Πλάτων, Αἱ ξυλόστεγοι παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κρήτης, *Πεπραγμένα Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου 1953*, τόμ. Α', 1955, σ. 415-430.
- Ριζάκης, *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*: Α. Ριζάκης (επιμ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Ανακοινώσεις κατά το πρώτο διεθνές συμπόσιο, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989, Μελετήματα 13* (Αθήνα 1991). (=Α. D. Rizakis (επιμ.), *Achaia und Elis in der Antike* (Αθήνα 1991)
- Σπυρόπουλος, *Αρχαία Αρκαδία*: Θ. Γ. Σπυρόπουλος & Γ. Θ. Σπυρόπουλος, *Αρχαία Αρκαδία* (Αθήνα 2000).
- Σωτηρίου, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ: Γ. Σωτηρίου, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, *ΑΕ* 1929, σ. 161-248.
- Τουρνικιώτης, *Ο Παρθενώνας*: Π. Τουρνικιώτης (επιμ.), *Ο Παρθενώνας και η ακτινοβολία του στα νεώτερα χρόνια* (Αθήνα 1994).
- Τραυλός, *Ανασκαφικαὶ ἔρευναι*: Ι. Τραυλός, *Ανασκαφικαὶ ἔρευναι παρά τὸ Ὀλυμπεῖον*, *ΠΑΕ* 1949, σ. 26-43.
- Τραυλός, *Βασιλικὴ Ἀσκληπείου*: Ι. Τραυλός, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπείου τῶν Ἀθηνῶν, *ΑΕ* 1939-1941, σ. 34-68.
- Τραυλός, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική: Ι. Τραυλός, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Διονυσιακοῦ Θεάτρου, *ΑΕ* 1953-1954, τ. Β', σ. 301-316.
- Τραυλός, *Ἡ πολεοδομική*: Ι. Τραυλός, *Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν: ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος* (Αθήνα 1960, 1993).
- Τραυλός, Ἡ πυρπόλησις: Ι. Τραυλός, Ἡ πυρπόλησις τοῦ Παρθενῶνος ὑπὸ τῶν Ἐρούλων καὶ ἡ ἐπισκευὴ του κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ, *ΑΕ* 1973, σ. 218-236.
- Χρυσός, *Οἱ Βησιγότθοι*: Εὐ. Χρυσός, *Οἱ Βησιγότθοι στὴν Πελοπόννησο, Πρακτικά Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* (Αθήνα 1981-82) τόμ. Β, σ. 181-191.

- ACIAC 5: *Actes du Ve Congrès International d'Archéologie Chrétienne (Paris 1957)*.
- ACIAC 11: *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne (Rome 1989)*.
- ACIAC 12: *Akten des XII Internationalen Kongressen für christliche Archäologie (Bonn 1991)*.
- Adamscheck, *Kenchreai III*: B. Adamscheck, *Kenchreai III. The Pottery* (Leiden 1979).
- Adler, *Die byzantinische*: F. Adler, *Die byzantinische Kirche in Die Baudenkmaler von Olympia (= Olympia II)* (Berlin 1892).
- Adler, *Topographie*: F. Adler και άλλοι, *Topographie und Geschichte von Olympia (= Olympia I)* (Berlin 1897).
- Aleshire, *The Athenian Asklepieion*: S. Aleshire, *The Athenian Asklepieion. The people, their Dedications, and the Inventories* (Amsterdam 1989).
- Ahrweiler, *Géographie*: H. Ahrweiler (επιμ.), *Géographie historique du monde méditerranéen (Série Byzantina Sorbonensia 7)* (Paris 1988).
- Amandry, *La mantique*: P. Amandry, *La mantique apollinienne á Delphes* (Paris 1950).
- Athanassiadi, *Damascius*: P. Athanassiadi, *Damascius. The Philosophical History. Text with translation and notes* (Athens 1999).
- Athanassiadi, *The fate*: P. Athanassiadi, *The fate of Oracles in late antiquity: Didyma and Delfi*, ΔΧΑΕ 15 (1989-1990), σ. 271-278.
- Avraméa, *Kyrkou, Inventaire topographique*: A. Avraméa, M. Kyrkou, *Inventaire topographique de Corinthe et sa région à l'époque chrétienne et byzantine στο Ahrweiler, Géographie*, σ. 31-45.
- Avraméa, *Le Péloponnèse*: A. Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle: changements et persistances* (Paris 1997).
- Baldini-Lippolis, *La monumentalizzazione*: I. Baldini Lippolis, *La monumentalizzazione tardoantica di Atene*, Όστρακα 4 (1995), σ. 169-190.
- Bakhuizen, *Gschnitzer κ.α, Demetrias V*: S. Bakhuizen, R. Gschnitzer, C. Habicht, P. Marzolff. (επιμ.) , *Demetrias V* (Bonn 1987)

- Bakirtzis, Koester, *Philippi*: Ch. Bakirtzis, H. Koester, *Philippi at the Time of Paul and after His Death* (Harrisburg, Pennsylvania 1998).
- Barnes, *Christians and Pagans*: T. D. Barnes, *Christians and Pagans in the Reign of Constantius* στο A. Dihle, (επιμ.), *L'Église et l'empire au IVe siècle* (Vandoeuvres-Genève 1989), σ. 301-343.
- Bassett, *The Urban Image*: S. Bassett, *The Urban Image of Late Antique Constantinople* (Cambridge 2004).
- Bayliss, *Provincial Cilicia*: R. Bayliss, *Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion*. (Oxford 2004).
- Belke, Hild, *Byzanz*: K. Belke, F. Hild, κ.α. (επιμ.), *Byzanz als Raum* (Wien 2000).
- Blumm, Plassart, Orchomène: G. Blumm-A. Plassart, Orchomène d' Arcadie, *BCH* 38 (1914), σ. 71-88.
- Bonamente, Fusco, *Costantino il Grande*: G. Bonamente, F. Fusco (επιμ.) *Costantino il Grande dall' Antichità all' Umanesimo*, τόμ. I (Macerata 1992).
- Bonamente, Sulla confisca : G. Bonamente, Sulla confisca dei beni mobili dei templi in epoca costantiniana, στο Bonamente, Fusco, *Costantino il Grande*, τόμ. I, σ. 171-201.
- Bookidis, Fisher, *The Sanctuary*: N. Bookidis-J. E Fisher, *The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report IV: 1969-1970*, *Hesperia* 41 (1972), σ. 283-331.
- Bookidis, Stroud, *The Sanctuary*: N. Bookidis-R. S. Stroud, *The Sanctuary of Demeter and Kore: Topography and Architecture (Corinth XVIII/III)*, (Princeton 1997).
- Borgen, *Miracles*: P. Borgen, *Miracles of healing in the New testament: Some Observations*, *Studia Theologica* 35 (1981), σ. 91-106.
- Bourboudakis, Gallas, Wessel, *Byzantinisches Kreta*: M. Bourboudakis, K. Gallas, K. Wessel, *Byzantinisches Kreta* (München 1983).
- Bowden, *Epirus Vetus*: W. Bowden, *Epirus Vetus: the archaeology of a late antique province* (London 2003).
- Bowden, Lavan, Machado, *Recent Research*: W. Bowden, L. Lavan, C. Machado (επιμ.), *Recent Research on the Late Antique Countryside* (Leiden-Boston 2004).

- Bowersock, Brown, *Late Antiquity*: G. W. Bowersock – P. Brown (επιμ.), *Late Antiquity : a Guide to the Postclassical World* (Harvard University Press 1999).
- Brands, Severin, *Die spätantike Stadt*: G. Brands - H.-G. Severin (επιμ.), *Die spätantike Stadt und ihre Christianisierung* (Wiesbaden 2003).
- Brogiolo, Ward-Perkins, *The Idea and Ideal*: G. P. Brogiolo, B. Ward-Perkins (επιμ.), *The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the early Middle Ages* (Leiden 1999).
- Brommer, *Die Metopen*: Fr. Brommer, *Die Metopen des Parthenon. Katalog und Untersuchung* (Mainz 1967).
- Brown, *The World*: P. Brown, *The World of Late Antiquity AD 150-750* (London 1971).
- Bruneau, *Contribution*: Ph. Bruneau, *Contribution à l'histoire urbaine de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale*, *BCH* 92 (1968), σ. 633-709.
- Bruneau, *Les lampes*: P. Bruneau, *Les lampes. Exploration Archéologiques de Délos*, τόμ. XXVI (Paris 1965).
- Bruneau, *Recherches*: P. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale* (Paris 1970).
- Buenacasa, *La decadencia*: C. Buenacasa, *La decadencia y cristianización de los templos paganos a lo largo de la Antigüedad Tardía (313-423)*, *Polis* 9 (1997), σ. 25-50
- Bury, *History*: J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire* (New York 1958).
- Busine, *Paroles*: A. Busine *Paroles d'Apollon Pratiques et traditions oraculaires dans l'Antiquité tardive (IIe-VIe siècles)*, (Leiden-Boston 2005).
- Byzantine Emporio*: M. Ballance, J. Boardman, S. Corbett, S. Hood, *Excavations in Chios 1952-55: Byzantine Emporio* (Oxford 1989).
- Caillet, *La transformation*: J.-P. Caillet, *La transformation en église d'édifices publics et de temples à la fin de l'antiquité», στο Lepelley, La fin de la cité*, σ. 191-211.
- Caraher, *Church, society*: W. R. Caraher, *Church, society, and the sacred in early Christian Greece* (Ohio State University 2003).

- Caseau, The fate: B. Caseau, The fate of rural temples in late antiquity and the Christianisation of the countryside, στο Bowden, Lavan, Machado, *Recent Research*, σ. 105-144.
- Castrén, Paganism and Christianity: P. Castrén, Paganism and Christianity in Athens and Vicinity during the Fourth to Sixth Centuries A.D., στο Brogiolo, Ward-Perkins, *The Idea and Ideal*, σ. 211-223.
- Castrén, *Post-Herulian*: P. Castrén, *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens, A.D. 267-529* (Helsinki 1994).
- Chaniotis, Ritual dynamics: A. Chaniotis, Ritual dynamics in the eastern Mediterranean: case studies in ancient Greece and Asia Minor, στο Harris, *Rethinking*, σ. 141-166.
- Chuvin, *A Chronicle*: P. Chuvin, *A Chronicle of the Last Pagans* (London 1990).
- Coffinet, L'église: E. Coffinet, L'église Saint-Georges a Delphes, *BCH* 86 (1962), σ. 242-260.
- Conze, *Archäologische Untersuchungen*: A. Conze, *Archäologische Untersuchungen auf Samothrake* (Wien 1875).
- Croke, Harries, *Religious Conflict*: B. Croke, J.D. Harries, *Religious Conflict in Fourth-century Rome: a documentary study* (Sydney 1982).
- Dauphin, From Apollo: C. Dauphin, From Apollo and Asclepius to Christ. Pilgrimage and Healing at the Temple and Episcopal Basilica of Dor, *Liber Annus* 49 (1999), σ. 397-430.
- Daux, Chronique des fouilles: G. Daux, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1959, *BCH* 84 (1960), σ. 752-756.
- de Giovanni, *Costantino*: L. de Giovanni, *Costantino e il mondo pagano. Studi di politica e legislazione* (Napoli 1989).
- Deichmann, Die Basilika: F. W. Deichmann, Die Basilika im Parthenon, *AM* 63-64 (1938-1939), σ. 127-139.
- Deichmann, Frühchristliche Kirchen: F. W. Deichmann, Frühchristliche Kirchen in antiken Heiligtümern, *Jdl* 54 (1939), σ. 105-138.
- Deligiannakis, Late paganism: G. Deligiannakis, Late paganism on the Aegean Islands and Christianisation, *LAA* (υπό έκδοση).

- Deligiannakis, *Sacred Landscape*: G. Deligiannakis, *Sacred Landscape and Christianisation in the Province of Achaia during Late Antiquity* (MPhil diss., Univ. of Oxford 2002).
- Deligiannakis, *The History*: G. Deligiannakis, *The History and Archaeology of the Aegean Islands (AD 300-700): The case of the Dodecanese* (Ph.D. diss., Univ. of Oxford 2006).
- Déroche, *Delphes impériales*: V. Déroche, *Delphes impériales*, Mémoire de 3e année E.F.A. (1989).
- Déroche, *Delphes*: V. Déroche, *Delphes: la christianisation d'un sanctuaire païen*, *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 Septembre 1986)*, τὸμ. III (Rome 1989), σ. 2713-2723.
- de Waele, *The Sanctuary*: F. J. de Waele, *The Sanctuary of Asklepios and Hygieia at Corinth*, *AJA* 37 (1933), σ. 417-451.
- Dinsmoor, *Observation*: W. B. Dinsmoor, *Observation on the Hephaisteion*, *Hesperia*, Συμπλ. V (1941), σ. 6-15.
- Drake, *Violence in Late Antiquity*: H. A. Drake κ.α. (επιμ.), *Violence in Late Antiquity, Perception and Practices* (Burlington 2006).
- Dyggve, *Les traditions cultuelles*: E. Dyggve, *Les traditions cultuelles de Delphes et l'Eglise catholique*, *CA* 3 (1948), σ. 9-28.
- Dyggve, *Lindos*: E. Dyggve, *Lindos : fouilles de l'acropole 190-1914 et 1952 III Le sanctuaire d'Athéna Lindia et l'architecture lindienne II* (Berlin, Copenhagen 1960).
- Edelstein, *Asclepius*: E. J. Edelstein-L. Edelstein, *Asclepius: A collection and interpretation of the Testimonies*, τὸμ. 1-2 (Baltimore 1945).
- Foschia, *La réutilisation*: L. Foschia, *La réutilisation des sanctuaires païens par les chrétiens en Grèce continentale (IVe-VIIe s.)*, *REG* 113 (2000), σ. 413-434.
- Foucart, *Mémoire*: P. F. Foucart, *Mémoire sur les ruines et l'histoire de Delphes* (Paris 1865).
- Fowden, *Bishops and Temples* : G. Fowden, *Bishops and Temples in the eastern Roman Empire A.D. 332-425*, *JThS* 29 (1978), σ. 53-78.

- Fowden, City and mountain: G. Fowden, City and mountain in late Roman Attica, *JHS* 118 (1988), σ. 48-59.
- Fowden, Progress of Christianity: G. Fowden, The Athenian agora and the progress of Christianity, *JRA* 3 (1990), σ. 494-501.
- Fowden, The pagan: G. Fowden, The pagan holy man in late antique society, *JHS* 102 (1982), σ. 33-35.
- Frantz, Did Julian: A. Frantz, Did Julian the Apostate rebuild the Parthenon, *AJA* 83(1979), σ. 395-401.
- Frantz, From Paganism: A. Frantz, From Paganism to Christianity in the Temples of Athens, *DOP* 19 (1965), σ. 187-205.
- Frantz, *Late Antiquity*: A. Frantz, *Late Antiquity: A.D. 267-700 (=The Athenian Agora XXIV)* (Princeton 1988).
- Frantz, The Temple: A. Frantz, H.A. Thompson, J. Travlos, The 'Temple of Apollo Pythios' on Sikinos, *AJA* 73 (1969), σ. 397-422.
- Frend, Town and Countryside: W.C.H. Frend, Town and Countryside in Early Christianity, *Studies in Church History* 16 (1979), σ. 25-42.
- Gerola, *Monumenti Veneti*: G. Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, τὸμ. II (Venezia 1908).
- Gerola, *Le antiche*: G. Gerola, *Le antiche chiesedi Lebena Creta*, Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, τὸμ. 74, (Venezia 1914-1915).
- Coffinet, L'église: B. Coffinet, L'église Saint-Georges à Delphes, *BCH* 1962, σ. 242-260.
- Gregory, Fortified Cities: T. Gregory, The Fortified Cities of Byzantine Greece, *Archaeology* 35 (1982), σ. 17-18.
- Gregory, Julian: T. E. Gregory, Julian and the last oracle at Delphi, *GRBS* 24 (1983), σ. 355-366.
- Gregory, Survival of paganism: T. E. Gregory, The survival of paganism in Christian Greece: A critical essay, *AJP* 107 (1986), σ. 229-242.
- Hahn, Emmel, Gotter, *From Temple to Church*: J. Hahn, St. Emmel και Ulr. Gotter (επιμ.), *From Temple to Church. Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity* (Leiden – Boston 2008).

- Hanson, *The Transformation*: R. P. C. Hanson, *The Transformation of Pagan Temples into Churches in the Early Christian Centuries*, *JSS* 23 (1978), σ. 257-267.
- Harris, *Rethinking*: W.V. Harris (επιμ.), *Rethinking the Mediterranean* (Oxford 2005).
- Hill, *The Temple*: B. H. Hill, *The Temple of Zeus at Nemea* (Princeton 1966).
- Hohlfelder, *Kenchreai IV*: R. C. Hohlfelder, *Kenchreai IV. The Coins* (Leiden 1978).
- Holum, *In the blinking*: K. G. Holum, *In the blinking of an eye: the Christianizing of classical cities in the Levant*, στο A. Berlin (επιμ.) *Religion and Politics in the Ancient Near East*. (Bethesda 1996), σ. 131-150.
- Holum, *Theodosian Empresses*: K. G. Holum, *Theodosian Empresses* (London 1982).
- Jacobs, *Production to Destruction*: I. Jacobs, *Production to Destruction? Pagan and Mythological Statuary in Asia Minor*, *AJA* 114 (2010), σ. 267-303.
- Jantzen, *Neue Forschungen*: U. Jantzen (επιμ.), *Neue Forschungen in Griechischen Heiligtümern* (Tübingen 1976)
- Janin, *Darrouzès, Les églises et les monasteres*: R. Janin-J. Darrouzès, *Les églises et les monasteres* (Paris 1975).
- Janvier, *La législation*: Y. Janvier, *La législation du Bas-Empire romain sur les édifices publics* (Aix-en-Provence 1969).
- Jones, *LRE*: A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602: A Social Economic and Administrative Survey*, τὸμ. I και II (Oxford 1964).
- Jones Roccas, *Athena*: L. Jones Roccas, *Athena from a House on the Areopagus*, *Hesperia* 60 (1991), σ. 397-410.
- Kaldellis, *The Christian Parthenon*: A. Kaldellis, *The Christian Parthenon: Classicism and Pilgrimage in Byzantine* (Αθήνα 2008).
- Kaldellis, *Lesbos*: A. Kaldellis, *Lesbos in Late Antiquity: Live Evidence and New Models for Religious Change*, στο Caraher, *Archaeology and History*, σ. 155-167.

- Karivieri, The Christianization: A. Karivieri, The Christianization of an Ancient Pilgrimage Site: A Case Study of the Athenian Asklepieion, *Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie, Bonn 22-28 September 1991*, 2 (Münster 1995), σ. 898-905.
- Karivieri, The 'House of Proclus': A. Karivieri, The 'House of Proclus' on the Southern Slope of the Acropolis, στο Castrén, *Post-Herulian Athens*, σ. 137-138.
- Karivieri, The so-called: A. Karivieri, The so-called Library of Hadrian and the Tetraconch Church in Athens, στο Castrén, *Post-Herulian Athens*, σ. 89-113.
- Kleinbauer, The Iconography: E. Kleinbauer, The Iconography and the Date of the Mosaics of the Rotunda of Hagios Georgios, Thessalonike, *Viator* 3 (1972) σ. 27-107.
- Koder, Hild, *Hellas und Thessalia*: J. Koder, Fr. Hild, *Hellas und Thessalia*, TIB 1 (Wien 1976).
- Koldewey, *Die antiken Baureste*: R. Koldewey, *Die antiken Baureste der Insel Lesbos* (Berlin 1890).
- Krautheimer, Architecture: R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (New York 1986⁴).
- Krautheimer, *Rome*: R. Krautheimer, *Rome. Profile of a City 312-1308* (Princeton 1980).
- Krautheimer, S. Pietro: R. Krautheimer, S. Pietro in Vincoli and the Tripartite Transept, *PAPhS* 84 (1941), σ. 353-429.
- Krautheimer, *The Ecclesiastical*: R. Krautheimer, *The Ecclesiastical Building Policy of Constantine*, στο Bonamente, Fusco, *Costantino il Grande*, τὸμ. II, σ. 509-552.
- Krautheimer, *The Transept*: R. Krautheimer, *The Transept in the Early Christian Basilica*, (μεταφρ. A. Frazer), στο R. Krautheimer, *Studies in Early Christian, Medieval, and Renaissance Art* (New York 1969), σ. 59-78.
- Kunze, *Zur Geschichte*: E. Kunze, *Zur Geschichte und zu den Denkmälern Olympias*, στο E. Kunze, A. Mallwitz, P. Grunauer, W. Körbs, B. Overbeck (επιμ.), *100 Jahre deutsche Ausgrabung in Olympia* (München 1972).
- Kyrieleis, *Samos*: H. Kyrieleis, *Führer durch das Heraion von Samos* (Αθήνα 1984).

- Laiou, Maguire, *Byzantium*: A. E. Laiou, H. Maguire (επιμ.), *Byzantium: A World Civilization* (Washington 1992).
- Lambertz, *Basilica auf Naxos*: M. Lambertz, *Eine frühchristliche Basilika auf Naxos - mit Bauteilen aus dem Heiligtum von Yria?*, *AA* (2001), σ. 379-408.
- Lambrinoudakis - Gruben, Iria: V. Lambrinoudakis, G. Gruben και άλλοι, *Das neuentdeckte Heiligtum von Iria auf Naxos*, *AA* (1987), σ. 569-621.
- Lambrinoudakis, Gruben, Sagri: V. Lambrinoudakis, G. Gruben, A. Ohnesorg, M. Korres και άλλοι, *Naxos - das Heiligtum von Gyroula bei Sagri*, *AW* 33 (2002), σ. 387-406.
- Lambropoulou, *Le Péloponnèse*: A. Lambropoulou, *Le Péloponnèse occidental a l'époque protobyzantine (IVe-VIIe siècles): Problèmes de géographie historique d'un espace à reconsidérer*, στο Belke, Hild, *Byzanz*, σ. 95-113.
- Laskaris, *Monuments Funéraires*: N. G. Laskaris, *Monuments Funéraires Paléochrétiens (et Byzantins) de Grèce* (Αθήνα 2000).
- Lassus, *Les sanctuaires*: J. Lassus, *Les sanctuaires chrétiennes de Syrie* (Paris 1947).
- Launey, *Le sanctuaire*: M. Launey, *Le sanctuaire et le culte d'Héraclès a Thasos, Etudes Thasiennes 1* (Paris 1944).
- Laurent, *Delphes*: J. Laurent, *Delphes chrétien*, *BCH* 23 (1899), σ. 273-277.
- Le Glay, *Villes*: M. Le Glay, *Villes, temples et sanctuaires de l'Orient romain* (Paris 1986).
- Lemerle, *Philippes*: P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine Orientale a l'époque chrétienne et byzantine* (Paris 1945).
- Lepelley, *La fin de le cité*: C. Lepelley (επιμ.), *La fin de le cité antique et le début de la cité médiévale de la fin du IIIe Siècle à l'avènement de Charlemagne* (Bari 1996).
- MacKenzie, *Excavations*: D. MacKenzie, *Excavations of the British School at Melos. The Site of the 'Three Churches'*, *JHS* 17 (1897), σ. 122-133.
- MacMullen, *Christianizing*: R. MacMullen, *Christianizing the Roman Empire (A.D. 100-400)*, (New Haven - London 1984).

- Maguire, Byzantine Art: H. Maguire Byzantine Art History in the Second Half of the Twentieth Century, στο A. E. Laiou, H. Maguire (επιμ.), *Byzantium: A World Civilization* (Washington 1992), σ. 119-155.
- Mallwitz, *Olympia*: A. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten* (Munich 1972).
- Mallwitz, Schiering, *Die Werkstatt*: A. Mallwitz, W. Schiering, *Die Werkstatt des Pheidias in Olympia I (= Olympische Forschungen V)* (Berlin 1964).
- Mango, The conversion: C. Mango, The conversion of the Parthenon into a church: The Tübingen Theosophy, *ΔΧΑΕ* 18 (1995), σ. 201-203.
- Mango, Vickers, Francis, The Palace: C. Mango, M. Vickers and E. D. Francis, The Palace of Lausus at Constantinople and its Collection of Ancient Statues, *Journal of the History of Collections* 4/1 (1992), σ. 89-98.
- Merrifield, *The Archaeology*: R. Merrifield, *The Archaeology of Ritual and Magic* (London 1987).
- Miller, *Nemea I: Excavations at Nemea, Topographical and architectural studies* (Berkeley 1992).
- Mylonas, *Eleusis*: G. E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Princeton 1961).
- Newton, Calymnos: C. T. Newton, Excavations and discoveries at Calymnos, *The Archaeological Journal* 13 (1856), σ. 14-37.
- Oikonomides, Ancient Inscriptions: A. Oikonomides, Ancient Inscriptions Recording the Restoration of Greco-Roman Shrines by the Emperor Flavius Claudius Julianus (361-363 A.D.), *AW* 15 (1987), σ. 37-42.
- Orlandos, Delos: A. Orlandos, Delos Chrétien, *BCH* 60 (1936), σ. 68-100.
- Pagoulatos, The destruction: G. Pagoulatos, The destruction and conversion of ancient temples to Christian churches during fourth, fifth and sixth centuries, *Theologia* 65 (1994), σ. 152-170.
- Pallas, *Korinth*: D. Pallas, *Korinth*, *RBK* 4 (1990), σ. 779-785.
- Pallas, *Monuments*: D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 a 1973*, (Città del Vaticano 1977).
- Pariente, Touchais, *Αργος και Αργολίδα*: A. Pariente, G. Touchais (επιμ.) *Αργος και Αργολίδα, Τοπογραφία και Πολεοδομία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*

Αθήνα-Άργος 28/4-1/5 1990, (Ελληλογαλλικές έρευνες 3), (Αθήνα-Παρίσι 1998).

Parke, *The Oracles*: H. W. Parke, *The Oracles of Zeus* (Oxford 1967).

Parke, Wormell, *Delphic Oracle*: H. W. Parke, D. E. W. Wormell, *The Delphic Oracle*, τόμ. I και II (Oxford 1956).

Pergami, *La legislazione*: F. Pergami, *La legislazione di Valentiniano e Valente (364-375)* (Milano 1993).

Pernier, Banti, *Guida*: L. Pernier-L. Banti, *Guida degli scavi italiani in Creta* (Roma 1947).

Petrides, Delphes: P. Petrides, Delphes dans l'antiquité tardive: première approche topographique et céremologique, *BCH* 121 (1997), σ. 681-695.

Piganiol, *L'empereur*: A. Piganiol, *L'empereur Constantin* (Paris 1932).

Pomtow, *Beiträge*: H. Pomtow, *Beiträge zur Topographie von Delphi* (Berlin 1889)

Poulou-Papadimitriou, *Samos*: N. Poulou-Papadimitriou, *Samos Paléochrétienne: L'apport du matériel archéologique* (Ph.D diss., Univ. de Paris I 1985).

Rizza, Scrinari, *Il santuario*: G. Rizza, V. Santa Maria Scrinari, *Il santuario sull'acropoli di Gortina* (Roma 1968).

Robertson-Brown, *Hellenic Heritage*: A. Robertson - Brown, *Hellenic Heritage and Christian Challenge: Conflict over Panhellenic Sanctuaries in Late Antiquity*, στο Drake, *Violence in Late Antiquity*, σ. 309-320.

Robertson, *The Parthenon*: M. Robertson, *The Parthenon frieze* (Cambridge 1991).

Rothaus, *Corinth*: R. M. Rothaus *Corinth: The First City of Greece. An Urban History of Late Antique Cult and Religion* (Leiden-Boston-Köln 2000).

Rosan, *The Philosophy*: L. J. Rosan, *The Philosophy of Proclus, The Final Phase of Ancient Thought* (New York 1949).

Salomies, *The Greek East*: O. Salomies (επιμ.), *The Greek East in the Roman Context: Proceedings of a Colloquium Organized by the Finnish Institute at Athens May 21 and 22, 1999* (Helsinki 2000).

- Sanders, Archaeological evidence: G. D. R. Sanders, Archaeological evidence for early Christianity and the end of Hellenic religion in Corinth, στο Schowalter & Friesen, *Urban Religion*, σ. 419-442.
- Sanders, *Roman Crete*: J. F. Sanders, *Roman Crete* (Warminster 1982).
- Saradi, Beholding: H. Saradi, Beholding the City and the Church. The Early Byzantine Ekphraseis and Corresponding Archaeological Evidence, *ΔΧΑΕ* 24 (2003), σ. 31-36.
- Saradi, Christian Attitudes: H. Saradi - Mendelovici, Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries, *DOP* 44 (1990), σ. 47-61.
- Saradi, Late paganism: H. Saradi (with the contribution of Dem. Eliopoulos), Late paganism and christianisation in Greece, *LAA* (υπό έκδοση).
- Saradi, *The Byzantine City*: H. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality* (Αθήνα 2006).
- Saradi, The Christianization: H. Saradi, The Christianization of Pagan Temples from the Greek Hagiographical Texts (4th-6th C.), στο Hahn, Emmel, Gotter, *From Temple to Church*, σ. 113-134.
- Schauer, Εργαστήριο: C. Schauer, Εργαστήριο κεραμικής του 5ου αι. μ. Χ. στην Ολυμπία, στο Θέμελης & Κόντη, *Μεσσήνη και Ολυμπία*, σ. 208-218.
- Schazman, *Kos*: P. Schazman, *Kos I. Asklepieion: Baubeachreibung und Baugeschichte* (Berlin 1932).
- Schowalter & Friesen, *Urban Religion*: D. N. Schowalter & J. Friesen (επιμ.), *Urban Religion in Roman Corinth: Interdisciplinary Approaches* (Cambridge 2005).
- Schultze, *Geschichte*: V. Schultze, *Geschichte des Untergangs des griechisch-römischen Heidentums* (Jena 1887).
- Scranton, Shaw, Ibrahim, *Kenchreai*: R. L. Scranton, J. W. Shaw, L. Ibrahim, *Kenchreai: Eastern port of Corinth, Results of Investigations by the University of Chicago and Indiana University for the American School of Classical Studies at Athens, I. Topography and Architecture* (Leiden 1978).
- Segre, *Relazione*: M. Segre, *Relazione Preliminare sulla prima Campagna di Scavo nell' isola di Calymno (Agosto-Novembre 1937)*, *Memorie* 3 (1938), σ. 33-55.

- Segre, *Tituli Calymnii*: M. Segre, *Tituli Calymnii* (Bergamo 1952).
- Sinn, *Das antike*: U. Sinn *Das antike Olympia. Götter, Spiel und Kunst* (München 2004).
- Sinn, *Olympia*: U. Sinn, *Olympia: pilgrims, athletes and Christians. The development of the site in late antiquity*, στο R.F. Dater & E.M. Moormann (επιμ.), *Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology, Amsterdam, July 12-17, 1998* (Amsterdam 1999), σ. 377-380.
- Sodini, *La ville*: J.-P. Sodini, *La ville de Thasos a l'époque byzantine: les lacunes de la topographie*, *Βυζαντινή Μακεδονία (324-1430 μ. X). Διεθνές Συμπόσιο Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992* (Θεσσαλονίκη 1995), σ. 279-294.
- Sodini, *Mosaiques paléochrétiennes*: J.-P. Sodini, *Mosaiques paléochrétiennes de Grèce*, *BCH* 94 (1970), σ. 699-753.
- Sodini, Kolokotsas, *Aliki*: J.-P. Sodini, K. Kolokotsas, *Aliki II: La Basilique Double* (Paris 1984).
- Sorensen, Pentz, *Lindos*: L.W. Sorensen & P. Pentz, *Lindos IV,2. Excavations and surveys in Southern Rhodes: The post-Mycenaean periods until Roman times and the Medieval period* (Copenhagen 1992).
- Spieser, *La christianisation*: J. M. Spieser, *La christianisation des sanctuaires païens en Grèce*, στο U. Jantzen (επιμ.), *Neue Forschungen in Griechischen Heiligtümern* (Tübingen 1976), σ. 309-320.
- Spieser, *Thessalonique*: J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne* (Paris 1984).
- Spiro, *Critical Corpus*: M. Spiro, *Critical Corpus of the mosaic pavements on the Greek Mainland, Fourth/Sixth centuries. With architectural surveys* (New York 1978).
- Stark, *The Rise*: R. Stark, *The Rise of Christianity: A Sociologist Reconsiders History* (Princeton 1996).
- Stewart, *Ritual dreams*: C. Stewart, *Ritual dreams and historical orders: Incubation between paganism and Christianity*, στο D. Yatromanolakis & P. Roilos (επιμ.), *Greek Ritual Poetics* (Washington 2004), σ. 338-355.

- Stewart, The destruction: P. Stewart, The destruction of statues in Late Antiquity, στο R. Miles (εμπ.), *Constructing Identities in Late Antiquity* (London-New York 1999), σ. 159-189.
- Sweetman, The Christianization: R. Sweetman, The Christianization of the Peloponnese: The Topography and Function of Late Antique Churches, *JLA* 3.2 (2010), 203-261.
- Thornton, *The destruction*: T. C. G. Thornton, The destruction of idols-sinful or meritorious?, *JTS* 37(1) (1986), σ. 121-129.
- Travlos, *Bildlexikon Athen*: J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen* (Tübingen 1971).
- Travlos, *Pictorial Dictionary*: I. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, (London 1971).
- Trombley, *Hellenic Religion*: F. R. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization*, c. 370-529, τὸμ. 2, (Leiden 1993-1994).
- Trombley, Paganism: F. R. Trombley, Paganism in the Greek world at the end of antiquity: the case of rural Anatolia and Greece, *HThR* 78 (1985), σ. 327-352.
- Vaes, Christliche: J. Vaes, Christliche Wiederverwendung antiker Bauten: ein Forschungsbericht, *AncSoc* 1984-1985, σ. 305-443.
- Vaes, Nova construere: J. Vaes, *Nova construere sed amplius vetusta servare*: la réutilisation chrétienne d'édifices antiques (en Italie), στο *Actes du XIe Congrès int. d'Archéologie Chrétienne*, (Lyon, Vienne, Grenoble, Génève, Aoste, 21-28 Sept. 1986), *Studi di Antichità Christiana* XLI, 1, (Città del Vaticano 1989), σ. 299-321.
- Van Dam, From Paganism: R. Van Dam, From Paganism to Christianity at Late Antique Gaza, *Viator* 16 (1985), σ. 1-20.
- Vida, Völling, *Das slawische*: T. Vida, Th. Völling, *Das slawische Brandgraberfeld von Olympia* (Berlin 2000).
- Vollgraff, *Le sanctuaire* : W. Vollgraff, *Le sanctuaire d' Apollon Pythien a Argos* (Paris 1956).
- Völling, The last Christian: T. Völling, The last Christian Greeks and the first pagan Slavs in Olympia, στο Κουντούρα-Γαλάκη, *Οι Σκοτεινοί Αιώνες*, σ. 303-323.

- Walter, *Das griechische*: H. Walter, *Das griechische Heiligtum: Heraion von Samos* (München 1965), σ. 86-88.
- Walter, *Das Heraion*: H. Walter, *Das Heraion von Samos* (Munich 1976).
- Ward-Perkins, Re-using: B. Ward-Perkins Re-using the architectural legacy of the past, entre idéologie et pragmatisme, στο Brogiolo- Ward-Perkins, *The Idea and Ideal*, σ. 225-244.
- Williams, *Kenchreai V*: H. Williams, *Kenchreai V. The Lamps* (Leiden 1981).
- Williams, Roman Corinth: Ch. K. Williams, Roman Corinth: The final years of pagan cult facilities along East Theater Street, στο Schowalter, Friesen, *Urban Religion*, σ. 221-247.
- Williams, Zervos, Temple E: C. K. Williams, O. H. Zervos, Excavations at Corinth, 1989: The Temenos of Temple E, *Hesperia* 59 (1990), σ. 325-369
- Zoumbaki, *Elis und Olympia*: S. B. Zoumbaki, *Elis und Olympia in der Kaiserzeit. Das Leben einer Gesellschaft zwischen Stadt und Heiligtum auf prosopographischer Grundlage* (Αθήνα 2001).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Γ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΘΕΜΑ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ:

«Η ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΝΑΩΝ ΚΑΙ ΙΕΡΩΝ ΣΕ
ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ
ΠΕΡΙΟΔΟ»

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΧΑΡΤΩΝ - ΚΑΤΟΨΕΩΝ -
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΕΠΟΠΤΕΥΟΥΣΑ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΚΙΟΛΕΣ
ΔΡ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2010

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ, ΣΧΕΔΙΩΝ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ ΕΠΙΣΥΝΑΠΤΟΜΕΝΟΥ ΤΟΜΟΥ

ΧΑΡΤΕΣ – ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ

I. Χάρτης

II. Συνέκδημος Ιεροκλέους. Οι επαρχίες της Βαλκανικής. (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

III. Frantz, *Late Antiquity*, εικ. 6.

IV. Ε. Μακρή, Κ. Τσάκος, Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, ΔΧΑΕ 4/14 (1987-1988).

V. L. R. Scranton, *Monuments in the Lower Agora and North of the Archaic Temple (Corinth I, III)* (Princeton, New Jersey 1951), εικ. Ο.

VI. Bakirtzis, Koester, *Philippi*, εικ. V.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΚΑΤΟΨΕΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

1. Caraher, *Church, society*, σ. 297, σχ. 35.

2. Σωτηρίου, Βασιλικαί, εικ. 32.

3. M. H. McAllister, *A Temple at Hermione, Hesperia* 38 (1969), σ. 172, εικ. 2.

4. A. Pariente, *BCH* 114 (1990), σ. 738, εικ. 41.

5. Β. Λεονάρδου, *ΠΑΕ* 1869, πίν. 1.

6. Ι. Τραυλός, *ΑΕ* 1953 - 1954, σ. 311, εικ. 5.

7. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέως.

8. Α. Ορλάνδος, *ΑΒΜΕ* 12 (1973), σ. 6, εικ. 1.

9. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέως.

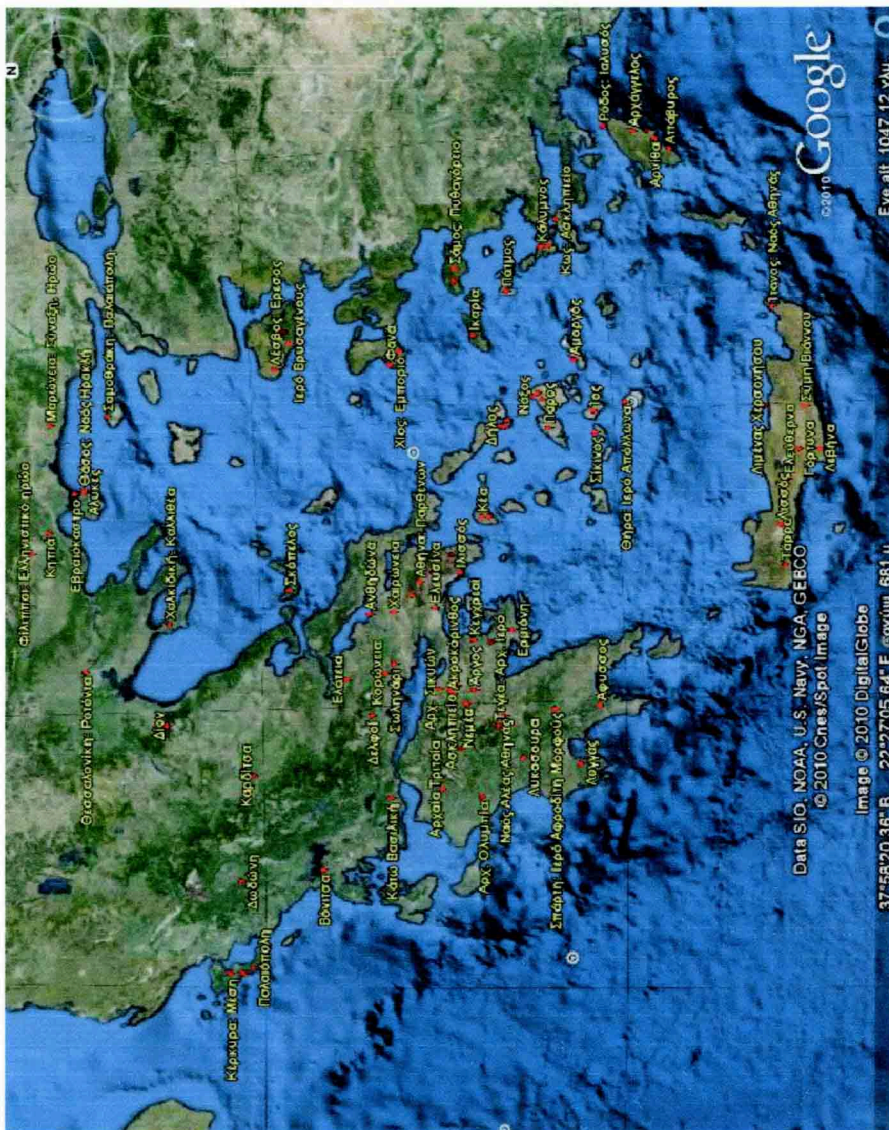
10. Α. Ορλάνδος, *ABME* 12 (1973), σ. 6, εικ. 1.
11. Caraher, *Church, society*, σ. 300, σχ. 51.
12. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέως.
13. Pallas, *Monuments*, σ. 170, εικ. 116.
14. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέως.
15. Caraher, *Church, society*, σ. 294, σχ. 24.
16. Caraher, *Church, society*, σ. 294, σχ. 23.
17. Pallas, *Monuments*, σ. 176, εικ. 119.
18. Caraher, *Church, society*, σ. 295, σχ. 30.
19. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέως.
20. G. Daux, *BCH* 88 (1964), σ. 731, εικ. 1.
21. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέως.
22. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέως.
23. Baldini-Lippolis, *Όστρακα* 4 (1995), σ. 184, εικ. 13.
24. Ν. Γκιολές, *Η Αθήνα*, σ. 127, εικ. 64.
25. Ι. Τραυλός, *ΑΕ* 1973, σ. 227, εικ. 2.
26. Κορρές, *Παρθενώνας*, σ. 316, εικ. 7.
27. Τ. Τανούλας, *Τα Προπύλαια της Αθηναϊκής Ακρόπολης κατά τον Μεσαίωνα* (Αθήνα 1997), σ. 214.
28. Α. Ορλάνδος, *ABME* 1936, σ. 208, εικ. 6.
29. Α. Ορλάνδος, *ABME* 1936, σ. 210, εικ. 9.
30. Σωτηρίου, *Βασιλικαί*, σ. 209, εικ. 39.
31. Χαρακτικό των J. Stuart & N. Revett, 1751 - 1753.
33. Baldini-Lippolis, *Όστρακα* 4 (1995), σ. 186, εικ. 15.
34. Ν. Γκιολές, *Η Αθήνα*, σ. 114, εικ. 48.
35. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέως.

36. Ν. Γκιολές, *Η Αθήνα*, σ. 108, εικ. 40.
37. Baldini – Lippolis, *Όστρακα 4* (1995), σ. 183, εικ. 11.
38. Ε. Στίκας, *ΠΑΕ 1951*, σ. 55, εικ. 3.
39. Γ. Σωτηρίου, *Βασιλικαί*, σ. 184, εικ. 15.
40. Α. Ορλάνδος, *ΑΒΜΕ 1937*, σ. 173, εικ. 1.
41. Pallas, *Monument*, σ. 59, εικ. 35.
42. Σ. Δάκαρης, *Δωδώνη: Αρχαιολογικός οδηγός*, Ιωάννινα 1998, σ. 12, εικ. 7.
43. Σωτηρίου, *Βασιλικαί*, σ. 204, εικ. 35.
44. Α. Μέντζος, *Βυζαντινά 18* (1996), σ. 341, σχ. 1.
45. Α. Μέντζος, *Βυζαντινά 18* (1996), σ. 348, σχ. 7.
46. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
47. Χ. Μπακιρτζής, *ΑΕΜΘ 2* (1988), σ. 434, σχ. 1.
48. Χ. Μπακιρτζής, *ΑΕΜΘ 2* (1988), σ. 439, εικ. 2.
49. Χ. Μπακιρτζής, *ΠΑΕ 1990* (1993), σ. 574, σχ. 1.
50. Χ. Μπακιρτζής, *ΠΑΕ 1990* (1993), σ. 575, σχ. 2.
51. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ 1978*, σ. 71, εικ. 1.
52. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ 1973*, εικ. δ.
53. Pallas, *Monuments*, σ. 122, εικ. 75.
54. Β. Holtzmann, *Οδηγός Θάσου*, Αθήνα 1974, εικ. 20.
55. Β. Holtzmann, *Οδηγός Θάσου*, Αθήνα 1974, εικ. 24.
56. F. Ducat, *BCH 89* (1965), σ. 142, εικ. 2.
57. Sodini, *La ville de Thasos*, σ. 283, εικ. 4.
58. Δ. Παντερμαλής, *Δίον. Η ανακάλυψη* (Αθήνα 1999), σ. 258.
59. Pallas, *Monuments*, σ. 78, εικ. 46.
60. Α. Λεμπέση, *ΠΑΕ 1997*, σ. 193, εικ. 1.
61. Rizza – Scrinari, *Il santuario*, σ. 73, εικ. 118.

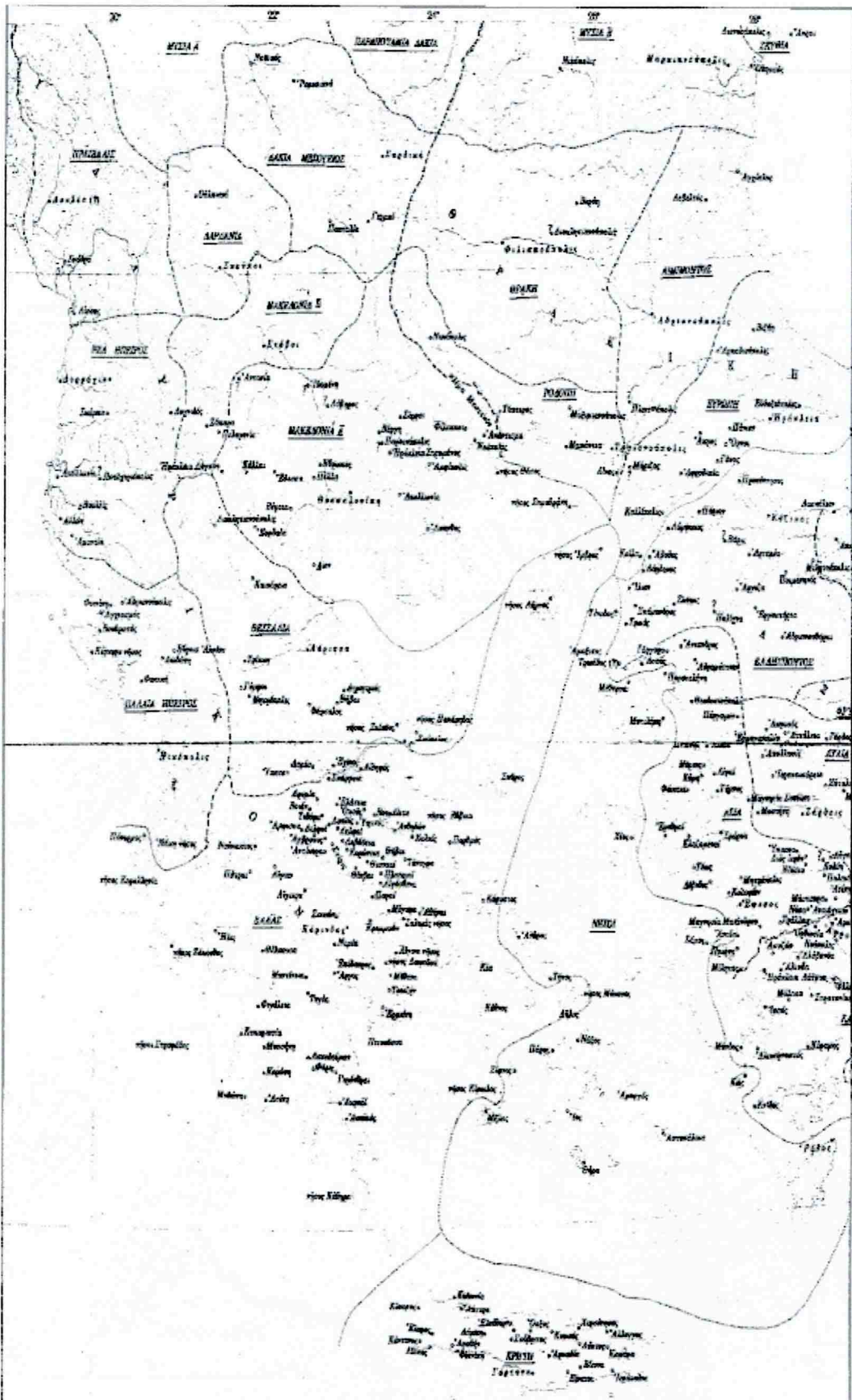
62. Sanders, *Crete*, σ. 109, εικ. 34.
63. Sanders, *Crete*, σ. 108, εικ. 33.
64. J. Vaes, *Lotus International* 65 (1990), σ. 25, εικ. 29 – 31.
65. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
66. Sanders, σ. 113, εικ. 38.
67. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
68. Α. Ορλάνδος, *ΠΑΕ* 1955, σ. 328, εικ. 1.
69. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
70. Sanders, *Crete*, σ. 89, εικ. 21.
71. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
72. Μ. Κουτελλάς, *Corpus* Απρ. 2003, σ. 77.
73. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
74. Μ. Κουτελλάς, *Corpus* Απρ. 2003, σ. 74.
75. Shazmann, *Kos*, σ. 5, εικ. 6.
76. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
77. Ι. Βολανάκης, *ΠΑΕ* 1979, σ. 269, εικ. 1.
78. Orlandos, *Delos*, σ. 84, εικ. 15.
79. Orlandos, *Delos*, σ. 87, εικ. 17.
80. Orlandos, *Delos*, σ. 72, εικ. 1.
81. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
82. Hiller, *Thera I*, σ. 255.
83. P. Graindor, *BCH* 29 (1905), σ. 335.
84. Β. Λαμπρινουδάκης, *ΠΑΕ* 1977, σ. 385, παρ. πίν. η'.
85. Β. Λαμπρινουδάκης, *ΠΑΕ* 1976, σ.300, εικ. 3.
86. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
87. Frantz, *The Temple*, εικ. 99.

88. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
89. Pallas, *Monuments*, σ. 201, εικ. 139.
90. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
91. Σωτηρίου, Βασιλικαί, σ. 188, εικ. 20.
92. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
93. A. M. Schneider, *AM* 54 (1929), σ. 122, εικ. 14.
94. *Byzantine Emporio*, σ. 13, εικ. 3
95. *Byzantine Emporio*, σ. 14, εικ. 4.
96. *Byzantine Emporio*, σ. 18, εικ. 7.
97. Ορλάνδος, *Βυζαντινά μνημεία της Χίου*, Αθήνα 1930, πίν. 6.
98. Pallas, *Monuments*, σ. 143, εικ. 94.
99. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
100. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
101. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
102. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
104. Ι. Τραυλός, *ΑΕ* 1953-1954, σ. 311, εικ. 5.
105. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
106. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.
107. Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα.

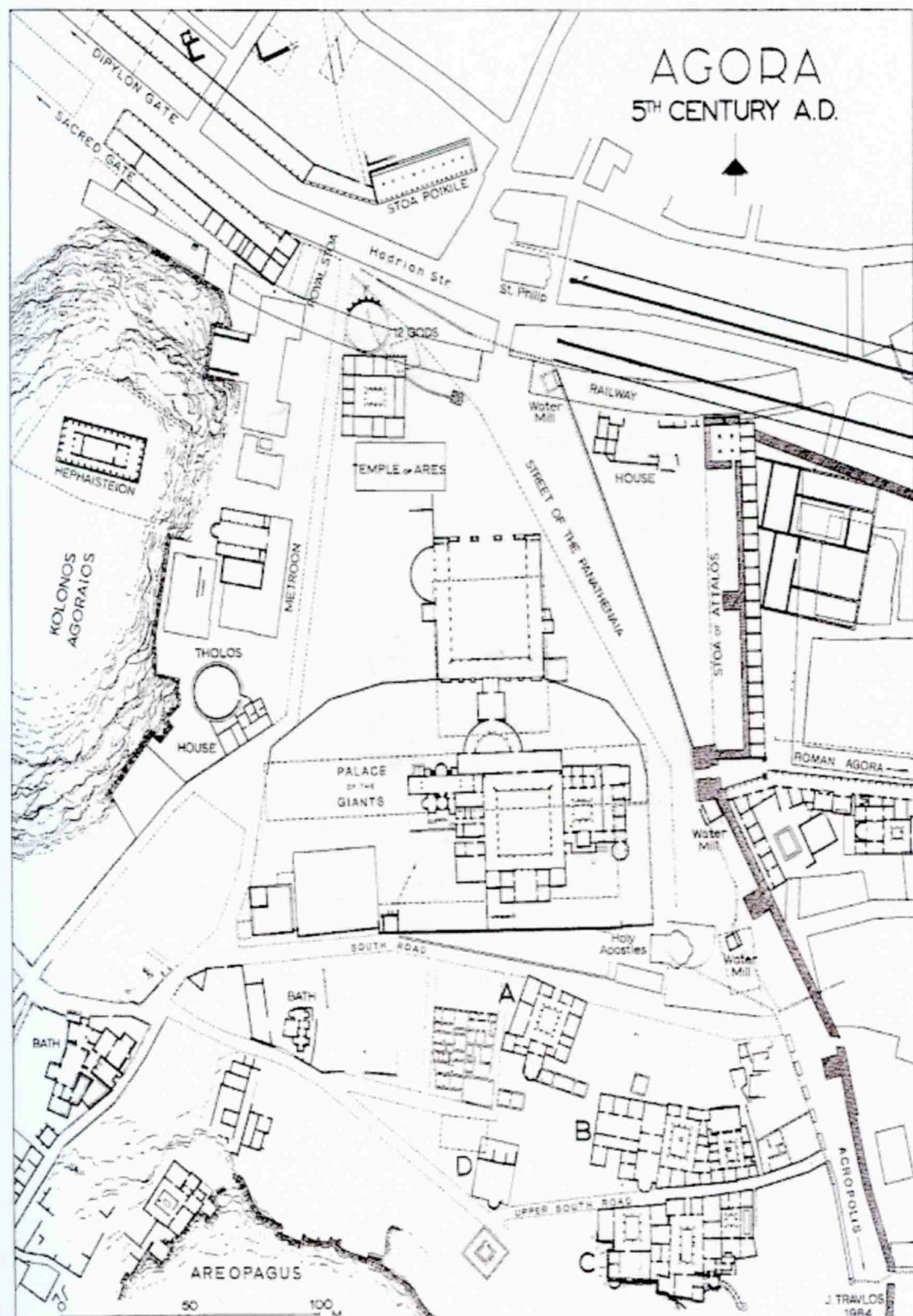
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ - ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

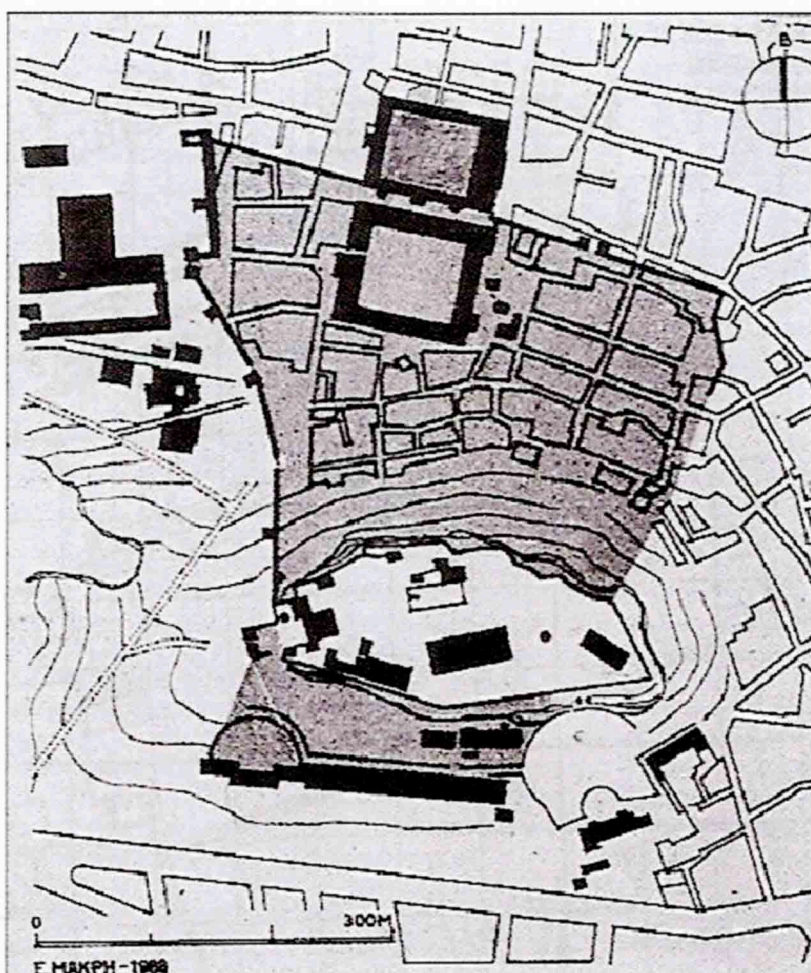
Ι. Χάρτης με τις θέσεις, όπου χριστιανικές βασιλικές χτίστηκαν πάνω ή κοντά σε ειδωλολατρικούς ναούς και ιερά στον ελλαδικό χώρο.

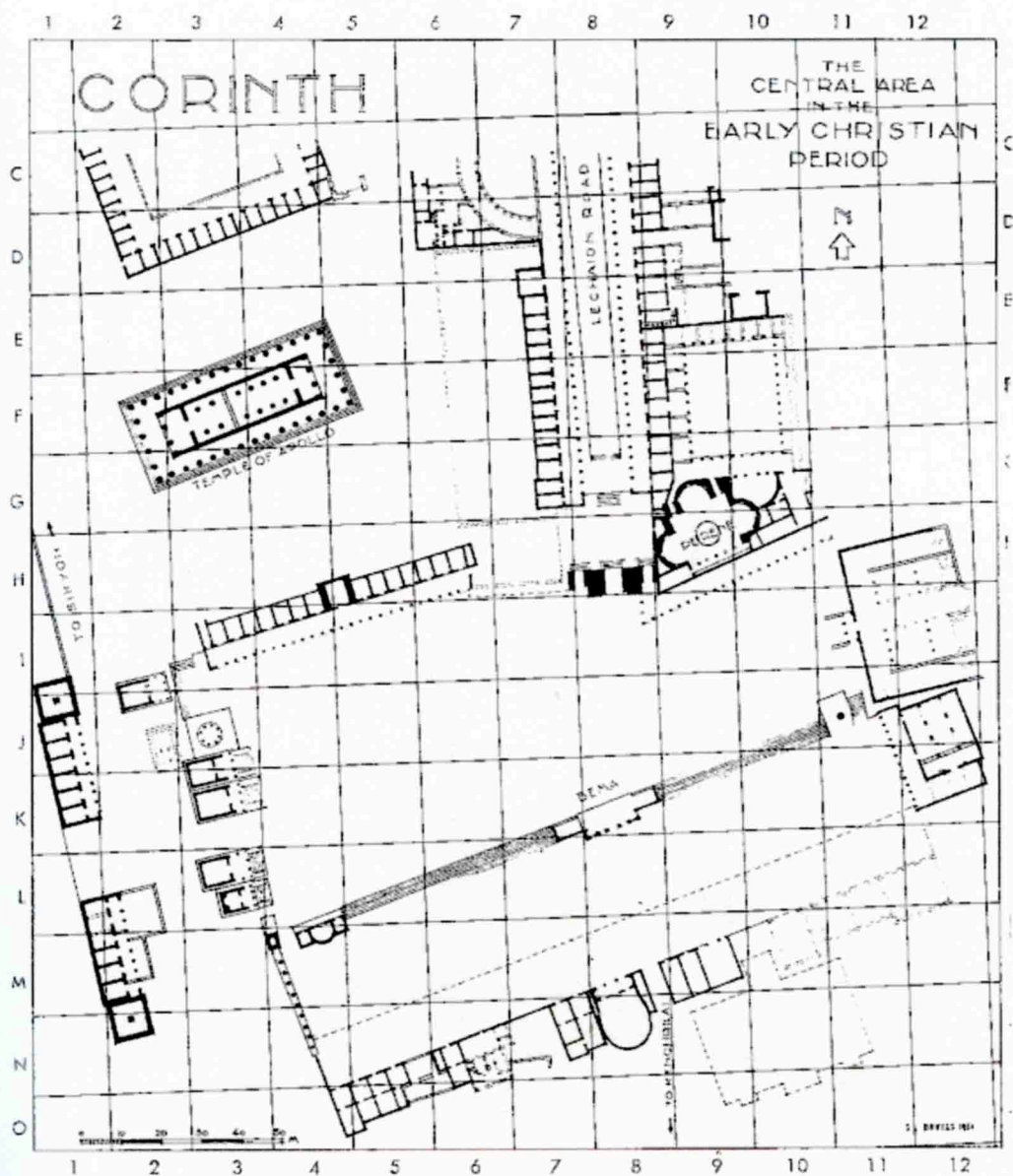
II. Συνέκδημος του Ιεροκλέους: Οι επαρχίες της Βαλκανικής.

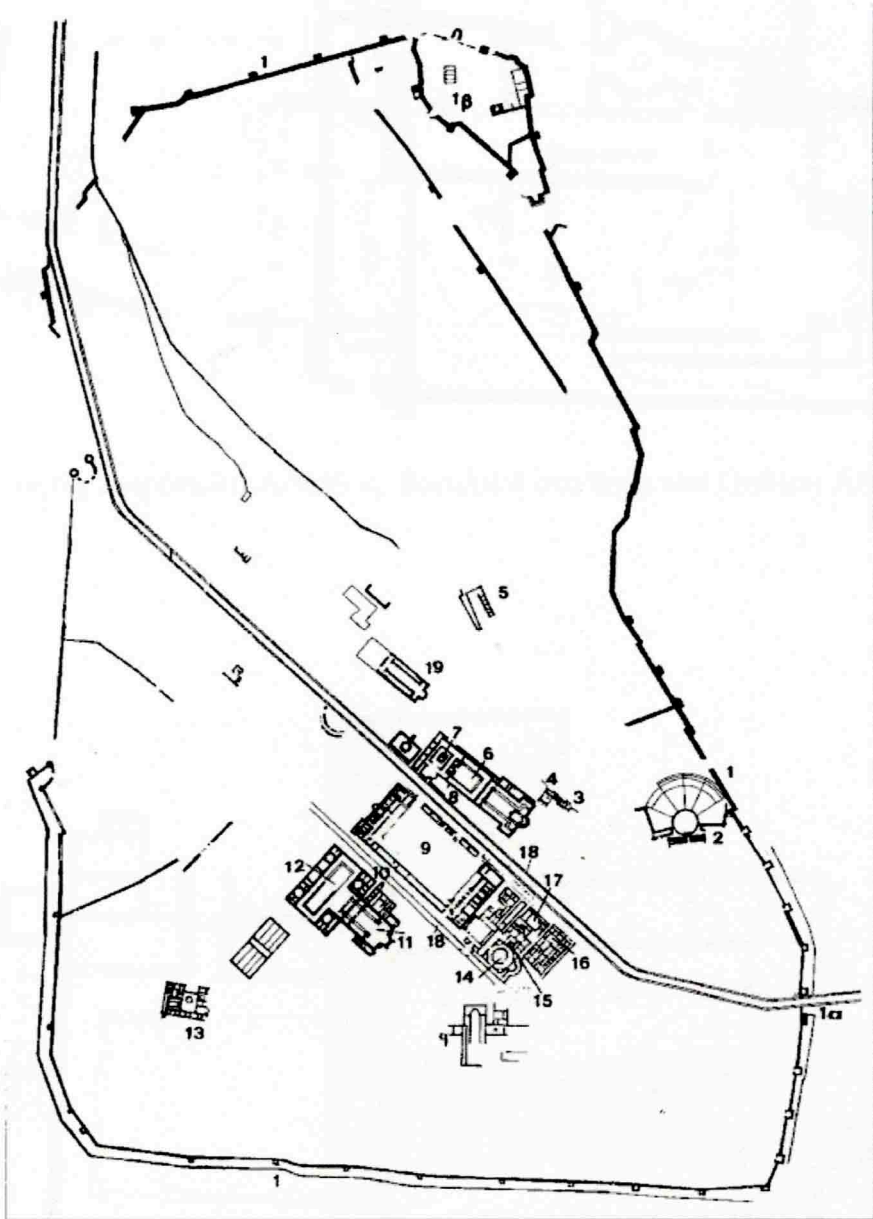
III. Η Αθηναϊκή Αγορά κατά τον 5^ο αι. μ.Χ.

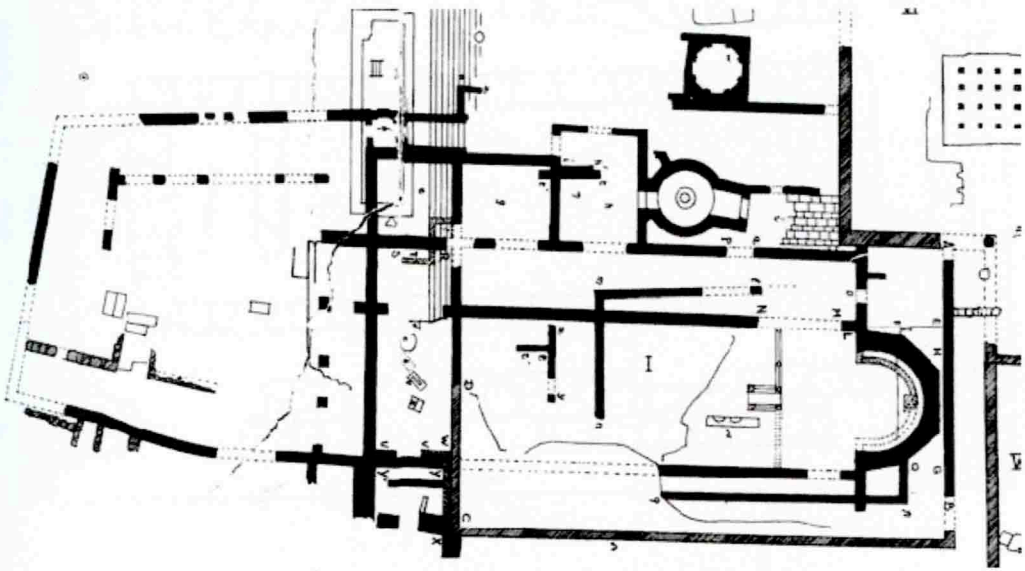
IV. Αθήνα: Το Υστερορωμαϊκό τείχος. Κάτοψη.

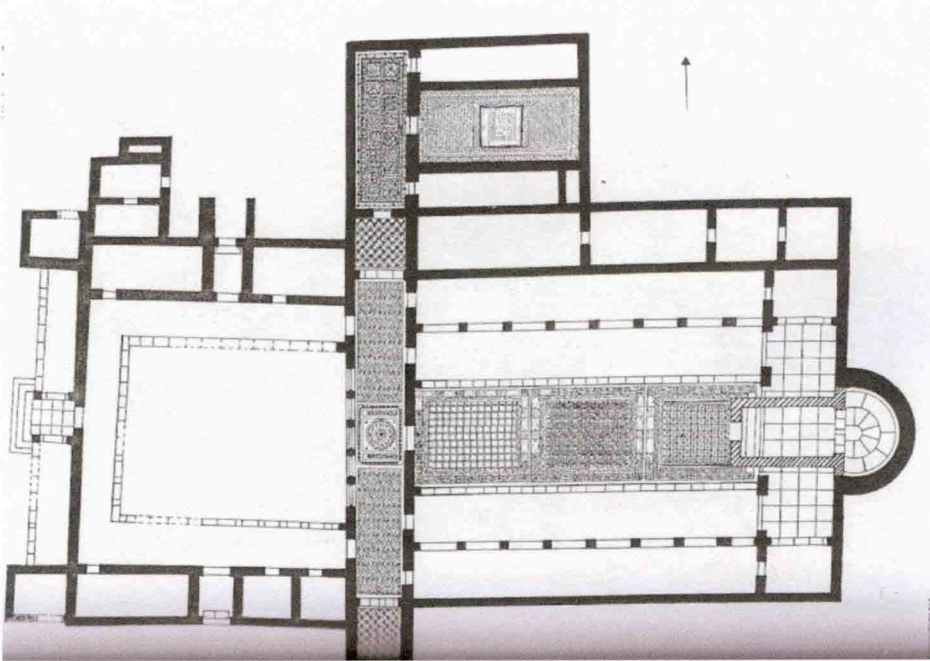
V. Σχέδιο του Forum της Κορίνθου κατά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο.

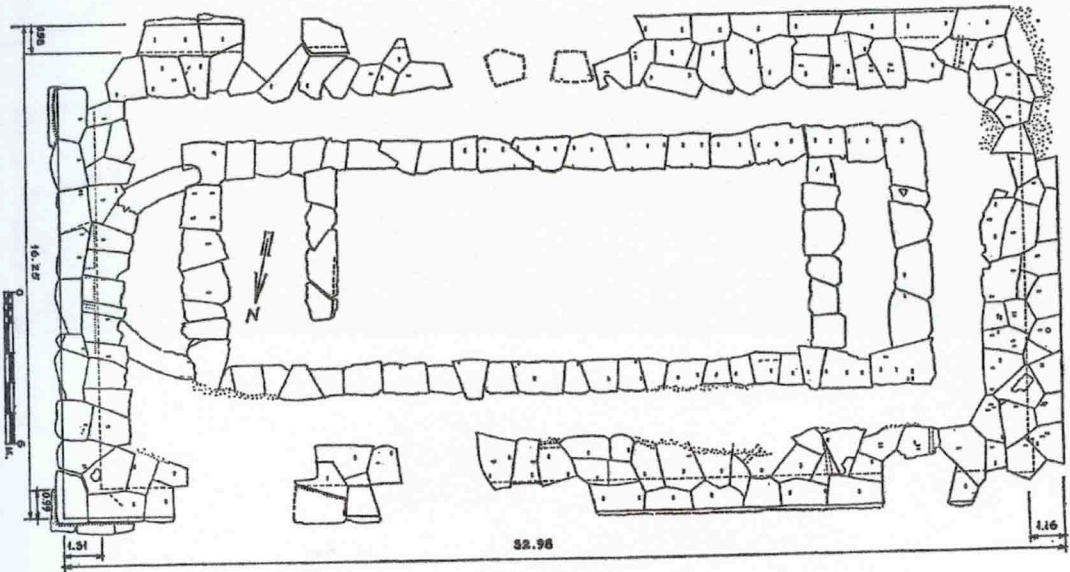
VI. Η πόλη των Φιλίππων της Μακεδονίας.

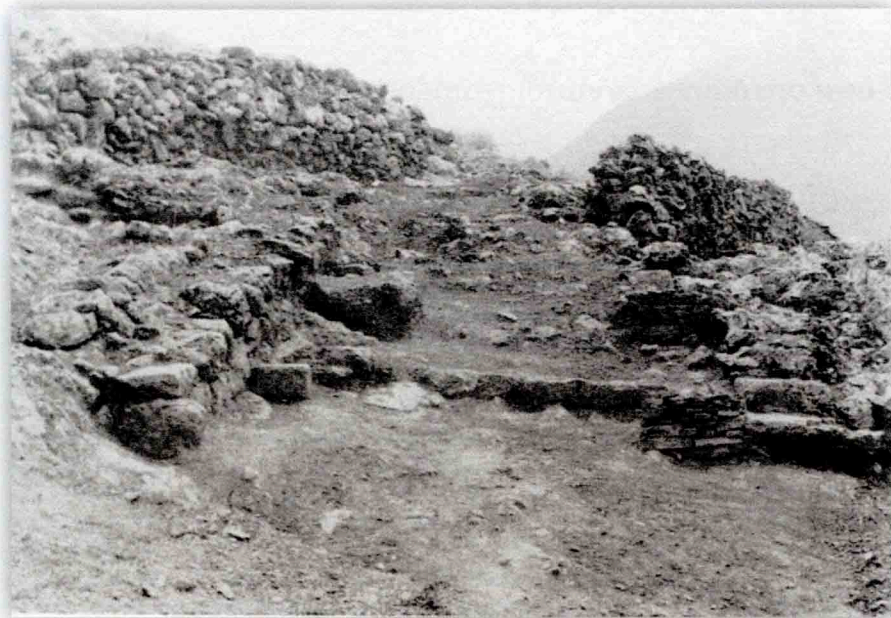
Εικ. 1: Άργος, Ακρόπολη Ασπίδας: Βασιλική στο ιερό του Πυθίου Απόλλωνα.

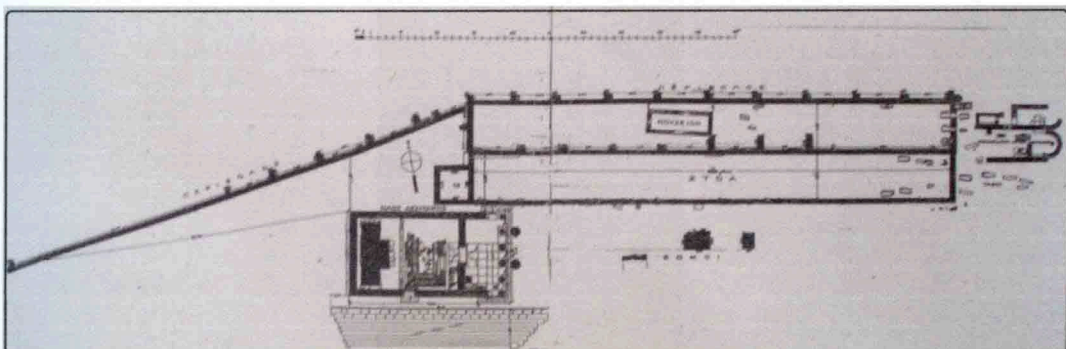
Εικ. 2: Επίδαυρος, Ιερό Ασκληπιού: Πεντάκλιτη Βασιλική με εγκάρσιο κλίτος. Κάτοψη.

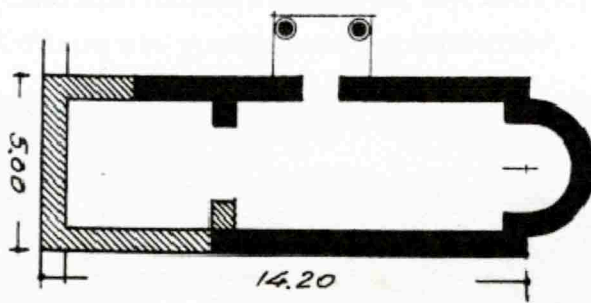
Εικ. 3: Ερμιόνη, θέση Μπίστη: Χριστιανική βασιλική εντός αρχαϊκού ιερού.

Εικ. 4: Αρκαδικός Ορχομενός: Βασιλική στη θέση ιερού της Άρτεμης.

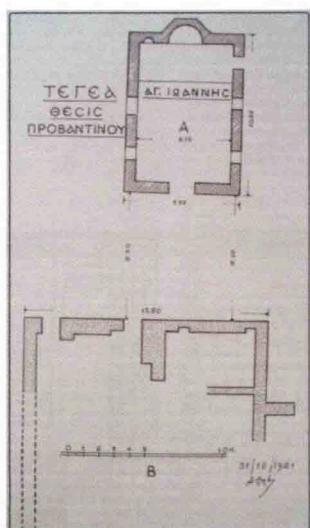
Εικ. 5: Λυκοσούρα: Ιερό Δέσποινας. Κάτοψη.

Εικ. 6: Λυκοσούρα: Κάτοψη παλαιοχριστιανικού ναού στο ιερό της Δέσποινας.

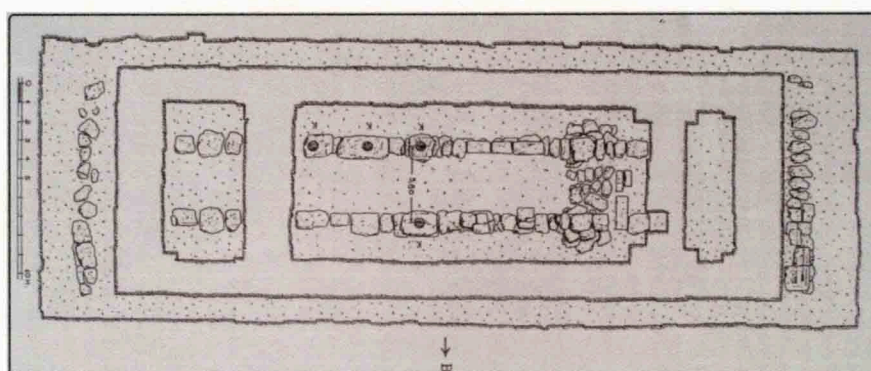
Εικ. 7: Λυκοσούρα: Ιερό Δέσποινας.

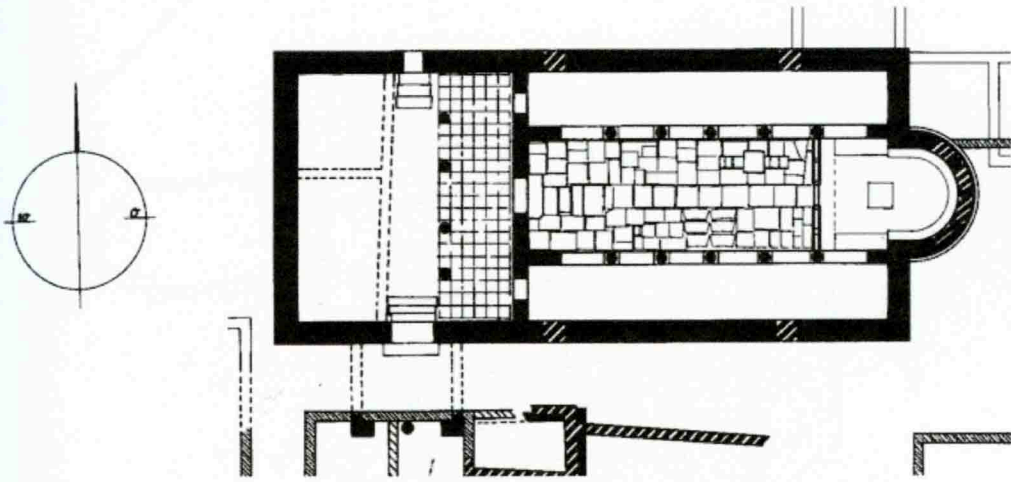
Εικ. 8: Τεγέα, Αρχαίο ιερό πλησίον εκκλησίας Αγ. Ιωάννη Προβατηνού:
Κάτοψη των χριστιανικών κατασκευών.

Εικ. 9: Τεγέα: Ο ναός της Αλέας Αθηνάς.

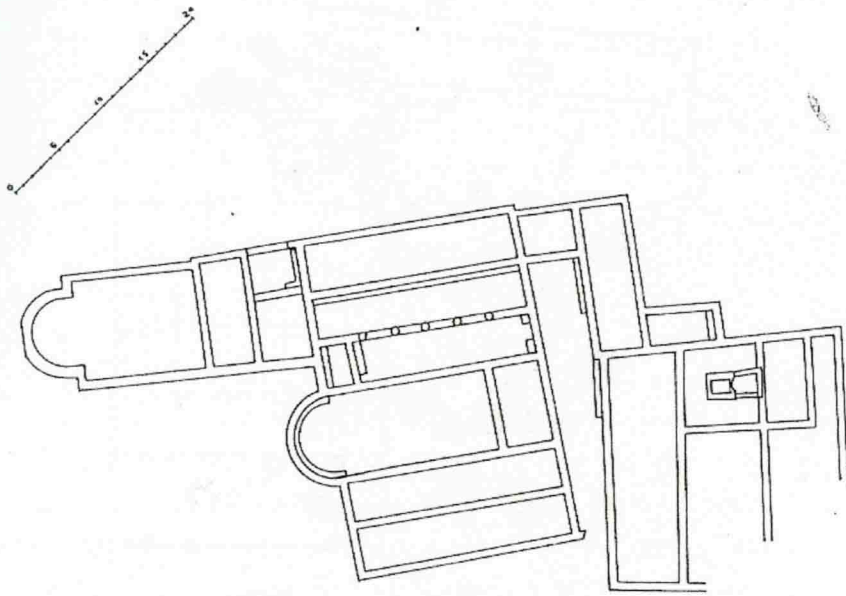
Εικ. 10: Τεγέα, Ναός Αλέας Αθηνάς: Τα διατηρηθέντα λειψανά στυλοβατών
των κιονοστοιχιών της ιδρυθείσας παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο
εσωτερικό του σηκού του ναού.

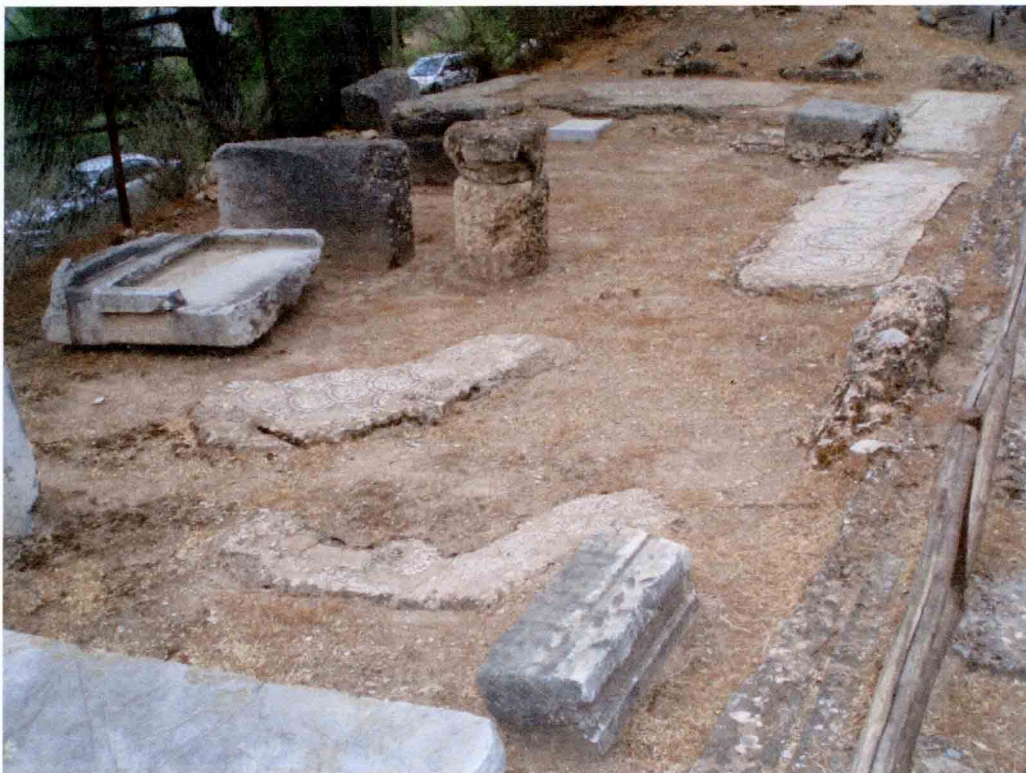
Εικ. 11: Ολυμπία: Κάτοψη παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

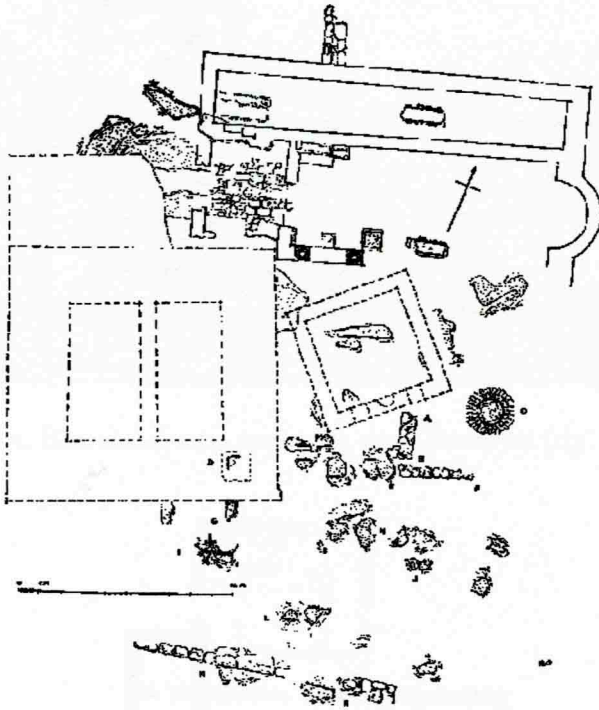
Εικ. 12: Ολυμπία: Η παλαιοχριστιανική βασιλική εντός του λεγόμενου «Εργαστηρίου του Φειδία» που την ρωμαϊκή εποχή λειτούργησε ως Πάνθεον.

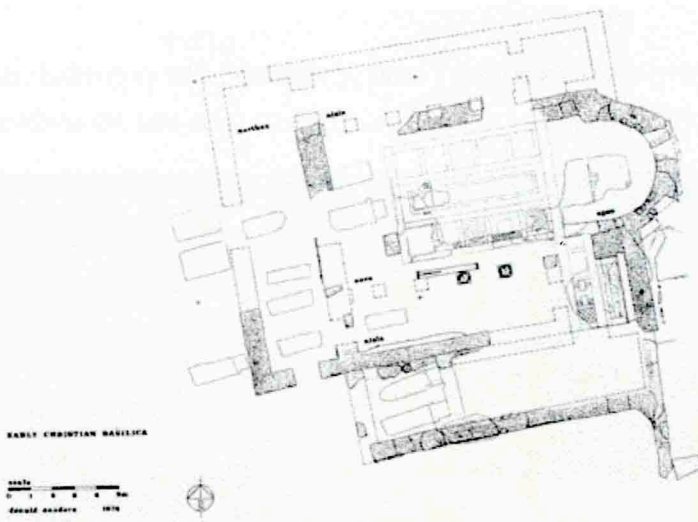
Εικ. 13: Κεγχραιί: Κάτοψη του παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος.

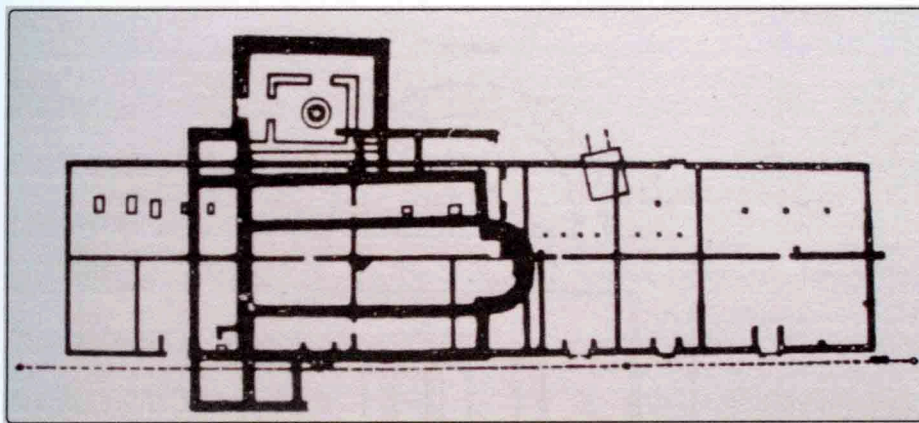
Εικ. 14: Δελφοί: Κατάλοιπα παλαιοχριστιανικής εκκλησίας Αγ. Γεωργίου

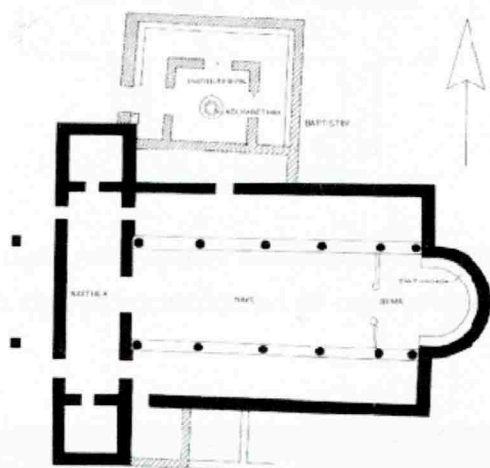
Εικ. 15: Ακροκόρινθος: Κάτοψη βασιλικής.

Εικ. 16: Κόρινθος: Βασιλική πλησίον του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα.

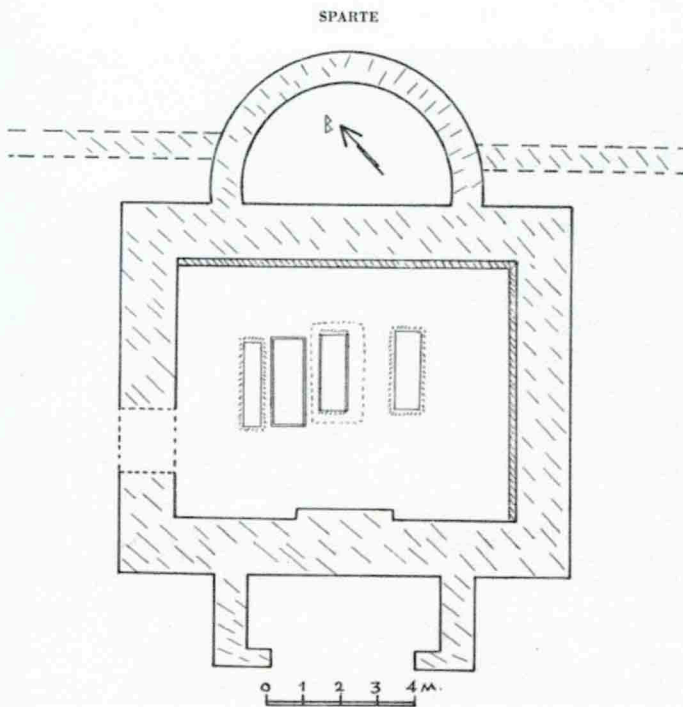
Εικ. 17: Νεμέα: Βασιλική στη περιοχή του Ξενώνα (σχ. Ch. Williams).

Εικ. 18: Νεμέα: Κάτοψη της βασιλικής που χτίστηκε πάνω στα ερείπια του Ξενώνα σε κοντινή απόσταση προς το ναό του Διός.

Εικ. 19: Νεμέα: Ιερό Διός.

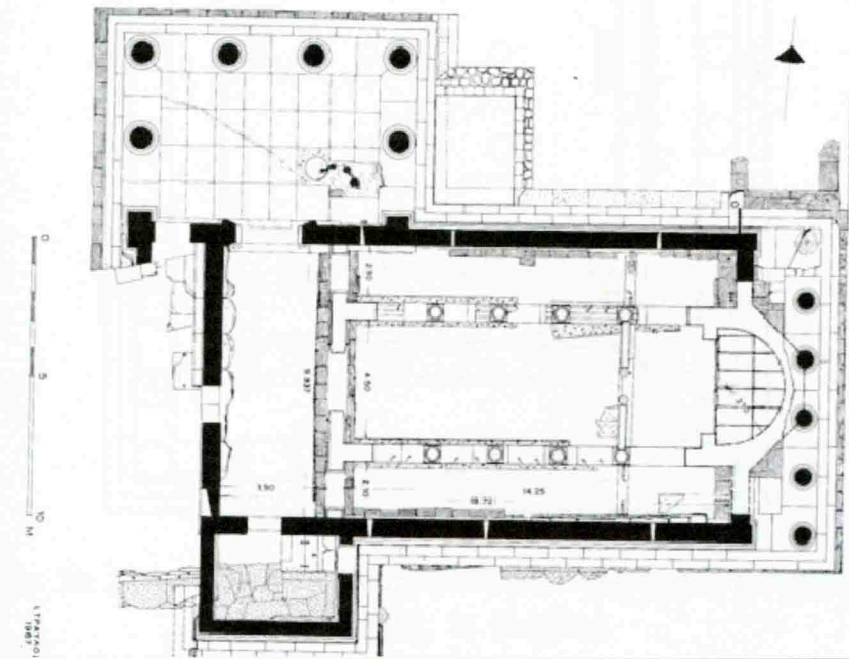
Εικ. 20: Άφυσσος, ιερό Ασκληπιού Κοτυλέως: Χριστιανικός ναός εντός κτηρίου που αρχικά είχε μετασκευαστεί σε οικογενειακό τάφο (Κάτοψη).

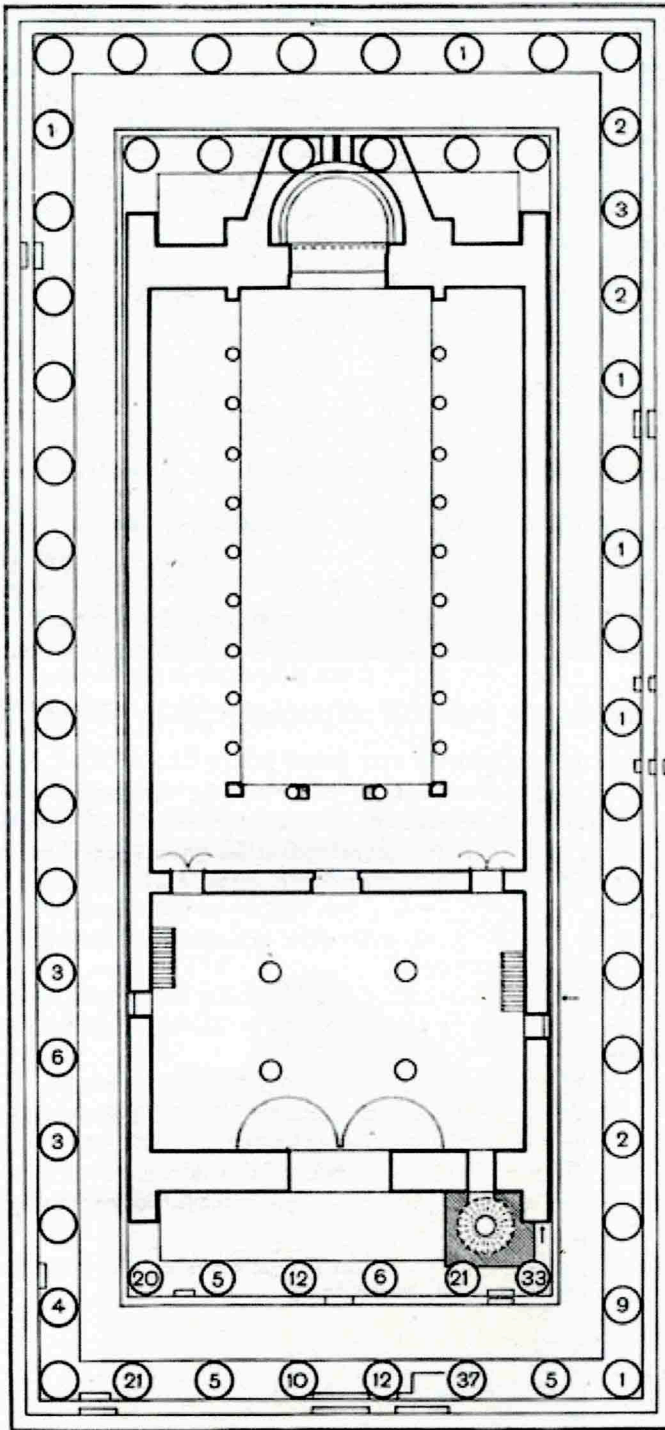
Εικ. 21: Λογγάς Μεσσηνίας: Ιερό Απόλλωνα Κορύνθου

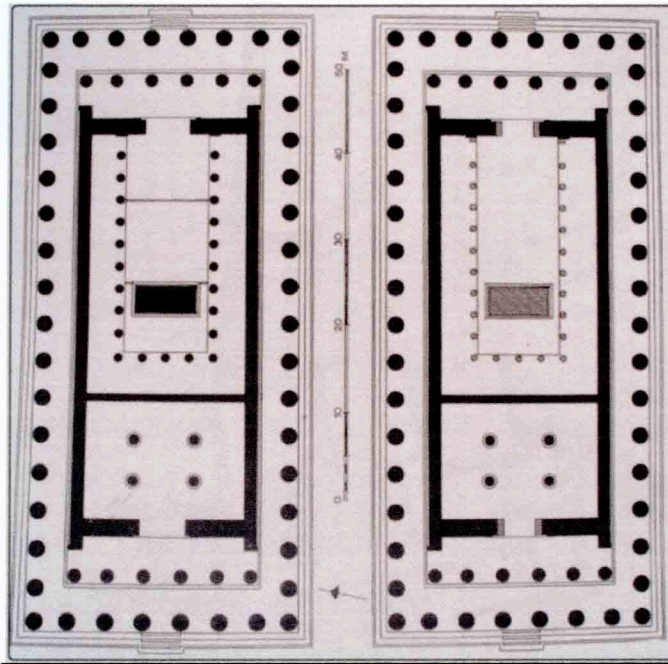
Εικ. 22: Αιτωλία, Κάτω Βασιλική: Άποψη τμήματος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

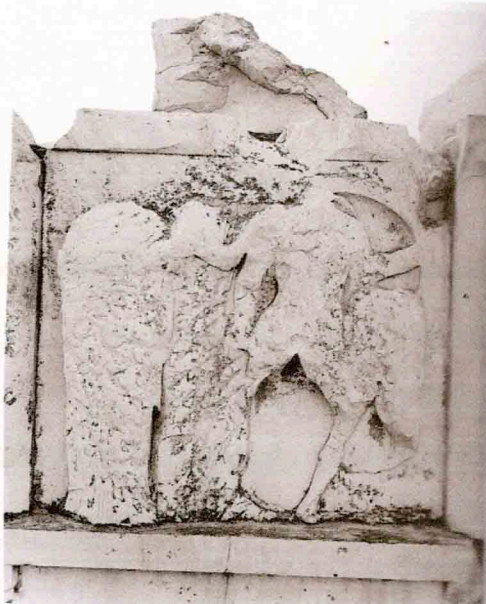
Εικ. 23: Αθήνα, Ακρόπολη: Εκκλησία στο χώρο του Ερεχθείου (σχ. Τραυλός 1967).

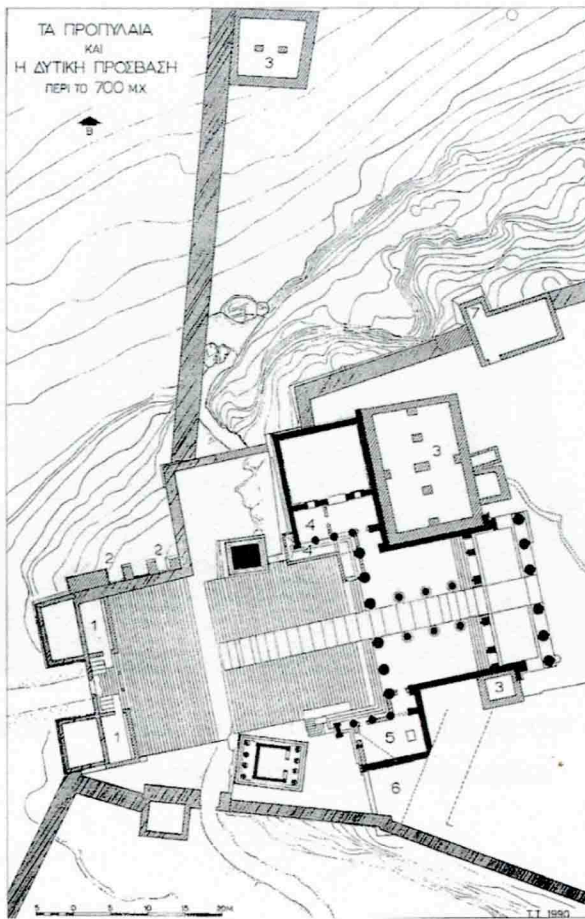
Εικ. 24: Αθήνα, Ακρόπολη: Η Βασιλική εντός του Παρθενώνα.
Κάτοψη (Σχ. Μ. Κορρές).

Εικ. 25: Αθήνα, Παρθενώνας: Αριστερά: Κάτοψη του κλασικού Παρθενώνα (447 - 438 π.Χ.). Δεξιά: Ο ναός μετά την επισκευή του (361 - 363 μ.Χ.).

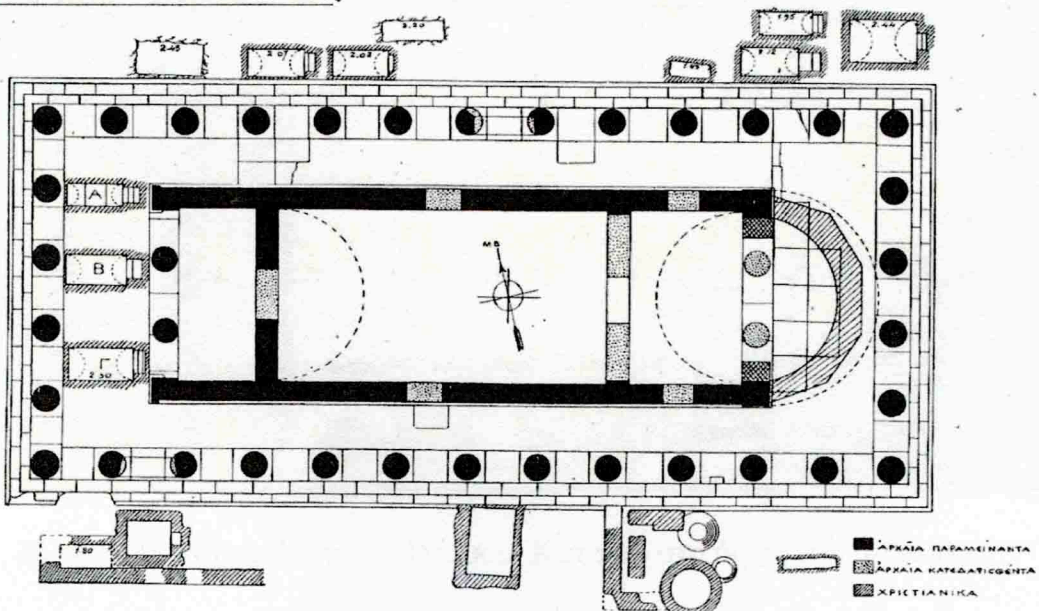

Εικ. 26: Αθήνα, Παρθενών: Απολαξευμένη μετόπη.

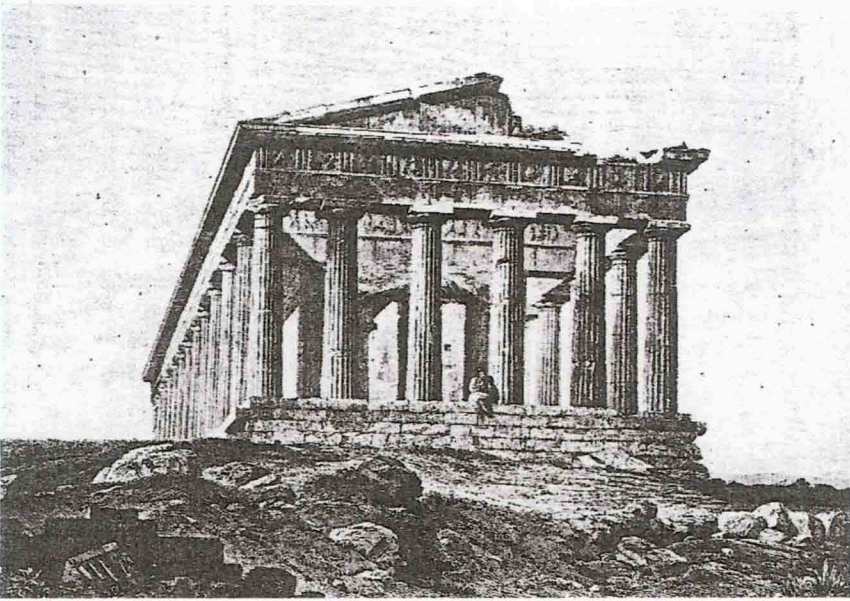

Εικ. 27: Αθήνα, Ακρόπολη: Τα προπύλαια γύρω στο 700 μ.Χ. Κάτοψη. Στη νότια πτέρυγα μικρός μονόχωρος ναός (αρ. 5).

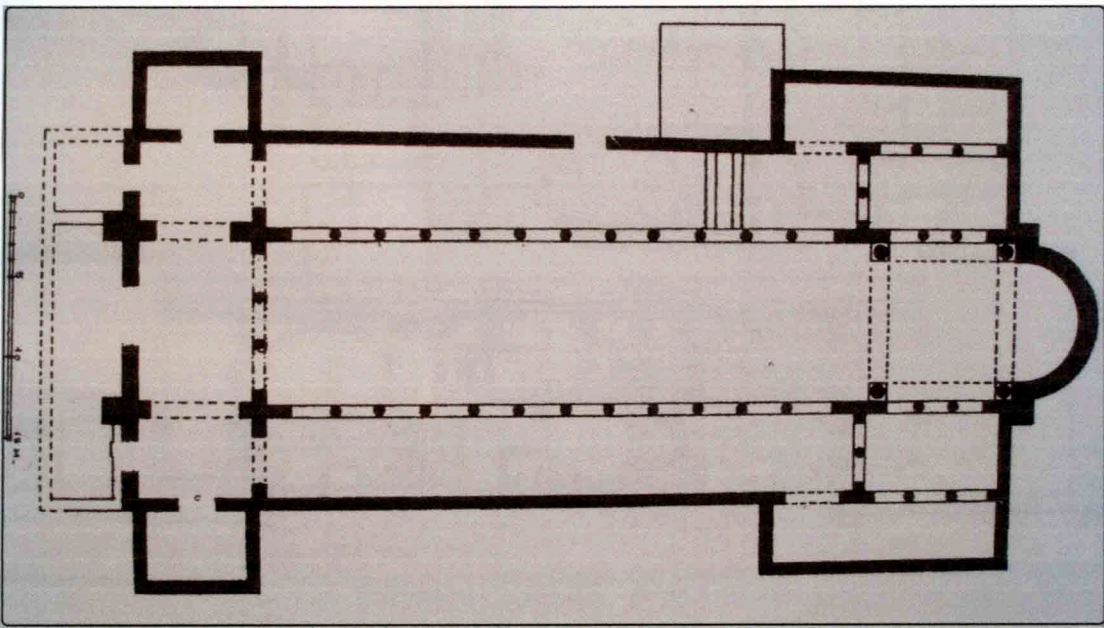
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΝ ἜΘΗΣΕΙΟΝ.

Εικ. 28: Αθήνα, Αρχαία Αγορά: Βασιλική στο Ηφαιστείο (Ἔθησειο).

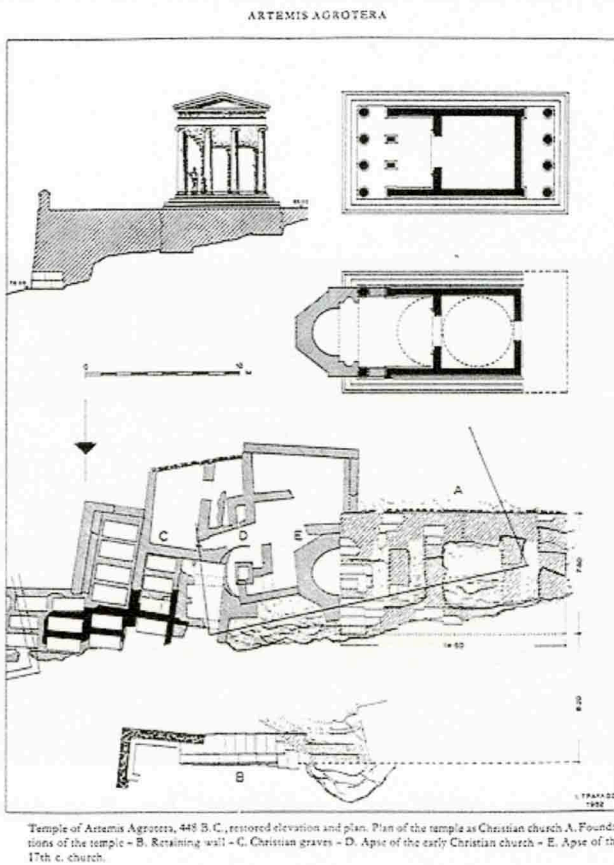
Εικ. 29: Αθήνα, Ηφαιστείο: Ο ναός του Ηφαιστου με την αψίδα του ιερού βήματος της χριστιανικής εκκλησία.

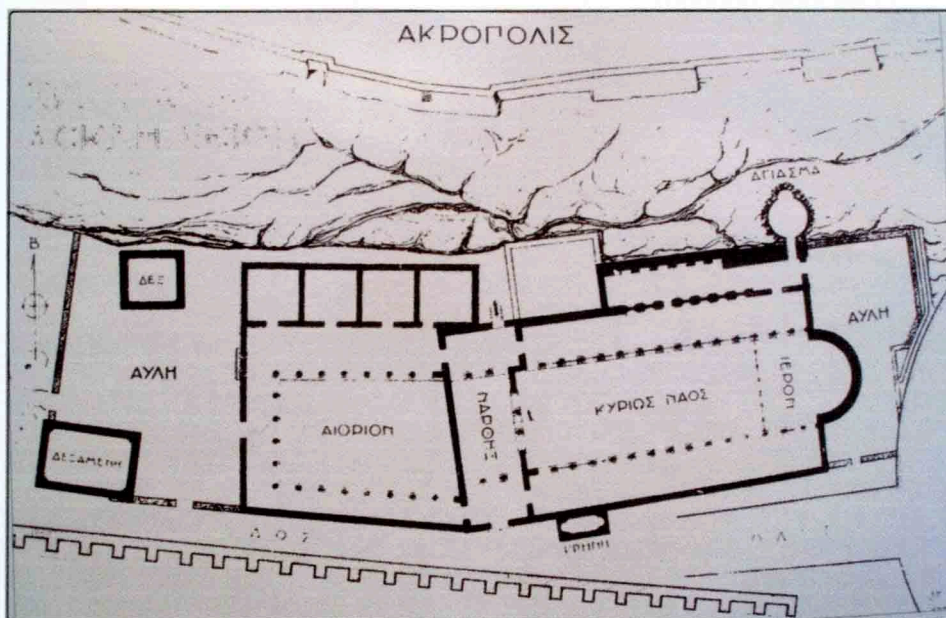
Εικ. 30: Αθήνα: Η Βασιλική του Ιλισσού. Κάτοψη στο ύψος του στυλοβάτη.

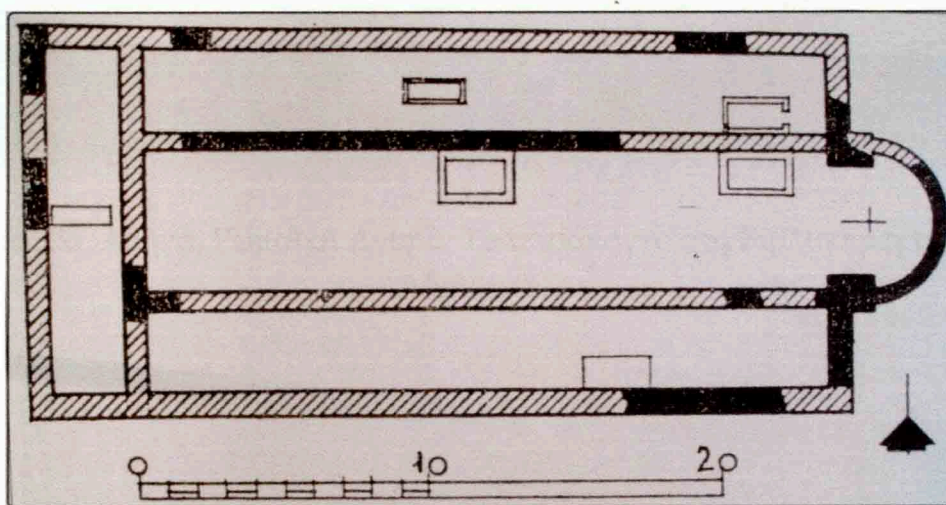
Εικ. 31: Αθήνα: Ναός Αρτέμιδος Αγροτέρας (Παναγία στην Πέτρα).

Εικ. 32: Αθήνα: Ναός Αρτέμιδος Αγροτέρας (Παναγία στην Πέτρα). Τομή και κάτοψη του ιωνικού ναού και κάτοψη του μνημείου μετά την μετατροπή του σε εκκλησία (Σχ. Ι. Τραυλός).

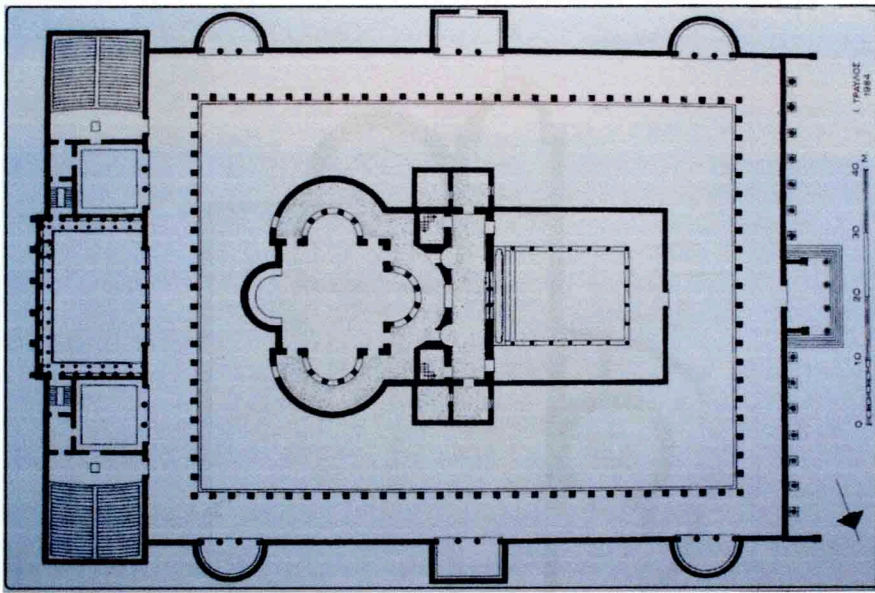
Εικ. 33: Αθήνα: Η Βασιλική στο Ασκληπιείο. Κάτοψη (σχ. Τραυλού).

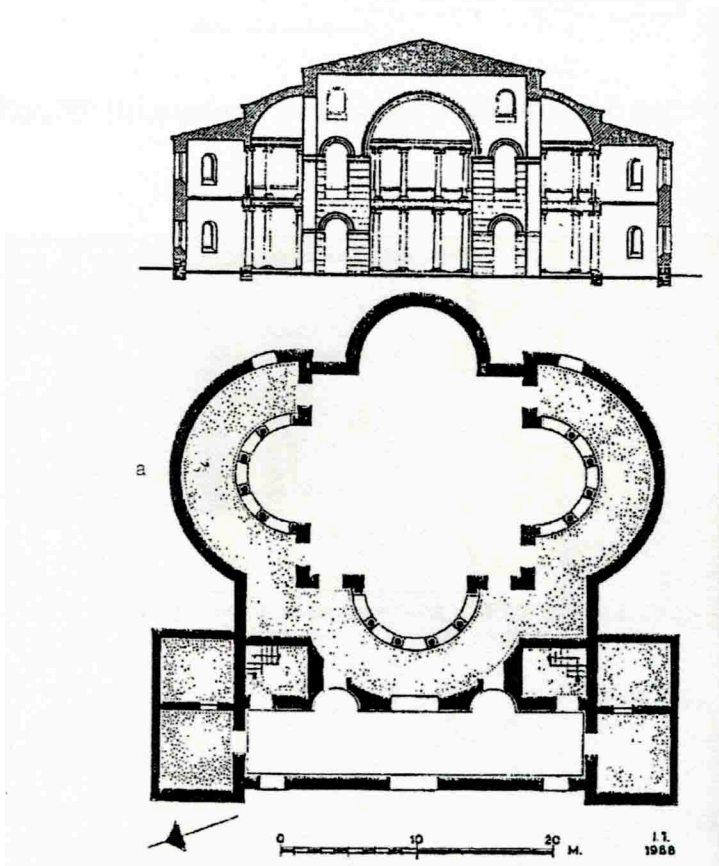
Εικ. 34: Αθήνα: Βασιλική Ολυμπείου. Κάτοψη (σχ. Τραυλού).

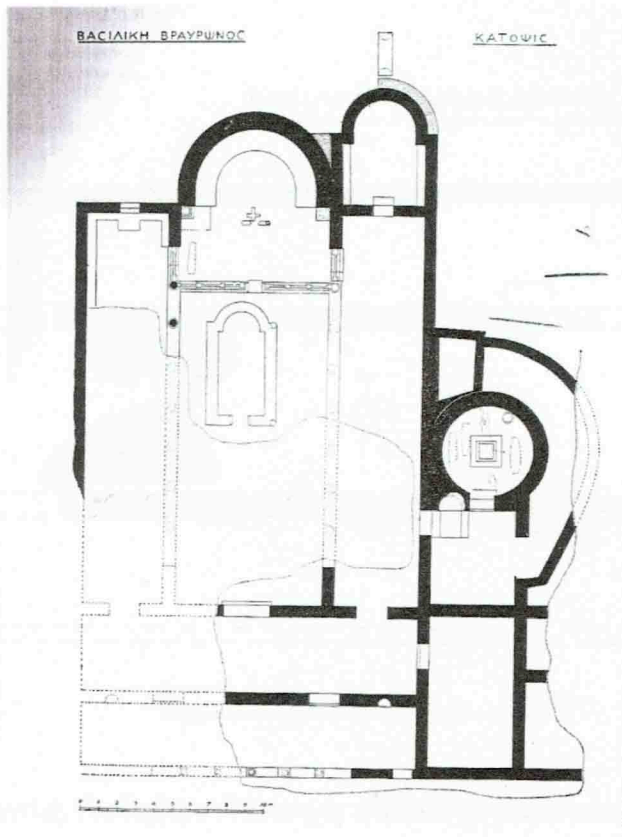
Εικ. 35: Αθήνα, Ρωμαϊκή Αγορά: Το τετράκογχο στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού.

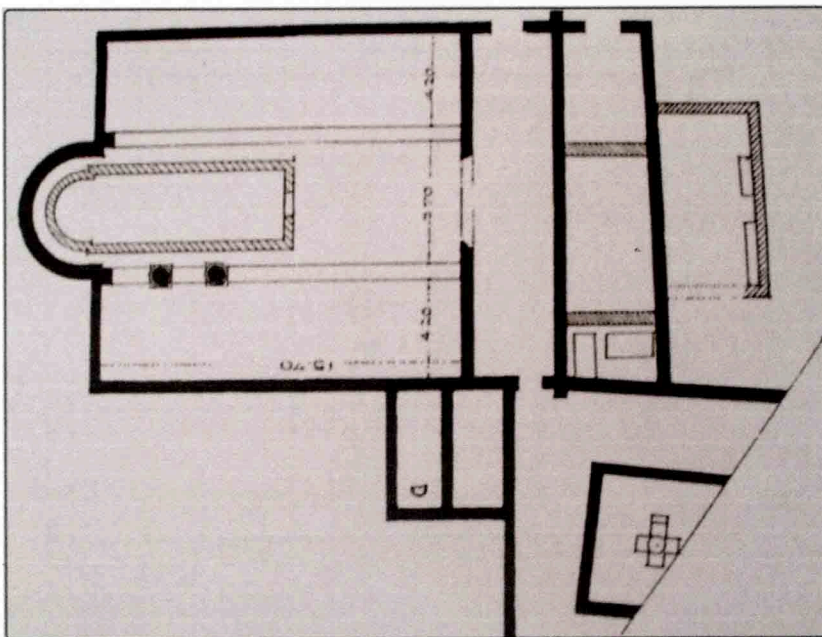
Εικ. 36: Αθήνα: Η Βιβλιοθήκη του Αδριανού με το τετράκογχο. Κάτοψη (σχ. Ι. Τραυλού).

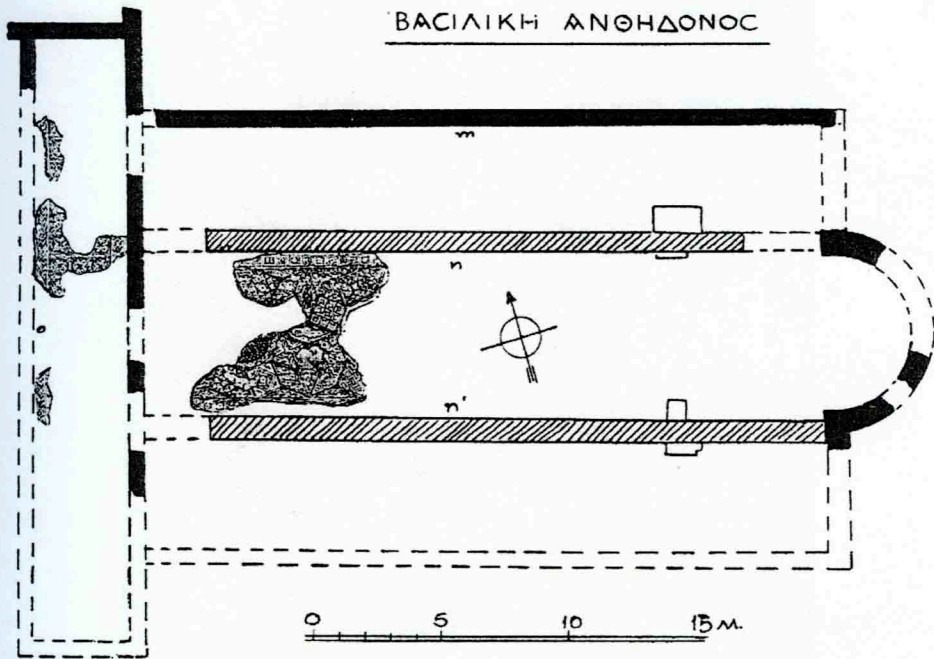
Εικ. 37: Αθήνα, Βιβλιοθήκη Αδριανού: Τομή κατά πλάτος και κάτοψη του Τετρακόγχου.

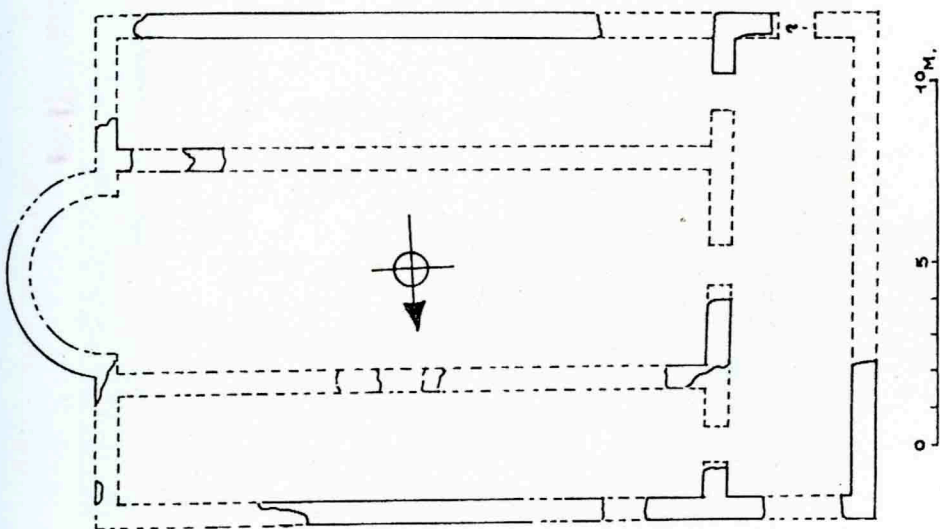
Εικ. 38: Βραυρώνα: Βασιλική κοντά στο ιερό της Αρτέμιδος.

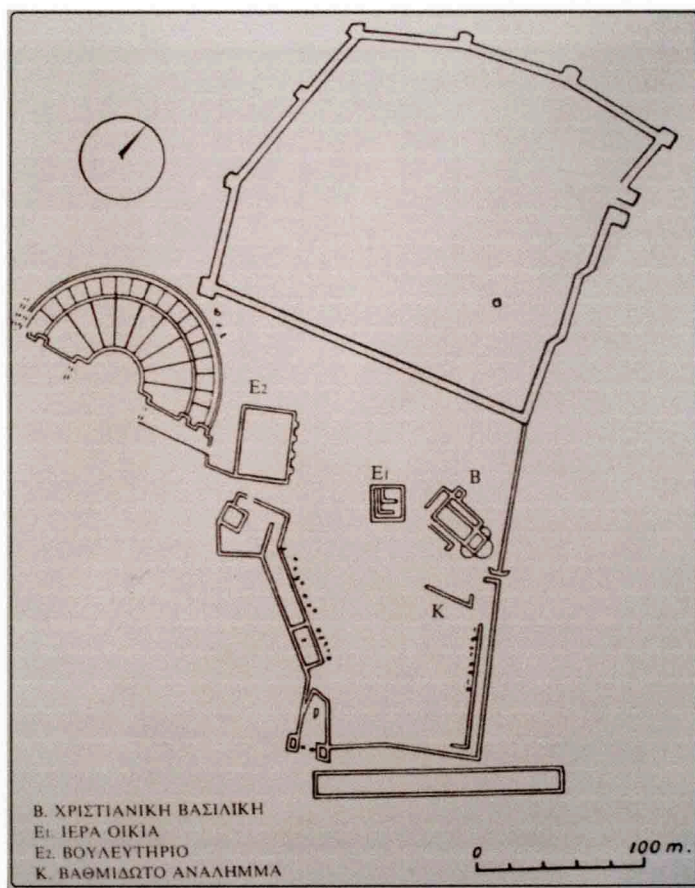
Εικ. 39: Ελευσίνα: Βασιλική κάτω από τον μεταβυζαντινό ναό του Αγ. Ζαχαρία.

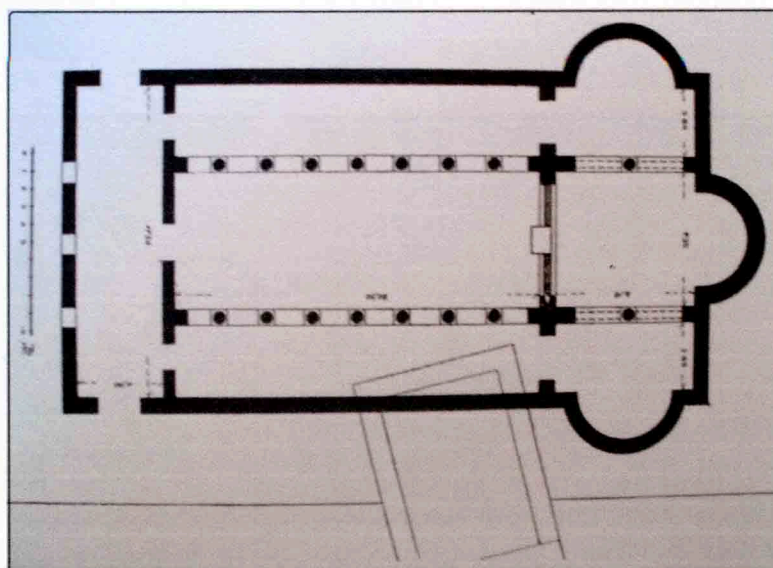
Εικ. 40: Βοιωτία, Ανθηδών: Κάτοψη παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

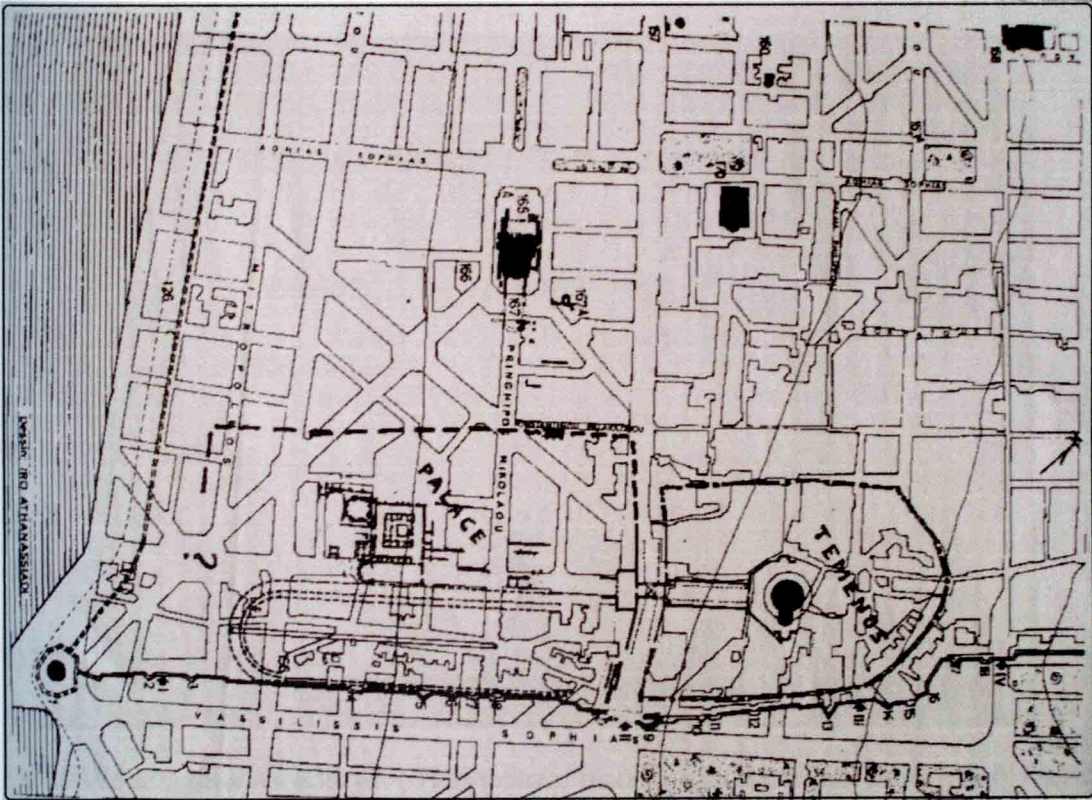
Εικ. 41: Φίλια Καρδίτσας: Κάτοψη παλαιοχριστιανικής βασιλικής (σχ. Δ. Θεοχάρης).

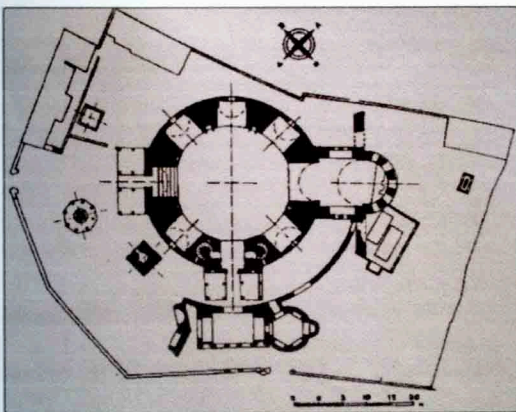
Εικ. 42: Δωδώνη: Κάτοψη του μαντικού ιερού.

Εικ. 43: Δωδώνη: Κάτοψη της β' φάσης της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

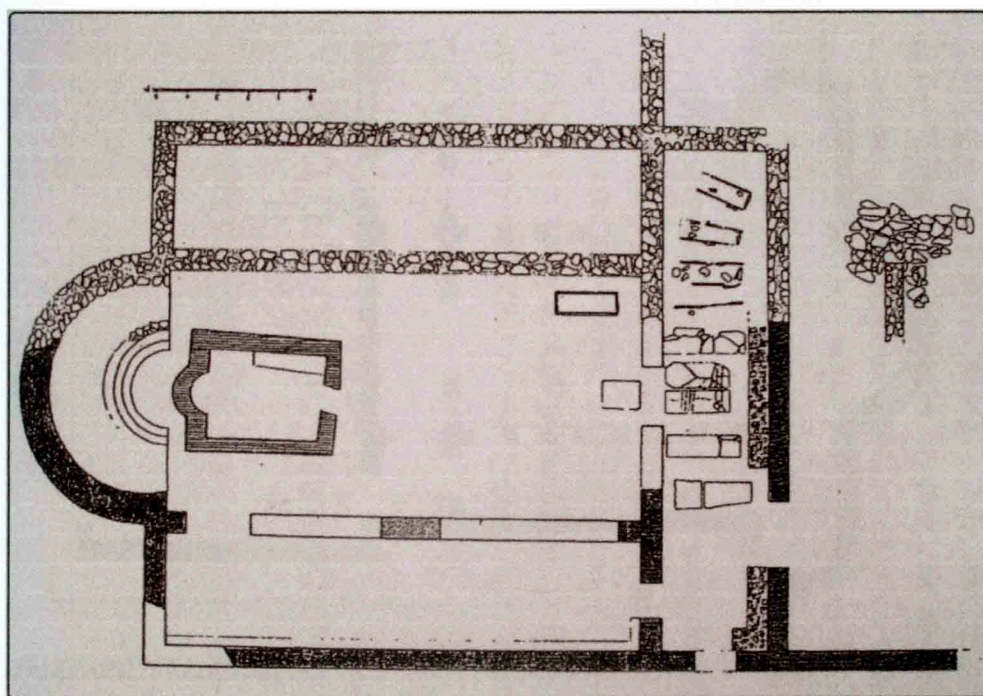

Εικ. 44: Θεσσαλονίκη: Ροτόντα. Η περιοχή του τεμένους της Ροτόντας και του ανακτόρου.

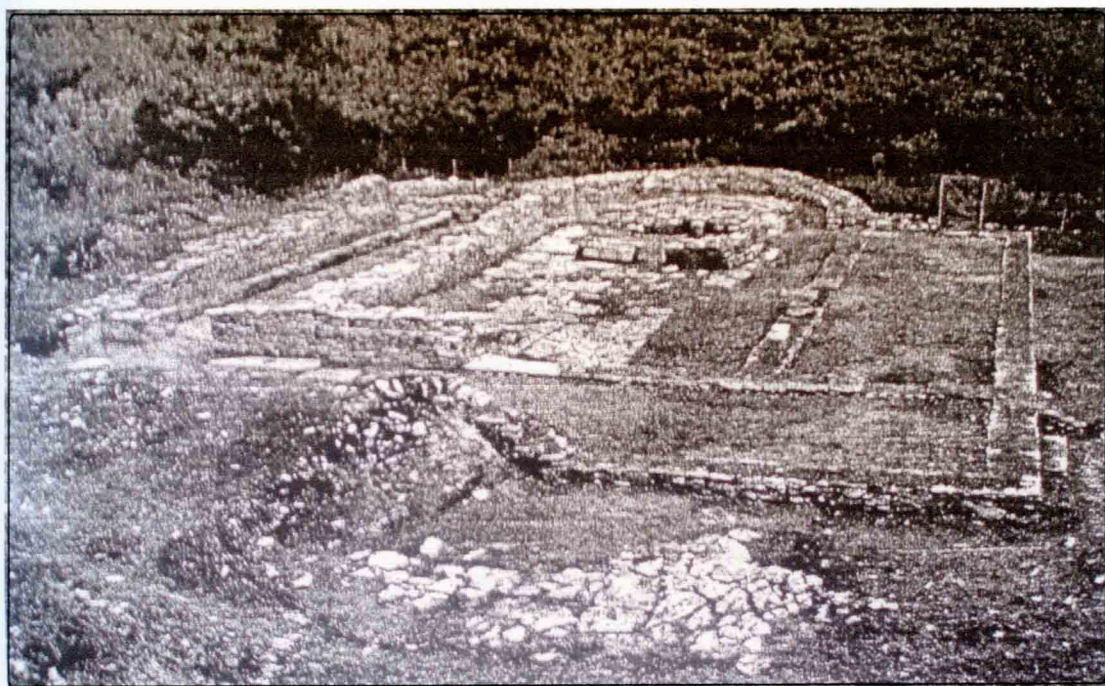

Εικ. 45: Αριστερά, Θεσσαλονίκη: Ροτόντα. (Κάτοψη του μνημείου).

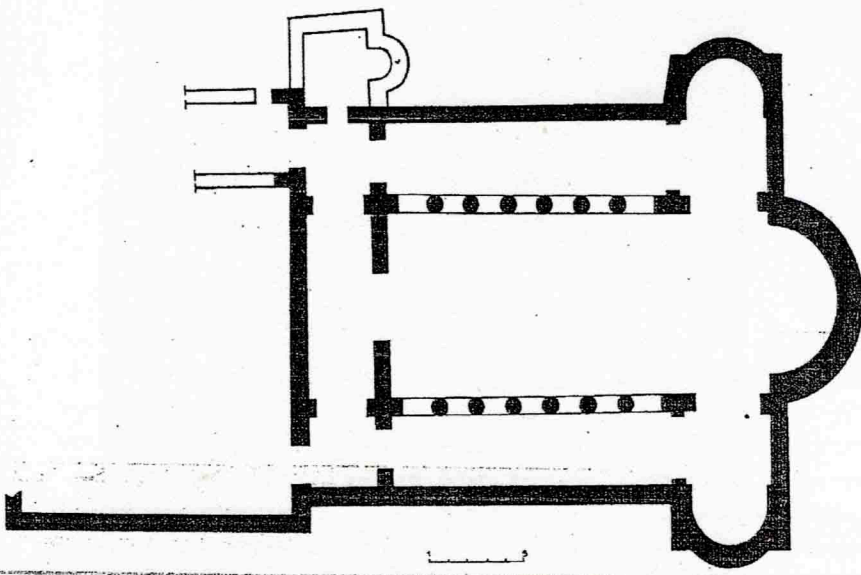
Εικ. 46: Δεξιά, Θεσσαλονίκη: Ροτόντα. (φωτογραφία).

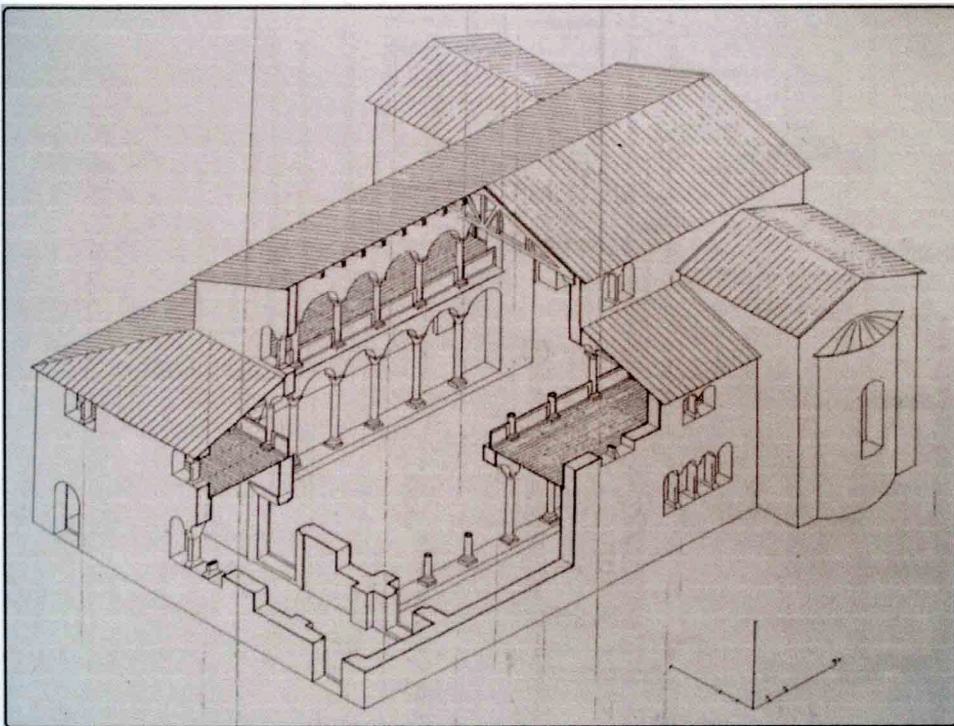
Εικ. 47: Κηπιά - Ακροβούνι Παγγαίου: Βασιλική κοντά στο ιερό του ήρωα
Θράκα - υπέα (κάτοψη).

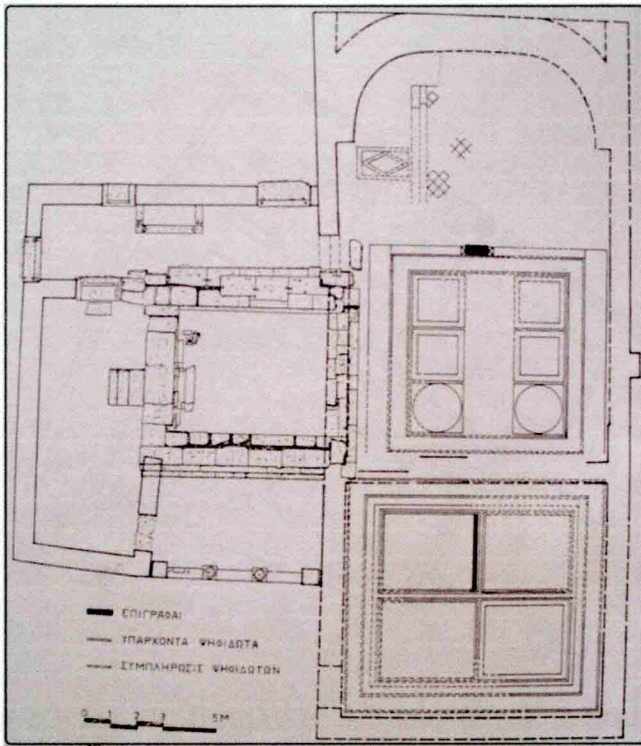
Εικ. 48: Κηπιά - Ακροβούνι Παγγαίου: Αποψη της παλιοχριστιανικής
βασιλικής.

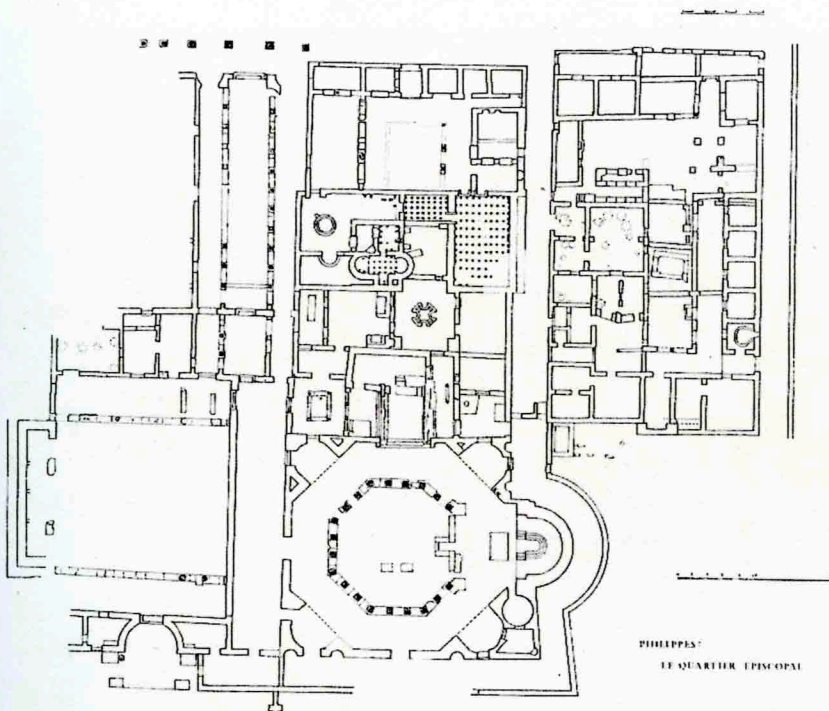
Εικ. 49: Σύναξη Μαρώνειας: Κάτοψη βασιλικής στη θέση ηρώου του Μάρωνα.

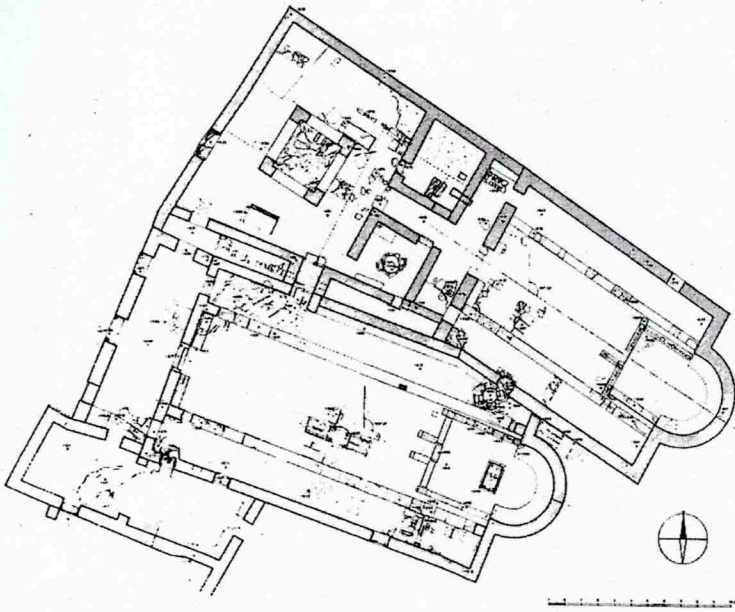
Εικ. 50: Σύναξη Μαρώνειας: Σχεδιαστική αναπαράσταση της παλιοχριστιανικής βασιλικής (Π. Ξύδας).

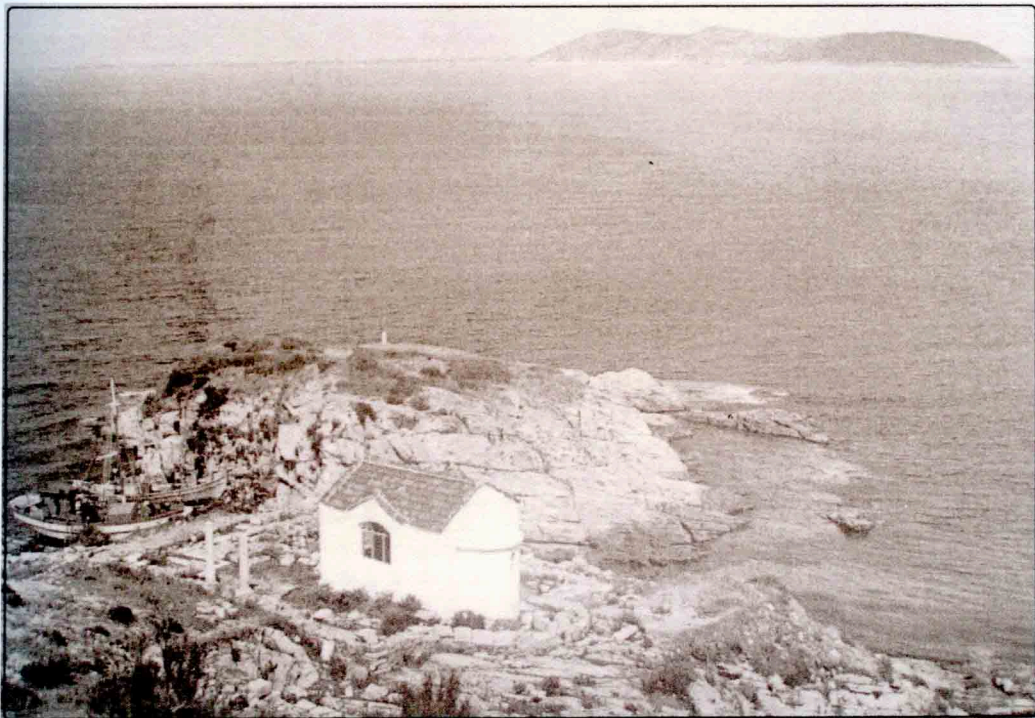
Εικ. 51: Φίλιπποι: Ευκτήριος οίκος στη θέση ελληνοιστικού ηρώου.

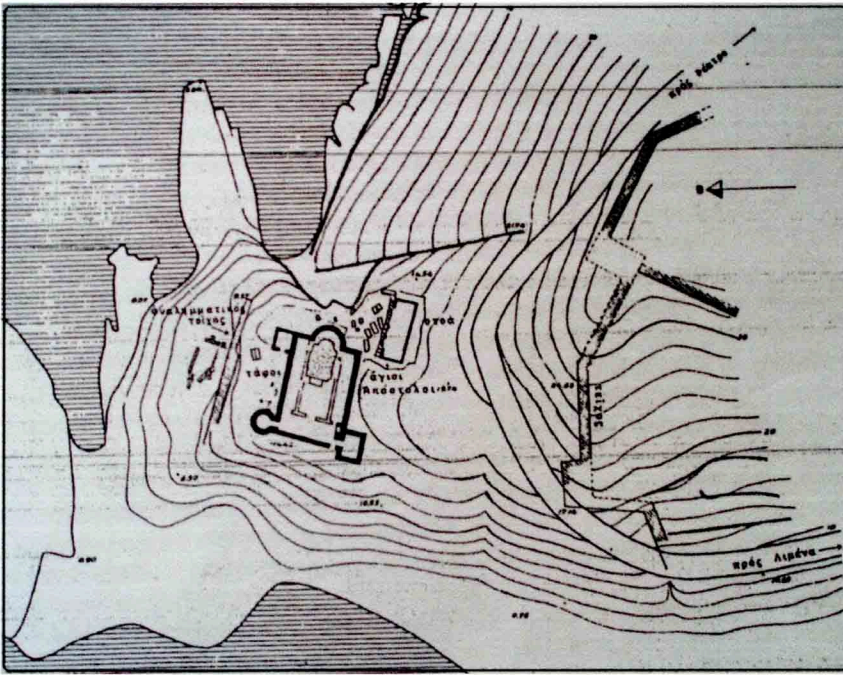
Εικ. 52: Φίλιπποι: Συγκρότημα Οκταγωνικής εκκλησίας Αποστόλου Παύλου.

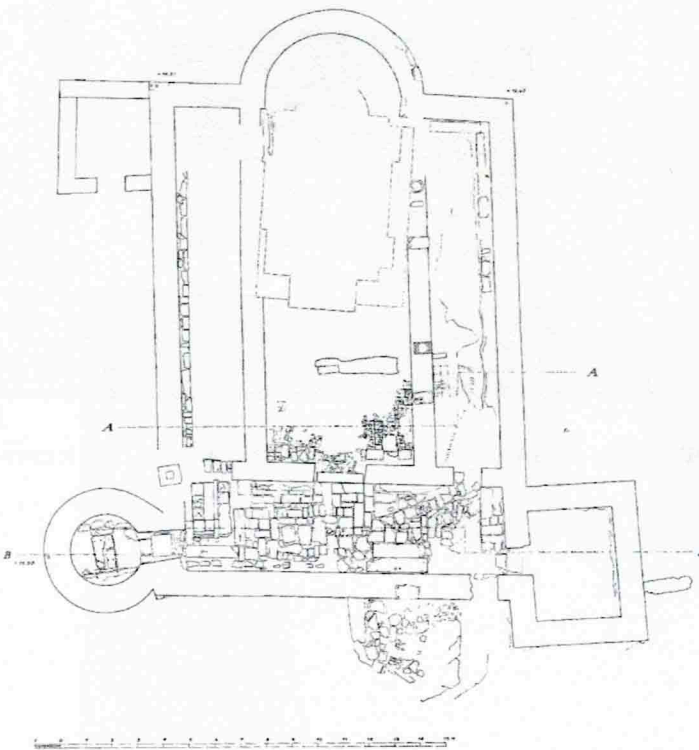
Εικ. 53: Θάσος: Βασιλικές Αλυκών (Σχ. J. P. Sodini).

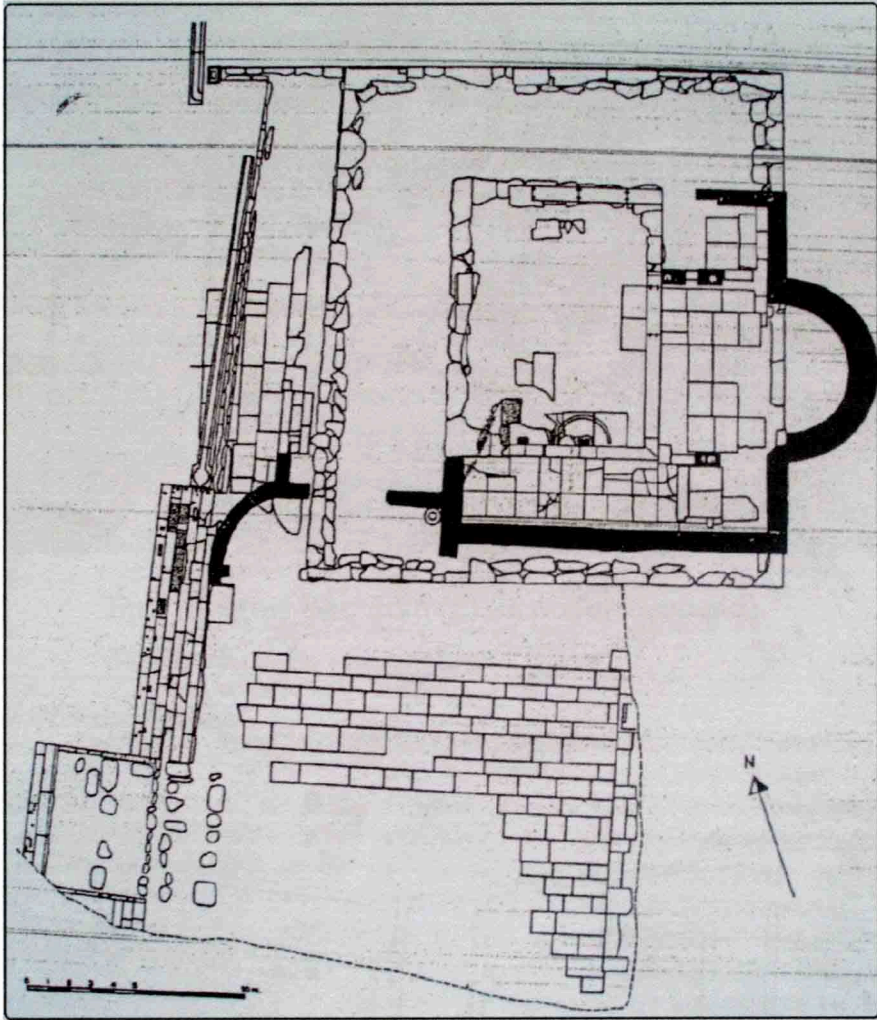
Εικ. 54: Θάσος, Ακρωτήριο Εβραιοκάστρου: Βασιλική στη θέση Αρχαϊκού Ιερού (Θεομοφόριου;).

Εικ. 55: Θάσος, Εβραϊόκαστρο: Τοπογραφικό του ακρωτηρίου με τη βασιλική που χτίστηκε επί αρχαίου ιερού.

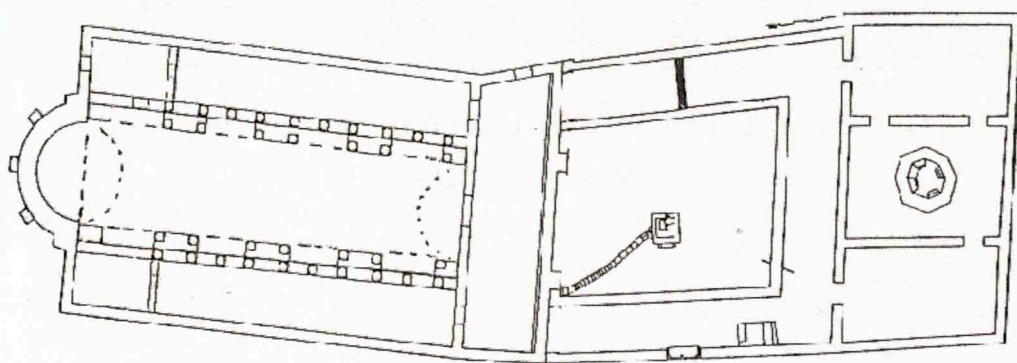
Εικ. 56: Θάσος: Βασιλική Εβραϊοκάστρου (κάτοψη).

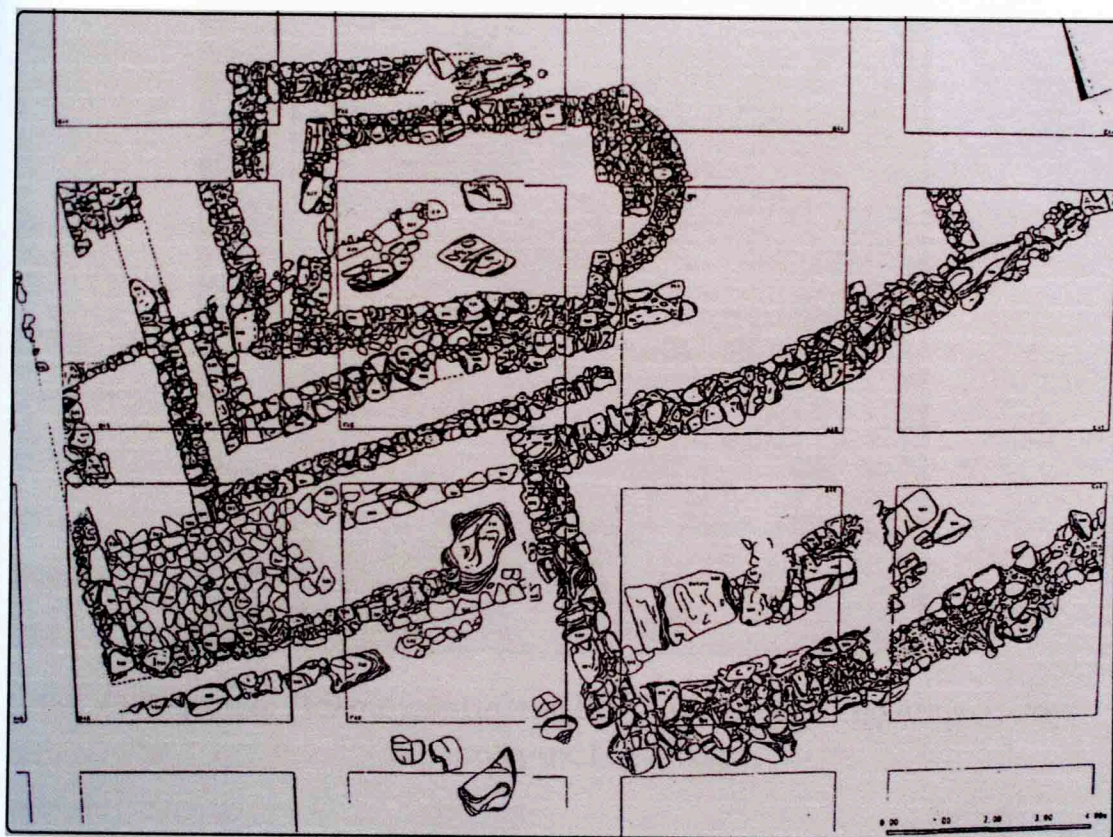
Εικ. 57: Θάσος: Βασιλική στο ιερό του Ηρακλή (Ι. Αθανασιάδη).

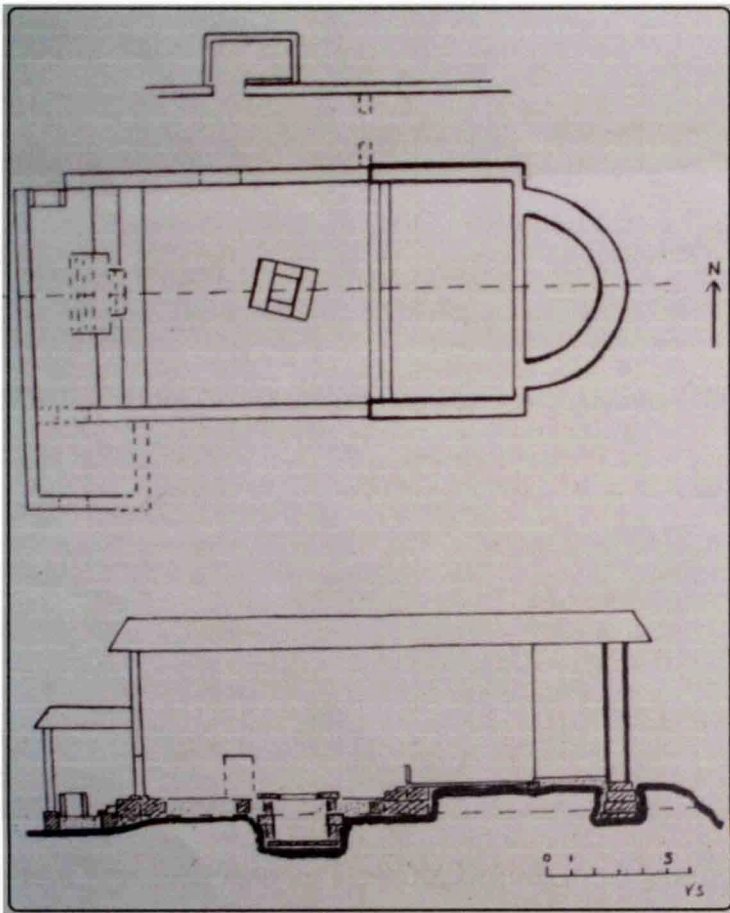
Εικ. 58: Δίον: Βασιλική (B) (αεροφωτογραφία).

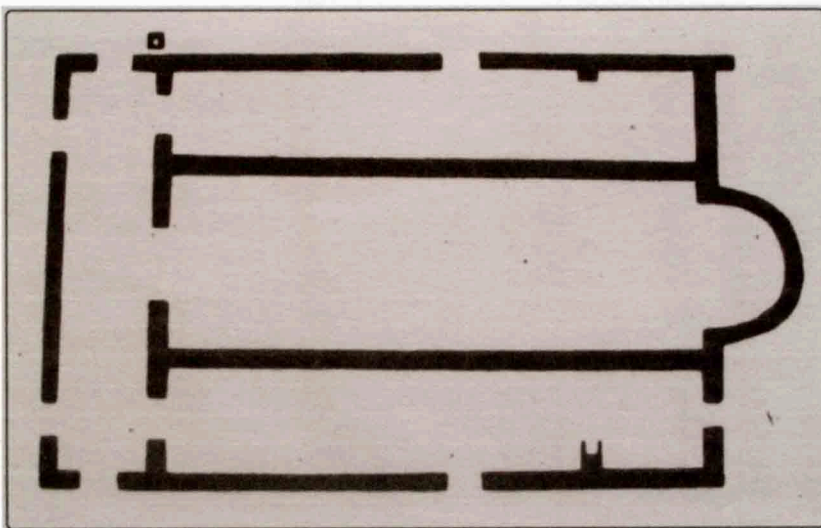
Εικ. 59: Δίον: Βασιλική (B) (σχ. Στ. Πελεκανίδης).

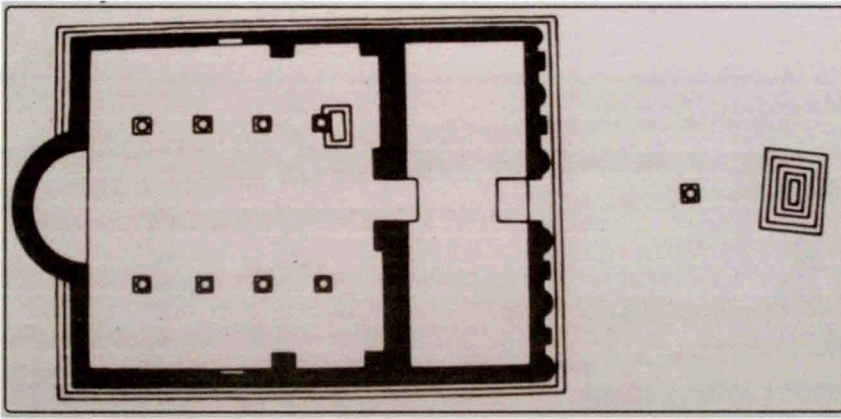
Εικ. 60: Σύμη Βιάννου: Παλαιοχριστιανικά ναύδρια στο ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης.

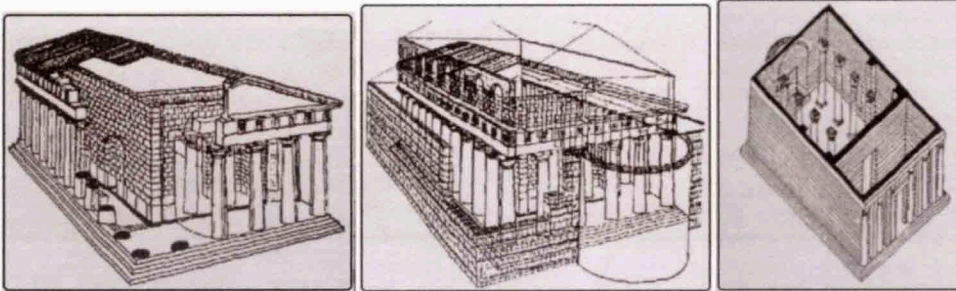
Εικ. 61: Γόρτυνα: Παλαιοχριστιανική Βασιλική στο ιερό της Αθηνάς στην ακρόπολη της Γόρτυνας.

Εικ. 62: Γόρτυνα, Μαυρόπαπας: Βασιλική.

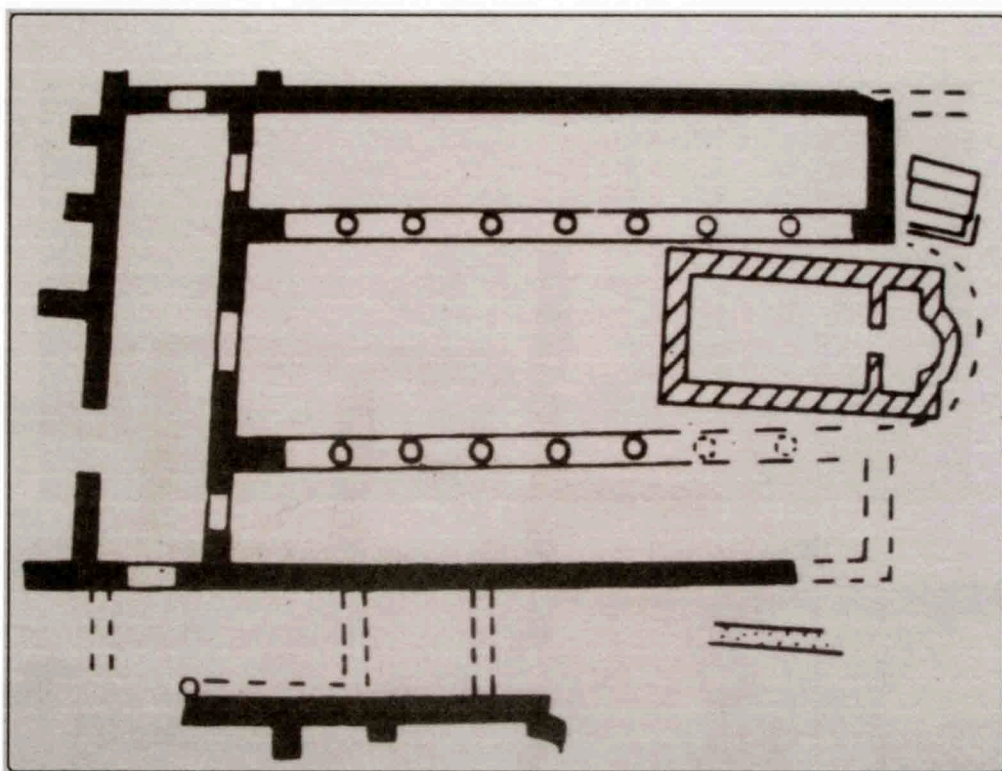
Εικ. 63: Γόρτυνα: Βασιλική στο ναό του Απόλλωνα Πυθίου.

Εικ. 64: Γόρτυνα: Ναός Απόλλωνα Πυθίου. Στάδια μετατροπής του ναού σε βασιλική.

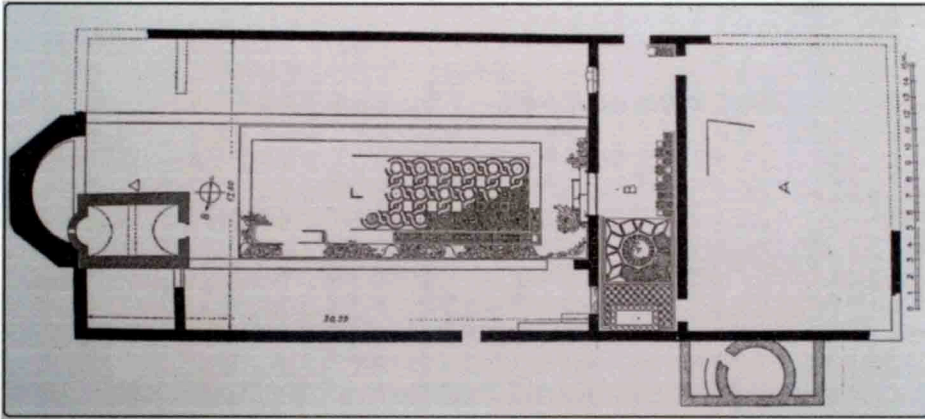
Εικ. 65: Γόρτυνα: Άποψη του ναού του Πυθίου Απόλλωνα που μετασκευάστηκε σε τρίκλιτη βασιλική.

Εικ. 66: Λεβήνα: Βασιλική στο ιερό του Ασκληπιού στη Λεβήνα.

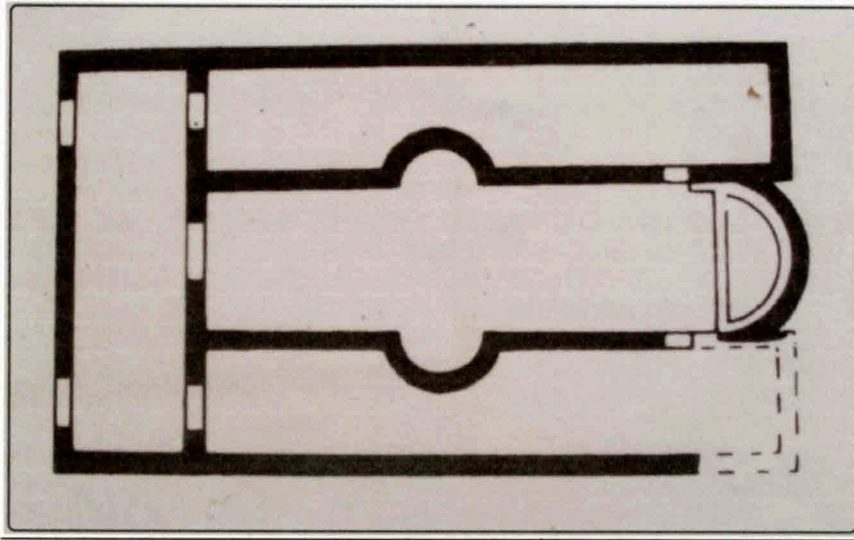
Εικ.67: Λισσός: Άποψη του ναού του Ασκληπιού.

Εικ. 68: Χερσόνησος: Κάτοψη της βασιλικής Α'.

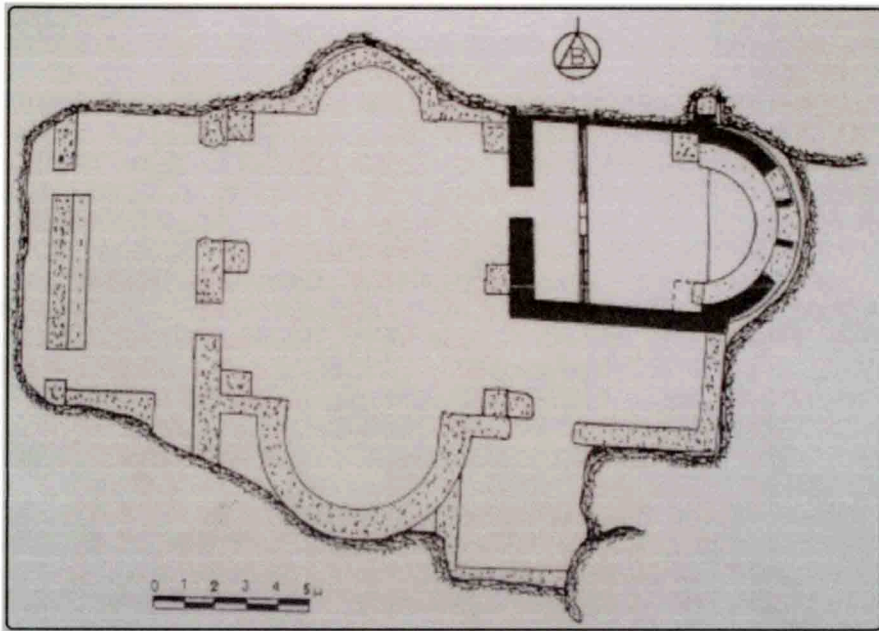
Εικ. 69: Ελεύθερνα: Τμήμα της αρχαίας πόλης . Στο βάθος διακρίνεται η Βασιλική του Ευφράτα προστατευμένη από επιμελημένο στέγαστρο.

Εικ. 70: Ίτανος: Βασιλική Α' (κάτοψη).

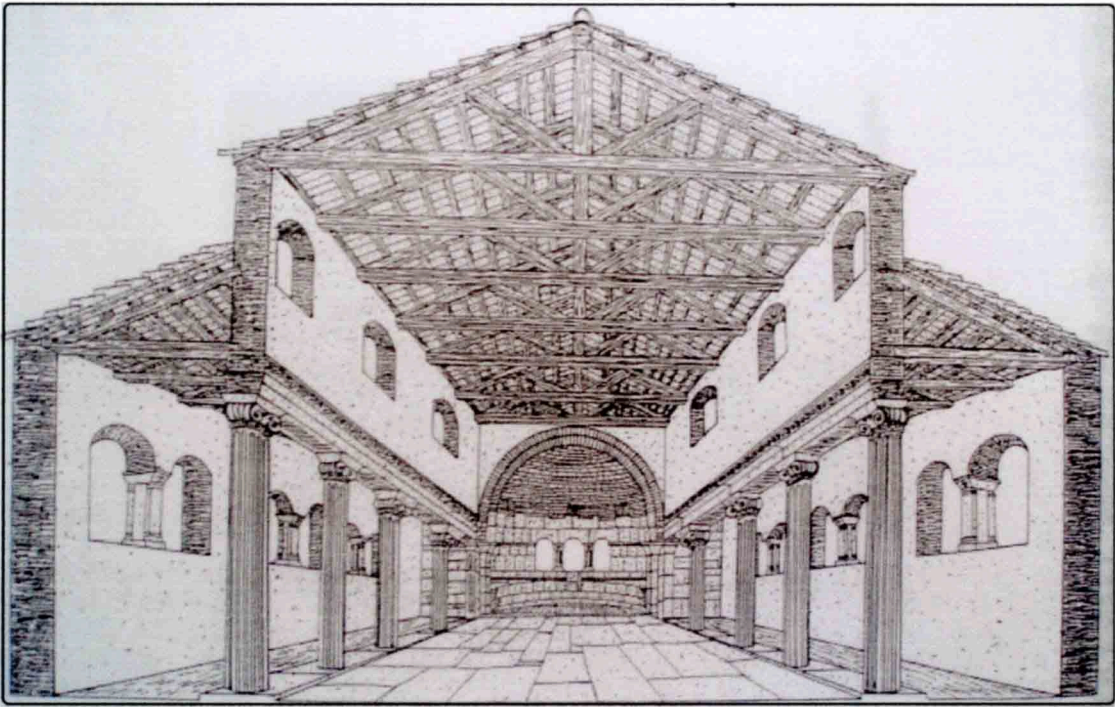
Εικ. 71: Ίτανος: Βασιλική Α'.

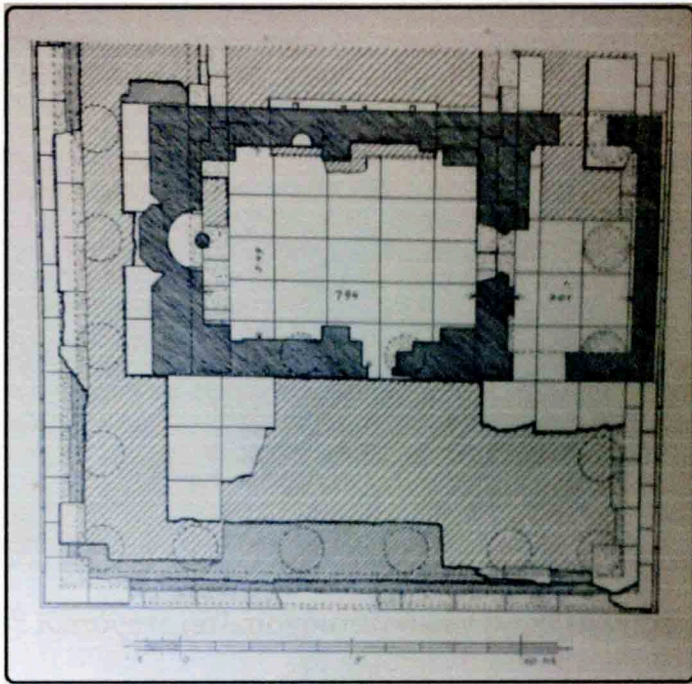
Εικ. 72: Κάλυμνος: Αγία Σοφία (Λιμνιώτισσα). Κάτοψη της τρίκογχης βασιλικής (σχ. Μ. Κουτελλάς).

Εικ. 73: Κάλυμνος: Αγία Σοφία (Λιμνιώτισσα).

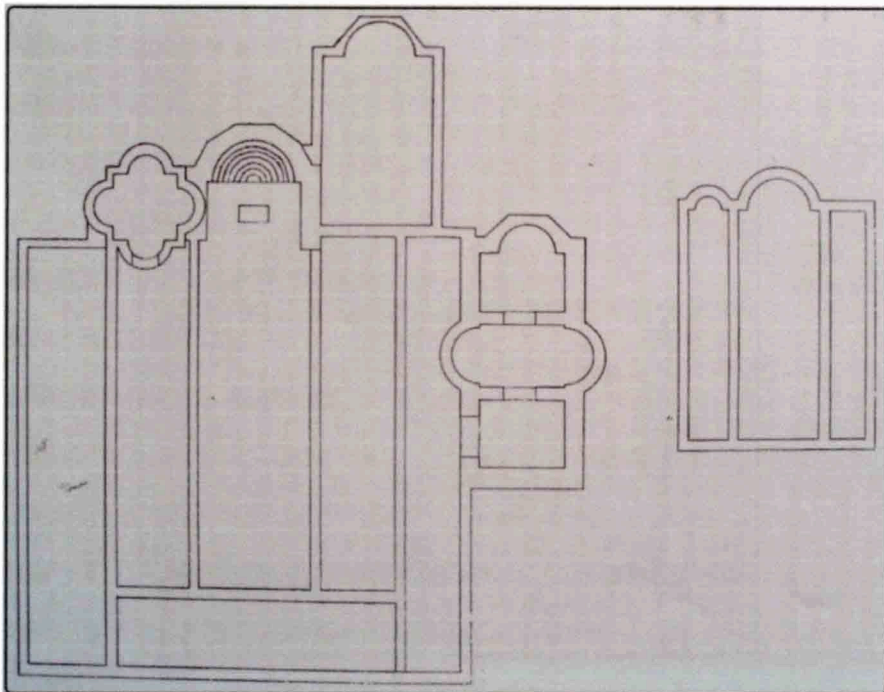
Εικ. 74: Κάλυμνος: Αναπαράσταση του εσωτερικού της παλαιοχριστιανικής βασιλικής «Χριστός της Ιερουσαλήμ» στη θέση Λιμνώτισσα Καλύμνου. Άποψη από τα δυτικά (σχ. Μ. Κουτελλάς).

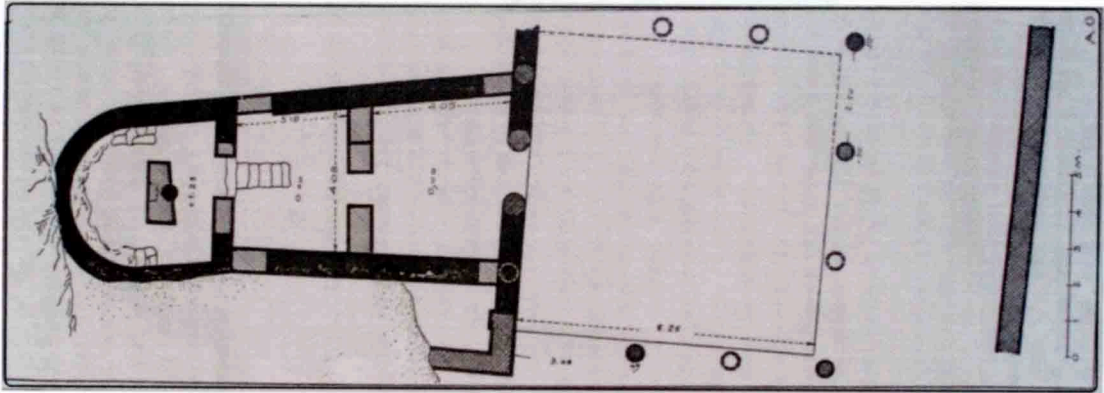
Εικ. 75: Κως, Ασκληπιείο: Μικρός χριστιανικός ναός στον πρόναο του Ναού Α.

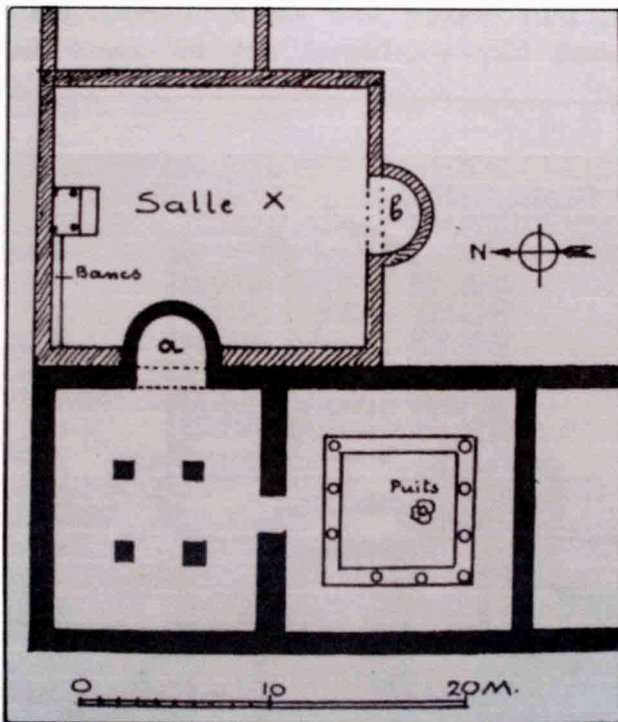
Εικ. 76: Ρόδος: Φιλέρημος (Ακρόπολη Ιαλυσού).

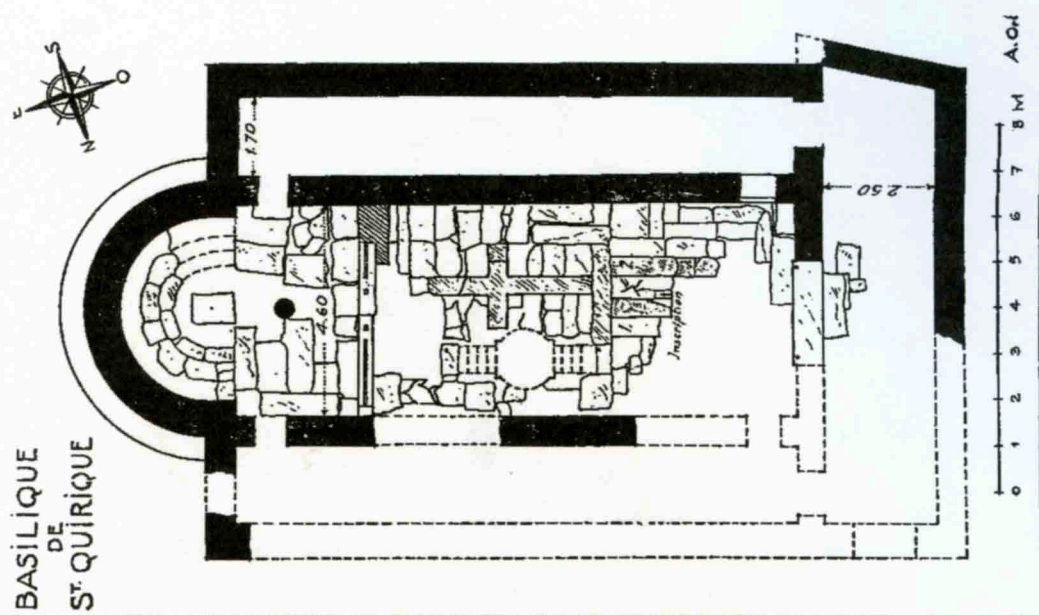
Εικ. 77: Ρόδος: Κατόψεις παλαιοχριστιανικών βασιλικών στην Αρνίθα της Ρόδου.

Εικ. 78: Δήλος: Βασιλική κοντά στο Ασκληπιείο.

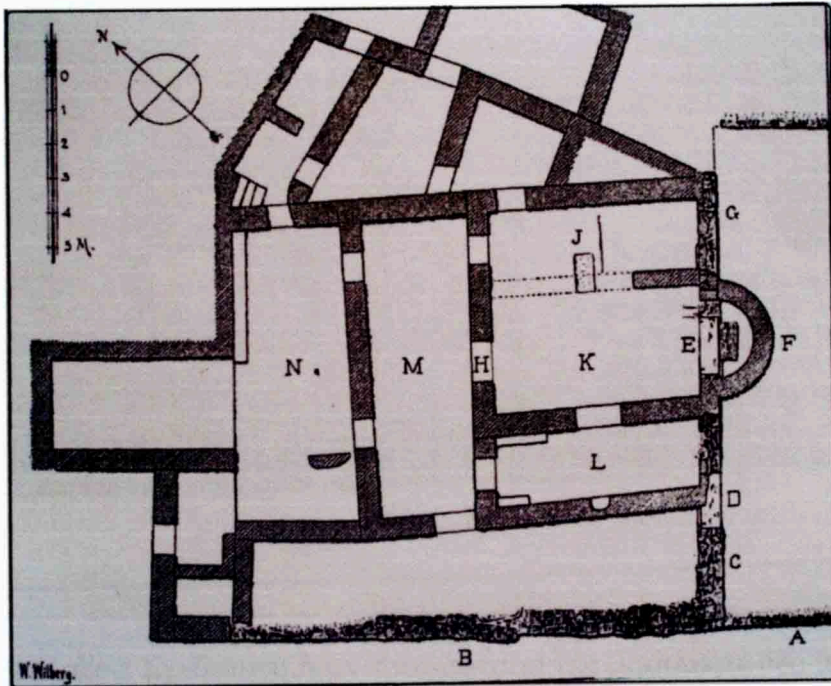
Εικ. 79: Δήλος: Βασιλική στο Θεσμοφόριο.

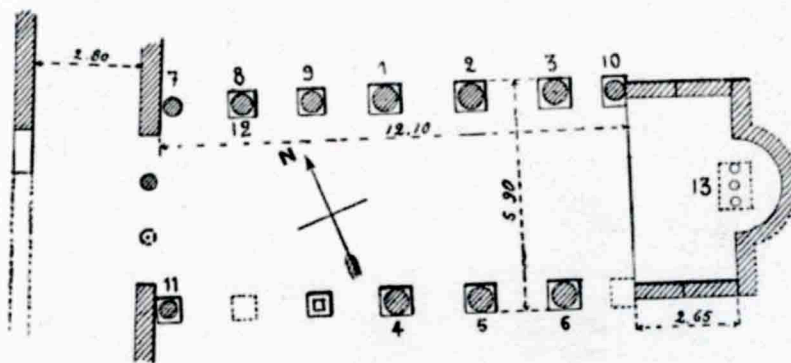
Εικ. 80: Δήλος: Βασιλική Αγίου Κηρύκου (κάτοψη).

Εικ. 81: Δήλος, Βασιλική Αγ. Κηρύκου. Άποψη από ΝΔ.

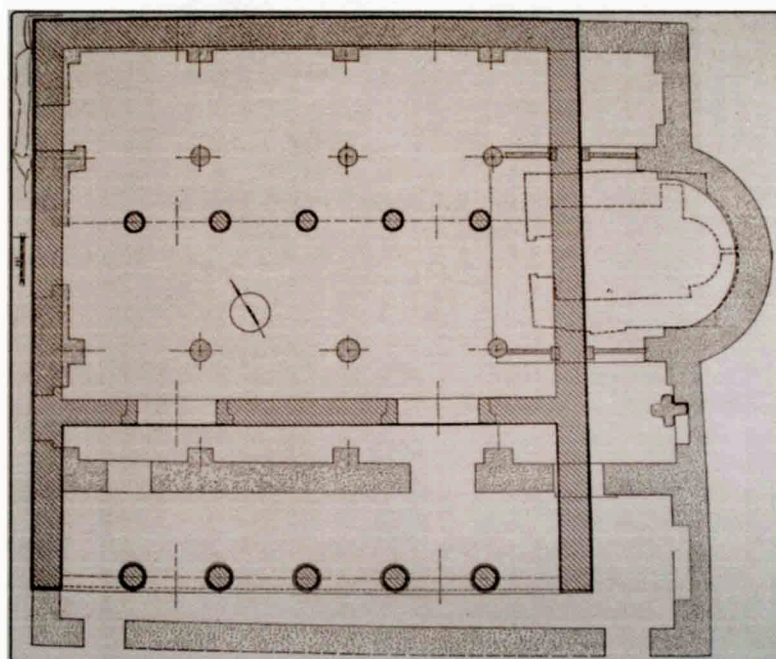
Εικ. 82: Θήρα: Βασιλική στο ναό του Απόλλωνα Πυθιού.

Εικ. 83: Κέα, Καρθαία: Ο ναός της Δήμητρας μετά την μετασκευή του σε τρίκλιτη βασιλική.

Εικ. 84: Νάξος: Σχεδιαστική αναπαράσταση της βασιλικής στο ιερό του Γύρουλα.

Εικ. 85: Νάξος: Κάτοψη της βασιλικής στην οποία μετασκευάστηκε ο ναός της Δήμητρας στο Γύρουλα (σχ. G. Gruben - M. Κορρέ).

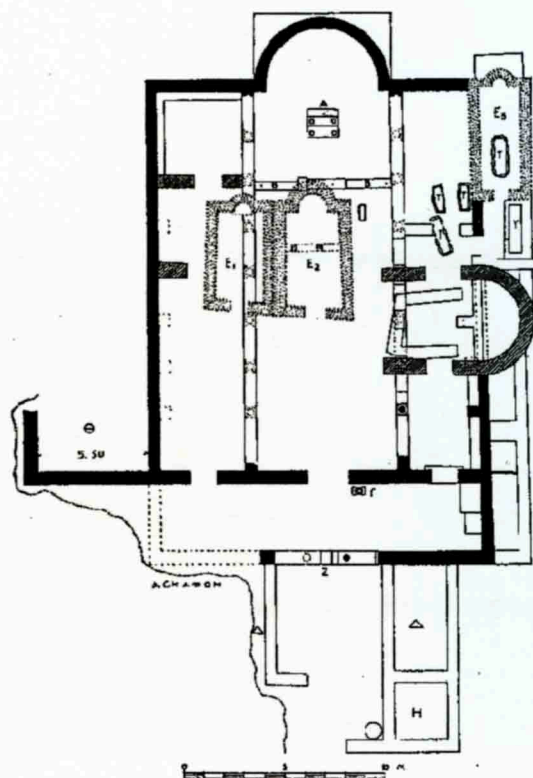
Εικ. 86: Νάξος: Μετατροπή αρχαϊκού ναου σε παλιοχριστιανική βασιλική στο ιερό του Γύρουλα κοντά στο Σαγκρί.

Εικ. 87: Σίκινος: Μετασκευή Ηρώου σε χριστιανικό ναό.

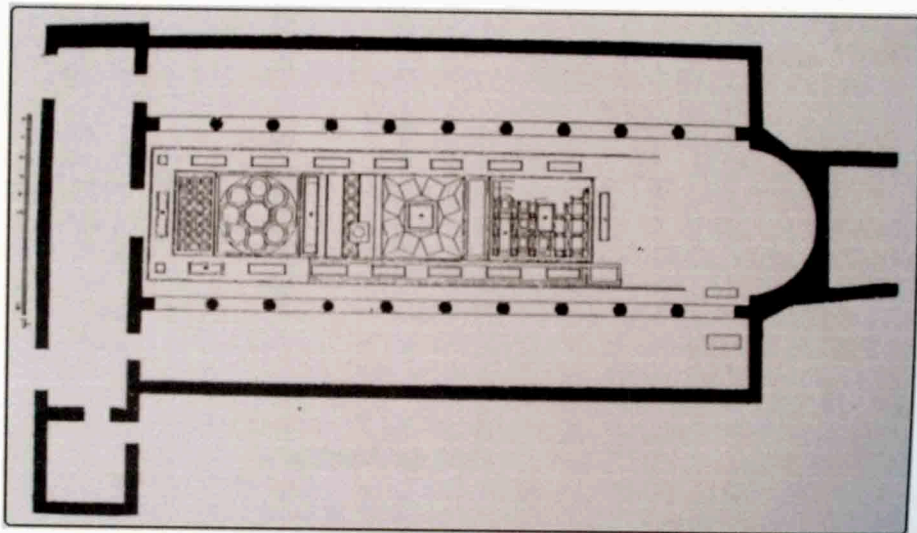
Εικ. 88: Νάξος, Παλάτια: Η μνημειακή είσοδος του ιερού του Απόλλωνα.

Εικ. 89: Πάρος, «Τρεις Εκκλησιές», Κάτοψη.

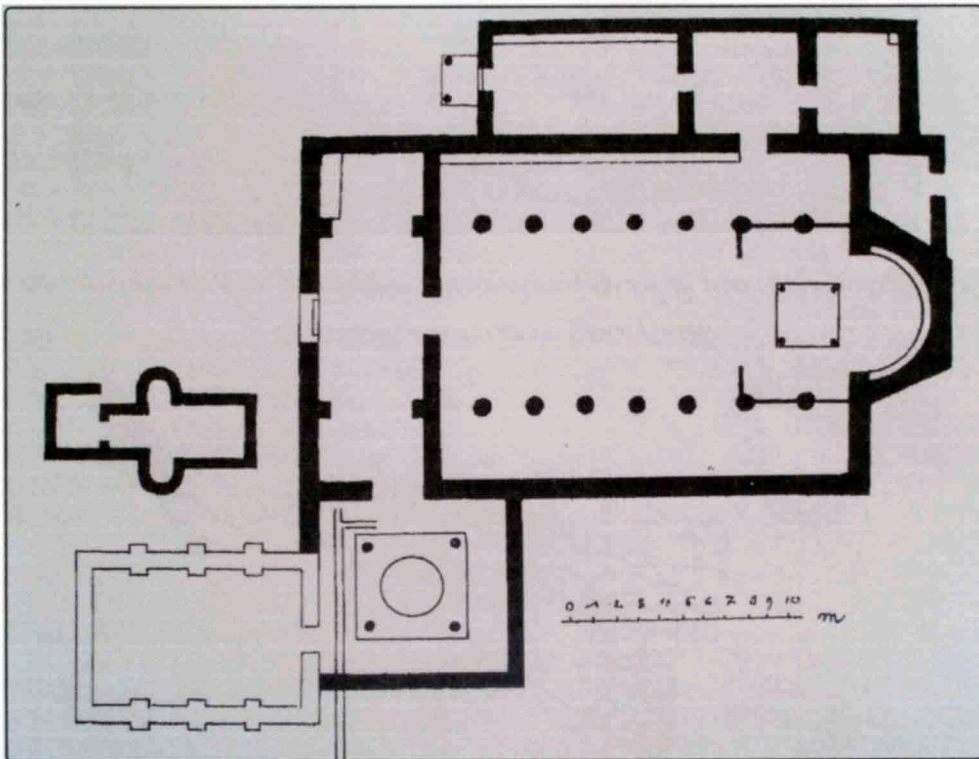
Εικ. 90: Λέσβος, Ακρωτήριο Αγίου Φωκά: Βασιλική στο ιερό του Διονύσου Βρυσσαγένους.

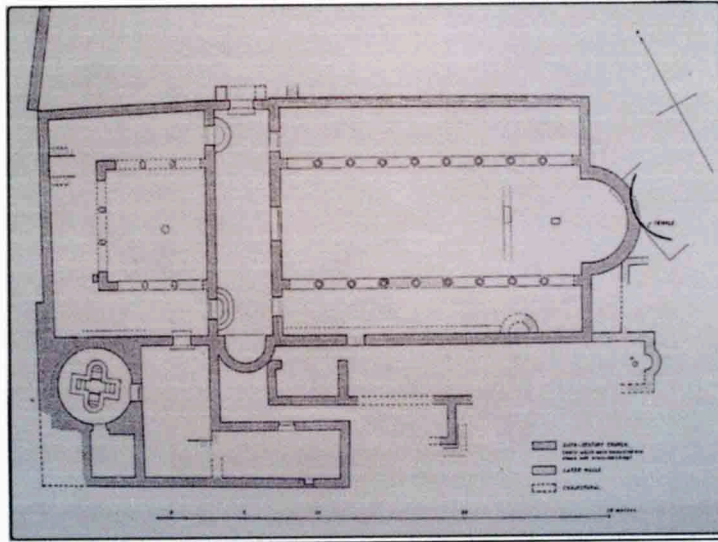
Εικ. 91: Ερεσός, Λέσβου: Βασιλική Αγίου Ανδρέου (κάτοψη).

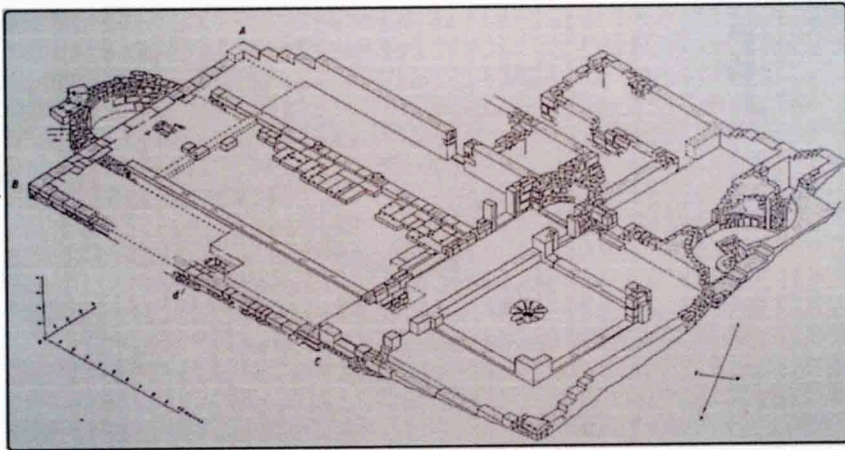
Εικ. 92: Λέσβος: Ιερό Μέσσων.

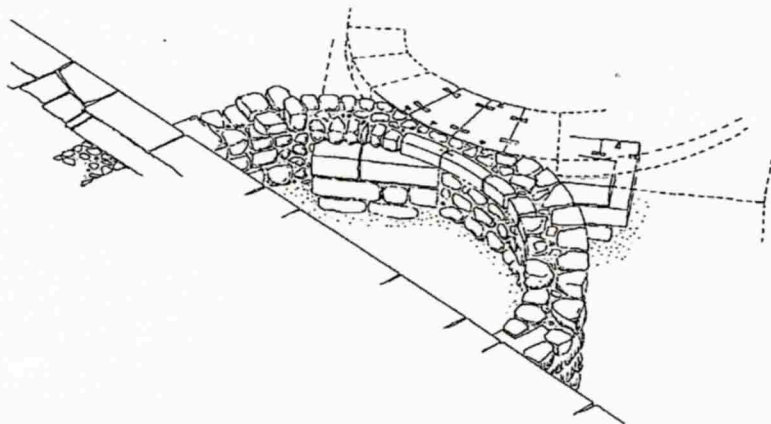
Εικ. 93: Σάμος: Ηραίο, Βασιλική.

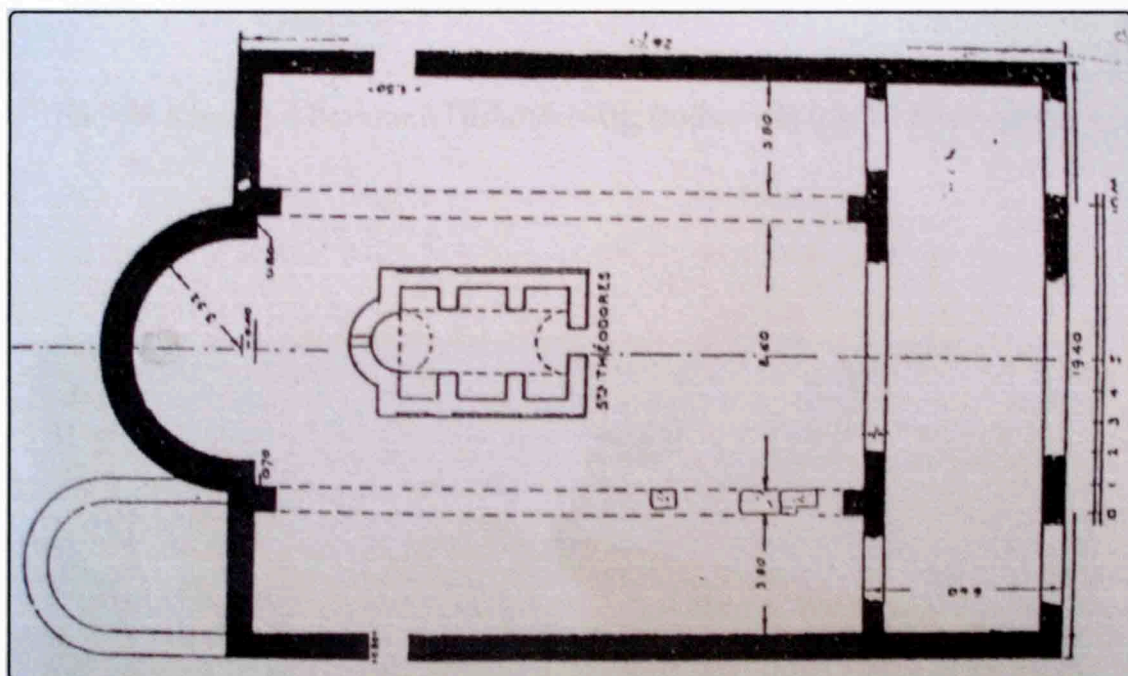
Εικ. 94: Εμποριό Χίου: Βασιλική επί αρχαίου ιερού.

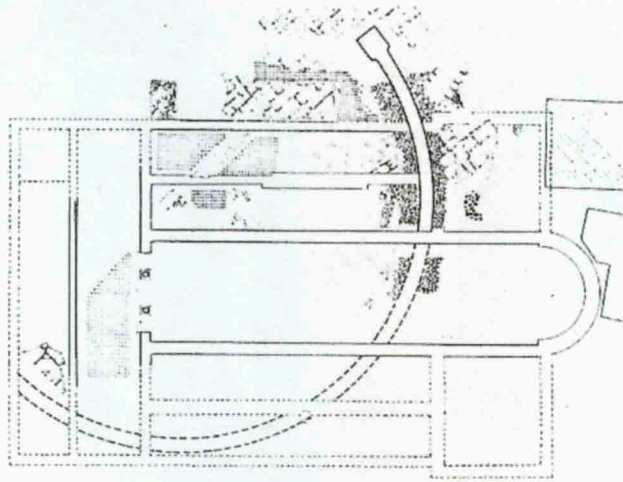
Εικ. 95: Εμποριό Χίου: Βασιλική. Ισομετρική άποψη του συγκροτήματος της παλιοχριστιανικής βασιλικής.

Εικ.96: Εμποριό Χίου: Σχέση μεταξύ της αψίδας της βασιλικής και αψίδας του αρχαίου ναού (στα δεξιά).

Εικ. 97: Φανά Χίου: Βασιλική στο χώρο του Ιερού του Φαναίου Απόλλωνα.

Εικ. 98: Κέρκυρα: Βασιλική Παλαιόπολης (Ιοβιανού) (σχ. Π. Καλλιγιάς).

Εικ. 99: Κέρκυρα: Βασιλική Παλαιόπολης (Ιοβιανού).

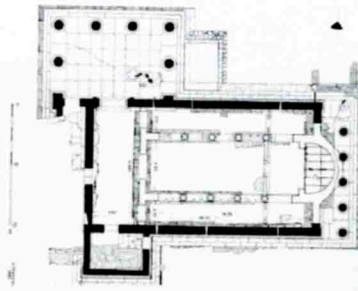
Εικ. 100: Κέρκυρα, Παλαιόπολη, Βασιλική Ιοβιανού: Η μνημειακή είσοδος.

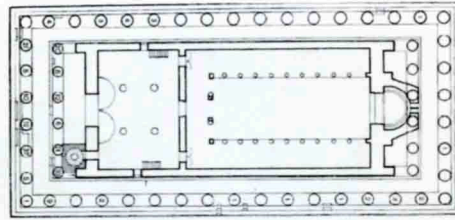
Εικ. 101: Κέρκυρα, Παλαιόπολη, Βασιλική Ιοβιανού: Η επιγραφή στο επιστύλιο του τριβήλου στην είσοδο της βασιλικής.

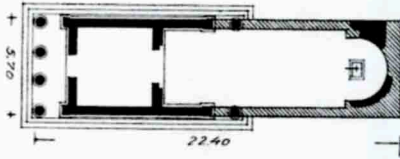
Εικ. 102: Κέρκυρα, Παλαιόπολη, Βασιλική Ιοβιανού: Η κόγχη του αγίου βήματος. Στην τοιχοδομία της βασιλικής έχει χρησιμοποιηθεί πλούσιο αρχιτεκτονικό υλικό από τα παρακείμενα ιερά της Αγοράς.

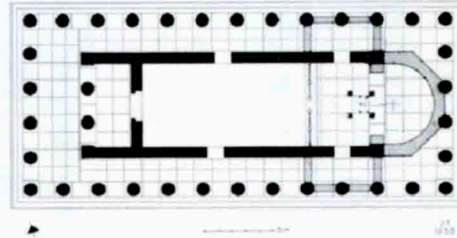
Αθήνα: Ερέχθειο.

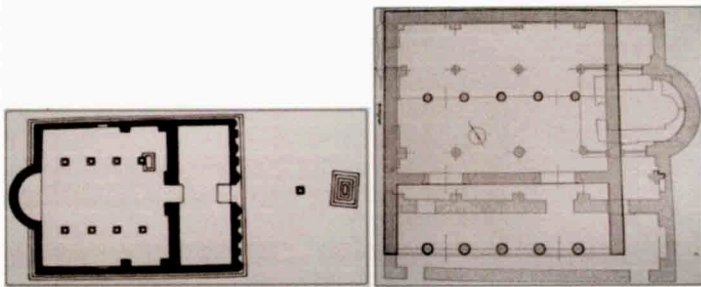
Αθήνα: Παρθενώνας

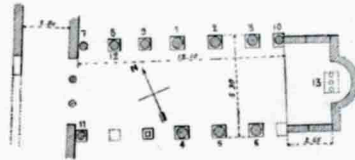
Αθήνα: Ναός Αρτέμιδος Αγροτέρας

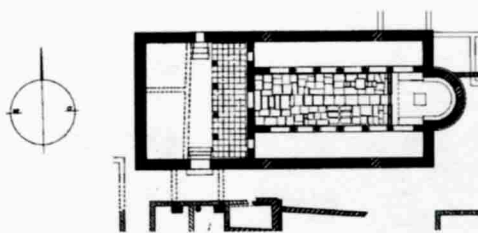
Αθήνα: Ηφαιστείο

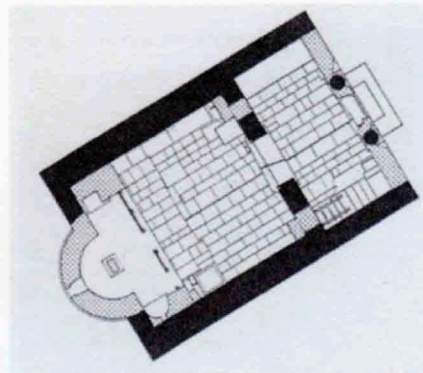
Γόρτυνα: Ναός Πυθίου Απόλλωνα Νάξος, Γύρουλας

Κέα: Καρθαία

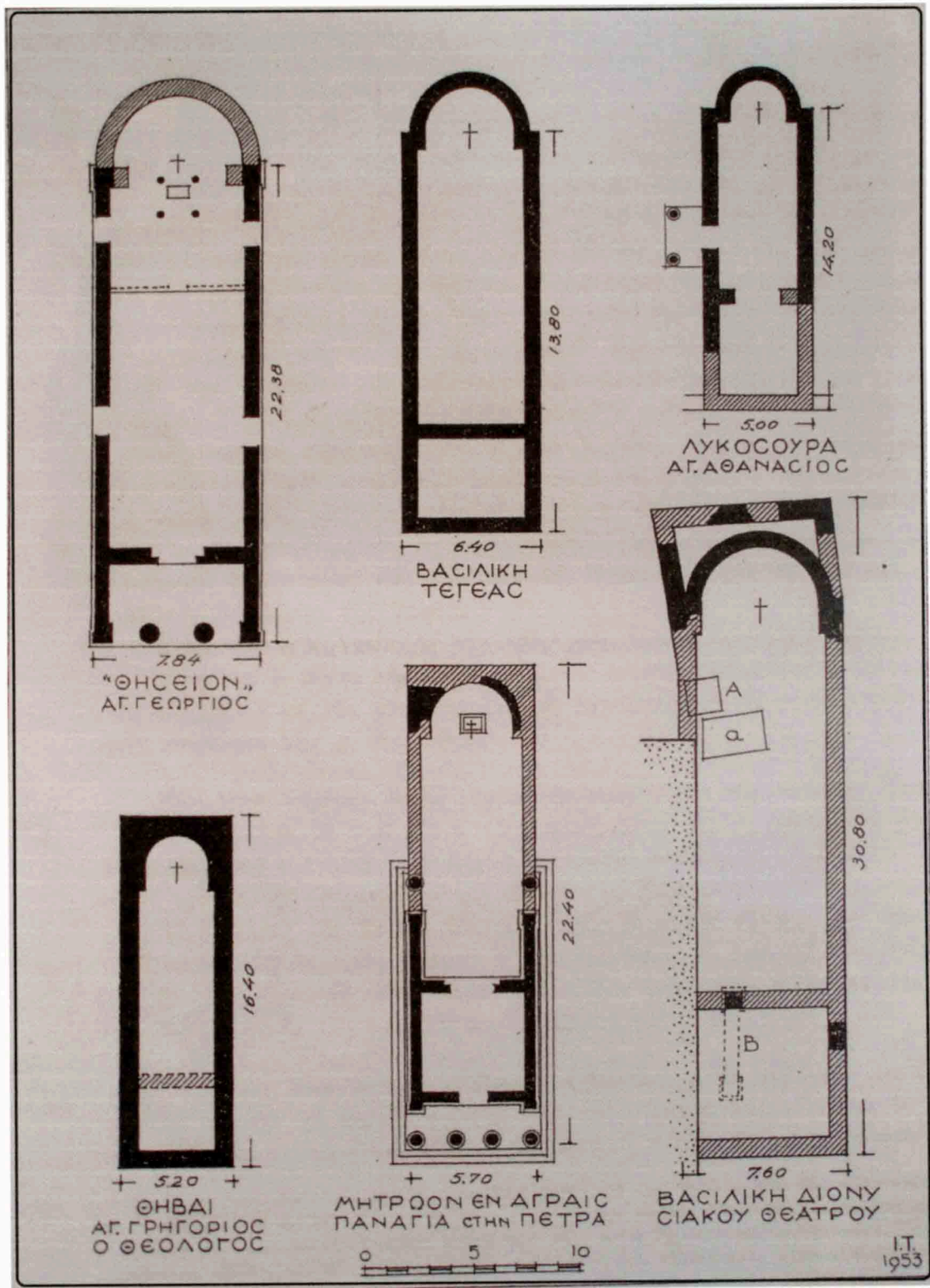

Ολυμπία: Εργαστήριο Φειδία (Πάνθειον)

Σίκινος: Ηρώ

Εικ. 103: Κατόψεις ειδωλολατρικών ναών που υπέστησαν άμεση μετατροπή σε εκκλησία.

Εικ. 104: Μονόκλιτες παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Κατόψεις.

Εικ. 105: Καλλιθέα Χαλκιδικής: Μεσοβυζαντινός ναός στο ιερό του Αμμωνα Δία.

Εικ. 106: Βεράν Επισκοπή, Μεσοβυζαντινή εκκλησία Αγ. Ειρήνης.

Εικ. 107: Λίνδος, Ιερό Αθηνάς: Μεσοβυζαντινή εκκλησία Αγίου Ιωάννη.